

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
Історичний факультет
Кафедра історії України

В. М. ХМАРСЬКИЙ

Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей

Одеса
“Астропринт”
2002

ББК 63.212:72.4(4Ук-4Од-20)715

X 644

УДК 930.2:061.22(477.74-25)

У монографії розглядається діяльність найстарішого на півдні України наукового історичного товариства — Одеського товариства історії і старожитностей — по пошуку, збиранню, збереженню, опису і публікації писемних пам'яток. Аналізуються література і джерела, наводиться загальна характеристика цієї наукової установи, простежуються основні етапи її археографічної діяльності.

Для істориків, викладачів та студентів, усіх, хто цікавиться історією Південної України.

Відповідальний редактор:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України *П. С. Сохань*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *М. П. Ковальський*;
доктор історичних наук, професор *З. В. Першина*;
доктор історичних наук *Г. В. Касьянов*

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського
національного університету ім. І. І. Мечникова.

Протокол № 10 від 25 червня 2002 р.

X $\frac{0502000000-180}{549-2002}$ Без оголош.

ISBN 966-549-866-X

© В. М. Хмарський, 2002

ЗМІСТ

Вступ 6

Розділ 1

**СТАН ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ ТА ДЖЕРЕЛА
ДОСЛІДЖЕННЯ ЙОГО АРХЕОГРАФІЧНОЇ ДІЦЬНОСТІ**17

- § 1. Розвідки з історії Товариства у період його існування
(друга половина ХІХ — початок ХХ ст.).17
- § 2. Оцінка наукової спадщини Товариства після
припинення його діяльності (20-ті — сер. 80-х рр.
ХХ ст.)23
- § 3. Новий період у вивченні історії Товариства (кінець
80-х рр. ХХ ст. — початок ХХІ ст.)27
- § 4. Товариство у контексті історико-археографічних
студій34
- § 5. Огляд джерел39

Розділ 2

**ОДЕСЬКЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ
ЦК ЗАГАЛЬНОІСТОРИЧНЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО**62

- § 1. Передумови виникнення першого історичного
товариства на півдні України63
- § 2. Статути і статус: від товариства аматорів
до імператорського Товариства75
- § 3. Склад Товариства: керівники, структура,
чисельність83
- § 4. Матеріально-технічна база і фінансові справи:
успішна боротьба за виживання92
- § 5. Наукова діяльність Товариства: основні форми
і напрямки98

§ 6. Видання Товариства: загальна характеристика доробку	106
§ 7. Причини і обставини припинення діяльності Товариства	113

Розділ 3

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЦЛЬНІСТЬ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ТОВАРИСТВА (40-ві — СЕРЕДИНА 50-х рр. ХІХ ст.)

§ 1. Перші кроки: шляхом проб і помилок	130
§ 2. Підготовка і публікація єдиного окремого археографічного видання	158
§ 3. Описи історичних джерел: досвід і уроки	167

Розділ 4

ПОШУК, ЗБЕРЕЖЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-х — СЕРЕДИНІ 80-х рр. ХІХ ст.: ПЕРІОД НАЙБІЛЬШОЇ АКТИВНОСТІ

§ 1. Відновлення археографічної діяльності у перше повоєнне п'ятиріччя (1856 — 1860)	187
§ 2. Десятиліття розвою: археографічна діяльність у 60-ті роки ХІХ ст.	195
§ 3. Решетилівська експедиція та її наслідки	215
§ 4. Археографічна діяльність наприкінці 60-х — упершій половині 70-х рр. ХІХ ст.: на шляху подальшого поступу	227
§ 5. Апогей: археографічна діяльність у роки віце-президентства М. Н. Мурзакевича (1875 — 1883)	247

Розділ 5

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЦЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ В ОСТАННІ ДЕСЯТИЛІТТЯ

§ 1. Труднощі і здобутки перехідного часу в житті Товариства: середина 80-х — початок 90-х рр. ХІХ ст.	288
--	-----

§ 2. В умовах нової наукової політики Товариства (90-ті роки XIX ст.): тенденція до згортання археографічної діяльності	305
§ 3. Два останніх десятиліття в історії Товариства: мінімізація археографічної діяльності	320
<i>Висновки</i>	344
<i>Список скорочень</i>	352
<i>Д О Д А Т О К</i>	
Археографічні публікації, здійснені на сторінках видань Одеського товариства історії і старожитностей	353
<i>Іменний покажчик</i>	374
<i>Географічний покажчик</i>	391
<i>Резюме</i>	398
<i>Summary</i>	399

Одеське товариство історії і старожитностей залишило нащадкам значну наукову спадщину, яка і у новому тисячолітті залишається затребуваною. Будь-який історик-початківець залучає її під час дослідження історії Південної України. На перший погляд, історія цієї наукової установи здається загальновідомою, а її науковий доробок — досконало вивченим і використаним. Та при більш детальному розгляді виявляється, що не так часто цей осередок історичної науки у краї ставав предметом вивчення істориків, а деякі напрямки його діяльності майже не досліджувались.

Виникнення і діяльність Одеського товариства історії і старожитностей не можна розглядати відокремлено від контексту суспільних процесів, що відбувались в Російській імперії і в Україні у ХІХ — на початку ХХ ст. Разом з тим не можна і не враховувати особливостей історичної долі краю та унікальності міста, в якому виникла перша на півдні України наукова історична установа.

Особливості історії регіону виявились ще в античну добу, коли на чорноморському узбережжі виникли давньогрецькі колонії. Водночас поруч з ними формувались і розвивались протодержавні і державні об'єднання кочовиків, що з'являлись у переважній більшості зі Сходу. У добу середньовіччя і навіть у ранньомодерний час значна частина краю була відома під назвою “Дикого поля”. Помилковість такого терміну є сьогодні очевидною, оскільки він передбачав незаселеність і державну “нічийність” цих земель. Уже у ХV — ХVІ ст. Кримське ханство включало до свого складу не лише територію півострову, а й Північне Причорномор'я, де кочували підвладні ханові ногайські орди. У цей же період виникло українське козацтво. Його генеза призвела до появи у середині ХVІ ст. Запорізької Січі. Під контролем цього унікального державно-політичного і суспільного утворення українського народу також знаходились значні простори Степової України, що сприяло колонізації краю.

З ХVІІІ ст. Північне Причорномор'я стало зоною воєнного

протистояння двох імперій — Російської та Османської, вассалом якої себе визнало ще у 1475 р. Кримське ханство. Перехід південного узбережжя Криму і Південної Бессарабії наприкінці XV ст. під контроль Оттоманської Порти означали остаточне закріплення її військово-політичної присутності у регіоні, яка тривала протягом трьох століть. Переживши пік свого розквіту у XVI ст., Османська імперія у XVIII ст. поступово занепадала. Навпаки, для Російської імперії, що виросла з Московського царства, яке ще у XV ст. вибороло свою незалежність у боротьбі з золотоординськими ханами, XVIII ст. стало часом збільшення економічного потенціалу, зміцнення військової потуги і гучних воєнних перемог.

Приєднання Північного Причорномор'я внаслідок двох російсько-турецьких воєн (1768 — 1774, 1787 — 1791 рр.), ліквідації Запорізької Січі (1775) та Кримського ханства (1783) поставили перед імперським урядом проблему трансформації і швидкої інкорпорації новоприєднаних територій. Зусилля уряду співпали з народною колонізацією, що призвело до вражаючих темпів залюднення краю. За деякими даними, у XVII — XVIII ст. у південні степи переселилося близько 3,3 млн чол., а з 1800 по 1863 рр. ще 2,6 млн чол. За рівнем приросту населення три південноукраїнські губернії — Катеринославська, Таврійська і Херсонська — мали найвищі показники у Російській імперії. Через чорноморські порти, що тоді виникли і стрімко розвивались, на європейський ринок хлинула сільськогосподарська продукція і насамперед зерно. Це стало основою швидкого економічного розвитку Південної України. У зв'язку з цим деякі історики, наприклад, Я. Й. Грицак наголошують на тому, що вплив великих мас населення, не зв'язаних умовами кріпацької системи й охоплених духом підприємництва, створив особливу суспільну атмосферу у краї, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком (підкреслюючи при цьому наявність, зокрема в Одесі, високого рівня злочинності і революційних настроїв). У той же час внесок Півдня в українське національне відродження у порівнянні з іншими регіонами автор блискучого навчального посібника з історії формування модерної української нації визначив як мінімальний¹.

Дещо раніше видатний український мислитель Іван Лисяк-Рудницький, розмірковуючи в одному зі своїх есе про регіональні

різновиди України, слушно відзначив, що внесок цього регіону у формування новітньої України був передусім економічним. Після відкриття чорноморських портів торгівля як Правобережної України, доти політично і економічно зв'язаної з Польщею, так і Лівобережжя зі Слобожанщиною, спрямована раніше на внутрішні райони Росії, переорієнтувалась у південному напрямку. Це стало вирішальним кроком до економічної інтеграції українських земель та створення географічно об'єданого українського народного господарства. Бурхливий же розвиток промисловості, зокрема у Донецько-Криворізькому басейні, дав підстави І. Лисяку-Рудницькому говорити про Південь як економічний центр тяжіння України². З цією думкою погоджується й дніпропетровська дослідниця І. І. Колесник у своїй монографії, присвяченій українській історіографії XVIII — початку XX ст. Визначаючи геополітичні відмінності процесу українського національного відродження, вона відзначила важливість врахування і культурного потенціалу Південної України, ролі навчальних закладів та наукових установ Одеси — Одеського товариства історії і старожитностей, Новоросійського університету, плідну діяльність в царині україністики багатьох науковців зокрема А. О. Скальковського³.

Адміністративним центром краю на початку XIX ст., містом де знаходилося управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, якому підпорядковувались три згадані вище губернії і Бессарабська область (з 1828 р.), була Одеса. Вона стрімко розвивалась і у 40-ві рр. XIX ст. за кількістю населення стала першим містом в Україні, посідаючи четверте в імперії (поступаючись Петербургу, Москві і Варшаві), а одеський порт за своїми торговельними обертами поступався лише столичному. Імперський уряд, розуміючи важливість регіону для країни, надсилав туди найздібніших адміністраторів, здатних зрозуміти специфіку місцевих умов і спроможних знаходити неординарні підходи у керівництві Новоросійським краєм⁴. На карб генерал-губернаторів А. Е. Рішельє (1805 — 1815), О. Ф. Ланжерона (1815 — 1822), І. М. Інзова (1822 — 1823), М. С. Воронцова (1823 — 1854) можна записати не лише уміле адміністрування, сприяння економічним процесам, а і створення культурного середовища у краї. Вони або самі ініціювали, або підтримували ті починання, які були спрямовані на розвиток мистецтва, освіти, науки тощо. Місцева

багатонаціональна культурна еліта, що народжувалась, намагалась запозичати найкращі взірці духовної культури, які б відповідали не лише імперським, але і європейським стандартам. Так, зокрема, американська дослідниця П. Герлігі відзначає в культурному житті міста першої половини XIX ст. такі його прояви, як поява міського театру, розвиток театрального мистецтва і особливе місце у ньому італійської опери; існування друкарень, двомовної (французька і російська) преси, серед якої особливе місце посідала газета “Одесский вестник” (заснована 1827 р.); видання цікавих неперіодичних видань як-от “Одесский альманах”, “Новороссийский календарь”; успішний розвиток книгарень і читалень (сюди варто додати створення у 1829 р. першої в Україні і другої в імперії публічної бібліотеки); функціонування понад сотні шкіл, в тому числі і національних (грецька, німецька, єврейська, вірменська тощо); створення Рішельєвського ліцею (1817), який поступово наближався за статусом і значенням до університету; заснування Одеського товариства історії і старожитностей⁵.

Отже, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. величезний регіон сучасної України став новою провінцією Російської імперії. Швидкі темпи економічного розвитку, специфіка заселення і високий культурний рівень призвели до усвідомлення його особливості як у центрі імперії, так і у самому краї, розвитку місцевого патріотизму. Вивчення цих особливостей спочатку в античну і середовічну добу, а згодом і в пізніші часи, стало тут основою наукових студій, які мали змальовувати історичну долю, за офіційною термінологією, Нової Росії.

Проблеми розвитку провінційної історіографії стали актуальними і у сучасних російських дослідників. В. А. Бердинських, зокрема, вважає, що провінційна історіографія (не вкладаючи в це поняття негативного змісту), як особливий напрямок історичної думки в Російській імперії, раніше ігнорувалась. Тому величезний масив створених і опублікованих в провінції історичних, археологічних і етнографічних джерел і матеріалів залишався недослідженим у XX ст. У російській провінції основними діячами в історіописанні були, на відміну від столиць, не історики-професіонали, а історики-аматори (священники, учителі, лікарі, чиновники тощо). Саме вони створювали комплекси архівних і опублікованих джерел про місцевий край, написали тисячі історичних праць, організували

і відкривали музеї, бібліотеки, архіви. Інтерес до історії краю став невід’ємною рисою життя багатьох представників провінційної інтелігенції. Доробок провінційних істориків виявився настільки величезним, що автор розглянув у своїй монографії тільки другу половину ХІХ ст., а географічно охопив лише Європейську частину імперії (без столиць), виключаючи Прибалтику, Польщу, Білорусію, Україну і Молдову⁶.

Особливості історичного процесу на півдні України, призводили до специфічного його віддзеркалення в історичних джерелах. А інтерес місцевих науковців до історії виявився у активному дослідженні як речових, так і писемних джерел. Одеське товариство історії і старожитностей, згуртувавши дослідників історії краю, відіграло велику роль в актуалізації історичних джерел і розширенні джерельної бази вивчення як історії Південної України, так й інших регіонів. Археографія стала одним з напрямків діяльності Одеського товариства історії і старожитностей.

Погляд на Одеське товариство історії і старожитностей як на осередок археографії спорадично з’являвся у науковій літературі, однак жодного разу не постав окремо, на рівні самостійного дослідження. Це трапилось, на наш погляд, внаслідок двох причин. По-перше, активна і плідна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей насамперед в царині вивчення речових джерел. Внаслідок цього твори, присвячені його історії, декларація спадкоємництва Одеським археологічним товариством створили стійкий архетип сприйняття його як суто археологічного товариства (про це детальніше буде у наступному розділі). По-друге, розвиток археографії, як спеціальної історичної дисципліни джерелознавчого циклу, не дозволяв ще піднятися на відповідний рівень оцінки археографічного доробку цієї наукової установи. Адже і сьогодні ще тривають дискусії щодо розуміння предмета і об’єкта археографії, “широкого” і “вузького” її тлумачення. Ще на початку 90-х рр. минулого століття науковці визнавали, що археографія лише “підійшла до порогу конститування у якості історичної дисципліни”⁷. Деяко згодом відомий український археограф Г. В. Боряк змушений був визнавати, що “... на сьогодні і об’єкт, і предмет археографії не є остаточно визначеним, оскільки досі не існує ґрунтовної теоретико-методологічної розробки археографії в

цілому як спеціальної дисципліни”⁸.

Згідно з видатним істориком і теоретиком археографії С. Н. Валком сам термін “археографія”, відомий ще з античності, використовувався у XVII — XVIII ст. західноєвропейськими вченими у розумінні опису старожитностей. На початку XIX ст. цей термін виходить там з ужитку і несподівано відроджується у Російській імперії. Його використовували історик М. О. Полевой в “Истории русского народа” (1830), а головне — П. М. Строев, який розумів під археографією пошук і опис рукописів. Внаслідок його діяльності у 1837 р. було створено Петербурзьку археографічну комісію, яка мала зайнятись і виданням історичних джерел⁹. Відомий український вчений, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського П. С. Сохань зазначає, що спочатку археографія виступала і сприймалася як своєрідна “археологія” рукопису, що інтегрувала комплекс джерелознавчих дисциплін, пов’язаних з розшуком, каталогізацією, палеографічним та текстологічним аналізом і науковим описом та добором текстів джерел для публікації. Піонерами археографічної справи в Україні ще у XVIII ст. були В. Г. Рубан, О. А. Безбородько, Я. М. Маркович, А. І. Чапа та ін. Але археографія почала формуватись як спеціальна історична дисципліна у першій половині XIX ст., коли вона набула цілеспрямованого характеру діяльності по збиранню, науковому опису і виданню давніх рукописів¹⁰. Таким чином народилось широке тлумачення археографії, яке утримувалось у науці до початку XX ст.

У першій половині XX ст. відчулася тенденція до звуження розуміння археографії. Це було пов’язано, на думку відомого російського теоретика археографії О. Д. Степанського, зі змінами у розвитку історичної науки. Якщо раніше збиранням, збереженням, описом, виданням і навіть дослідженням історичних джерел міг займатись один і той же науковець, то у зазначений період відбулася певна спеціалізація осіб, які працювали з історичними джерелами. Зокрема, публікація джерел значною мірою відокремилась від їх збирання (комплектування) й опису¹¹. У такий спосіб народилось і вузьке тлумачення археографії, яке панувало в радянській науці до середини 50-х рр. В Україні ще наприкінці 60-х рр. археографію бачили спеціальною (допоміжною) історичною дисципліною, яка займалась вивченням видання писемних історичних джерел,

розробляла методи і принципи їх публікації¹². Відзначимо, що в українській діаспорі термін використовували приблизно у такому ж тлумаченні, додаючи до нього ще опис “старовинних письмових документів”¹³.

Після відновлення діяльності Археографічної комісії АН СРСР (1956), яка займалась не лише публікацією джерел, а й всім колом проблем архівознавства, джерелознавства та багатьох спеціальних історичних дисциплін, відродилось і широке тлумачення археографії. Відтоді спеціалісти поділились на прихильників “вузького” (в основному науковці МДІАІ) та “широкого” (навколо АЖ АН СРСР) тлумачення археографії. У 70-ті рр. відбулась дискусія, внаслідок якої народився запропонований головою АЖ АН СРСР С. О. Шмідтом поділ археографії на польову, камеральну та едиційну. Остання, на думку вченого, співпадала з “вузьким” тлумаченням археографії.

Наприкінці 80-х рр. відбулося відновлення Археографічної комісії АН УРСР. Українські науковці у переважній більшості стали прибічниками широкого тлумачення археографії. Тому визначення її, “як науки, що займається усім комплексом проблем, пов’язаних із запровадженням до наукового обігу письмових джерел на етапі їх пошуку і збирання (польова), наукового опису (камеральна) та публікації (едиційна)”¹⁴, яку дав П. С. Сохань, стало в українській науці майже хрестоматійним. Дискусія, що розгорнулася в російській науці з приводу теоретичних проблем археографії в останні роки минулого і перші роки цього століття, ще раз продемонструвала існування двох підходів до розуміння археографії і довела, що кожний з них має право на існування¹⁵. Внаслідок цього сьогодні, на думку дніпропетровського історика О. І. Журби, перед дослідником історії археографії стоїть дилема: вивчати археографічну реальність (пошук, збирання, збереження, опрацювання, ретроспективна публікація історичних джерел) чи розвиток історії теорії археографії (відрефлексована археографічна реальність), що як наукова дисципліна на початку ХХ ст. остаточно виокремилася від археології, бібліографії і архівної справи¹⁶.

Автор даної роботи стоїть на позиціях широкого розуміння археографії. До того, як археографія сформувалась як наукова дисципліна, тривав важливий, т. м. “додисциплінарний”, етап наукової роботи по пошуку, опису і публікації історичних

джерел, який є невід’ємною частиною її історії. Ця робота може характеризуватись як археографічна практика або археографічна діяльність. Відомий сучасний російський теоретик археографії Є. М. Добрушкін (підкреслимо — послідовний прихильник “вузького” тлумачення археографії) зазначав, “що археографію можна розглядати як специфічну галузь знання, яка містить в собі археографію, і як наукову, і як навчальну дисципліну, а також практику видання документів як історичних джерел”¹⁷. Водночас на ранніх стадіях розвитку археографії, як уже зазначалось, майже неможливо відокремити едиційну діяльність від евристичної і камеральної — тому вони у даній роботі і розглядаються у комплексі. Навіть Є. М. Добрушкін погоджувався, що для початкового періоду археографії питання збору і опису історичних джерел необхідно включати у сферу її історії¹⁸. Адже якщо у провідних наукових центрах — у Петербурзі, Києві, Вільно у ХІХ ст. виникли спеціалізовані археографічні установи, то в інших місцях імперії існували загальнонаукові товариства, які займались проблемами історичної науки у цілому. Саме таким було Одеське товариство історії і старожитностей, одним з напрямків діяльності якого був пошук, збереження, опис і публікація історичних джерел. Тобто воно мало ознаки і виконувало функції археографічної установи. Адже невипадково ще у 1988р. П. С. Сохань відзначив це товариство серед тих установ, яким належала честь започаткування археографічної роботи в Україні¹⁹. Отже, Одеське товариство історії і старожитностей сприяло розширенню актуалізації джерельної бази історичної науки, в тому числі і у вищій її формі — через публікацію історичних джерел.

Вважаємо за потрібне також зупинитись на вживаній у роботі термінології і підкреслити, що автор дотримується широкого трактування не лише терміну “археографія”. Під історією України розуміється історичний процес від найдавніших часів до сьогодення, який відбувався у межах сучасної України незалежно від етнічної приналежності його суб’єктів. Тому і розвиток історичної науки в Україні включає всіх осіб, наукові установи, з їх творами і думками, які діяли в Україні чи поза її межами, якщо вони за різних обставин змушені були залишити Україну — незалежно від того носіями яких ідей вони були. Таким чином, розвиток археографії (як і історіографії) не розглядається лише через призму процесу

національного відродження. Визнаючи внесок Півдня (в тому числі і в історіографічному аспекті) у цей процес вельми скромним, не можна разом з тим штучно мінімізувати його здобутків зокрема у культурній царині, до якої належить і археографічний доробок Товариства. Адже пошук, збереження і публікація писемних пам'яток розширювали актуалізовану джерельну базу і сприяли у такий спосіб подальшим дослідженням історії нашої Батьківщини. Ще М. С. Грушевський відзначав його внесок у розвиток україністики, уміщенням на сторінках “Записок” матеріалів з історії козацтва у той час, коли після погрому кирило-мефодіївського товариства відчувався загальний спад в цій царині²⁰. Такий внесок у згаданий процес хоч і опосередкований, але досить вагомий. Тому не можемо не погодитись з О. І. Журбою, який слушно закинув відомому історикові І. Борщаку, автору загального огляду української археографії в “Енциклопедії українознавства”, ігнорування археографічних студій у ХІХ ст. в Південній та Слобідській Україні, і сам спробував пояснити це: “... чи він не наважився вважати одеські та харківські видання достатньо “українськими” (хоча в огляд включений перелік публікацій з української історії Петербурзької археографічної комісії), чи то не знаходив їх повною мірою археографічними, якщо вони не вкладалися у багатотомні серіали, або хоча б у окремі археографічні видання (проте, не забуто значення в цій галузі “Киевской старины”)”²¹.

Таким чином, мета даної роботи — дослідити внесок Одеського товариства історії і старожитностей у розвиток історичної науки у царині археографії, тобто показати основні шляхи пошуку і збирання історичних джерел, їх опису і публікації, виділити з його наукового доробку археографічні публікації і визначити коло опублікованих джерел, з'ясувати вплив його археографічної діяльності на дослідження історії краю та інших регіонів, дати оцінку прийомам і методиці видання історичних джерел. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей належить до двох великих проблем, які ще не здобули в історіографії цілковитого висвітлення. Це — історія Одеського товариства історії і старожитностей загалом та історія української археографії. Сподіваємось, що дана праця сприятиме частковому вивченню хоча б однієї з них.

Примітки:

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. — К., 1996. — С. 20-21.
2. Лисяк-Рудницький І. Роля України у новітній історії // Історичні есе. — Т. 1. — К., 1994. — С. 155.
3. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII — початок XIX ст.). — К., 2000. — С. 232.
4. Часто вживатимемо, в залежності від контексту, саме цей термін замість “Південна Україна”, оскільки ці поняття не тотожні. Адже Новоросійський край включав не лише землі сучасної України, а й сучасних Російської Федерації та Молдови. Водночас деякі території сучасної Південної України не входили до названих трьох губерній і області, перебуваючи зокрема у складі Подільської, Харківської губерній та Облaсті Війська Донського.
5. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. — К., 1999. — С. 142-145.
6. Бердинских В. А. Русская провинциальная историография второй половины XIX в. — М. — Киров, 1995. — С. 5, 356.
7. Козлов О. Ф., Кудрявцев И. И. Новая редакция “Правил изучения исторических документов в СССР” и перспективы развития археографии // Советские архивы. — 1991. — №1. — С. 39.
8. Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна україніка”. — К., 1995. — С. 76.
9. Валк С. Н. Судьбы археографии // Археографический ежегодник за 1961. — М., 1962. — С. 453-466.
10. Сохань П. Історична доля та шляхи розвитку української археографії. Вступне слово // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). — К., 1997. — С. 5.
11. Степанский А. Д. Археография: термин, объект, предмет // Отечественные архивы. — 1996. — №3. — С. 17.
12. РЕІУ. — Т. 1. — 1969. — С. 78.
13. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 1. — 1955. — С. 62.
14. Сохань П. Вказ. праця. — С. 7.
15. Козлов В. П. Теоретические основы археографии с позиций современности // Отечественные архивы. — 2001. — С. 10-33; Черных В. А. Еще раз об объекте и предмете археографии // Там само. — № 3. — С. 24-28; Воробьева Ю. С. Теоретическое осмысление принципов отбора важно, но терминология требует обсуждения // Там само. — С.

- 28-29; Литвак Б. Г. Несколько слов о статье В. П. Козлова и откликах на нее // Там само. — №4. — С. 34-35; Старостин Е. В. Терминологическая интервенция // Там само. — С. 35-37.
16. Журба О. Спроба обґрунтувати моделі дослідження процесу формування української національної археографії // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. — Частина I. — О. — К. — Л., 1999. — С. 381-382.
17. Добрушкін Е. М. Основы археографии. Учебное пособие. — М., 1992. — С. 12.
18. Добрушкін Е. М. История отечественной археографии: современные проблемы и задачи изучения. Учебное пособие. — М., 1989. — С. 48.
19. Сохань П. Про деякі основні напрямки діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради. Грудень 1988 р. — К., 1988. — С. 3.
20. Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / В кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред Ф. К. Волкова и др. Т. I. — СПб., 1914. — С. 22.
21. Журба О. Вказ. праця. — С. 384.

Розділ 1.

СТАН ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ ТА ДжЕРЕЛА ДОСЛІД- ЖЕННЯ ЙОГО АРХЕОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. РОЗВІДКИ З ІСТОРІЇ ТОВАРИСТВА У ПЕРІОД ЙОГО ІСНУВАННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

Розпочинаючи історіографічний огляд необхідно зазначити, що він не носитиме всеохоплюючого аналізу літератури, написаної про Одеське товариство історії і старожитностей (далі — Товариство). У роботі було використано лише ті праці — від загальних оглядів до спеціальних розвідок — які сприяли досягненню поставленої мети. Тут не було задіяно зокрема великий масив спеціальної літератури з археології, низки спеціальних історичних дисциплін, в якій або вивчається, або використовується науковий доробок Товариства в цих науках чи галузях знань.

Окрему групу творів з історії Товариства складають узагальнюючі нариси, які належали членам Товариства і у переважній більшості були написані з нагоди його ювілеїв. Першість тут належить П. К. Бруну, який протягом 1864 — 1875 рр. опублікував три таких нариси, причому два з них — французькою мовою¹. В них автор підбив підсумки 25–35-річного існування Товариства. Структура праць П. К. Бруна була невігядливою, але відтоді стала традиційною майже для всіх подібних творів. Спочатку — стислий огляд історії краю, історичних досліджень, які передували відкриттю Товариства. Оцінюючи доробок дослідників старовини Північного Причорномор'я, Пилип Карлович зазначив, “що вони не були у змозі вичерпати все у цьому відношенні, оскільки поле, яке вони оброблювали, було надто широким, матеріали надто численними і різноманітними, щоб їх можна було зібрати і пояснити окремими працями. Мета ця могла бути досяжною хіба що згодом, і то лише з'єднаними силами багатьох осіб, які діяли б за планом, попередньо

обміркованим і встановленим”². Затим автор розповів про обставини відкриття наукової установи, засновників, мету і завдання, дав огляд “Записок” з переліком всіх публікацій та окремих видань. Велику увагу було приділено здійсненим подорожам, а також накопиченню зібрань різноманітних джерел та книжок. Особливо вказувалось на цінність картографічного матеріалу, накопиченого у Товаристві — далися взнаки наукові інтереси автора — спеціаліста європейського рівня в галузі історичної географії. Завершуються нариси кількісними характеристиками зібрань і фінансового стану, запозиченими з поточних звітів. Наприкінці одного з них він зазначив, що Товариство “з часу його утворення постійно прагнуло здійснити шляхетну мету його засновників, як ретельним зібранням матеріалів, так і ґрунтовною і всебічною їх обробкою” і побажав, щоб воно “продовжувало процвітати і здобувало більшого і більшого співчуття освіченої публіки тутешнього краю і міста”³.

Промайнувши 40 і 45-річний ювілей у другій половині 80-х рр. XIX ст. з’явилися ще два нариси. Їх автором був віце-президент Товариства В. Н. Юргевич, який через три роки після зайняття посади, намагаючись досягнути історію Товариства, опублікував у 1886 р. у “Записках” Товариства статтю про археологічні дослідження у краї до кінця 30-х рр. XIX ст. і стислий нарис його діяльності. А на піввіковий ювілей обидві праці, після відповідної переробки, було об’єднано в одну і видано брошурою⁴. Автор зазначав в ній, що не мав можливості розглядати діяльність Товариства “крок за кроком” і тому обмежився “її оглядом у головних рисах”⁵. Проте він все ж докладно зупинився на таких аспектах як-от: державна (імператорська) опіка, що сприяла діяльності Товариства; персональний склад керівництва наукової установи із зазначенням особистого внеску кожного; перші кроки — наведено цілком програму діяльності Д. М. Княжевича у 1840 р. і перелік всіх тодішніх членів. Для В. Н. Юргевича наукова установа була насамперед “найстарішим Товариством класичних старожитностей в Росії” і тому більшу частину праці він присвятив досить докладному огляду пам’яткоохоронної діяльності і археологічним дослідженням, нехтуючи, на нашу думку, іншими напрямками діяльності. Завершується огляд статистичними даними щодо колекцій та додатками, в яких наведений персональний склад Товариства і поданий перелік публікацій у 15 томах “Записок”. На

заклучення він зазначив, що “Товариство розширило коло відомостей про край, якщо не цілком пояснивши, то намітивши найважливіші питання, що воно пробудило бажання до історико-археологічних досліджень і зібрало для майбутніх дослідників значний, як літературний, так і речовий матеріал”⁶.

У 1888 р. в суто археологічному виданні з’явився ще один огляд, який мав внести свою лепту у формування стереотипу про Товариство як археологічну установу⁷. Адже А. К. Марков назвав його другим “серед численних археологічних товариств і установ Росії”. Визнання першим Московського товариства історії і старожитностей російських дає підстави твердити про широке розуміння автором археології — як науки про старожитності, в тому числі і писемні. На це вказує зокрема і те, що в огляді хоча і переважає інформація про археологічні дослідження і пам’яткоохоронну діяльність, згадуються пошуки (А. С. Фіркович) та видання (С. В. Сафонов) писемних джерел і їх описів (Е. М. Піннер), зазначається про цінність колекції карт і планів. Все ж дослідженням писемних старожитностей і тут відведено непропорційно менше місце.

До наступних спроб оцінки своєї діяльності Товариство повернулось лише через чверть століття. У 1914 р. у столичних журналах з’явилось аж дві розвідки — Б. В. Варнеке і М. Г. Попруженка⁸. Вони є деякою мірою взаємодоповнюючими, оскільки автори по-різному підійшли до побудови сюжетів своїх праць. Левова частка статті М. Г. Попруженка присвячена знову ж таки вивченню старожитностей до виникнення Товариства. Вона не дає багато нового матеріалу, оскільки сам автор підкреслив, що основну інформацію взяв у нарисі В. Н. Юргевича. У другій частині він зупинився на передумовах заснування наукової установи, слушно відзначивши непересічну роль в цьому М. М. Кир’якова, якому вдалось згуртувати навколо себе культурне оточення, та Д. М. Княжевича, який “пробивав” відкриття Товариства у міністерстві народної освіти (не віддавши при цьому належного М. Н. Мурзакевичу). Відмовившись від докладного опису діяльності Товариства, він удався до узагальнень і визначивши його наукову проблематику — “археологія, історія, історична географія, етнографія, нумізMATика, а також ціла низка явищ духовного життя південної Росії”, дав такий прикінцевий висновок: поява Товариства стала “природним результатом тої

культурної роботи, яка виконувалась на півдні Росії тривалий час археологами та істориками-аматорами”. Повчальність існування Товариства, на його думку, полягала в тому, “що наукова ідея, прагнення до наукової істини, любов до історії згуртували в одне ціле людей, які мали своє власне, часто-густо далеке від археології діло” і при цьому “це єднання культурних сил вилилось в установу, яка проіснувала сімдесят п’ять років на користь російської науки, російського просвітництва, вповні показавши, що ідеї і мрії його освічених засновників і перших співробітників завжди знаходили відгук серед осіб, які входили до його складу”⁹.

Стаття археолога Б. В. Варнеке не містить узагальнюючих характеристик і висновків, а має радше фактологічний характер. Від всіх попередніх оглядів його праця відрізняється наявністю наукового апарату і тому навіть невеличкий огляд дослідження старожитностей краю рясніє посиланнями, в тому числі і на матеріал, опублікований у “Записках” Товариства. Підкреслимо, що всі три останні праці писалися в той час, коли археологічні дослідження в Товаристві стали пріоритетними. Тому і Б. В. Варнеке наголосивши на тому, що “за часом свого виникнення Одеське товариство історії і старожитностей є найстарішим російським археологічним товариством”, намагався докладно висвітлити саме цей, безсумнівно найбільший, напрямок його досліджень, навівши багато фактичного матеріалу, який доповнював працю В. Н. Юргевича. Разом з тим, Б. В. Варнеке зупинився і на книжковому і на рукописному зібранні, вказавши на необхідність цілковитого опису останнього¹⁰.

Першим синтетичним твором, в якому Товариство виступало фігурантом, була загальновідома праця з історіографії В. С. Іконникова. Розглядаючи історіографічний процес в цілому, а історію Товариства наче на “відстані”, і отже у контексті цього процесу, науковець значно змістив акценти щодо основних напрямків його діяльності на відміну від оглядів самих одеситів. У першій книзі першого тому (1891) у розділі, присвяченому ученим товариствам він зазначав, що “роль археографічної комісії, в широкому розумінні, стосовно Новоросійського краю, взяло на себе Одеське товариство історії і старожитностей” (попередній розділ його праці мав назву “Діяльність Археографічної експедиції та Археографічної комісії. Місцеві комісії для опису і видання актів і пам’ятників старовини.

Праці статистичних комітетів”). Говорячи про музей Товариства, В. С. Іконников насамперед зазначає в ньому наявність “писемних документів”, а потім — “предметів старожитностей”. Згадуючи пошукову діяльність наукової установи по “дослідженню курганів, древніх написів і місцевих архівів”, він у першу чергу вказує на архівну евристику — в Єлисаветграді, Решетилівці, Генуї. Визначена тематика досліджень також набагато ширша, ніж суто археологічна і торкалась “древньої географії, історії церкви, давньогрецьких і генуезьких колоній в Південній Росії, кримських татар, історії краю під турецьким володарюванням, а також XVIII і XIX ст. (про слов’янські поселення в Новоросійському краї, війни Мініха, турецькі війни за Катерини II і Олександра I; діяльність Потьомкіна, Рішельє та ін.)”¹¹. У другій книзі у розділі, присвяченому колекціям учених товариств, В. С. Іконников дав загальну характеристику музейному зібранню, і потім вказав на цілеспрямовані зусилля Товариства по збиранню книжок, карт, планів, портретів, малюнків, гравюр, фотографій, а також рукописів. Серед останніх він відзначив найцінніші і навіть навіть перелік археографічних публікацій, здійснених на основі рукописного зібрання Товариства¹². Отже, В.С.Іконников першим розглянув наукову інституцію в Одесі як загальноісторичне товариство, в якому значну увагу приділяли пошуку і публікації історичних джерел.

Найчисленнішу групу складають праці, присвячені персоналіям. Насамперед це некрологи. Переважна більшість використаних некрологів було опубліковано у “Записках” Товариства. Зі 125 творів цього жанру у найбільшій мірі було використано нариси про таких діячів як О. О. Андрієвський, архімандрит Антонін, П. К. Брун, Ф.А.Бюлер, В. Г. Васильєвський, О. Є. Вікторов, архієпископи Гавриїл і Гурій, Л. Я. Добров, єпископ Іннокентій, Г. Е. Караулов, М.М.Кир’яков, О. С. Князев, К. М. Котруца, Ю. І. Крашевський, І.І. Курис, Х. Кушнерьов, А. Г. Лебединцев, М. І. Ленц, архімандрит Леонід, О. І. Маркевич, Й. Г. Михневич, О. Ф. Негрі, А. Н. Неустроєв, М. А. Оболенський, М. Г. Палеолог, О. М. Поль, єпископ Порфірій, С. В. Сафонов, протоієрей С. А. Серафімов, А. О. Скальковський, В.Г. Тізенгаузен, А. Я. Фабр, Й. Г. Шершеневич, М. В. Ерделі, В.Н.Юргевич, П. О. Юрченко, В. О. Яковлев, О. М. Ямковський, В.М. Ястребов, які зробили помітний внесок у діяльність Товариства

чи були причетні у будь-якій мірі до розвитку археографії в ньому¹³. Написані на основі особистих вражень і спогадів вони часто-густо були єдиним дослідженням, в якому висвітлювався доробок місцевих науковців. Водночас, якщо мова йшла про визначних учених, у цих некрологах конкретизувався внесок, зроблений саме у діяльність Товариства. Крім того, у разі необхідності зібрання додаткових даних, наведених сучасниками, використано некрологи, опубліковані й у інших виданнях (зокрема про М. М. Кир'якова, П. К. Бруна, М. Н. Мурзакевича, Е. Р. фон-Штерна)¹⁴.

Об'єктом уваги істориків ставали переважно найвідоміші члени Товариства — керівники та визначні науковці. Ще у XIX ст. було зроблено спробу дати оцінку діяльності першого президента Товариства — Д. М. Княжевича¹⁵. Автор, який заховався за кріптонімом, намагався всебічно і ґрунтовно висвітлити життєвий шлях цієї непересічної особистості. Докладно змальовано формування, таланти і досягнення Д. М. Княжевича перед приїздом до Одеси. Проте, на нашу думку, захоплення автора особистістю свого героя призвело до перебільшення його ролі у заснуванні Товариства, применшуючи таким чином заслуги М. М. Кир'якова і М. Н. Мурзакевича. Почесному президентові Товариства М. С. Воронцову присвячена розвідка М. Н. Мурзакевича (1861), в якій автор детально аналізує внесок генерал-губернатора у розвиток культури у краї¹⁶. З неї стає зрозумілим, що М. С. Воронцов не був “весільним генералом” побіля різноманітних наукових проєктів, а реально доклав багато особистих зусиль до їх реалізації, в тому числі і в діяльності Товариства.

Першу спробу оцінки життєвого і творчого шляху М. Н. Мурзакевича — багаторічного секретаря і віце-президента Товариства — зробив В. А. Дабіжа у передмові до упорядкованої ним автобіографії історика¹⁷. Тут особливо було наголошено на безоглядній любові М. Н. Мурзакевича до науки, надзвичайно відповідальному ставленні до своїх обов'язків і таких рисах його вдачі як безкомпромісність і нетерпимість до чужих недоліків, що інколи заважало і навіть шкодило йому у житті. На жаль, особа М. Н. Мурзакевича — одного з найяскравіших діячів Товариства — багато десятиліть по тому не була об'єктом досліджень, хоча його дуже часто згадували побіжно в різноманітних виданнях.

§ 2. ОЦІНКА НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ТОВАРИСТВА ПІСЛЯ
ПРИПИНЕННЯ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ
(20-ті — сер. 80-х рр. ХХ ст.)

Після припинення діяльності, розпочинаючи з 20-х рр. ХХ ст., Товариство неодмінно ставало об'єктом уваги на сторінках синтетичних праць з історіографії. Згадка про нього є уже у загально-відомому творі Д. І. Дорошенка, виданого у Празі 1923 року. У розділі “Офіціальні заходи коло організації археографічної роботи на Україні. Спроби для видання органу для дослідів української старовини” після розповіді про Київську та Віленську археографічні комісії автор згадав і Товариство, яке “уділяло в своїх виданнях місце для матеріалів по історії Запоріжжя і взагалі степової України; але головно увагу зверталось на досліді античних старожитностей на чорноморським узбережжю”. Д. І. Дорошенко, колишній діяч Катеринославської вченої архівної комісії, вказав окремо на видання джерел Товариством і назвав кілька найцінніших публікацій, зокрема “Историю о козаках запорожских” С.І. Мишецького¹⁸.

Лише один раз за цей період загальна історія Товариства стала предметом окремого дослідження. Так само в Празі у 1941 р., зусиллями Українського історико-філологічного товариства, вийшла друком брошура С. Наріжного¹⁹, яка ймовірно була спробою автора відзначити столітній ювілей заснування установи. Праця містить загальні відомості про наукову установу. Відмінністю її є те, що автор виділяє серед її членів таких “українських” професорів як М. О. Максимович, А. С. Петрушевич, В. Б. Антонович, Ф. І. Леонтович, М. І. Петров, О. О. Кочубинський.

В радянській науці узагальнюючі твори, в яких містилась характеристика Товариства, почали з'являтися у повоєнний час. У першому томі “Очерков истории исторической науки в СССР” (1955), який завершується першою половиною ХІХ ст., з Товариством пов'язувались перші кроки у розвитку історичного краєзнавства в Російській імперії і воно показано як взірець згуртованості місцевих наукових сил по вивченню краю²⁰. Разом з тим, в дусі часу, автори вказували на недоліки Товариства, які, на їх думку, були притаманні дореволюційній науці. Зазначаючи, що “Одеське товариство займалось переважно археологією і етнографією південної Росії”, К.

В. Сівков вважав, що “все це уводило читачів від актуальних питань історичного минулого південної Росії в царину вивчення окремих пам’яток старожитностей”. Закидалась науковій установі і кастова замкненість складу. Порівнюючи видання Товариства і Московського товариства історії і старожитностей російських автор, в даному разі слушно, відзначав, що літописний і актовий матеріал займав у ньому набагато менше місця ніж в останньому²¹. У другому томі (1960) Товариство згадано у підрозділі “Архівна справа. Публікація писемних джерел” у контексті розвитку історичної науки другої половини XIX — початку XX ст. Хоча тепер відзначалося широке коло його діячів, але закидалось, як і раніше, перебування на керівних посадах різноманітних титулованих і сановних осіб, що будімо негативно позначалось на його діяльності. Знову зазначаючи, що у “Записках” “друкувались головним чином статті, замітки і матеріали з археології й етнографії півдня Росії і Криму”, автори навели перелік найважливіших писемних джерел, опублікованих на сторінках цього видання²². Вочевидь тут некоректне використання як поняття “Росія”, так і “етнографія”.

Також у часи “відлиги” з’явилась монографія М. І. Марченко “Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)”, якій Товариству (разом з А. О. Скальковським) було присвячено цілий параграф одного з розділів. В оцінці діяльності Товариства цей видатний твір ніс в собі всі протиріччя тодішньої історичної науки і політичної доби. Відзначаючи, що воно “виникло і розвинуло свою наукову діяльність в силу практичних і наукових потреб вивчення та дослідження історії, географії і статистики новоосвоєного краю Півдня України”, М. І. Марченко визнавав його важливе місце у вивченні краю. Проте разом з тим автор ставить науковій установі такий доволі суворий ідеологічний діагноз: “Політична діяльність (! — В. Х.) Одеського товариства була пронизана ідеєю монархізму і підкорена завданню — обґрунтувати права і історичну закономірність панування царської Росії над новопридбаним у війнах з Туреччиною і Кримом краєм. Історичними дослідженнями товариство мало на меті умотивувати також правомірність ліквідації козацьких вольностей Запорозжя і колонізацію Півдня України, яку провадив царизм протягом другої половини XVIII і першої половини XIX століття”. І далі уже знайоме: “Члени товариства, які були в

більшості високопоставленими урядовими особами, виконували свої завдання з великим ентузіазмом і захопленням. Царський уряд щедро субсидував товариство матеріальними засобами”. Якщо спробувати деідеологізувати попереднє висловлювання, то його можна було розуміти так: основні наукові інтереси Товариства полягали у вивченні історії Південної України другої половини XVIII — першої половини XIX ст., що, звичайно, не зовсім вірно (згадаймо інше крайнє висловлювання сучасника М. І. Марченка — про надуживання археологічною проблематикою). В цілому ж історик визнавав, що головним підсумком діяльності Товариства було накопичення матеріалу, який оприлюднювався в “Записках”, і давав досить високу оцінку його доробку: “Незважаючи на ідейно-монархічну спрямованість діяльності товариства, його члени внесли великий вклад у розвиток історичної науки, археології, етнографії та інших споріднених і суміжних дисциплін. Внаслідок великої наукової роботи товариства у працях його членів поступово яскраво поставали картини минулого Південної України, розкривався складний і багатогранний історичний процес цієї частини краю з його багатим історичним минулим”²³.

Найбільшій ідеологізації діяльність Товариства зазнала у статті М. С. Синицина, присвяченій розвитку археології в Одесі у XIX — XX ст. ²⁴ Загальна оцінка діяльності наукової установи була традиційною — зосередившись на аналізі його внеску в археологію, автор слушно зазначив, що до кола завдань входило збирання і збереження археологічних пам’яток та історичних документів, вивчення і їх публікація, студювання повідомлень давніх авторів про Північне Причорномор’я, а також аналіз праць, що торкалися історії краю. Але автор удався, на жаль, до такого методологічно правильного тоді, “барикадного” поділу членів Товариства на прогресивних (М. І. Надеждін, О. І. Льовшин, В. В. Григор’єв, М. М. Кир’яков) та реакційних (О. С. Стурдза, А. О. Скальковський) і тих, хто коливався між ними (М. Н. Мурзакевич, Д. М. Княжевич). Труднощі перших років, зокрема затримки з виходом томів “Записок”, були пов’язані, на його думку, з послабленням “прогресивної” течії. Пожвавлення діяльності Товариства співвідносилось з коротким віце-президентством “прогресивного” М. І. Пирогова у другій половині 50-х рр. XIX ст., а цькування “прогресивних сил” — з секретарством

О. А. Павловського (1905 — 1909). Навряд чи варто займатись сьогодні спростуванням подібних сентенцій. Вкажемо лише на той факт, що наприкінці 1844 р. зі всіх перелічених осіб у Товаристві реально працював лише М. Н. Мурзакевич (решта померла, виїхала з Одеси чи усунулась від роботи), а двох останніх діячів не можна зарахувати до тих, хто докорінно вплинув на активність чи атмосферу у науковій установі. Водночас варто відзначити, що М. С. Синицин був першим, хто розпочав досліджувати окремі напрямки діяльності Товариства. Це був прецедент, який стане актуальним лише через декілька десятиліть.

Протягом 60–70-х рр. Товариство згадувалось в різноманітних енциклопедичних виданнях. Там воно представлено як таке, що було створене для вивчення історії і пам'яток на півдні України. Його діяльності брали участь визначні вчені. В цілому Товариство показано як археологічна установа. Хоча у “Советской исторической энциклопедии” визнаючи перевагу у проблематиці античної археології і нумізматики, вказано і на значне місце серед неї досліджень з “української етнографії, історії козацтва, освоєння Півдня”, а у “Радянській енциклопедії історії України” відзначено зібрання цінної наукової бібліотеки і рукописного фонду з історії Південної України²⁵. Дуже стисло Товариство згадувалось у 80-ті рр. на сторінках багатотомної “Історії Української РСР”. Науковий доробок його оцінювався як суто археологічний, але знову ж таки не забувалось відзначити, що в його бібліотеці “зосередилась досить велика колекція рукописів, віднайдена на Півдні України”²⁶.

Протягом багатьох десятиліть після припинення існування Товариства спеціальних досліджень окремих аспектів його діяльності майже не проводилось. У 1927 р. С. С. Дложевський, один з небагатьох членів Товариства, який пережив лихоліття 1917 — 1920 рр., розповів про останні часи існування наукової установи і народження з неї Одеського археологічного музею (тоді — Одеський державний історично-археологічний музей)²⁷. Поодинокі спеціальні розвідки з'явилися лише наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. — стаття А. Д. Бачинського про М. І. Пирогова як віце-президента Товариства та публікація Л. П. Латішевої, в якій вона розповіла про міжнародні зв'язки Товариства на початку свого існування. Обидві публікації були здійснені на основі документів Державного архіву

Одеської області²⁸. Тоді ж І. Д. Лисоченко у спеціальній збірці, присвяченій рукописному зібранню Інституту рукопису Наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (тоді — Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН УРСР) представила огляд фонду “Одеське товариство історії і старожитностей”, який уміщував колекцію рукописів Товариства та деякі інші матеріали²⁹. Поява статті мала б сприяти пробудженню інтересу до історії наукової установи, але цього так і не відбулось. Як виняток можна назвати статтю С. З. Заремби, присвячену вивченню у Товаристві історії Південної України у другій половині XVIII ст. та замітку у періодичній пресі³⁰.

Отже, до середини 80-х рр. XX ст. Товариство не ставало предметом спеціальних досліджень. Воно неодноразово згадувалось на сторінках енциклопедичних видань, синтетичних творів та узагальнюючих статей з історіографії. Попри ідеологічну заангажованість деяких з них наукова установа щоразу поставала перед читачем як загальноісторичне товариство, в якому одним з головних напрямків досліджень були археологічні дослідження, а серед інших виділялась архівна евристика і археографія.

§ 3. НОВИЙ ПЕРІОД У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ТОВАРИСТВА (КІНЕЦЬ 80-х рр. XX — ПОЧАТОК XXI ст.)

Сучасний період в осмисленні наукового доробку Товариства розпочався у другій половині 80-х років, коли для дослідників зникли ідеологічні обмеження і табу і водночас посилювався інтерес до регіональної історії. Це дозволило по-новому подивитись на доробок Товариства в узагальнюючих працях, сприяло появі низки спеціальних досліджень з його історії.

Київська дослідниця Т. Ф. Григор'єва, вивчаючи розвиток краєзнавства на півдні України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. особливо відзначила внесок Товариства в цей процес. Вона вперше в науковій літературі запропонувала чітко структурувати наукову діяльність Товариства, виділивши чотири основні напрямки: 1) археографічний; 2) археологічний; 3) науково-дослідний і публіцистичний; 4) вивчення, виявлення і охорона пам'яток.

Оглядаючи історію Товариства у перші 20 років, Т. Ф. Григор'єва визначила основні риси його археографічної діяльності — пошук, збирання і публікація історичних джерел. До провідних археографів віднесено А. О. Скальковського, М. Н. Мурзакевича, архієпископа Гавриїла, А. С. Фірковича, Г. І. Соколова, В. В. Григор'єва, О. Ф. Негрі. Після розгляду решти напрямків Т. Ф. Григор'єва, зробила висновок, що “його діяльність сприяла накопиченню величезної кількості фактичних матеріалів, збереженню численних музейних експонатів, пам'яток старожитностей і популяризації відомостей про них”, а праці Товариства “зробили чималий внесок у вивчення історії краю, сприяли введенню у науковий обіг нових історичних фактів і цінних документальних джерел”³¹.

У середині 90-х рр. ХХ ст. одеська дослідниця З. В. Першина у двох статтях, присвячених розвитку історичної науки в Одесі, віддала належне і Товариству. В основному залишаючись на позиціях М. І. Марченко (про ідеологічну заангажованість сказано значно м'якше), вона зазначила, що тутешні науковці ретельно вивчали і осмислювали джерела, багато з яких вперше було введено до наукового обігу. Цим вони зробили значний внесок в об'єктивне висвітлення історичного минулого Південної України, сприяли накопиченню і збереженню фактичного матеріалу³².

Харківський історик В. В. Кравченко у блискучій монографії, в якій розглядається розвиток української історіографії у добу національного відродження (друга половина ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.), не приділяє багато уваги Товариству. Проте важливими є два його зауваження. По-перше, розповідаючи про романтичну історіографію історії України (друга половина 20-х — початок 40-х рр. ХІХ ст.) він згадує про гурток молодих випускників Московського університету, що виник в Одесі у 30-ті рр. ХІХ ст. і передував появі Товариства. Автор монографії зазначає, що спрямованість гуртка на краєзнавчу проблематику активізувала місцеві культурні сили і тим прискорювала розвиток українського національного відродження³³. Аналізуючи перші спроби збирання, а головне — публікації історичних джерел у першій чверті ХІХ ст. В. В. Кравченко слушно зазначив, що ідея заснування постійного археографічного видання, висунута ще А. І. Чепою і підтримана В. Н. Каразіним, О. М. Марковичем та іншими, не була реалізована до початку 40-х рр.,

тобто до започаткування систематичних археографічних публікацій з історії України О. М. Бодяньського у Московському товаристві історії і старожитностей російських, Київської археографічної комісії та Одеського товариства історії і старожитностей³⁴.

Справжнім проривом, який інтенсифікував появу спеціальних досліджень з історії Товариства, стала проведена 27–28 жовтня 1989 р. ювілейна конференція, присвячена 150-літтю заснування Товариства³⁵, організована силами Одеського археологічного товариства, Одеського археологічного музею і Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. У тезах 21 доповіді висвітлювались різноманітні аспекти буття Товариства: загальна оцінка внеску в науку (І. Т. Черняков); передумови виникнення (С. Б. Охотников, О. С. Островерхов); побудова першого приміщення для музею і засідань (Е. І. Діамант); участь у його діяльності університетської професури (А. Г. Загинайло) і окремо — таких науковців як М. Н. Мурзакевич (Р. Д. Бондарь), М. І. Пирогов (А. Д. Бачинський), О. Л. Бертье-Делагард (О. С. Столярик), Е. Р. фон-Штерн (В. П. Ванчугов), М. Ф. Болтенко (В. Г. Петренко); формування колекцій і огляди фондів музею (С. А. Булатович, А. А. Кравченко, Т. Л. Самойлова, Т. Г. Тимашкова); відображення історії Товариства у фондах Державного архіву Одеської області (А. К. Балінов) та історії Одеси на сторінках “Записок” Товариства (Л. М. Смичок); проблема спадкоємництва, у контексті діяльності Одеської комісії краєзнавства (Т. М. Попова, І. С. Гребцова, І. В. Корпусова) та Одеського археологічного товариства (В. Н. Станко, Н. М. Секерська, А. А. Ашрафьян, І. Б. Клейман). Конференція і збірка доповідей, видана в умовах підйому краєзнавчого руху, пробудили значний інтерес до історії Товариства. Не дивно, що насамперед археологи вели перед у цій справі — адже найвражаючий доробок наукової установи був у цій царині. Сам Одеський археологічний музей, з його будинком і колекціями, був пам’ятником і наочним втіленням спадщини Товариства, у той же самий час як велика рукописна колекція перебувала у Києві і мало була відома широкому науковому загалові.

Найактивніше після археологів за вивчення доробку Товариства взялися київські науковці — історики пам’яткознавчої і пам’яткоохоронної діяльності в Україні. Першість тут належить О. А. Сальцовій, яка розглянула пам’яткознавчу діяльність Товариства

по таких основних напрямках: виявлення та видання документів, організація розкопок і наукових експедицій для збору археологічного матеріалу, створення музейних колекцій, охорона старожитностей півдня України. Автор вважає, що “першим кроком Товариства були пошуки, придбання оригіналів чи точних копій (зніmkів), опрацювання і публікація археографічних пам’яток” і для цього упорядковувались документи, призначені для історичного архіву в Одесі, архіви колишніх фортець св. Дмитрія Ростовського й св. Єлизавети. Далі було досить чітко визначено основні групи джерел, які збирало і публікувало Товариство: турецькі й татарські офіційні документи, зокрема ханські ярлики, та наративи; пам’ятки офіційної молдово-валахської писемності — дипломатичні, юридичні та інші акти; давні пам’ятки єврейської писемності — рукописи X — XVI ст.; давні грецькі манускрипти — пам’ятки агіографічної літератури; юридичні пам’ятки генуезьких колоній в Криму; розпорядження, офіційне і приватне листування Г. О. Потьомкіна та листавання В. С. Попова — правителя канцелярії Потьомкіна. Завершуючи огляд цього напрямку пам’ятознавства О. А. Сальцова робить слухний висновок, що “завдяки Одеському товариству велика кількість археографічних пам’яток була відкрита вченому світові як джерело для вивчення історії краю”³⁶. На превеликий жаль, автор у подальшому припинила розробку пам’ятознавчої проблематики.

Київський вчений С. З. Заремба продовжив розробку даної теми у своїй монографії, присвяченій проблемам історії і теорії українського пам’ятознавства. Українське пам’ятознавство автор трактує як наукову дисципліну, яка вивчає пам’ятки історії та культури, пропагує їх, виробляє засади їх реставрації, консервації, зберігання в історико-природному середовищі та в окремих сховищах (музеях, архівах, бібліотеках, приватних колекціях). Вона поділяється на три основні напрями: наукове, практичне і громадське. Наукове пам’ятознавство включає цілий комплекс наукового вивчення пам’яток, їх пропаганду, діяльність установ, товариств, музеїв, інших науково-творчих структур у плані виявлення, збереження, вивчення і пропаганди пам’яток. Автор приймає поділ пам’яток на нерухомі і рухомі (останні включають музейні експонати, зокрема твори мистецтва, документальні пам’ятки, книжкові видання), а також наполягає на класифікації їх по чотирьох видах — 1)

історії; 2) археології; 3) містобудування і архітектури; 4) мистецтва — заперечуючи виділення в окремих вид документальних пам'яток, оскільки вони, як історичні джерела, є історичними пам'ятками³⁷.

Відштовхуючись від цих висхідних положень, С. З. Заремба розглянув історію українського пам'яткознавства. Цілий параграф відведено внеску наукових товариств до пам'яткознавства у XIX — на початку XX ст. і помітне місце серед них посіло Товариство. Відзначаючи, що воно “виникло у зв'язку з практичними та науковими потребами вивчення історії, археології, статистики, пам'яток Південної України”, автор дає загальні характеристики розвитку наукової установи — засновники, зростання кількості членів, наукові зв'язки, мета і завдання, “Записки” і їх структура, перелік найвидатніших науковців, а потім переходить до розгляду такого напрямку її діяльності як виявлення, збір, вивчення та публікація документальних пам'яток. До переліку основних груп, наведених у О. А. Сальцової додано ще джерела з історії запорізького козацтва, пам'ятки етнографії та картографічні пам'ятки. Будучи знайомим з величезним фондом Товариства в ІР НБУ, автор дуже високо оцінює діяльність Товариства по збиранню писемних пам'яток, вказуючи на найцінніші документи і матеріали, зокрема “Четвероєвангеліє” XVI ст., ордери кошового П. І. Калнишевського, “Странствование” В. Г. Григоровича-Барського (кінець XVIII ст.) і його малюнки тощо. С. З. Заремба вказує, що на сторінках “Записок” друкувались джерела як із колекції Товариства, так і з інших зібрань. Вартість цих публікацій з часом ще більше зросла, оскільки багато з опублікованих джерел втрачено назавжди. Розглянувши й інші аспекти пам'яткознавчої діяльності (їм відведено порівняно менше місце) автор в цілому високо оцінює його науковий доробок, а також велику працю по виявленню і збереженню історико-культурної спадщини³⁸.

Ще один київський дослідник І. М. Симоненко розглянув Товариство в іншому аспекті — з точки зору пам'яткоохоронної діяльності. Навівши загальну характеристику наукової установи, автор дає огляд комплексу заходів пам'яткоохоронної діяльності. Таких заходів нараховано дев'ять і два з них торкалися писемних джерел — виявлення та збирання рухомих пам'яток (писемних і речових) та створення умов для збереження рухомих пам'яток

(місцевих архівів, наукових бібліотек та музеїв). Серед основних напрямів діяльності Товариства в зазначеній царині відзначено: збирання речових пам'яток для музеїв (в Одесі, Феодосії, Керчі); опіка над архітектурними пам'ятками — фортецями, храмами, некрополями, курганами тощо; дослідження пам'яток археології — експедиції, розвідки, розкопки, вивчення пам'яток Ольвії, Херсонесу, Тіри, Пантікапеї та інших; збирання писемних пам'яток; співпраця з іншими товариствами і установами аналогічного спрямування; популяризація місцевих пам'яток. Писемним пам'яткам І. М. Симоненко відводить небагато місця. Втім, у статті, на нашу думку, реально відображено співвідношення уваги Товариства у пам'яткоохоронній діяльності як між нерухомими і рухомими, так і між писемними і речовими пам'ятками. Автор вказує на згадувані уже пошукові зусилля А. С. Фірковича (Крим і Північний Кавказ), Г. І. Соколова, С. Т. Васьковича і В. М. Ястребова (фортеця св. Єлисавети), М. Н. Мурзакевича (Решетилівка, Генуя) як на один з шляхів накопичення писемних джерел. Він зазначає, що результатом наполегливої пошукової праці стало збирання рукописів та документів при бібліотеці Товариства, яким користувались не тільки одеські науковці, а й вчені з багатьох закладів Російської імперії та закордону. Варто звернути увагу і на ще одне слушне зауваження І. М. Симоненка, “що до останнього часу за винятком статей і розділів у монографіях, так і не було написано окремої великої праці, присвяченої Одеському товариству історії та старожитностей, як воно на це заслуговує”³⁹.

Останнім часом з'явилося кілька праць, присвячених видатним діячам Товариства. Постать М. Н. Мурзакевича була докладно висвітлена у ґрунтовній статті Т. Ф. Григор'євої, яка використала як опубліковані джерела, так і архівні матеріали, зібрані в архівах Києва, Одеси, Петербурга і Сімферополя. Для автора М. Н. Мурзакевич — насамперед відданий своїй справі краєзнавець. Однак він постає перед нами і як викладач, і як організатор наукової діяльності. Не обійдено різноманітні його життєві колізії, зокрема конфлікт з М. І. Пироговим. Т. Ф. Григор'єва дає загальну оцінку його діяльності у Товаристві, зазначаючи, що за його безпосередньої участі було відредаговано 13 томів “Записок”, в яких він опублікував понад 120 матеріалів, статей, заміток, рецензій тощо. Огляд опублікованого

там доробку показує, що насамперед це були археографічні публікації, присвячені добі середньовіччя, часу освоєння Південної України та історії Молдови. Автор показує, що археографічна діяльність М. Н. Мурзакевича розповсюджувалась і за межі Товариства — адже він здійснював окремі археографічні проекти і публікував історичні джерела в інших виданнях⁴⁰.

Наприкінці ХХ ст. життєпису М. С. Воронцова було присвячено монографію російської дослідниці О. Ю. Захарової, в якій залучено і узагальнено значний матеріал, переважно опублікований⁴¹. Треба відзначити, що потужна глорифікація персони генерал-губернатора деякою мірою перешкодила створенню об'єктивного образу цього дійсно непересічного державного діяча першої половини ХІХ ст.

Одному з найактивніших діячів Товариства кінця ХІХ — початку ХХ ст. О. І. Маркевичу присвячений біобібліографічний покажчик, який містить вступну статтю одеської дослідниці Т. М. Попової, яка дає докладний життєпис і аналіз основних напрямків його творчості⁴². До цієї праці примикають ще кілька розвідок, що висвітлюють його наукову діяльність, в тому числі і в галузі археографії⁴³. Кримський дослідник А. А. Непомнящий у своїх книжках і статтях створив цілу низку біографічних нарисів кримиознавців, серед яких і такі члени Товариства як П. К. Брун, В. Д. Смирнов, Ф. Ф. Лашков, О. Л. Бертъ-Делагард⁴⁴. А. С. Фірквичу присвячено монографію, в якій відображено його наукові пошуки у період співробітництва з Товариством⁴⁵. Персоналізація досліджень в останні роки свідчить про намагання сучасних науковців перейти до поглибленого вивчення ролі і внеску окремої особи в історіографічний процес.

Початковому періоду існування Товариства відведено цілий розділ та окремі фрагменти у фундаментальній монографії російської дослідниці І. В. Тункіної, присвяченій історії російської науки про класичні старожитності на півдні імперії у ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. Ґрунтовно досліджуючи процес становлення античної археології, епіграфіки, нумізматики, історичної географії й археологічної топографії Північного Причорномор'я, авторка відводить у ньому Товариству помітне місце. Саме з року утворення наукової установи вона розпочинає третій, заключний, етап цього процесу. Тому у монографії Товариство постає як археологічне або історико-археологічне, завдяки якому в Одесі був створений

крупний науковий центр в галузі класичної археології Північного Причорномор'я. Разом з тим І. В. Тункіна визнає, що у першій половині XIX ст. археологія трактувалась у розширеному розумінні як наука про старожитності, яка включала археографію, епіграфіку, нумізматику і власне археологію. Слушно визнаючи, що крім археологічних Товариство мало займатись ще “й чисто історичними, археографічними, географічними, етнографічними, статистичними дослідженнями”⁴⁶ авторка робить археографію наче сполучною ланкою між історичними і археологічними студіями Товариства.

Отже, дослідження останнього десятиліття показали, що писемним джерелам у Товаристві приділялось дещо більше місце ніж це уявлялося раніше. Їх пошук, збереження і публікація чітко було виокремлено як напрямок діяльності наукової установи. Треба додати, що саме в цей період було поставлено питання про спеціальне вивчення її археографічної діяльності.

§ 4. ТОВАРИСТВО У КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-АРХЕОГРАФІЧНИХ СТУДІЙ

Дослідження історії археографії України як і в Росії, розпочалось лише у повоєнні роки, коли група науковців МДІАІ розпочала вивчати археографічну діяльність провідних історичних установ і товариств Російської імперії. Внаслідок цього у 50-ті рр. було захищено низку кандидатських дисертацій, присвячених археографічній діяльності Петербурзької археографічної комісії, Російського історичного товариства⁴⁷. Затим, у 1957 р., з'явився й синтетичний твір П. Г. Софінова, в якому вперше в історіографії було здійснено огляд розвитку археографії в Російській імперії у XVIII — на початку XX ст. У “Короткому нарисі”, як характеризує його автор, увагу було зосереджено на діяльності основних археографічних установ країни. Серед археографічних установ України стисло було охарактеризовано лише діяльність Київської археографічної комісії⁴⁸.

В Україні у той час також велися дослідження з історії археографії. Під керівництвом відомого історика Ф. П. Шевченка підготував і захистив кандидатську дисертацію Б. С. Ватуля на тему “Розвиток археографії на Україні в XIX і початку XX століть”

(1952). У трьох розділах роботи автор: 1) простежив виникнення і діяльність установ, що займалися виданням документів з історії України; 2) дав огляд найважливіших публікацій джерел з історії України і 3) проаналізував методи видання історичних джерел у Росії та Україні у XIX — на початку XX ст. У першому розділі серед 14 археографічних установ та видань було розглянуто, після Московського товариства історії і старожитностей російських та Петербурзької археографічної комісії, і діяльність Товариства. Використовуючи для загальної характеристики наукової установи працю В. Н. Юргевича автор також робить висновок, що його “діяльність в основному була присвячена археологічним розкопкам і зібранню пам’яток старожитностей” і що воно “видало порівняно незначну кількість документів з історії Новоросії XVIII й першої половини XIX ст.”. Відзначаючи пошукову активність Товариства, автор чомусь виділив лише подорожі М. І. Надєждіна (по Європі) і В. Н. Юргевича (до Судака), які з точки зору археографії були малопродуктивними. Б. С. Ватуля слушно вказав на численність співробітників Товариства підрахувавши, що у 1839 — 1901 рр. у його складі побувало понад 400 осіб. Звичайно, не уникнув він і певних ідеологем, називаючи наукову установу “вірним виразником політики російського царату в галузі науки і культури на Півдні Росії, за що було удостоєно звання “імператорське”, а одержання державної субсидії — як прояв опіки самодержавства — стало можливим завдяки виступу його як “захисника великодержавної монархічної ідеології”⁴⁹.

Роблячи огляд джерел з історії України, опублікованих російськими і українськими науковцями, Б. С. Ватуля згадує у відповідному розділі понад 40 археографічних публікацій у “Записках” Товариства. Відзначимо, що ця кількість є у багато разів меншою від реальної. Таке зменшення відбулось не тільки тому, що автор намагався вказати лише основні публікації, а й тому, що він розглядав опубліковані Товариством джерела виключно стосовно Південної України (за поодиноким винятком) і хронологічно не раніше кінця XVII ст. Основні проблеми, вивченню яких, за Б. С. Ватулею, сприяли публікації Товариства були: історія Запорізького і Чорноморського козацтва; військові дії у регіоні; соціально-економічний розвиток — заселення краю, зростання міст (зокрема

Одеси) тощо⁵⁰.

Аналізуючи методикау видання історичних джерел, Б. С. Ватуля зосередився в основному на недоліках дореволюційних археографічних установ. Не винятком було і Товариство, якому на конкретних прикладах слушно закидалося складення неповних заголовків до документів у публікаціях. Негативна оцінка, щоправда загальна — разом з Харківським історико-філологічним товариством та Історичним товариством Нестора-літописця, стосується і методів передачі текстів, легенд, підрядкових приміток⁵¹. Дані зауваження Б.С.Ватуля повторив і у статті, опублікованій через п'ять років після захисту дисертації. У загальному висновку, який безумовно торкався і Товариства, він констатував, що методи і технічні прийоми видання історичних документів дореволюційних археографічних установ були різноманітними, і ні російські, ані українські археографи не спромоглися створити єдині правила видання джерел. Разом з тим зазначалось, що внаслідок їх роботи відпрацьовувались і затверджувались певні прийоми⁵². На жаль, дана стаття стала єдиним доробком, реалізованим після кандидатської дисертації, оскільки автор з особистих причин припинив подальшу розробку даної проблеми. Після нього в Україні на кілька десятиліть виникла дослідницька лакуна в цій царині.

Тим часом в Росії тривали дослідження з історії археографії, наслідком чого стала поява низки навчальних посібників, виданих у 60-70-ті рр. спеціалістами кафедри археографії МДІАІ. Хоча Товариство згадано в них як археографічна установа лише одного разу, важливими є спостереження і висновки щодо загальних рис і тенденцій, що характеризували розвиток археографії у Російській імперії. Зокрема, підкреслено посилення в першій половині XIX ст. (особливо розпочинаючи з 30-х рр.) тяжіння в історичній науці до зібрання і публікації історичних джерел у більшому обсязі, ніж у XVIII ст.; особливість розвитку історичної науки, коли внаслідок ще малої відомості історичних джерел історики водночас ставали й археографами; появу в цей період спеціальних установ для виконання археографічних завдань; потребу у державних субсидіях і наданні відповідних повноважень для здійснення наукових проєктів; реалізацію археографічних завдань як у спеціальних великих документальних зібраннях, так і на сторінках періодичних

видань⁵³. Багато узагальнень у цих працях щодо розвитку методики видання історичних джерел. Названі праці, хоча написані на відповідних ідеологічних засадах, не втратили своєї наукової цінності і сьогодні, особливо з огляду на відсутність синтетичних праць з історії археографії як в Росії, так і Україні. У 80–90-ті рр. російські історики археографії продовжували розробку окремих сюжетів з історії археографії у XVIII — XX ст.⁵⁴.

З кінця 80-х рр. відновлюються розробки з історії археографії в Україні. Велику роль в цьому відіграло відродження діяльності Археографічної комісії АН УРСР і проведення у грудні 1988 р. республіканської наради “Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку”. У програмній доповіді голова Археографічної комісії П. С. Сохань зазначив, що археографічна робота в Україні має свою історію, яка бере початок у діяльності Одеського товариства історії і старожитностей, Київської археографічної комісії, Історичного товариства Нестора-літописця, Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, журналу “Киевская старина”⁵⁵. Це положення підтримали відомі фахівці з історії джерелознавства і археографії М. П. Ковальський та О. І. Журба, які в іншій доповіді зазначили, що необхідною умовою успішного розвитку української археографії є всебічне творче використання сучасниками наукової спадщини своїх попередників, а це неможливо вирішити без поглибленого вивчення історії археографічної справи. На їх думку, необхідно було не лише піддати аналізу публікації джерел і методи їх здійснення, але й дослідити значно ширше коло питань: евристичну діяльність і оцінку її сучасниками, наукові взаємозв’язки і взаємовпливи, особистий внесок окремих вчених у видання джерел тощо. Також вони вказали на подекуди спрощену, здебільшого негативну оцінку в радянській історіографії діяльності дореволюційних археографічних установ і закликали подолати вузькі стереотипні підходи до їх вивчення⁵⁶.

За реалізацію цих завдань, під егідою Інституту української археографії (з 1995 р. — Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського), і взялися кілька науковців, які захистили кандидатські дисертації та написали низку розвідок по зазначеній проблематиці⁵⁷. Помітним внеском в розвиток історико-археографічних студій стала ювілейна конференція, прив’язана 150-річчю Київської археографічної комісії (18–21 жовтня 1993 р.).

На ній увагу було приділено не лише цій провідній установі, але й було розглянуто археографічну діяльність таких установ як Київський археологічний інститут (1917 — 1924), Археографічна комісія ВУАН, Археографічна комісія Укрцентрархіву (1928 — 1932), та окремих археографів — В. Б. Антоновича, В. В. Тарновського, І. П. Новицького, О. І. Левицького, І. М. Каманіна, В. С. Іконникова, В. Л. Модзалевського, М. С. Грушевського, В. Герасимчука, В. О. Романовського, Н. Д. Полонської-Василенко⁵⁸. У подальшому ціла низка статей, присвячена різноманітним сюжетам історії української археографії, з'явилась на сторінках “Українського історичного щорічника” та у “Наукових записках” — збірці праць молодих вчених та аспірантів, яку видає Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.

Розвиток археографії на півдні України протягом 80–90-х рр. минулого століття досліджували такі науковці як С. Б. Філімонов, М. П. Ковальський, С. В. Абросимова, О. І. Журба та інші, які зосередили свою увагу на вивченні археографічного доробку Таврійської, Катеринославської вчених архівних комісій та окремих археографів (архієпископ Гавриїл, А. О. Скальковський, П. К. Брун)⁵⁹. Особливо плідно працює у цьому напрямку О. І. Журба, який крім конкретно-історичних розвідок займається теретичними розробками з історії археографії, і також публікує документи з історії археографії на півдні України у другій чверті XIX ст., взятих головню з рукописного зібрання Товариства в ІР НБУ⁶⁰. Поряд з цим розпочалось дослідження і найстарішої у регіоні установи, яка займалась археографічною діяльністю — Одеського товариства історії і старожитностей⁶¹.

На завершення історіографічного огляду варто зазначити, що в тій чи іншій мірі оцінку археографічного доробку Товариства можна знайти у рецензіях на видання або окремі праці членів Товариства, джерелознавчих вступих праць з історії України, Росії, Молдови, а також у джерелознавчих працях, присвячених якомусь джерелу або групі джерел, написаних протягом другої половини XIX — XX ст.

§ 5. ОГЛІД ДЖЕРЕЛ

Джерельну базу для вивчення історії Товариства загалом і для археографічної його діяльності зокрема можна поділити на такі основні групи: 1) статuti і програмні матеріали; 2) щорічні звіти та звітні матеріали; 3) протоколи засідань; 4) “Записки” та окремі видання; 5) археографічні публікації та інші праці членів Товариства; 6) рукописна колекція Товариства; 7) діловодчий матеріал; 8) наративні джерела.

Одними з основних документів, які характеризують діяльність Товариства є статuti. За час існування наукової установи їх було прийнято чотири — у 1839, 1842, 1873 та 1896 рр. (у 1912 р. перезатверджено). Статuti декларували мету і основні завдання Товариства; регламентували коло посадовців і категорії тих, хто брав участь у його діяльності; визначали місце зборів у роботі наукової установи; вказували на основні засоби накопичення коштів для успішного функціонування; з’ясовували права Товариства, а також обов’язки і права його членів⁶². Про умови прийняття статутів, їх особливості і деякі відмінності йтиметься далі. В цілому ж варто зазначити, що аналізуючи зміст статутів важливо співставити їх декларативність з рівнем відповідності і адекватності нагальним потребам установи і реальному втіленню в життя. У даному разі цей рівень можна визнати досить високим, і, отже, можна вважати, що ретельна робота над кожним зі статутів призводила до чіткого визначення перспектив розвитку установи. Внаслідок цього настанови, відображені на папері достатньо послідовно втілювались у життя. Все це дає підстави вважати статuti важливим джерелом для вивчення основних механізмів функціонування Товариства.

Велике значення мають також і проекти статутів⁶³. В ІР НБУ зберігається чернетка першого статуту, який, по суті, має самостійне значення, оскільки значно відрізняється від прийнятого документу у 1839 р.⁶⁴. Це джерело дозволяє побачити первинні наміри засновників Товариства і проаналізувати їх зміну під час безпосереднього відкриття наукової установи.

Статутний характер мають і постанови уряду, які приймались безпосередньо по Товариству, опубліковані у Повному зібранні законів Російської імперії⁶⁵.

Серед програмних документів насамперед відзначимо “Запрошення Мурзакевича і Кир’якова до заснування Товариства”, в якому йдеться про необхідність і користь заснування історичного товариства в Одесі, накреслено коло завдань, якими би воно могло зайнятись. У приписках (документ зберігається в ІР НБУ) наведено коло осіб, які мали стати засновниками Товариства (воно відрізнялось від остаточного)⁶⁶. До програмних можна віднести і доповідну записку начальника учбової округи, майбутнього президента Товариства Д. М. Княжевича до міністра народної освіти від 26 січня 1839 р. (оригінал зберігається в РДІА, а копія — в ІР НБУ), де він також обґрунтовує необхідність заснування товариства. Цей документ віддзеркалює уявлення про майбутню установу під час поступового просування ідеї по коридорах влади⁶⁷. Значення програмних мають промови Д. М. Княжевича на звичайному засіданні Товариства (14 березня 1840 р.), де він як президент визначив коло першочергових завдань⁶⁸, а також на урочистому засіданні 4 лютого 1840 р. — “Про засоби досягнення мети, передбаченої статутом Одеського товариства любителів історії і старожитностей”. Програмні положення несла в собі і промова М. І. Надеждіна, яка також пролунала на цьому ж засіданні — “Про важливість історичних і археологічних досліджень Новоросійського краю, переважно у відношенні до історії і старожитностей руських”⁶⁹. Програмні дії запропонував у жовтні 1892 р. О. Л. Бертъ-Делагард у доповіді “Про стан справ в імператорському Одеському товаристві історії і старожитностей і деяких бажаних в них змінах” (її рукопис зберігається у ДАОО). Поява її була не випадковою — адже на той час у житті Товариства відчувались кризові явища. Тому цей документ цінний не лише своїми пропозиціями щодо розв’язання проблем і вказанням на подальші напрямки розвитку, а й аналізом попереднього шляху Товариства, коли ці проблеми нагромаджувались⁷⁰.

Для більшого розуміння структури “Записок”, а також тогочасного тлумачення низки історичних дисциплін велику цінність має “Програма” головного видання Товариства. Оголошено її було на засіданні 31 травня 1840 р., а вперше опубліковано лише через вісім років. Вдруге цю програму — але уже як для імператорського товариства — було опубліковано у дев’ятому томі “Записок”⁷¹. Вданому разі вражає консервативність цього документу — адже за 35 років у розумінні структури історичної науки у Товаристві

нічого не змінилось, зокрема закріпилось анахронічне використання терміну “археографія”.

До звітніх матеріалів відносимо повідомлення керівників Товариства за різні періоди діяльності установи. Найпершим з них є “Записка про стан і дії Товариства любителів історії і старожитностей, з 23 квітня 1839 по 1 січня 1840 року” секретаря М. Н. Мурзакевича⁷². У “Записках” Товариства протягом перших тринадцяти томів у рубриці “Літопис Товариства” наводився стислий звіт про діяльність установи. До середини 60-х рр., коли проміжок між томами був великим, ці звіти охоплювали три-сім років життя установи. З другої половини 60-х рр. томи почали виходити частіше і “Літопис Товариства” давав інформацію за два-три роки. За цих обставин, а також при щорічній появі окремих звітів “Літопис Товариства” ставав все стислішим і втрачав свою актуальність. Після 1883 р. від нього відмовились⁷³. Відтоді лише один раз з’явився звіт Е. Р. фон-Штерна про діяльність Товариства за ціле десятиліття (1889-1899)⁷⁴. Такі матеріали мають цінність з точки зору визначення у Товаристві основних віх свого розвитку протягом кількарічних періодів. Проте за своєю інформативною вагою вони не можуть змагатись з щорічними звітами.

У щорічних звітах керівництво намагалось якнайширше представити основні напрямки діяльності Товариства, визначити головні здобутки і проблеми його розвитку. Відповідав за складення звіту секретар, у розпорядженні якого був архів наукової установи. Час, особа секретаря, зміни у пріоритетах Товариства впливали на структуру, зміст і, навіть, назву звітів. Перший окремо видрукований звіт з’явився 1841 р. і був присвячений діяльності у 1840 році⁷⁵. Другий звіт охоплював не весь рік, а лише період з 1 січня по 14 листопада, оскільки було вирішено вести відлік життя Товариства від дня, коли у 1839 р. імператор надав певні пільги. З третього звіту, у 1843 р., назва стає стабільною — знято указання на аматорство (“общество истории и древностей” замість “общества любителей истории и древностей”) і показаний звітний рік. Одне слово до назви було додано після надання Товариству 27 листопада 1872 р. найменування імператорського, що почало зазначатись з наступного року. У 1893 р. Товариство вирішило звітувати за календарний рік (“Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за

1892 г.”). Через сімнадцять років було зроблено спробу повернутись до старої формули (“Отчет... за период с 14 ноября 1907 по 14 ноября 1909 г.”), але уже у 1912 р. від неї знову відмовились (“Отчет... за период с 14 ноября 1910 по 1 января 1912 года”). Останній з відомих звітів з’явився 1913 р. з інформацією про Товариство за попередній рік.

Звіти завжди виходили друком наступного (після звітнього) року. Виключенням стали 1843 р., коли побачили світ звіти за 1841/1842 та 1842/1843 роки, та 1882 р., коли товариство спромоглося видати звіт за 1881/1882 рік. Єдину перерву для виходу звітів, як і для всієї діяльності Товариства, спричинила Кримська війна (1853-1856). Тому після звіту 1851/1852 (був прочитаний у липні і підписаний до друку у вересні 1853 р.) йде звіт дворічний — за 1855/1857 рр. Якщо навіть враховувати неопубліковану доповідь М. Н. Мурзакевича про дії Товариства з 23 січня 1854 р. по 14 червня 1856 р. (віголошену того дня у засіданні), то поза увагою залишився період з 14 листопада 1852 р. по 24 січня 1854 р., коли відбулось одне засідання⁷⁶. Щорічний характер звіти втратили у двох наведених вище випадках у середині ХІХ і на початку ХХ ст., коли мова в них йшла про два роки діяльності, і ще чотири рази звітний період скорочувався або продовжувався на півтора місяця під час згаданих переходів до нових (старих) формул.

Структура звітів також зазнала еволюції. Протягом першого десятиліття відбувалося її становлення. Наприкінці 40-х рр. вона усталилась і до середини 70-х рр. складалась з шести розділів: зміни у складі; інформація про засідання; основні дії Товариства; наукова діяльність членів поза Товариством (“приватні заняття”); придбання до бібліотеки, музею і їх стан; фінансова інформація. З початку 70-х рр. у розділі про склад почали подавати основні наукові відомості про померлих, зокрема у тих випадках, коли не готували спеціального некрологу (така практика завмерла у першій половині 90-х рр.). У другій половині 70-х рр. фінансовий звіт почали долучати (на наш погляд — не виправдано) до розділу “Придбання”, але натомість шостим розділом став перелік “Видання Товариства” (1876), а у 1881 р. долучився восьмий — опис (з 1887 р. — звіт про стан) Феодосійського музею старожитностей. Внаслідок насичення новою інформацією обсяг звітів збільшився більш ніж у два рази

(понад 40 сторінок).

З середини 80-х рр., починаються спроби змінити структуру, додати туди нової інформації. У 1884 р. окремо було подано детальні описи розкопок у Херсонесі, освячення і відкриття нового будинку музею, а у 1889 р. — урочистого зібрання на честь 50-ліття існування Товариства; у 1888 і 1890 рр. з'явилися додатки, причому в одному випадку (безпрецедентно) це була археографічна публікація. Помітні зміни сталися у 1890 — 1891 рр.: у розділі про засідання почали стисло передавати зміст повідомлень, замість їх простого переліку; “приватні заняття” приєднано до дій Товариства; додано відомості про стан Мелек-Чесменського кургану біля Керчі; замість вкрай обмежених повідомлень про кошти з'явився розгорнутий звіт про прибутки і видатки.

На нашу думку, з середини 90-х рр. роль щорічних звітів як основного джерела інформації громадськості про діяльність Товариства зменшилась. Це пов'язується з інтенсифікацією видання “Записок”, а також початку публікації на їх сторінках протоколів засідань (1896). Структура звітів у зв'язку з цим зазнала деякої трансформації — розділ про діяльність увібрив в себе розділ про засідання Товариства, де знову повернулись лише до переліку представлених повідомлень і матеріалів; а у розділі про склад остаточно відмовились від подання уривчастих відомостей про померлих. Щоправда, з 1894 р. окремим розділом знову стають повідомлення про наукову діяльність членів поза Товариством (від початку 90-х рр. основну увагу приділялось саме місцевим науковцям), яка ніяким чином не дублювалась у “Записках”.

На початку ХХ ст. звіти трохи втратили структурну чіткість. З 1903 р. розділ “Придбання”, по суті, увійшов до “Діяльності Товариства”. Щоправда, пізніше почали виокремлюватись фрагменти, пов'язані з бібліотекою Товариства. У 1913 р. зникла навіть назва розділу про діяльність і структура останнього звіту набула такого вигляду: “Склад Товариства” (в якому зазначаються кадрові зміни, перелік статей у тридцятому томі “Записок”, виділено фрагменти про поповнення і складання каталогів бібліотеки), окремо додано кошторис і звіт про прибутки і видатки коштів, звіти про стан Феодосійського музею старожитностей, Мелек-Чесменського кургану і Судацької фортеці, а також список членів станом на 1 січня 1913 р. Зазначимо, що розділ

з переліком видань Товариства з'являвся спорадично, оскільки він був постійним елементом додатків у “Записках”.

Кожний із структурних елементів звітів по-своєму важливий для вивчення археографічної діяльності Товариства. Найменше інформації можна почепнути з розділів про зміни у складі Товариства та про повідомлення на засіданнях, особливо з огляду на те, що більш докладно це подано у протоколах засідань. Ціннішим є розділ про “приватні заняття”, який, як зазначалось, трансформувався згодом у “приватні вчені праці місцевих членів Товариства” (1895).

Найбільше матеріалу про археографію міститься у розділі “Діяльність Товариства”. На початку діяльності Товариства кожний крок вважався керівникам важливим і тому у звітах знаходимо досить детальний опис перших заходів по дослідженню, збереженню і опису місцевих старожитностей, що призводило до постійного зростання рубрик цього розділу. До кінця 40-х рр. найчастіше можна зустріти повідомлення про передачу до зібрання все нових надходжень або надання документів у користування (для публікації), розгляд архіву фортеці св. Єлисавети та роботу комісії Товариства по опису архівних справ з відомчих установ краю. До кінця 50-х рр. розмаїття рубрик цього розділу триває і сягає загалом близько тридцяти. Понад половину присвячено археології. Проте найчастішою, після видавничої, є рубрика “Розшук молдо-влахійських грамот” (зустрічається у п'ятьох звітах за цей час). Відзначимо рубрики, в яких також містяться дані про пошукову і публікаторську діяльність у ці роки — “Збирання старовинних карт”, “Збирання матеріалів для історії краю”, “Видання Історії про козаків Запорозьких”, “Переклад маловідомої історії Криму”.

У 60-ті рр. нараховуємо двадцять дві, а у 70-ті — шістнадцять рубрик. Переважну їх більшість наповнено повідомленнями про археологічні дослідження. У 60-ті рр. на перший план висувається збереження місцевих пам'яток (виділено у восьми звітах) та “сприяння ученим цілям” багатьох установ чи окремих дослідників (9), що свідчило про зростання авторитету і наукової ваги Товариства. Прояви археографії відзначено в “Упорядкуванні архівів старих справ” (Решетилівський архів), “Зібранні місцевих матеріалів”, “Збірнику матеріалів для середньовічної історії Криму” та досить епізодично в деяких інших рубриках. У 70-ті рр. археографія

відображена в “Оприлюдненні молдо-влахійських грамот”, “Оприлюдненні предметів і документів на різних мовах”, “Описі грецьких документів”, а також кілька разів в одній з найчисельніших рубрик — “Сприяння ученим цілям”. У 80-ті і першій половині 90-х рр. відбувається різке скорочення рубрикації — їх нараховано всього шість: “Видання Записок”, “Сприяння ученим цілям” (в обох випадках — у всіх звітах), “Збереження місцевих пам’яток” (9) та “Археологічні розкопки й екскурсії” (5), “Археологічні розшуки в Херсонесі” (2), “Влаштування нового помешкання Товариства” (2).

Розділ “Придбання” важливий двома рисами. По-перше, в ньому з кінця 40-х рр. міститься інформація про подарунки писемних пам’яток Товариству багатьма особами, що дає можливість простежити шляхи, характер і джерела накопичення матеріалів. П.К.Брун слушно вважав, що з цією стороною життя Товариства краще знайомитись саме по звітах⁷⁷. По-друге, там містилась інформація про обсяг накопиченого. Фінансова частина звітів може мати інтерес з точки зору розподілу коштів на різні витрати, та й і то лише з початку 90-х років, коли ці дані подавались докладно (до того їх друкували у протоколах).

Отже, особлива цінність звітів полягає в тому, що вони охоплюють майже весь час існування Товариства, відбиваючи основні напрямки його наукової діяльності. Разом з тим слід визнати, що звіти не мають виключного значення для дослідження археографічної діяльності, адже їх необхідно використовувати у комплексі з такими джерелами як “Записки” та протоколи засідань Товариства.

Перші протокольні матеріали — програма урочистого відкриття Товариства, перелік запрошених на нього осіб, результати голосування під час перших виборів — ще не опубліковані (зберігаються в ІР НБУ)⁷⁸. Ведення протоколів розпочалося з першого засідання — 23 квітня 1839 р. Оригінали протоколів зберігаються в ДАОО у фондї Товариства. У наявності там протоколи лише включно по 1893 р. Також є додаткові матеріали до окремих засідань, журнали засідань Ради Товариства⁷⁹. Спочатку протоколи друкувались у місцевій пресі — переважно в газеті “Одесский вестник”. Потім було започатковано видання кожного протоколу окремою брошурою. Найраніший з відомих сьогодні окремо видрукованих протоколів зберігається у бібліотеці Одеського археологічного музею НАН України — № 136 від

17 січня 1867 р. Згодом у Товаристві вирішили протоколи друкувати у “Записках”. У томі XIX (1896) вони розпочались з № 291 від 27 листопада 1895 р. і у подальшому їх видавали паралельно окремими відбитками з “Записок”. Останній з надрукованих протоколів — у томі XXXII — № 440 від 3 жовтня 1915 р. В умовах першої світової війни і подій 1917 — 1920 рр. засідання Товариства відбувалися — адже відомо про проведення 470-го засідання⁸⁰, але протоколи або не велись, або велись нерегулярно і не збереглись, що, звичайно, утруднює вивчення останніх років існування наукової установи.

Протоколи Товариства є справжнім літописом, в якому відображався майже кожний крок у його діяльності. Однак “літописність” виявляла себе ще й у безсистемній подачі кожного з пунктів протоколу і про структуру їх годі й говорити. Спільним для всіх протоколів було наведення лише прізвищ присутніх. Найчастіше протоколи розпочинались зі справ, які мали вагоме місце у житті установи — адміністративного, фінансового чи наукового характеру, а завершувались — переліком подарунків або питаннями обрання нових членів. Між ними — сумбурна, безсистемна подача інформації про все, що відбулось в установі між засіданнями. Цим протоколи невідгідно відрізняються від звітів. Проте вони мають над ними і перевагу — оскільки протоколи були канвою для складення звітів, то найголовнішою їх рисою є наведені в них деталі. Саме деталізація надає можливість з’ясувати численні подробиці участі тих чи інших осіб у його роботі, простежити поступову реалізацію того чи іншого наукового проекту, уточнити нюанси співпраці з іншими науковими установами і товариствами, тобто скористатися тою важливою інформацією, що не увійшла до звітів.

Для вивчення діяльності будь-якої наукової установи безсумнівно найціннішим джерелом є його видання. Таким виданням Товариства були його “Записки”. Структура, інтенсивність видання томів, тематика публікацій і питома вага археографії в них будуть розглянуті окремо нижче. Тому обмежимось тут тільки загальним зауваженням, що фронтальний огляд статей, розвідок, матеріалів, опублікованих на їх сторінках дає підстави твердити, що вони у повній мірі відбили основні напрямки наукових досліджень Товариства. Поряд з “Записками” Товариство інколи удавалось до публікації окремих праць своїх членів (серед них були і археографічні

проекти) та відносно стабільно видавало різноманітні довідкові видання — путівники по музею, покажчики статей у “Записках”, каталоги бібліотеки, рукописів, карт, планів, креслень і малюнків. Вивчення всіх цих видань дає комплексне уявлення про обсяг видавничої діяльності Товариства.

Головним джерелом для вивчення археографічної діяльності Товариства є археографічні публікації, описи джерел і статті, в яких опубліковано історичні джерела (вживатимемо тут узагальнюючий термін — публікації). Внаслідок фронтального огляду всіх видань Товариства було виділено 332 публікації. Виходячи з того, що ним буде присвячено достатньо уваги у подальшому, знову ж обмежимося кількома зауваженнями загального характеру. Як об’єкт дослідження публікація розпадається на дві частини: власне текст джерела та наслідки археографічної підготовки джерела до друку. Перша частина має інтерес насамперед з точки зору методів передачі тексту. Друга — історична і археографічна передмови, археографічне оформлення, науково-довідковий апарат, коментарі і примітки — несе в собі інформацію про елементи евристичної діяльності, загальні принципи підготовки джерела до оприлюднення тощо.

Важливе значення для вивчення археографічної діяльності Товариства має його колекція рукописів, яка зберігається в ІР НБУ (Ф. V. Одеське товариство історії і старожитностей). Шляхи, якими вона потрапила до Києва, досі до кінця не з’ясовані. Єдина, не підтверджена джерелами, версія полягає у тому, що рукописи було вивезено з Одеси до Румунії під час другої світової війни, а потім повернено в Україну, але уже до Києва⁸¹. Єдиний їх опис (частковий) було здійснено у 1910 р. Варто зазначити, що фонд, утворений на основі повернених рукописів, значно відрізняється від тогочасної колекції. Сьогодні він є значно більшим, включаючи 3822 одиниці збереження — адже згаданий опис включав лише рукописи церковнослов’янською та російською мовами. Крім того, після 1910 р. колекція мала помітні поповнення. Зокрема до неї було приєднано особисті матеріали Е. Р. фон-Штерна — близько 700 од. зб. Крім того у фонді зберігаються деякі діловодчі матеріали, а також листування членів Товариства — понад 1200 од. зб.

У 1962 р. в огляді фонду працівник ІР НБУ І. Д. Лисоченко слушно зазначила, що основну групу джерел складають в ньому матеріали з

історії Новоросійського краю в цілому, а також окремих губерній, областей і міст. Також в окремі групи було виділено матеріали з історії Бессарабії; російсько-турецьких воєн; привілеї польських королів, укази і грамоти російських царів про пожалування чинів, земель та підтвердження дворянського походження; журнали подорожей, мемуари, щоденники; рукописи релігійного змісту; рукописи літературного характеру; набір окремих рукописів; наукові праці, переважно членів Товариства; матеріали про заснування і діяльність Товариства у 1839 — 1860 рр.; поточне листування; архів Е. Р. фон-Штерна; колекція карт, планів, креслень міст, фортець, морів⁸². До фонду входять кілька одиниць збереження, які відклялися там уже після припинення діяльності Товариства, пов'язані з Одеською комісією краєзнавства. Звертає на себе увагу і розвідка М. Е. Кессельбренера “Публикации, статьи, сообщения, основанные на материалах рукописного фонда Одесского историко-археологического музея, помещенные в “Записках ООИИД” за 1844 — 1917 гг.” (1939), яка свідчить, про увагу місцевих науковців до цього рукописного зібрання у міжвоєнний період⁸³. Зазначимо, що переважна більшість колекції Товариства залишається неопублікованою, а сам фонд вимагає також ретельного опису і його видання. При цьому варто відзначити, що археографічне опрацювання матеріалів колекції сьогодні дещо просунулась уперед. Рукописи грецькою мовою із зібрання Товариства завдяки дослідникові Є. К. Чернухину увійшли до кількох описів джерел, а декілька з них були опубліковані⁸⁴. Додамо також, що деякі джерела, зокрема переклади, відклялися в ДАОО, у діловодчому архіві, і були навіть опубліковані⁸⁵. Під час вивезення колекції з Одеси невеличка її частина якимось чином залишилась і згодом була передана з Одеського археологічного музею до новоствореного після другої світової війни Одеського історико-краєзнавчого музею (у фонді Д-І-1 “Документи XVII — XVIII ст.”).

Хоча деякі діловодчі матеріали, як зазначалось, зберігаються в ІР НБУ, основна їх частина знаходиться в ДАОО у фонді № 93 (Одеське товариство історії і старожитностей). Переважну більшість цих матеріалів складають: листування з органами державної влади, місцевого самоврядування, різноманітними установами і товариствами по наукових, господарчих та інших справах; матеріали про участь у різноманітних форумах, зокрема археологічних

з'їздах; матеріали про публікацію “Записок” та інші видання; переліки членів Товариства і документи про їх наукову діяльність; чернетки протоколів, звітів, статутів; матеріали про діяльність щодо збереження пам'яток; реєстри вхідної і вихідної документації; велика кількість документів фінансового характеру. Особливий інтерес мають справи про упорядкування архівів фортець св. Дмитрія Ростовського та св. Єлисавети, зібрання грамот з історії Молдови, розгляд грецьких манускриптів, видання “Истории о козаках запорожских” С.І. Мишенцького. До цих матеріалів примикають документи, які відклалися в РДІА у фонді міністерства народної освіти (№733), якому Товариство було підзвітно. В основному це матеріали про посадові зміни у Товаристві, прийняття нових статутів, формулярні списки деяких керівників.

Наративні джерела представлені листуванням, щоденниками, автобіографіями тощо. Найбільше було використано листування найвідоміших членів Товариства. Найзначніший епістолярний доробок належить М. Н. Мурзакевичу. Протягом другої половини ХІХ— ХХ ст. було опубліковано листи до нього таких осіб як Є. М. Болховитінов, М. С. Воронцов, О. М. Бодяньський, В. Б. Антонович⁸⁶. Його листи, зокрема до М. О. Максимовича, П. Ф. Бичкова, П. І. Кешпена, А. А. Куніка, М. П. Погодіна, С. П. Шевирьова та інших розпорошені по російських і українських архівах⁸⁷, а в його особистому фонді у ВР ІРЛІ (ПД) містяться численні листи до нього багатьох науковців, а також різноманітних установ⁸⁸. Серед інших діячів Товариства залучено епістолярії В. В. Григор'єва⁸⁹, архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова), П. К. Бруна, О. І. Маркевича, І. А. Линниченка, Е. Р. фон-Штерна, О. Л. Бертъс-Делагарда та деяких інших⁹⁰ (підкреслимо, що мова йде про листування, яке стосувалось, хоча б дотично, археографічної діяльності — адже загалом листування членів Товариства набагато ширше). Листування приватне містить у собі важливі подробиці творчої лабораторії науковців, дозволяє уточнити або навіть доповнити деякі риси їх наукових планів, пошуків, реалізації наукових проєктів. Принагідно зауважимо, що часто-густо між листами офіційного характеру, надісланими до Товариства різними адресантами, і приватним листуванням не було відмінності. Внаслідок цього вони могли осідати частково як у особистих архівах, наприклад М. Н. Мурзакевича,

так, частково, і у діловодчому архіві Товариства. Загалом слід підкреслити, визнаючи цінність епістолярних джерел, що вони не відіграють вирішальної ролі у дослідженні даної проблеми.

Особливе місце серед наративів посідає автобіографія М. Н. Мурзакевича, опублікована у журналі “Русская старина” і окремим відбитком⁹¹. Досить докладні записки людини, яка відігравала помітну, а де в чому і визначальну, роль у житті Товариства протягом кількох десятиліть, містять в собі дуже цінну інформацію. Причому важливе це джерело як для з’сування формування світоглядних засад автора, адже оповідь ведеться з дитинства, так і для вивчення соціокультурного середовища Одеси у 30-ті рр. — напередодні заснування Товариства. Саме в останньому фрагменті містяться унікальні відомості про згуртування наукових сил істориків для вивчення історії краю. Завдяки цьому джерелу багатогранна діяльність М. Н. Мурзакевича, в тому числі і як археографа, має невичерпні перспективи для вивчення. Важливі дані наведено і щодо перших років існування Товариства. На жаль, автобіографія переривається описом подій початку 50-х рр., напередодні заняття ним посади директора Рішельєвського ліцею.

Певним доповненням автобіографії є щоденникові записи М. Н. Мурзакевича за 1862, 1869 — 1872 та 1880 — 1883 рр., які зберігаються у ВР ІРЛІ (ПД) РАН. Вони змальовують діяльність секретаря і віце-президента Товариства у роки, коли він, уже будучи у відставці, найактивніше займався справами виключно цієї наукової установи⁹². Щоденники іншого відомого історика А. О. Скальковського (знаходяться в архіві СПб ФІРІ РАН) збереглися практично у повному обсязі (1830 — 1898)⁹³. Проте використання їх у даному разі обмежується тою обставиною, що він не брав активної участі у заснуванні Товариства і через конфлікт з М. Н. Мурзакевичем досить швидко відійшов від участі у його діяльності. В останні ж роки життя, коли він знову наблизився до Товариства, щоденник стає майже непрочитуваним і його доводиться, по суті, дешифрувати. Тому найбільше було використано щоденникові записи А. О. Скальковського за 1835 — 1845 рр.⁹⁴ Так само, на жаль, фрагментарно доводиться використовувати щоденники і відомого історика, учня В. Б. Антоновича І. А. Линниченко за 1917 — 1919 рр. — адже він тоді кілька років як віддалився від Товариства і спостерігав за

ним наче з відстані⁹⁵. Дотичний характер мають також матеріали особистих фондів М. М. Кир'якова (№ 270), М. Н. Мурзакевича (№ 148), О. І. Маркевича (№ 150), М. Г. Попруженко (№ 159), О. П. Доброклонського (№ 157), що зберігаються в ДАОО. В цілому, нарративні джерела дають унікальну можливість щоразу глибше дослідити історіографічну ситуацію, в якій діяло Товариство. Цілком слушними у зв'язку з цим є методологічні зауваження відомого українського історика В. І. Ульяновського, що не можна оцінювати археографічні видання та архівні заняття, зокрема XIX ст., “на підставі виключно самих видань джерел чи опублікованої офіційної інформації”. Адже необхідно аналізувати не лише власне публікації, а й усі неофіційні документи, з'ясовувати приховані пружини і чинники, вплив суб'єктивних факторів, побутових і технічних обставин праці тощо⁹⁶. Щоправда опанувати такий філігранний підхід, яким чудово володіє згаданий вище автор, надзвичайно важко.

Отже, історію Товариства почали досліджувати у другій половині XIX ст. — на початку XX ст. Перші автори — члени Товариства — в узагальнюючих нарисах намагались збагнути феномен появи, визначити основні віхи життя, напрямки діяльності цієї наукової установи. В основному в цих творах вона виглядала як археологічне товариство, в якому крім речових пам'яток досліджували і писемні — адже вони також підпадали під поняття старожитностей, які були об'єктом дослідження археології в широкому розумінні. З кінця XIX і протягом XX ст. Товариство постійно здобувало оцінку в синтетичних творах з історіографії чи історії України. За цей час було зроблено спробу диференціювати його внесок у розвиток історичної науки, відзначаючи здобутки у царині археології, краєзнавства, спеціальних історичних дисциплін і в тому числі археографії. З кінця 80-х рр. XX ст. вивчення наукового доробку Товариства піднялось на новий щабель, адже дослідники почали вивчати окремі напрямки його діяльності, зокрема пам'яткознавчі і пам'яткоохоронні, зупиняючи свою увагу і на дослідженні писемних пам'яток. В умовах археографічного ренесансу в Україні постала особлива потреба у вивченні спадщини тих вчених і наукових установ, які в тій чи іншій мірі займались пошуком, збереженням, описом і публікацією історичних джерел. Саме цей аспект діяльності Одеського товариства

історії і старожитностей досліджений недостатньо і потребує особливого розгляду.

Примітки:

1. Notice sur la Société odessoise d'histoire et d'antiquités, et sur ses Mémoires. — Odessa, 1864. — 55 с.; Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. — Одесса, 1870. — 35 с.; Notice sur la Société imperiale odessoise d'histoire et d'antiquités, et sur ses Mémoires. Seconde édition revue et complétée. — Odessa, 1875. — 48 с.
2. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. — С. 8-9.
3. Там само. — С. 35.
4. Юргевич В. Об археологических розысканиях и открытиях в Южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — 1886. — Т. XIV. — С. 27-51; його ж. Краткий очерк деятельности императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — 1886. — Т. XIV. — С. 52-58; його ж. Исторический очерк пятидесятилетия императорского Одесского общества истории и древностей, 1839-1889. — Одесса, 1889. — 121 с.
5. Юргевич В. Исторический очерк пятидесятилетия императорского Одесского общества истории и древностей, 1839-1889. — С. 55.
6. Там само. — С. 69.
7. Марков А. Императорское Одесское общество истории и древностей // Вестник археологии и истории, издаваемый Археологическим институтом. — 1888. — Вып. VII. — С. 22-33.
8. Попруженко М. Г. Императорское Одесское общество истории и древностей // Исторический вестник. — 1914. — Т. 138. — №10. — С. 544-555. Б. В. [Варнеке]. Императорское Одесское общество истории и древностей. (1839-1914) // ЖМНП. — 1914. — №12. — С. 47-61.
9. Попруженко М. Г. Вказ. праця. — С. 554.
10. Варнеке Б. В. Вказ. праця. — С. 59-60.
11. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 1, кн. 1. — К., 1891. — С. 302-303. Дослідниця творчості В. С. Іконникова І. Н. Войцехівська інтерпретує цей вислів історика в тому сенсі, що Товариство відіграло лише “деякою мірою” роль археографічної комісії, що, втім, є точнішим (див.: Войцехівська І. Володимир Іконников. Джерелознавчі студії. — К., 1999. — С. 193.).
12. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 1, кн. 2. —

- К., 1892. — С. 994-999.
13. Див.: Указатель статей, помещенных в I -XXX томах Записок императорского Одесского общества истории и древностей / Сост. М. Г. Попруженко. — Одесса, 1914. — С. 22-25.
 14. Некрология // Листки Общества сельского хозяйства Южной России на 1839 год. — 1840. — №4. — С. 397-401; Юрченко П. Ещё памяти Филиппа Карловича Бруна // Новороссийский телеграф. — 1880. — 31 июля; [] Н. Н. Мурзакевич (Некролог) // ЖМНП. — 1883. — Ч. ССXXX. — С. 81-89; Дложевський С. С. Ернст Романович Штерн // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. — 1925. — Ч. 2-3. — С. 45-48.
 15. А. К. Дмитрий Максимович Княжевич, основатель и первый президент одесского общества истории // Русская старина. — 1888. — Т. 58. — С. 125-142.
 16. Мурзакевич Н. Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым // ЗООИД. — 1858. — Т. IV. — С. 395-413.
 17. Дабижа В. Д. Николай Николаевич Мурзакевич. 1806-1883 гг. // Николай Никифорович Мурзакевич. Автобиография. 1806-1883. — СПб., 1889. — С. 3-15.
 18. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. 122.
 19. Наріжний С. Одеське товариство історії й старовини. — Прага, 1941.
 20. Очерки истории исторической науки в СССР. Т. 1 / Под ред. М. Н. Тихомирова, М. А. Алпатова, А. Л. Сидорова. — М., 1955. — С. 572.
 21. Там само.
 22. Очерки истории исторической науки в СССР. Т. 2 / Под ред. М. В. Нечкиной (гл. ред.), М. Н. Тихомирова, С. М. Дубровского, М. А. Алпатова, Б. Г. Вебера, А. М. Станиславской. — М., 1960. — С. 606-607.
 23. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). — К., 1959. — С. 177-179.
 24. Синицын М. С. Развитие археологии в Одессе // Записки Одесского археологического общества. — 1960. — Т. I (34). — С. 9-11.
 25. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. — Т. 5. — С. 1825; Советская историческая энциклопедия. — Т. 10. — С. 474; Радянська енциклопедія історії України. — Т. 3. — С. 275-276.
 26. Історія Української РСР. У 8 тт. Т. 3. — К., 1978. — С. 209, 223; Т. 4. — С. 450-451; История Украинской ССР. В 10-ти тт. Т. 4. — К., 1983. — С. 221, 223; Т. 5. — К., 1983. — С. 455.

27. Дложевський С. С. Одеський державний історично-археологічний музей. — К., 1927. — С. 5-7, 10-12.
28. Бачинський А. Д. М. І. Пирогов — віце-президент Одеського товариства історії і старожитностей // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1959. — №1. — С. 117-122; Латипшева Л. Міжнародні зв'язки Одеського товариства історії і старожитностей (40-і роки XIX ст.) // Там само. — 1963. — №5. — С. 35-42.
29. Лисоченко І. Д. Архів Одеського товариства історії та старожитностей // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. — К., 1962. — С. 49-61.
30. Заремба С. З. Питання історії України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника “Записки Одесского общества истории и древностей” // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1976. — Вип. 2. — С. 87-95; Корченев В. Одесское общество истории и древностей // Вечерняя Одесса. — 1983. — 11 люля.
31. Григор'єва Т. Ф. Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII — первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. — К., 1991. — С. 85-94.
32. Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 53-54; Аппатов С. І., Демин О. Б., Першина З. В. Историческая наука в Одессе за 200 лет / В кн. Наука Одессы. — Одесса, 1995. — С. 450-451.
33. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 193-194.
34. Там само. — С. 88.
35. 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г. г. Одесса. — Одесса, 1989. — 51 с.
36. Сальцова О. А. Пам'яткознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Праці центру пам'яткознавства. — 1993. — Вип. 2. — С. 60-69.
37. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — К., 1995. — С. 8-9.
38. Там само. — С. 76-83.
39. Симоненко І. Пам'ятоохоронна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. — 1999. — №2. — С. 19-32.
40. Григор'єва Т. Ф. Сторінки життя і діяльності М. Мурзакевича // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. — К.,

1996. — С. 31-57.
41. Захарова О. Ю. Генералы своих судеб. М. С. Воронцов — генерал-губернатор Новороссийского края. — М., 1998. — 118 с.
 42. Попова Т. Н. Алексей Иванович Маркевич (заметки к биоисториографическому этюду) / В кн. Алексей Иванович Маркевич (1847-1903). Биобиблиографический указатель / Сост. В. В. Самодурова, И. В. Максименко. Науч ред, авт. вступ. ст. Т. Н. Попова. — Одесса, 1997. — С. 15-86.
 43. Мирошниченко В. А. Деятельность А. И. Маркевича в Одесском обществе истории и древностей (по материалам Записок Одесского общества истории и древностей) // Записки історичного факультету. — 1997. — №5. — С. 160-165; Хмарський В. М. Олексій Маркевич як археограф (до постановки питання) // Записки історичного факультету. — 1999. — Вип. 8. — С. 234-240; Синявська О. О. До питання про археографічну діяльність О. І. Маркевича // Записки історичного факультету. — 1999. — Вип. 9. — С. 218-222.
 44. Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX — начале XX века. — Симферополь, 1998. — С. 85-104; 113-128; 178-184; його ж. Историко-краеведческая деятельность А. Л. Бертье-Делагарда (по новым архивным материалам) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — 1999. — Т. 3. -С. 189-190; Избаш Т. А. А. Л. Бертье-Делагард: последние годы жизни // Записки исторического факультета. — 1995. — Вып. 1. — С. 117-125; Шарапа В., Непомнящий А. Крымський краєзнавець Ф. Ф. Лашков (1858-1917 рр.). За новими архівними документами // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острог — Нью-Йорк, 1999. — С. 525-533.
 45. Вихнович В. Л. Каранн Авраам Фиркович. — СПб., 1997. — 204 с.
 46. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII-XIX в.). — М., 2002. — С. 104-226, 256-310. 314-332.
 47. Корнева И. Очерки деятельности Петербургской археографической комиссии по собиранию и изданию исторических памятников в 30-50-е годы XIX ст. / Автореф. дис... к. и. н. — М., 1950. — 20 с.; Эпштейн Д. Археографическая деятельность Русского исторического общества / Автореф. дис... к. и. н. — М., 1951. — 16 с.
 48. Софинов П. Г. Из истории русской дореволюционной археографии. — М., 1957. — 156 с.
 49. Вагуля Б. С. Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков / Дис... к. и. н. — К., 1952. — С. 67-69.
 50. Там само. — С. 212, 221, 227-233, 240, 247-249, 257, 259, 280.
 51. Там само. — С. 340-341.

52. Ватуля Б. С. Из истории археографической практики на Украине в XIX — начале XX вв. // Исторический архив. — 1957. — №2. — С. 192-195.
53. Корнева И. И., Тальман Е. М., Эпштейн Д. М. История археографии в дореволюционной России. Учебное пособие. — М., 1969. — С. 43-44; Эпштейн Д. М. История археографии дореволюционной России. Период феодализма. Учебное пособие. — М., 1977. — С. 83; її ж. История археографии дореволюционной России. Период капитализма. — М., 1979. — С. 80.
54. Афиани В. Ю. Публикация исторических документов в отечественных журналах первой трети XIX в. (опыт историографического изучения) / Автореф. дис... к. и. н. — М., 1982. — 27 с.; Афиани В. Ю. О журнальной археографии // Археографический ежегодник за 1988 год. — М., 1989. — С. 15-24; Чирков С. В. Некоторые проблемы развития русской археографии в начале XX века // Археографический ежегодник за 1983 год. — М., 1985. — С. 12-26. Козлов В. П. Российская археография конца XVIII — первой четверти XIX века. — М., 1999. — С. 258-261.
55. Сохань П. Про деякі основні напрямки діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради. Грудень 1988 р. — К., 1988. — С. 3-14.
56. Ковальський М. П., Журба О. І. Про використання дожовтневої спадщини в сучасній українській радянській археографії // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради. Грудень 1988 р. — К., 1988. — С. 159-161.
57. Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843. Нарис історії та діяльності. — К., 1993. — 186 с.; Хмарський В. М. А. О. Скальковський (1808-1898). Археографічна діяльність / Автореф. дис... к. і. н. — К., 1994. — 21 с.; Василенко О. Д. В. Б. Антонович як археограф / Автореф. дис... к. і. н. — К., 1999. — 21 с.;
58. Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). — К., 1997. — 425 с
59. Филимонов С. Б. Археографічна діяльність Таврійської вченої архівної комісії // Друга республіканська конференція з історичного краєзнавства. — К., 1982. — С. 62-63; його ж. О подготовке А. Л. Бертье-Делагардом к печати перевода сочинения П. С. Палласа о Крыме // Археографический ежегодник за 1983 год. — М., 1985. — С. 270-272; Ковальський Н. П., Абросимова С. В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903-1916 гг.) // Археографический

- ежегодник за 1988 год. — М., 1989. — С. 52-57; Журба О. І., Абросимова С. В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. — 1992. — Вип. 1. — С. 34-46; Журба О. І. Архієпископ Гавріїл (Розанов В. Ф.) — історик і археограф Південної України // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.) — Харків, 1995. — С. 308-313; його ж. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавріїла (В. Ф. Розанова) в Південній Україні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — 1997. — Вип. 1. — С. 220-238; Ковальський М. П. Внесок професора Новоросійського університету П. К. Бруна (1804-1880) у видання джерел з вітчизняної історії XV-XVI ст. // Одесі — 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. — Частина II. — Одеса, 1994. — С. 87-88; Хмарський В. М. А. О. Скальковський — археограф. — К., 1994. — 32 с.; його ж. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету. — 1998. — Вип. 6. — 318 с.; його ж. Професор Новоросійського університету П. К. Брун як археограф // Записки історичного факультету. — 2001. — Вип. 11. — С. 110-116.
60. Журба О. І. Спроба обґрунтувати моделі дослідження процесу формування української національної археографії // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. — Частина I. — Одеса — К. — Л., 1999. — С. 380-387; його ж. Матеріали до становлення історико-археографічних студій з історії Південної України у другій чверті ХІХ століття. — 1998. — Вип. 3. — С. 80-87.
61. Низку статей, що лягли в основу цієї книжки автор опублікував у таких виданнях: Тезиси второй областной историко-краеведческой научно-практической конференции. — Одеса, 1991. — С. 211-213; Историческое краеведение Одесщины. Сборник материалов. Вип. 1. — Одеса, 1992. — С. 49-51; Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. — 1997. — Вип. 4. — С. 183-192; 1998. — Вип. 7. — С. 190-200; 1999. — Вип. 9. — С. 207-217; 2000. — Вип. 10. — С. 41-51; Четвертий міжнародний конгрес українців. Південь України. Одеса. — Одеса, 1999. — С. 96-102; Историческая память. Историко-краеведческий ежегодник (Одесса). — 2000. — Вип. 2. — С. 95-101; Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. — 2001. — Вип. 10. — С. 23-29; 2001. — Вип. 11. — С. 27-30; Збірник наукових праць “Південний архів” (історичні науки) (Херсон). — Вип. 4. — 2001. — С. 20-34; 2002. —

- Випуск 7. — С. 150-163; Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорозького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. — 2000. — Вип. 5. — С. 252-256; 2001. — Вип. 6. — С. 186-204; Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — 2001. — Вип. 2. — С. 351-381; Наукові записки Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — 2001. — Т. 7. — С. 348-368. Містка характеристика археографічного доробку Товариства і філігранний аналіз деяких аспектів його діяльності у цій царині містяться у монографії А. В. Бойка “Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел” (К., 2000. 308 с.).
62. Устав Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1839. — 17 с.; Устав Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1842. — 29 с.; Устав императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1873. — 16 с.; Устав императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1896. — 14 с.; Устав императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1912. — 20 с.
63. Проект Устава императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1894. — 10 с.
64. ІР НБУ. — Ф. V. — Оп. 1. — Спр. 1520.
65. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XIV. Отделение первое. 1839. — № 12985. — С. 934.
66. ІР НБУ. — Ф. V. — Оп. 1. — Спр. 1519.
67. РДА. — Ф. 733. — Оп. 7. — Спр. 477. — Арк. 1-2; ІР НБУ. — Ф. V. — Оп. 1. — Спр. 1518.
68. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 21зв. -22;.
69. Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей 4 февраля 1840 г. — Одесса, 1840. — С. 1-20, 25-58.
70. ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 3-13.
71. Там само. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 32зв. -34; Программа Записок Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — 1848. — Т. II. — С. I-II; Программа Записок императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — 1875. — Т. IX. — С. I-II.
72. Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей 4 февраля 1840 г. — С. 59-73.
73. Учреждение, состав и действия Общества // ЗООИД. — 1863. — Т. I. — С. 565-578; Обзор действий Общества с 14-го ноября 1843 по 14-е ноября 1849 года // ЗООИД. — 1848. — Т. II. — С. 791-796; Летопись Общества, с 14-го ноября 1849, по 14-е ноября 1852 года // ЗООИД. — 1853. — Т. III. — С. 515-518; Летопись Общества, с 14-го ноября 1852,

- по 14-е ноября 1859 года // ЗООИД. — 1860. — Т. IV. — С. 391-395; Летопись Общества, с 14-го ноября 1859, по 14-е ноября 1862 года // ЗООИД. — 1863. — Т. V. — С. 905-906; Летопись Общества, с 14-го ноября 1862, по 14-е ноября 1866 года // ЗООИД. — 1863. — Т. VI. — С. 479-483; Летопись Общества, с 14-го ноября 1866, по 14-е ноября 1868 года // ЗООИД. — 1863. — Т. VII. — С. 227-230; Летопись Общества с 14-го ноября 1868 по 14-е ноября 1871 года // ЗООИД. — 1872. — Т. VIII. — С. 325-327; Летопись Общества, с 14-го ноября 1871, по 14-е ноября 1874 года // ЗООИД. — 1875. — Т. IX. — С. 363-366; Летопись Общества, с 14-го ноября 1874, по 14-е ноября 1877 года // ЗООИД. — 1877. — Т. X. — С. 367-370; Летопись Общества с 14 ноября 1877 по 14 ноября 1879 года // ЗООИД. — 1879. — Т. XI. — С. 437-439; Летопись Общества с 14-го ноября 1879 по 14 ноября 1881 года // ЗООИД. — 1881. — Т. XII. — С. 433-435; Летопись Общества с 14-го ноября 1881, по 14 ноября 1883 года // ЗООИД. — 1883. — Т. XIII. — С. 195-197.
74. О деятельности Общества в истекшем десятилетии // ЗООИД. — 1900. — Т. XXII. — V. Протоколы. — С. 136-143.
 75. Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1841. — 21с.
 76. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 96-97, 111-112.
 77. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. — С. 26.
 78. IP НБУ. — Ф. V. — Оп. 1. — Спр. 1523-1525.
 79. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1-13.
 80. Дложевський С. С. Одеський державний історично-археологічний музей. — С. 7.
 81. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — С. 81.
 82. Лисоченко І. Д. Архів Одеського товариства історії та старожитностей. — С. 49-61.
 83. IP НБУ. — Ф. V. — Оп. 1. — Спр. 1598.
 84. Грецькі актові документи і листи з фондів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР: Каталог рукописів XVI-XIX ст / Укл. Чернухін Є. К. — К., 1991. — 54 с.; Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог / Упорядник Є. Чернухін. — К. — Вашингтон, 2000; Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. — К., 1994. — 92с.
 85. Гізер С. Н. Турецкий источник по истории буджацких ногайцев // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорозького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX

- століття. — 2001. — Вип. 6. — С. 212-215.
86. Письма высокопреосвященного Евгения митрополита киевского Н. Н. Мурзакевичу // Киевские епархиальные ведомости. — 1868. — № 10. — С. 377-392; Письма светлейшего князя Михаила Семеновича Воронцова к профессору Ришельевского лицея Н. Н. Мурзакевичу // Русский архив. — 1876. — Кн. 3. — С. 362-373; Титов А. А. Материалы для истории императорского общества истории и древностей российских. Переписка гг. действительных членов Общества (1830-1876). Письма Н. Н. Мурзакевича и П. А. Лаврова к О. М. Бодянскому // Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. — 1887. — Кн. 1. — С. 183-213; Оксман Е. В. Б. Антонович і Одеське “Общество истории древностей” // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — 1929. — Кн. XXI-XXII; Листи Володимира Антоновича до Миколи Мурзакевича за 1875-1878 роки (автографи) / Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т. 1. / В. Короткий, В. Ульяновський. — К., 1997. — С. 310-311; Хмарський В. М. Володимир Антонович і Одеське товариство історії та старожитностей: три нові штрихи // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорозького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. — 2000. — Вип. 5. — С. 252-256.
87. ВР РНБ. — Ф. 120. — Оп. 1. — Спр. 976; Ф. 608. — Оп. 1. — Спр. 2490; Ф. 850. — Оп. 1. — Спр. 384; ПФА РАН. — Ф. 80. — Оп. 3. — Спр. 185; Ф. 764. — Оп. 2. — Спр. 499; Ф. 95. — Оп. 2. — Спр. 615; ІР НБУ. — Ф. III. — Оп. 1. — Спр. 5172-5178.
88. ВР ІРЛІ (ПД) РАН. — Ф. 603. — Оп. 1. — Спр. 47-239.
89. Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам. 1816-1881/ Сост. Н. И. Веселовский. — СПб., 1887. — 288, 105 с.
90. ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 459; Ф. 95. — Оп. 2. — Спр. 112; Ф. 216. — Оп. 2. — Спр. 61; Ф. 764. — Оп. 2. — Спр. 433; 463; ВР РНБ. — Ф. 120. — Оп. 1. — Спр. 414; Ф. 391. — Оп. 1. — Спр. 498; Ф. 430. — Оп. 1. — Спр. 187; Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 3484; Ф. 777. — Оп. 1. — Спр. 707; Ф. 1000. — Оп. 1. — Спр. 550; ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 255; 347-348; 463;
91. Мурзакевич Н. Н. Автобиография // Русская старина. — 1887. — №1. — С. 1-46; №2. — С. 263-298; №3. — С. 649-666; №4. — С. 129-144; №6. — С. 643-662; №9. — С. 477-498; №12. — С. 649-675; 1888. — №9. — С. 583-610; 1889. — №2. — С. 231-260.
92. ВР ІРЛІ (ПД) РАН. — Ф. 603. — Оп. 1. — Спр. 2-5.
93. Архів СПб ФІРІ РАН. — Ф. 200. — Оп. 1. — Спр. 29.
94. Завдяки ідеї і зусиллям одеського історика А. Д. Бачинського (1933-1995) авторів, за допомогою фонду “Відродження” вдалось скопіювати

і перевезти до Одеси копії щоденників А. О. Скальковського саме за ці роки, що поповнило особистий фонд А. О. Скальковського в ДАОО (див. Незабруднені джерела // Одеське відділення Міжнародного Фонду “Відродження” — [1996]. — С. [9])

95. ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 6-9.

96. Ульяновський В. “Русское дело в северо-западном крае” через призму історії магнатських архівів Сапег та Радзивіллів. — К., 1998. — С. 69.

Розділ 2.

ОДЕСЬКЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЯК ЗАГАЛЬНОІСТОРИЧНЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО

Наголошуючи на необхідності вивчення археографічної діяльності Товариства необхідно водночас уникнути одностороннього змалювання його як суто археографічної установи. Оскільки до сьогодні не було видано монографічних досліджень, присвячених цілковито цій науковій інституції, постає потреба дати загальний огляд її історії, щоб показати її як загальноісторичне товариство і визначити місце археографії у її науковому доробку.

Відомий російський дослідник історії наукових історичних установ Російської імперії О. Д. Степанський ще понад чверть століття тому дав чітке визначення і класифікацію науково-історичних товариств. Це — громадські організації, головною функцією яких була науково-дослідна робота в царині історії. На його думку, до них не слід зараховувати установи, що були державними структурами (наприклад, Російський комітет для вивчення Середньої та Східної Азії) та суто просвітницькі організації (приміром, Київське товариство старожитностей та мистецтва). За період з 1759 по 1917 рр. він нарахував в Російській імперії понад 70 науково-історичних товариств. У XVIII ст. відомо було всього два товариства — Вільне російське зібрання та Дружнє вчене товариство, які проіснували недовго. Безперервна історія таких товариств розпочалась в Росії з утворенням у 1804 р. Московського товариства історії і старожитностей російських. До середини 30-х рр. з'явилося тільки два історичних товариства — в Прибалтиці. Перелом настає у 30-40-і рр., коли розпочалась організаційна і структурна перебудова в російській історичній науці — створювались історичні кафедри в університетах, історико-філологічне відділення в Петербурзькій Академії наук, здійснювалась спроба реформування архівної справи тощо. Внаслідок цього протягом 1834 — 1846 рр. в імперії виникло п'ять нових товариств (в тому числі і одеське). Після цього процес призупинився на півтора десятиліття і з новою силою відновився у пореформенні часи, коли щороку виникали одне — два товариства¹.

О. Д. Степанський слушно запропонував поділити всі науково-історичні товариства по завданнях і змісту їх діяльності на універсальні (загальноісторичні) та спеціалізовані. Яскравим прикладом перших було Московське товариство історії і старожитностей. Хоча воно і задумано було для виконання спеціального завдання — видання літописів — згодом трансформувалось і розширило свої функції. В Україні першим універсальним товариством російський дослідник називає Історичне товариство Нестора-літописця.

Спеціалізовані товариства займались розробкою окремих історичних дисциплін або проблем. Серед них О. Д. Степанський виділяє археографічні, генеалогічні, військово-історичні, археологічні (з різновидом — церковно-археологічні), нумізматичні, пам'яткоохоронні та, як особлива група, національні. Найчисленнішою групою були археологічні товариства, а їх родоначальником названо Одеське товариство історії і старожитностей. Дослідник вважає, що “задумано це товариство було як загальноісторичне, але практично провідним напрямком в його діяльності стала археологія”. Археологічним воно було тому, що проводило багато розкопок, здійснювало облік, опис і охорону пам'яток, і спадкоємцем його стало Одеське археологічне товариство². Гадаємо, що таке твердження є спірним. Загальний огляд історії і діяльності Товариства має показати, що воно було загальноісторичним і в ньому знаходилося місце для зібрання, пошуку і публікації писемних джерел.

§ 1. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПЕРШОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Розвиток історичної науки, зокрема археології, у краї був зумовлений наявністю численних старожитностей. Вперше європейська наукова громадськість була ознайомлена з ними ще у 20-ті рр. XVIII ст. завдяки французьким ученим Вальяну і Ламотре. Відтоді і до середини століття у Європі з'явилась низка праць, присвячених Боспорському царству, в яких було використано такі речові джерела як монети і медалі. У 1763 р. були здійснені перші розкопки курганів побіля фортеці св. Єлисавети (генерал-поручик О. П. Мельгунов). З приєднанням Північного Причорномор'я і Криму до Російської

імперії, а особливо після відомої подорожі Катерини II на Південь у 1787 р., туди звернулись погляди багатьох мандрівників і науковців. Здійснені у 80–90-х рр. XVIII ст. і описані подорожі В. Зуєва, аббата Одеріко, І. Потоцького, П. Палласа, М. Гутрі, Л. Вакселя, П. Сумарокова та інших, указували на необхідність масштабного і систематичного вивчення місцевих старожитностей.

Започаткування археологічних студій в Одесі традиційно пов'язується з О. Ф. Панагідором-Никовулом, який ще у 1798 р. звернувся до генерал-губернатора Новоросійського краю В. В. Каховського з проханням дозволити провадити розкопки за державні кошти. Відмова місцевої влади дещо загальмувала розвиток археології у місті. Проте знахідки і накопичення археологічних пам'яток в інших місцях краю призвели до сформування зібрання при чорноморській штурманській роті у Миколаєві (1806) і виникнення у 1811 р. у Феодосії першого музею (за підтримки градоначальника С. М. Броневського)³. Протягом першої чверті XIX ст. Петербурзька Академія наук намагалась виступити як науково-методичний центр у питаннях організації вивчення місцевої історії, співробітничавши з університетами, в тому числі і Харківським, у підпорядкуванні якому знаходились тоді навчальні заклади Новоросійського краю. Професори цього університету цікавились історією Південної України. Зокрема А. А. Дегуров підготував книгу про ногайців, а І. В. Рижський склав опис античної Ольвії, збирав і колекціонував старожитності. Університетський статут 1804 р. рекомендував викладачам поза учбовим навантаженням займатись і краєзнавчою роботою. Для цього навіть передбачалось створення наукових товариств⁴. Проте наукових сил для створення історичного товариства було замало не лише в юному Рішельєвському лицейі (1817), де працювало кілька істориків-спеціалістів, але і в самому трохи старшому Харківському університеті (1805). Згадаємо, що перше таке товариство було створено 1804 р. при найстарішому в Російській імперії Московському університеті.

Перетворення Одеси на центр археології на півдні України відбулося завдяки І. П. Бларамбергу та І. О. Стемпковському, навколо яких у 20-ті — на початку 30-х рр. згуртувалися інші археологи-аматори. Саме останній у 1824 р. подав М. С. Воронцову доповідну записку, в якій писав про необхідність створення музею

для збереження старожитностей, а також вказував на користь заснування ученого товариства, яке мало б за мету розшук, опис і пояснення пам'яток старовини, здійснювало наукове керівництво над проведенням археологічних розкопок, друкувало звіти і узагальнюючі праці⁵. За сприяння генерал-губернатора удалось виконати лише половину задуму І. О. Стемповського — у 1825 р. в Одесі, в будинку І. П. Бларамберга, було відкрито міський музей, основу якого склала колекція археолога, а самого його було призначено директором нового закладу. На жаль, на початку 30-х років, після смерті І. П. Бларамберга (1831) та І. А. Стемповського (1832) музей почав втрачати значення осередку археології і врешті, у 1858 р., його було об'єднано з музеєм Одеського товариства історії і старожитностей⁶.

У той же час історичне краєзнавство отримало нові імпульси для свого розвитку. На думку Т. Ф. Григор'євої, його поживаленню сприяло утворення Одеської учбової округи (1830). Крім того, М. С. Воронцов продовжував запрошувати в адміністративні установи краю талановитих, висококваліфікованих фахівців і сприяв розвитку їх творчих здібностей⁷. Тому, як слушно зазначила З. В. Першина, перші кроки у вивченні минулого України разом з істориками робили статистики, публіцисти, географи і навіть агрономи, які перебували на державній службі і займались вивченням різноманітних історичних сюжетів⁸. Згуртуванню наукових сил сприяла наявність такого видання як газета “Одесский вестник”, яка мала ще й додатки у вигляді “Литературных листков”. Саме на її шпальтах краєзнавці мали можливість публікувати результати своїх досліджень. За підрахунками одеської дослідниці Г. С. Левченко за 1827 — 1833 рр. в “Одесском вестнике” з'явилися 22 археологічні розвідки, історичні й етнографічні замітки та археографічні публікації, авторами і упорядниками яких були І. П. Бларамберг, І. О. Стемповський, Д. В. Корейша, М. Н. Мурзакевич, А. О. Скальковський, Е. В. Тетбу де Маріньї, В. Г. Тепляков та інші⁹. Отже, на початку 30-х рр. історичне краєзнавство вийшло за межі археологічних досліджень краю — з'явилися і перші археографи.

До початку 30-х років відноситься нова спроба об'єднання зусиль кількох краєзнавців для вивчення історії краю, відома переважно з автобіографії М. Н. Мурзакевича. Микола Никифорович Мурзакевич

(1806 — 1883) народився у Смоленську у родині священника. Батько, Н. А. Мурзакевич, вивчав історію свого міста і був автором “Истории губернского города Смоленска” (1804). Він прищепив любов до історії синові, який ще під час навчання у місцевій духовній семінарії при звичайся вивчати і збирати старожитності. Після семінарії М. Н. Мурзакевич продовжив навчання у Московському університеті на етико-політичному відділенні. Саме там і тоді він познайомився з М. М. Кир’яковим.

Михайло Михайлович Кир’яков (1810 — 1839) був сином багатого поміщика, відомого в Одесі громадського діяча, колишнього предводителя дворянства Херсонської губернії. Отримавши домашню освіту він продовжував з 1826 р. у Московському університеті. Навчаючись на етико-політичному відділенні, він захопився вивченням класичних мов, історичної хронології, нумізматики, археології. По завершенні університету (1828) допитливий юнак відправився у подорож по імперії відвідавши такі місця і міста як Троїце-Сергіївська лавра, Бородіно, Тарутино, Малоарославець, Куликово Поле, Смоленськ, Чернігів, Київ, Очаків, руїни Ольвії. Недовго попрацювавши в управлінні новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, він взяв відпустку і вирушив у закордонну подорож. Тоді він відвідав багаті пам’ятками землі Австрійської імперії, німецьких держав, Франції (там його було прийнято в члени Азійського товариства), Голландії. Повернувся він з подорожі збагачений новим знанням і бажанням застосувати його на батьківщині¹⁰.

Саме у 1830 р., через два роки по закінченні університету, М. М. Кир’яков запропонував М. Н. Мурзакевичу переїхати до Одеси, на що останній без вагань погодився. Спочатку М. Н. Мурзакевич працював чиновником у різних відомствах, а у 1831 р. перейшов на викладацьку роботу до Рішельєвського ліцею. У будинку М. М. Кир’якова він спілкувався з найяскравішими представниками місцевої інтелігенції — поетами В. Г. Тепляковим, А. І. Подолінським, літераторами і видавцями М. П. Розбергом і П. Т. Морозовим, ученим Ю. І. Венеліним, колишнім дипломатом і письменником-богословом О. С. Стурдзою, градоначальником О. І. Льовшиним, генералом І. М. Інзовим, протоієреєм П. Куницьким та іншими — в колі якої велись розмови про історію і старожитності краю. На думку Т. Ф.

Григор'євої, автора найдокладнішої на сьогодні розвідки про життя і творчість М. Н. Мурзакевича, саме під впливом цього оточення він включився в пошукову роботу, у вільний від служби час упорядкував архів Одеської портової митниці (там він починав свою службу), де знайшов низку цінних документів і матеріалів з історії Одеси. Особливе враження на нього справило відвідання у 1832 р. Ольвії. Відтоді молодий викладач Рішельєвського ліцею все більше часу почав проводити у мандрівках, вивчав пам'ятки, вів археологічні дослідження, збирав у державних установах і приватних бібліотеках писемні відомості про край¹¹.

За свідченням М. Н. Мурзакевича, восени 1833 р., у вечірніх бесідах він, М. М. Кир'яков та А. О. Скальковський вирішили нарешті “по силах і можливостях кожного з'ясувати досі темну історію Новоросійського краю. Кир'яков брав на себе обробляти господарчо-природничу частину, Скальковський — нову історію”, а Мурзакевич — давню. І далі: “З цього часу бесіди наши про край стали майже головними”¹². Значно раніше написання і видання автобіографії, ще у 1844 р. М. Н. Мурзакевич особливо відзначав роль у цій справі свого університетського товариша. Він підкреслював, що саме в дружньому колі М. М. Кир'якова “користь нашого краю була предметом постійних його розмов” і що “в цих бесідах народилась перша думка про зібрання матеріалів для давньої, середньої і нової історії Новоросійського краю і про написання самої історії, думка, котра трохи згодом частково здійснилась завдяки старанності і праці деяких наших сочленів”¹³. Останнє стосувалось безсумнівно А. О. Скальковського.

Аполлон Олександрович Скальковський (1808 — 1898) народився в Житомирі в сім'ї чиновника. Там він закінчив повітове училище. Потім розпочав навчання у Віленському університеті. Захопившись історією, він перейшов з фізичного відділення на відділення моральних і політичних наук. Його історичними студіями керував відомий професор І. М. Лобойко, який і порадив здібному хлопцеві перевестись на етико-політичне відділення Московського університету. Після навчання у столичному закладі (1825 — 1827) А. О. Скальковський вирішив переїхати до Одеси, де у 1828 р. розпочав чиновницьку кар'єру у штаті канцелярії М. С. Воронцова. Одразу природно увійшовши до міського соціокультурного середовища,

він брав участь у діяльності заснованого того ж року Товариства сільського господарства Південної Росії, публікувався в “Одесском вестнике”, сприяв заснуванню Одеської публічної бібліотеки. Тому він швидко зійшовся зі своїми молодшими однокашниками по Московському університету щодо вивчення історії краю.

Молоді аматори-історики поставили перед собою складні завдання, оскільки тоді ще не існувало наукових праць з історії Південної України і найголовнішою проблемою для них був брак джерел. Колективна праця у них відразу незаладилась. На перешкоді створення справжнього гуртка стали амбіції молодих дослідників. Уже спочатку М. Н. Мурзакевич дещо відійшов від прийнятого плану. Наприкінці 1833 р. він опублікував в “Одесском вестнике” низку документів з історії міста кінця XVIII ст., започаткувавши там рубрику “Материалы для истории Одессы”, і до 1836 р. включно продовжував готувати газетні статті з історії Південної України. А. О. Скальковський у свою чергу почав працювати у визначеній “трійцею” царині з подвійною енергією — подорожував по краю, збирав перекази, розпочав спорадичні огляди архівів Одеси. Наприкінці 1834 р. він написав низку белетристично-історичних оповідань на основі своїх вражень і зібраних матеріалів (неопубліковані, зберігаються у “Пушкінському Домі” у Петербурзі). Гадаємо, саме тоді він вирішив діяти самотужки у вивченні і написанні історії краю. У грудні того року А. О. Скальковський підготував і подав на розгляд М. С. Воронцову “Записку про написання історії Новоросійського краю”. Цей документ відіграв вирішальну роль для народження Скальковського-історика, оскільки генерал-губернатор не тільки підтримав ідею, але й допоміг коштами і супровідними листами для подорожей по краю з метою розшуку джерел у місцевих архівах. Уже у 1836 р. вийшла друком перша частина його славнозвісного “Хронологического обозрения истории Новороссийского края”¹⁴. Вважаємо, ця подія назавжди охолодила стосунки між ним і Мурзакевичем. Звернемо увагу на фігуральність запису в автобіографії останнього за той рік: “Побачивши, що замислене нами не говорить на словах, але починає виконуватись дійсно, і передавши Скальковському все, що було в моїх руках, я спрямував вільний свій час на інший шлях”¹⁵. Сам А. О. Скальковський дещо скромніше оцінив внесок колеги у свої студії, визнавши публічно, що “Мурзакевич, відомий вже

читаючій публіці багатьма дослідженнями стосовно древньої історії нашого краю, надав мені невеликий огляд тих відомостей, які досі зібрано про історію урочища, яке займає Одеса”¹⁶. Хоча М. Н. Мурзакевич говорив про зміну напряму наукових інтересів, але, по суті, йшлося про повернення його до визначеної кількома роками перед тим царини — історії грецьких та генуезьких колоній. Шляхи науковців після цього дійсно почали розходитись. Отже, не можна називати А. О. Скальковського одноосібним винуватцем конфлікту, вина якого полягала “у недотриманні слова” перед товаришами. Тим паче, за визнанням М. Н. Мурзакевича, саме він разом з М. М. Кир’яковим рекомендували А. О. Скальковського одному з начальників канцелярії генерал-губернатора А. Я. Фабру, який і представив згадану вище записку М. С. Воронцову¹⁷.

Хоч і самостійне, але все ж виконання одного з поставлених “гуртком” завдань стало значним внеском у становлення історичної науки на півдні України. А. О. Скальковського це стимулювало для продовження розпочатого — у 1837 р. з’явилась нова праця “Первое тридцатилетие истории г. Одессы. 1793 — 1823”, а наступного року — друга частина “Хронологического обозрения истории Новороссийского края”. Опублікувавши посеред тексту своїх перших статей і монографій та у додатках багато документів, а затим видавши нарративне джерело — “Изустные предания о Новороссийском крае” (1838 — 1839), А. О. Скальковський заявив про себе як археограф. У 1837 р. у нього з’явилась ідея створення історичного архіву в Одесі. Там мали збиратись відібрані з відомчих архівів найцінніші документи. І це питання стало каменем спотикання у подальших відносинах колишньої “трійці”.

В середині і другій половині 30-х рр. колишні друзі і однодумці А. О. Скальковського також продовжували працювати за визначеною раніше тематикою. Найулюбленішим предметом занять М. М. Кир’якова були у ті роки археологія, історія, географія, статистика і сільське господарство. Але останньому він віддавався найбільше — до 1839 р. опублікував у місцевих і столичних виданнях низку праць, присвячених землеробським і метеорологічним спостереженням, зерновим і технічним культурам, вівчарству, лісознавству. Працював над “Статистичним оглядом Херсонської губернії”, готував “Історичний огляд Херсонської губернії” для

видання міністерства внутрішніх справ “Материалы для статистики Российской империи”. У 1837 р. став редактором “Листков” Товариства сільського господарства Південної Росії¹⁸.

На відміну від М. М. Кир’якова М. Н. Мурзакевич удосконалював себе як історик. У 1834 — 1835 рр. побував у Смоленську, Москві і Києві. У древній столиці Росії він мав спілкування з такими відомими науковцями як О. Д. Чертков, С. Г. Строганов, М. Т. Каченовський, О. М. Бодянський. У Києві познайомився з митрополитом Євгенієм (Болховитіновим), ректором Київського університету М. О. Максимовичем, ректором Київської духовної академії Інокентієм, істориком М. Ф. Берлінським, нумізматом С. І. Шодуаром. Є. О. Болховитінов та М. О. Максимович у 1836 р. навіть намагались перевести молодого здібного науковця до Києва, щоб разом створити наукове товариство. Працюючи охоронцем і наглядачем передбаченого у тамтешньому університеті музею, він мав ще зайнятись редагуванням наукового журналу¹⁹. Проте бюрократичні перепони, а потім і смерть митрополита (1837) зашкодили здійсненню цих планів. Не можна не погодитись з київською дослідницею О. В. Тодійчук, що саме в цей час у М. Н. Мурзакевича зародилась думка про створення в Одесі історичного товариства. В автобіографії він вказує навіть дату листа до митрополита, в якому повідомляв про свій намір — 22 березня 1836 р.²⁰. Особисте знайомство у Криму того ж року з М. С. Воронцовим, який схвально сприйняв пропозиції викладача Рішельєвського ліцею щодо збереження старожитностей на півострові і навіть дозволив користуватись рукописними матеріалами у фамільних бібліотеках, лише зміцнили його намір. У подальшому М. Н. Мурзакевич ділився думкою про заснування Товариства і з М. О. Максимовичем. У одному з листів, що зберігаються в ІР НБУ, до свого київського знайомого, 26 серпня 1836 р. він писав: “Проект мій, утворення товариства старожитностей в Одесі, розпочне здійснюватись наприкінці осені, коли всі потрібні для цього особи з’їдуться у місті”²¹.

Важливим документом для розуміння первинного бачення наукової установи, є “Запрошення Мурзакевича і Кир’якова до заснування Товариства”, яке зберігається в іншому фонді ІР НБУ. Його можна датувати приблизно 1836 роком. Спочатку там йдеться про перші кроки у дослідженні археології краю, а потім

обґрунтовується необхідність об'єднання науковців у певну спільноту: “Думку цю давно усвідомили іноземні держави. Там у кожній області, відомій своїми пам'ятками старовинного мистецтва, засновані, незалежно від Академії наук, учені товариства, які мають за постійну мету працювати над описанням старожитностей знайдених і тих, що знаходять, піклуючись, разом з тим, про збереження їх для нащадків. Багато з цих товариств зробили великі послуги науці старожитностей і кинули на неї нове світло. Ми вкажемо лише на одне з них: Товариство антикваріїв у Нормандії. Скромна і корисна праця його збагатила історію Франції багатьма цікавими фактами”. Далі йшлося про те, що у Петербурзької Академії наук недостатньо сил для вивчення безкраїх земель Російської імперії і тому уряд сприяв заснуванню Московського товариства історії і старожитностей російських, діяльності Археографічних експедицій, не заперечував проти виникнення у Ризі 1834 року Товариства старожитностей для Остзейських губерній і сприяв появі у Києві Тимчасового комітету для розшуку старожитностей (1835). І далі: “Кілька аматорів, бажаючи з'єднатись за прикладом вітчизняних товариств, і зайнятись ученими розшуками старожитностей тутешнього краю, мають думку утворити в Одесі учене зібрання, під назвою: Одеське товариство історії і старожитностей, коло діяльності якого повинно обмежуватись новоросійськими губерніями і Бессарабією. Сюди може увійти як опис вже існуючих музеїв старожитностей, так і всіх пам'яток, що будуть знайдені. Товариство може ще займатись визначенням місць давніх поселень, а також і ретельним дослідженням курганів і давніх кам'яних статуй, відомих під назвами баб, про які ще нічого певного досі не сказано”²². Отже, спочатку Товариство передбачалось дійсно як археологічна установа, що найбільше співпадало з тодішніми науковими інтересами М. Н. Мурзакевича.

Проте ні восени 1836, ані восени наступного року справа не зрушилась з місця. Гадаємо, кілька обставин перешкодило цьому. У другій половині 1836 р. разом з А. Я. Фабром М. Н. Мурзакевич завершував видання перекладу “Аррианова перипла”. Того року М. М. Кир'яков повідомив О. С. Стурдзу й градоначальника О. І. Льовшина про ідею створення Товариства, але нічого, крім схвальної оцінки, він від них не отримав. Наприкінці року М. С. Воронцов доручив М. Н. Мурзакевичу написати історію генуезьких колоній

в Криму, і він до весни 1837 р. наполегливо працював. У листі до Є. О. Болховитінова 22 березня 1837 р. він ще раз підтвердив свій намір заснувати в Одесі товариство історії і старожитностей. Митрополит, оцінюючи діяльність київського Тимчасового комітету для розшуку старожитностей, відповів, що “наша комісія по розшуку старожитностей спить безпробудним сном, та й не вміє взятися, а про започаткування Історичного товариства й гадки нема. Ваше одеське випередить його”²³. Наприкінці 1837 — на початку 1838 рр. Одеса була паралізована чумою. Тоді ж М. Н. Мурзакевич був зайнятий підготовкою магістерської дисертації, необхідної йому як умова викладання в Рішельєвському ліцеї, що здобув у 1837 р. статус вищого навчального закладу. Захист дисертації відбувся у Московському університеті 1838 р.

Думка про надання колективних форм науковим дослідженням не полишала М. Н. Мурзакевича. Стежучи за неактивною діяльністю згаданого комітету у Києві, він висловлював М. О. Максимовичу у березні 1838 р. своє здивування: “Невже з’єднана праця кількох учених не принесла успіхів?”²⁴.

З призначенням на посаду попечителя Одеської учбової округи Д. М. Княжевича у 1837 р. у них з М. М. Кир’яковим з’явився енергійний і впливовий союзник. Діяльність Дмитра Максимовича Княжевича (1788 — 1844) на цій посаді, на думку М. Г. Попруженка, можна визнати видатною у всіх відношеннях. Дуже освічена людина, близький друг багатьох письменників, автор публікацій в “Библиотеке для чтения”, він щиро дбав про освіту краю. З його ім’ям пов’язано виникнення низки навчальних закладів, початок видання праць Товариства сільського господарства Південної Росії. Новий попечитель прагнув поліпшити викладання у Рішельєвському ліцеї, першим порушив питання про перетворення цього закладу на університет. Зрозуміло, що думка про утворення в Одесі історичного товариства не могла не бути йому симпатичною, адже воно передбачало вивчення краю, освітою якого Д. М. Княжевич опікувався²⁵. Деякі автори безпідставно приписували навіть ідею заснування Товариства саме йому²⁶.

Саме Д. М. Княжевичу, який мав прямі службові стосунки з міністерством, було відведено роль промотора ідеї Товариства в Петербурзі. Наприкінці 1838 р. попечитель Одеської учбової

округи повідомив міністра “про бажання декотрих з amatorів історії і старожитностей, які перебували в Одесі, утворити товариство для спільного заняття цим предметом і розповсюдження кола своїх дій через зносини з іншими подібними товариствами”²⁷. Варто зазначити, що на цей час кількість ініціаторів створення Товариства збільшилась на дві особи. Згідно з схильним до різкуватих характеристик М. Н. Мурзакевичем, вони приєднали таки “згідливого Стурдзу (кількома рядками вище він названий “багатоглаголивим” — В. Х.) і навіть (для полегшення бюрократичної ходи) А. Я. Фабра”²⁸.

Не наразившись на заперечення міністра, Д. М. Княжевич звернувся у січні 1839 р. до нього з проханням затвердити статут цього товариства. У його листі йшлося: “Новоросійський край належить до числа тих небагатих, що надає багаті жнива для допитливого розуму, який прагне розірвати завісу часу і по нечисленних даних угадати минуле. Протягом двох тисяч років край цей був сценою зіткнення різних народів, з яких кожний залишив після себе хоча б деякі сліди, видимі і досі. Зберегти ці пам’ятки сивої давнини, описати і пояснити їх, визначити кожного час і значення, і з міркувань про них здобути користь для історії країни, яка здавна торкалася, а тепер складає одну з найквітучіших частин любимої нашої вітчизни — ось мета, яку передбачає собі Товариство, яке зараз складається”²⁹.

На початку 1839 р. фундатори Товариства уже відійшли від розуміння його як суто археологічного і почали більше уваги приділяти писемним джерелам і пізнішим за античність і середньовіччя періодам історії. А пов’язано це було, на наш погляд, з боротьбою проти спроб А. О. Скальковського одноосібно заснувати і очолити Історичний архів. Адже у березні 1839 р. Д. М. Княжевич писав до міністерства освіти, “що одеське товариство історії і старожитностей, більш ніж будь-хто, могло б взяти на себе працю стосовно передбаченого до започаткування в Одесі Історичного архіву під назвою “зібрання історичних та статистичних відомостей про Новоросійський край”³⁰. Справа з архівом затягнулась і цю установу так і не вдалось створити. Але врешті у проекті статуту увага до писемних джерел відобразилась належним для загальноісторичного товариства чином.

25 березня 1839 р. міністр народної освіти С. С. Уваров затвердив статут Товариства. 23 квітня того ж року відбулись урочисті збори,

які можна вважати відкриттям наукової установи. Щоправда в самому Товаристві відлік його життя почали вести від іншої дати — 14 листопада. Саме в той день імператор Микола I, за сприяння М. С. Воронцова, назвав покровителем Товариства свого сина — спадкоємця Олександра, призначив щорічну субсидію і дозволив проводити археологічні дослідження по всьому півдню імперії. Таке монарше благовоління і було визнано, у дусі часу, моментом народження Одеського товариства історії і старожитностей³¹.

Про широкий погляд на мету і призначення наукової установи свідчать промови її членів-засновників на урочистих зборах. Д. М. Княжевич зазначав, що діяльність Товариства обмежена лише Новоросією, але разом з тим вона розповсюджуватиметься “на все широке і різноманітне коло пам’яток” та літератури, яке торкається краю, а також на сучасність краю — “на факти, які для наших нащадків зробляться пам’ятками”. О. С. Стурдза підкреслив необхідність підтримки освіченим урядом археологічних досліджень. Розкриваючи суть останніх, він вказував, як на взірць, на “величезну роботу археографічної комісії, її пошуки і відкриття в архівах і книгосховищах монастирів, соборів і присутствених місць”, відзначивши, що вітчизняні вчені повинні наполегливо займатись дослідженням “вітчизняних старожитностей, наріч, звичаїв старовини і вцілілих її пам’яток”³².

Основні керівні посади розподілились між членами-засновниками. Президентом було обрано Д. М. Княжевича — 13 голосів (його конкурентами були: О. С. Стурдза — 11; архієпископ Гавриїл — 3; А. Я. Фабр — 2; О. Ф. Негрі — 1). За рівності голосів (по 7) віцепрезидентом став О. С. Стурдза, оскільки М. М. Кир’яков був тоді уже дуже хворим (Княжевич і Фабр зібрали по 3 голоси). Майже одноголосно секретарем було обрано М. Н. Мурзакевича — 17 голосів при одному — за Г. І. Соколова. Його ж 6 голосами було обрано і бібліотекарем. Скарбничим став А. О. Скальковський³³. Почесним президентом обрано М. С. Воронцова, який став справжнім опікуном Товариства і гарантом успіху всіх його починань.

Про загальноісторичний характер заснованого Товариства свідчить лист М. Н. Мурзакевича до відомого російського історика М. П. Погодина, написаний наприкінці 1839 або на початку 1840 р. Спочатку він наче однозначно вказує на характер наукової установи:

“У нас засновано Археологічне Товариство. Похваляюся, що справа рук моїх іде добре”. Та далі він досить широко подає коло його діяльності: “Якось би папери, що залишилися після доброго Венеліна (мова йде про рукописи неопублікованих праць — В. Х.) передати нам і у нас під рукою і болгари, і сама Болгарія... Наш архієпископ Гавриїл готує історійку Херсонської і Словенської ієрархії”³⁴.

Отже, наприкінці 30-х років ентузіастам-краєзнавцям вдалось започаткувати в Одесі наукове товариство, яке сконсолідувало навколо себе найкращі наукові сили для вивчення історії регіону від найдавніших часів до сучасності.

§ 2. СТАТУТИ І СТАТУС: ВІД ТОВАРИСТВА АМАТОРІВ ДО ІМПЕРАТОРСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Одеське товариство історії і старожитностей виявилось одним з найжиттєздатніших в Російській імперії. Однією з обставин, яка цьому сприяла, було те, що в Товаристві завжди намагались дотримуватись мети і основних завдань, визначених у статуті. Головний документ почали готувати за кілька років до його заснування. Свідченням того, що і у подальшому керівництво Товариства пильно стежило за відповідністю програмного документу реаліям життя і потребам установи, є його кількоразова зміна. Після першого статуту, прийнятого у рік заснування Товариства, його змінювали, удосконалювали або перезатверджували кілька разів — у 1842, 1873, 1896 та 1912 рр. Тому важливо, не вдаючись в деталі, простежити еволюцію уявлень членів Товариства про основну його мету, призначення і місце у розвитку історичної науки.

Складення проекту першого статуту можна віднести до 1836 — 1838 рр. В його укладанні крім М. Н. Мурзакевича брали участь М. М. Кир'яков та О. С. Стурдза. Згідно з чернеткою, що збереглася в ІР НБУ, основною метою Товариства мало бути вивчення старожитностей Північного Причорномор'я античної доби. Шість основних завдань деталізували мету і лише шосте надавало місце власне для історичних студій: “Зібрання всього цікавого стосовно і до пізнішої історії Новоросійського края і Бессарабії”³⁵. Проте у 1838 р. у програмних завданнях майбутнього Товариства відбулися

помітні зміни, пов'язані, як зазначалось вище, з боротьбою за право створення Історичного архіву.

Кому належав текст першого, затвердженого у міністерстві, статуту, залишається нез'ясованим. За твердженням М. Н. Мурзакевича, саме він підготував його на початку 1839 р., а у редагуванні взяли участь інші члени-засновники Товариства³⁶. С. В. Сафонов, М. І. Надеждін і В. В. Григор'єв наполягали, що одноосібним автором статуту був Д. М. Княжевич³⁷. Схиляємося до першої версії, покладаючись на “Автобіографію” М. Н. Мурзакевича. Адже автори некролога Д. М. Княжевича не стояли у витоків Товариства і не знали достеменно деталей його утворення. До того ж у них на той час (1844) були складні взаємини з секретарем (особливо у М. І. Надеждіна) і вони намагались, збільшуючи вагу у долі Товариства одного члена-засновника, зменшити внесок іншого.

Документ складається з семи розділів (63 параграфи) — “Про мету і заняття Товариства”, “Про склад Товариства”, “Про членів-посадовців”, “Про почесного президента”, “Про збори Товариства”, “Про засоби існування Товариства”, “Про права Товариства”. Насамперед в ньому йшлося, що “Одеське товариство любителів (підкреслення наше — В. Х.) історії та старожитностей засновується для розповсюдження історичних і археологічних відомостей про Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію”. Далі мета конкретизувалась поставленими завданнями: “а) збирати, описувати і зберігати всі залишки давнини, які відкриватимуться у Південній Росії, або матимуть до неї стосунок; б) зайнятись відшукуванням, розбором і поясненням документів і актів стосовно історії зазначеного краю; в) піддавати критичному дослідженню показання древніх письменників про його місцевості і визначні місця, і відшукувати сліди їх у теперішньому часі; г) підготовляти запаси для майбутньої історії краю збиранням вірних відомостей про теперішній його стан щодо географії і статистики; д) розглядати твори російською й іноземними мовами, які мають той самий предмет і визначати ступінь їх вірогідності, та е) видавати результати своїх занять через друкування, для загальної відомості”³⁸. Отже, писемним джерелам тут надавалось набагато більше уваги ніж у проекті. Перше, друге і останнє завдання певною мірою могли сприяти розгортанню і археографічної діяльності.

Незважаючи на те, що перший статут наче охоплював всі можливі сторони буття Товариства, упорядники завбачливо зазначили у останньому параграфі, що після трирічного терміну до документу можуть бути внесені доповнення або зміни. Так і сталося — підготовка нової редакції статуту розпочалась на початку “статутного”, 1842, року. Безпосереднім поштовхом для редагування статуту могла стати пропозиція М. Н. Мурзакевича на засіданні 20 березня 1842 р., щоб надрукувати перший статут французькою мовою у перекладі Г. І. Соколова та надіслати його іноземним членам і кореспондентам для загальної відомості. Незважаючи на підтримку пропозиції, уже через 20 днів, у наступному засіданні, Д. М. Княжевич представив проект доповненого статуту, де вказав авторство своє і М. І. Надеждіна (саме останній, на думку М. Н. Мурзакевича, і був справжнім упорядником)³⁹.

У щорічному звіті за 1841/1842 рік було чітко визначено мотиви прийняття нової редакції статуту: 1) з часу утворення Товариство одержало такі права і пільги, які мали призвести до розширення його діяльності (урядова субсидія, покровительство спадкоємця престолу і дозвіл безперешкодних розкопок на казенних землях у краї); 2) поточні справи перших років призвели до появи деяких нових правил, які були невідомі членам, що мешкали поза Одесою; 3) водночас деякі положення статуту виявились незручними для виконання, чим перешкоджали його діяльності⁴⁰.

Новий статут за обсягом був значно більшим за свого попередника — 98 параграфів у десятих розділах. П'ять розділів зберегли свої назви. Розділи “Про мету і заняття” та “Про засоби існування Товариства” змінились відповідно на “Про мету Товариства” та “Про господарське управління”. Додано було розділи “Про учені заняття Товариства”, “Про видавничий комітет Товариства”, “Про діловодство у Товаристві”. Мета Товариства не змінювалась, у першому параграфі лише було відзначено високе опікунство над ним. У розділі “Про права Товариства” також була зафіксована здобута пільга: “Товариство має право на здійснення археологічних розшуків у всій Південній Росії: на казенних землях з дозволу місцевого начальства, а на приватних — за згодою власників”⁴¹. Зазнав змін і розділ про джерела фінансування установи. До добровільних пожертвувань, платні за дипломи і за продані видання додалось урядове асигнування, яке і стало основним

засобом для існування Товариства. Не можна не визнати ці зміни суттєвими, які не могли не потягнути редакції первинного тексту статуту. Щоправда переважна більшість решти зауважень і доповнень не мала принципового характеру і їх можна визнати дрібними (М. Н. Мурзакевич відзначав забюрократизованість документу)⁴². Гадаємо, що зайвим було запровадження крім почесних, дійсних членів, кореспондентів і здобувачів (“сореvнователей”) ще категорії співробітників. Останні значною мірою нагадували кореспондентів і їх статус залежав лише від факту перебування чи відсутності особи в Одесі. Головне ж, на нашу думку, те, що Д. М. Княжевич і М. І. Надеждін чітко відчули необхідність і можливість зміни статуту. Відображені у новій редакції зміни суттєво піднесли вагу Товариства як серед інших наукових установ імперії, так і у краї.

Новий статут виявився життєздатним. Його можна було змінювати через п’ять років. Проте ні 1847 р., ані 1852 р. ніяких змін і редакцій не здійснювалось, що ще раз підкреслює ефективність прийнятого документа.

Кримська війна, хоча спричинила певну перерву у діяльності Товариства, але уже не могла зашкодити перетворенню Товариства на знану наукову установу не лише в імперії, але й у Європі. Ключову роль у його діяльності у перші десятиліття безсумнівно відіграв секретар М. Н. Мурзакевич. Йому інколи доводилось приймати у робочому порядку такі рішення, які мали статутну вагу. Так, на початку 60-х рр. Товариство почало відчувати недостатність коштів для свого існування. На засіданні 12 квітня 1862 р. М. Н. Мурзакевич висловив думку про необхідність запровадження “щорічного поміркованого внеску”. Було вирішено встановити його розмір у три крб. і брати як з дійсних членів, так і кореспондентів та здобувачів⁴³. Принагідно зауважимо, що категорія співробітників не згадана — отже життя спростило казуїстичну плутанину. Щоправда, нехтуючи “надеждінським” витвором М. Н. Мурзакевич не хотів визнати, що з 1852 р. припинилось прийняття і задуманих ним у 1839 р. здобувачів⁴⁴.

До нового редагування статуту було вирішено повернутись наприкінці 60-х рр., оскільки “Товариство переконалось у необхідності зміни, доповнення і скасування деяких параграфів Статуту”. Для цього було створено комісію у складі секретаря і

дійсних членів В. Н. Юргевича, М. А. Аркаса і кореспондента М. Ф. Шугурова⁴⁵. У 1870 р. проект було підготовлено і роздано членам Товариства для розгляду і внесення поправок⁴⁶. У вересні наступного року комісія представила проект, де основні зміни і доповнення у Товаристві передбачались такі: 1) здобуття назви імператорського; 2) запровадження посад для керівників одеського і феодосійського музеїв старожитностей; 3) збільшення щорічних внесків для дійсних членів до п'яти крб. і скасування їх для кореспондентів (співробітників і здобувачів не згадано); 4) виконання посадових обов'язків зробити рівними за терміном (згадаймо не прийняту пропозицію О. С. Стурдзи) і збільшити до чотирьох років; 5) авторам публікацій надавати по 25 окремих відбитків їх праць⁴⁷. Проект обговорювали на трьох засіданнях. В цей час виникло ще одне доповнення у зв'язку з бажанням розповсюдити наукові розшуки на східне узбережжя Чорного моря. У разі успіху об'єктом досліджень Товариства ставало все чорноморське узбережжя Російської імперії.

Годішній президент О. Г. Строганов представив наприкінці лютого 1872 р. до міністерства народної освіти проект статуту і окреме клопотання про найменування Товариства імператорським⁴⁸. Зміни у статуті було розглянуто на спеціальному засіданні Ученого комітету міністерства у жовтні того року. Всі доповнення, про які йшлося у проекті, було підтримано. Також не виникло заперечень стосовно доповнення до назви наукової установи⁴⁹. Остаточо статут було затверджено 7 липня 1873 р. У ДАОО зберігаються три тогочасних робочих варіанти статуту. В одному з них відобразилась спроба відійти від просвітницької формули мети Товариства — “засновано для розповсюдження історичних і археологічних відомостей” на іншу, більш сцієнтистську — “для історичного і археологічного дослідження”⁵⁰. В остаточному ж вигляді залишилась стара редакція.

Структурно новий статут також майже не змінився. Знято було лише один розділ — “Про почесного президента”, адже після М. С. Воронцова ніхто не займав цієї посади (хоча в одному з параграфів йшлося про теоретичну можливість її існування). Було значно скорочено кількість параграфів — до 73. На всьому документі виразно відбилися дві суперечливі тенденції: вплив часу, що позначилось на розширенні демократизації і гласності, та намагання секретаря різними засобами удосконалити механізм

функціонування Товариства. Перше відобразилось у скасуванні права мати два голоси для членів-засновників (на той час з них залишився тільки М. Н. Мурзакевич) та обов'язковій публікації протоколів у газетах (це робилось і раніше, але не зазначалось у статуті). Друге відбулося на скороченні з шести до чотирьох щорічних засідань Товариства. Це не означало, що воно почало гірше працювати. Навпаки, у 70-ті рр. відбувається інтенсифікація його діяльності — за 11 років, з 1872 по 1883 рр., було видано шість томів “Записок” (перед тим, за 33 роки — сім). Згадана зміна відображала, на наш погляд, місце засідань у механізмі діяльності наукової установи. На згуртування членів Товариства був спрямований і суворий, у дусі М. Н. Мурзакевича, дев'ятий параграф: “Дійсних членів, які протягом трьох років не зробили за вимогою Статуту щорічних для посилення засобів Товариства грошових внесків, вважати такими, що вибули з Товариства”⁵¹. Це призвело до зменшення кількості учасників у діяльності Товариства.

З тексту нового статуту було знято детальну програму видання “Записок” і надруковано окремо у дев'ятому томі, надаючи їй більше “тактичного” (робочий документ) ніж “стратегічного” значення⁵². Принагідно зауважимо, що з попередньої програми у міністерстві було вилучено з відділу “Дослідження” рубрику “Статистика”, “оброблення якої повинні здійснювати особливо існуючі відділення і комітети”⁵³. Щоправда залишилось архаїчне трактування археографії. На думку упорядників “статті археографічні” у “Записках” — це “описання і дослідження пам'яток писемних, які могли б слугувати джерелом для історії, географії і статистики минулих часів”. Такий підхід відображав один з варіантів розуміння археографії як опису писемних джерел, що виник ще у 20-ті рр. XIX ст. і був на озброєнні у товаристві ще з кінця 30-х рр.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр., коли існування Товариства сягнуло уже півстолітнього терміну, воно переживало не просто перехідний, але й кризовий період. Протягом першої половини 90-х рр. відбувається певна реорганізація у Товаристві. Вона розпочалась зі здобуттям розширенішого фінансування — субсидія уряду зросла більш ніж на тисячу крб і становила 2,5 тис. крб (сріблом)⁵⁴. Наступними заходами стало створення тимчасового виконавчого комітету для складення програми найближчої діяльності,

яка включала заходи щодо активізації експедиційної роботи, розширення придбання наукової літератури, досягнення щорічного видання “Записок”, публікацію каталогів музею і бібліотеки тощо⁵⁵. Найактивнішими діячами того часу, крім ініціатора змін Е. Р. фон-Штерна, були О. Л. Бертьє-Делагард, В. О. Яковлев, О. О. Кочубинський, О. І. Маркевич та деякі інші. У них виникла ідея утворення особливої ради Товариства “для полегшення роботи віцепрезидента і для правильнішого розподілу роботи”. Таким чином, центр ваги у керівництві Товариством і, отже, відповідальності за його долю, зміщувався. У колі нової плеяди діячів було визнано, що нагальною є потреба удосконалення статуту⁵⁶.

Щоправда підготовка проекту статуту розтягнулася на кілька років і його врешті було надруковано у 1894 р.⁵⁷ Віцепрезидент В. Н. Юревич і секретар В. О. Яковлев у листі до міністра народної освіти від 27 березня 1895 р. вказували, що під час складання документа було враховано досвід інших російських наукових товариств, адже “Товариство давно звернуло увагу на недоліки первинного, досить застарілого і надто стислого свого статуту, який не охоплював багатьох істотних, хоча і детальних сторін своєї вченої діяльності і внутрішнього свого розпорядку”. У міністерстві не було зроблено жодного принципового зауваження, лише низку дрібних, суто редакційного характеру. 26 лютого документ було затверджено⁵⁸.

Важливим, на наш погляд, було уточнення мети Товариства, яка полягала тепер у “всебічному вивченні історії й археології взагалі, а переважно південної Росії, тобто Новоросійського краю, Бессарабії, Криму і східного берега Чорного моря”. Отже, одеських науковців остаточно не задовольняла справа “розповсюдження відомостей” і вони уже прагнули поглиблювати наукове вивчення історії краю. За три чверті століття коло занять наукової установи кардинально не змінилось: “а) збирання, описання і збереження залишків старожитностей, переважно місцевих; б) вивчення і пояснення писемних пам’яток, що стосуються старожитностей південної Росії; в) здійснення учених експедицій і екскурсій для археологічних досліджень і розкопок; г) пропонування учених завдань на конкурс і призначення премій за твори історичного й археологічного змісту; д) видання історико-археологічних досліджень і матеріалів”. Важливо відзначити редакцію другого завдання. Замість “документів і актів”

доречно йшлося про писемні пам'ятки, що свідчить про коректний джерелознавчий підхід. “Пошук, розбір і пояснення” обмежились лише “вивченням і поясненням”, що могло свідчити про припинення архівної евристики і зменшення археографії, зосередження на суто джерелознавчих проблемах у Товаристві.

Структура статуту зазнала деяких змін. Назви чотирьох розділів (“Мета Товариства”, “Склад Товариства”, “Посадові особи”, “Права Товариства”) залишились, у трьох випадках були замінені — “Збори Товариства”, “Господарське управління Товариства”, “Видавничий комітет” на, відповідно, “Загальні збори”, “Засоби Товариства”, “Видання Товариства”. Розділи “Вчені заняття Товариства” та “Діловодство Товариства” були скасовані, а їх параграфи розпорощено по інших розділах. Замість з'явилися два нових розділи — “Обов'язки і права членів” та “Рада Товариства”. Останній розділ був принципово новим. У статуті було зазначено: “На раду покладається сприяння Товариству у досягненні його наукових цілей, а також завідування господарчою і розпорядчою частиною”. До його складу мали увійти крім президента, віце-президента, секретаря і скарбника ще чотири члени, обрані загальними зборами на три роки⁵⁹. Гадаємо, що саме в зв'язку з ним звіт за 1896 р. розпочинався так: “Товариство давно усвідомлювало необхідність зміни статуту, яке виділило б господарчу частину від ученої і звільнило б загальні збори від вислуховування і обговорення дрібнов'язкових господарчих питань; з іншої сторони треба було створити більш обмежене за кількістю учасників зібрання, на яке покладався обов'язок дотримуватись інтересів Товариства”⁶⁰.

Серед інших помітних змін слід відзначити: запровадження звання членів кореспондентів, які замінили всі інші категорії поза колом дійсних і почесних членів; збільшення до дев'яти числа посадових осіб; зняття суворого дев'ятого параграфу про автоматичне вибуття з членів за несплату внесків; проведення щомісячних зборів Ради, а засідань Товариства — не менше дев'яти разів на рік; запровадження кворуму для роботи засідань — не менше 10 членів, а для найважливіших питань — 15; збільшення статей надходження коштів — пожертвування, відсотки від власного капіталу та від пожертвованої суми дочок першого президента Товариства Д. М. Княжевича. В цілому документ було скорочено до 59 параграфів. Статут 1896 р. успішно функціонував до самого припинення

діяльності Товариства. На засіданні 12 грудня 1911 р. було вирішено передрукувати статут за нестачею наявних примірників. У 1912 р. його було перевидано без змін.

Таким чином, протягом всього існування Товариства його статут змінювався тричі. Вперше це трапилось у період становлення наукової установи, коли визначались основні принципи її діяльності (1842); накопичений науковий доробок, досвід минулих десятиліть і певна централізація управління в Товаристві спричинились до появи нової редакції статуту у 1873 р.; остаточне редагування головного документа Товариства відбулось у 1896 р. як відображення нових реалій у бутті його і всього суспільства. Навряд чи можна вважати, що прийняття нових статутів було межами для завершення чи початку чергового періоду у житті наукової установи. Скоріше вони були віхами-індикаторами того, що Товариство уже вступило у нову стадію і відреагувало новим статутом на потреби часу. Тексти всіх статутів свідчать, що археографія була завжди актуальною у Товаристві. Щоправда в останньому документі вона стала менш виразною серед основних завдань ніж це було на початку його діяльності. Проте, більшого значення за декларації намірів завжди мала реальна діяльність науковців — виконавців задекларованого.

§ 3. СКЛАД ТОВАРИСТВА: КЕРІВНИКИ, СТРУКТУРА, ЧИСЕЛЬНІСТЬ

Керівництво Товариства, згідно зі статутами, повинно було дбати про дотримання мети і виконання головних завдань. В залежності від обставин часу і персональних якостей керівників хтось один з них завжди відігравав ключову роль, що і визначало специфіку чи особливості досягнення мети і втілення визначених завдань.

На початку діяльності Товариства у керівне коло входили: почесний президент, президент, віце-президент і секретар. Такі посадовці як скарбничий і бібліотекар не відігравали помітної ролі у керівництві. Ключовою особою попервах був перший президент Д. М. Княжевич, який власне і добився відкриття наукової установи. Почесний президент М. С. Воронцов сприяв цьому відкриттю і забезпечував загальні інтереси Товариства у Петербурзі. Віце-президент

О. С. Стурдза і секретар М. Н. Мурзакевич відігравали роль його помічників. Але уже у перші роки Товариство спіткала кадрова криза.

Після утворення Товариства Д. М. Княжевич зблизився з відомим російським науковцем і публіцистом М. І. Надеждіним, який мешкав в Одесі з 1838 р. і мав на президента помітний вплив. Це призвело до невдоволення О. С. Стурдзи, особливо після того як Товариство змушено було під тиском авторитету Д. М. Княжевича профінансувати подорож М. І. Надеждіна у землі південних слов'ян. Негативно поставився віце-президент і до ідеї складання нової редакції статуту, яку висунули Д. М. Княжевич і М. І. Надеждін. Розбрат серед сочленів викликав внутрішній протест у секретаря М. Н. Мурзакевича, адже він убачав в активності напівопального колишнього видавця “Телескопу” намагання змусити О. С. Стурдзу піти у відставку, а потім посісти його місце⁶¹. Дійсно, 10 квітня 1842 р. О. С. Стурдза ще раз підтвердив вперше висловлене ще у січні 1841 р., бажання залишити посаду віце-президента. Члени Товариства просили його залишитись⁶². Апогей конфлікту настав 26 травня того року, на черговому засіданні, куди О. С. Стурдза передав записку зі своїми зауваженнями до проекту статуту. Всі вони були непринципового характеру і їх легко та аргументовано заперечили. Лише в єдиному випадку вирішили один з фрагментів параграфу відредагувати. Треба підкреслити, що заперечення зауважень О. С. Стурдзи не були одноставними. Це яскраво відбилось у тих випадках, коли відбувалось голосування. А одне з питань — про доцільність встановити однаковий термін перебування на посаді всіх посадовців, позбавляючи виключного становища у цьому президента (мав на рік більше) — було поставлено на обговорення ще раз, уже поза межами обговорення записки О. С. Стурдзи, і здобуло три голоси. На тому засіданні відставку О. С. Стурдзи було прийнято, а 31 травня він вийшов з членів Товариства⁶³.

Це ще раз свідчить про те, що становлення Товариства відбувалось не безболісно. Не можна не бачити в цьому боротьби за лідерство. Втім, протиріччя не були надто загострені, вони не мали принципового, світоглядного чи наукового характеру, були пов'язані більше з особистими уподобаннями, і не призвели до розколу, припинення чи зміни діяльності наукової установи.

У наступні роки після прийняття нового статуту ситуація у керів-

ництві змінилась. У жовтні 1844 р. помер Д. М. Княжевич, а ще перед тим від'їхав до Петербурга М. І. Надеждін. Обраний замість О. С. Стурдзи чиновник канцелярії генерал-губернатора, а по суті домашній секретар М. С. Воронцова, С. В. Сафонов пробув на посаді лише рік і у 1844 р. разом з генерал-губернатором вирушив на Кавказ. В таких умовах, коли почесний президент і віце-президент залишили край, а посада президента залишалась вакантною (до 1856р.), роль секретаря зростає. Підвищувалась вага М. Н. Мурзакевича ще й зважаючи на те, що у 1847 р. він залишився в Одесі єдиним з членів-засновників (того року А. Я. Фабра було призначено катеринославським губернатором, а важко хворий М. М. Кир'яков помер ще 1839р.). У наступні десять років, коли на посаді віце-президента був О. Ф. Негрі (помер у 1854 р.), вони вдвох здійснювали керівництво. У роки Кримської війни М. Н. Мурзакевич змушений був самотужки опікуватись долею Товариства і рятувати його колекції.

Після смерті М. С. Воронцова (1856) посаду почесного президента ніхто не займав. Функції захисників інтересів Товариства у столиці почали здійснювати президенти, якими відтоді завжди були високі посадовці: новоросійський і бессарабський генерал-губернатор граф О. Г. Строганов (1856 — 1877), корпусний командир світліший князь С. М. Воронцов (1878 — 1882), Тимчасовий одеський генерал-губернатор князь О. М. Дондуков-Корсаков (1882 — 1890), командуючий Одеською військовою округою, згодом член Державної Ради Х. Х. Рооп (1890 — 1911) і навіть великий князь Олександр Михайлович (з 1911 р.).

Повоєнні віце-президенти — попечитель Одеської учбової округи М. І. Пирогов (1857 — 1858) та архієпископ Одеський і Херсонський Дмитрій (1858 — 1875) — не могли рівнятись щодо внеску у роботу Товариства, яку здійснював відставний (з 1857 р.) директор і професор історії Рішельєвського ліцея М. Н. Мурзакевич. Цілком віддаючись науковій творчості, яка була широко представлена на сторінках “Записок” Товариства, секретар водночас міцно тримав важелі механізму управління і функціонування наукової установи. У 1875 р. М. Н. Мурзакевича було обрано віце-президентом. Це було слушно, оскільки він реально виконував ці функціональні обов'язки протягом багатьох років. Разом з тим він залишив собі і деякі попередні повноваження, внаслідок чого вага секретаря у керівництві

зменшилась, функції якого набули якщо не суто діловодчого, то більш технічного характеру, незважаючи на зайняття цієї посади виключно професорами Новоросійського університету — В. Н. Юргевич (1875 — 1883), Ф. І. Леонтович (1883 — 1884), В. О. Яковлев (1884 — 1895), О. А. Павловський (1895 — 1899 та 1905 — 1909), О. І. Маркевич (1899 — 1903), І. А. Линниченко (1903 — 1905), М. Г. Попруженко (1909 — 1919) та А. В. Флоровський (з 1919).

Смерть М. Н. Мурзакевича у 1883 р. стала важким ударом для наукової установи. Його посаду заступив В. Н. Юргевич (1883 — 1898). Функціональні обов'язки віце-президента виявились настільки великими, централізація управління настільки сильною, а нагальні проблеми Товариства такими значними, що він не міг упоратись з цим самотужки. Це затягнуло перехідний період, що насамперед позначилось на темпах видання “Записок”. За перші шість років після М. Н. Мурзакевича (1883 — 1889) з великими труднощами вдалось видати два томи, один з яких було приурочено до 50-ліття існування наукової установи.

Е. Р. фон-Штерн, професор Новоросійського університету, один з активних членів Товариства наприкінці XIX — на початку XX ст., трохи згодом яскраво описав цей час: “Після ювілейних урочистостей настає у житті Товариства свого роду криза, послаблення і перевтома після напруженої діяльності, настає невідрадний період; немає грошей, але й немає робочих сил, нові елементи у Товариство майже не прибувають, засідання збираються рідко, наукових доповідей подається мало: наш віце-президент один в полі — не воїн. Протягом кількох років він не міг приступити до видання нового тому Записок; нема грошей, але найгірше, немає праць, немає матеріалу”⁶⁴. Саме тоді і виникла ідея надати колективного характеру керівництву установою і заснувати раду з метою розвантажити віце-президента, рівномірно розподілити обов'язки (і відповідальність за долю Товариства). До першого складу ради увійшли Х. Х. Рооп, В. Н. Юргевич, О. А. Павловський, Е. Р. фон-Штерн, О. Л. Бертъе-Делагард, О. М. Деревицький, А. В. Лонгінов та Г. І. Перетяткович⁶⁵.

Важливо відзначити, що саме археологи, насамперед Е. Р. фон-Штерн і О. Л. Бертъе-Делагард, доклали найбільше зусиль до поживлення діяльності наукової установи і визначали наукове обличчя оновленого Товариства у наступні роки. Це не могло не

позначитись на інших напрямках наукових досліджень, в тому числі і археографічних.

Після В. Н. Юргевича віце-президентом став О. Л. Бертє-Делагард, який мешкав у Криму і тому найчастіше його обов'язки виконував Е. Р. фон-Штерн. З від'їздом останнього у 1911 р. до Німеччини Товариство зазнало відчутної втрати. Координуючу роль між членами Товариства доводилось відігравати секретареві М. Г. Попруженку. Чимдалі це було робити все важче, особливо після початку першої світової війни, а революції 1917 р. зовсім паралізували діяльність Товариства.

Таким чином, реальними керівниками Товариства завжди були професійні історики. Археологія була провідною галуззю їх наукових інтересів. Проте дбаючи про універсальність заснованого історичного товариства вони не могли не сприяти або самі не займатись іншими напрямками наукової діяльності, в тому числі і археографією.

У кадровій політиці Товариство дотримувалось протягом свого існування, на нашу думку, двох основних підходів: залучати до співпраці як місцевих аматорів краєзнавців, так і відомих науковців зі столиць, університетських центрів і з-за кордону. Внаслідок цього кількість дійсних членів і кореспондентів (використаємо сукупну назву для всіх не дійсних членів) швидко зростала.

До середини 50-х рр. було прийнято у дійсні члени і кореспонденти понад півтори сотні осіб. Серед місцевих діячів можна виділити історика А. О. Скальковського, археологів О. Ф. Панагюдора-Ніковула та А. Б. Ашика, викладачів Рішельєвського ліцея М. Г. Палеолога, П. К. Бруна, П. В. Беккера, К. П. Зеленецького, Й. Г. Михневича та Й. Г. Шершеневича, архієпископів Гавриїла та Іннокентія, редактора газети "Одесский вестник" О. Г. Тройницького, чиновників Г. І. Соколова, П. І. Ляликова, К. М. Смольянінова та З. А. Аркаса, поміщика М. П. Вертильяка. Разом з ними Товариство залучило до своїх лав таких відомих науковців як М. І. Надеждін, М. Т. Каченовський, П. І. Кеппен, М. П. Погодін, М. О. Максимович, Х. Д. Френ, П. Й. Шафарик, В. Ганка, М. І. Язиков, М. А. Грабовський, І. І. Срезневський, Ю. І. Крашевський, М. А. Оболенський, О. М. Бодянский, І. М. Березін та інші. Переважна більшість з них не зробила жодної публікації у виданнях Товариства, але своїми іменами вони збільшували його авторитет.

Цікавою була зміна статусу П. Ф. Бичкова. У 1843 р. його як чиновника петербурзької Археографічної комісії було обрано кореспондентом. Лише у 1874 р. він, як помічник директора Петербурзької публічної бібліотеки, став дійсним членом, а у 1899 р. його, уже академіка, обрали почесним членом. До останньої категорії обирали осіб надзвичайних або своїм соціальним і посадовим становищем, які сприяли розвитку наук, або (починаючи лише з 80-х рр.) дійсних членів, які зробили визначний внесок у розвиток Товариства. Протягом XIX століття таких було всього 59 осіб. Серед перших були великі князі Російської імперії, імператор Бразилії, господар Молдавії, колишній господар Валахії, митрополити, архієпископи, генерал-губернатори, міністри, генерали тощо, а серед других — Ф. А. Бюлер, П. О. Бурачков, В. Н. Юргевич, О. Л. Бертьє-Делагард, А. О. Скальковський.

Була у Товаристві група дійсних членів, яку можна назвати баластом. Це військові і цивільні чини, які потрапляли до наукової установи випадково, або були запрошені до членства з метою використання їх для потреб Товариства. Тому їх внесок у науковий доробок був незначним. Поступово навіть багато із відомих вчених втратили зв'язок з науковою установою. Саме з такими “мертвими душами” розпочав боротьбу суворий М. Н. Мурзакевич. До кінця 50-х рр. кількість дійсних членів повільно, але неухильно зростала і у 1860 р. перетнула сотенний рубіж. Відтоді М. Н. Мурзакевич почав вимогливіше підходити до їх обрання. Відразу процес зростання кількості членів залихоманило і наступне перетинання цієї межі відбулось у 1872 р. Після прийняття нового Статуту спостерігається, незважаючи на постійний приток “неофітів”, зменшення дійсних членів, кількість яких у 1883 р. знизилась до 77. З тих чи інших причин з членів Товариства вибуло кілька відомих осіб, в тому числі навіть М. І. Пирогов.

Паралельно з “чистками” відбувався приплив дійсних членів і кореспондентів, і до середини 80-х років Товариство поповнилось ще понад двома сотнями “новачків”. До роботи в ньому було залучено таких місцевих науковців як професори Новоросійського університету О. М. Богдановський, Р. В. Орбинський, М. П. Смирнов, В. Н. Юргевич, Ф. А. Струве, В. І. Григорович, Н. П. Кондаков, Ф. І. Успенський, Ф. І. Леонтович, В. О. Яковлев, історик О. К. Накко,

археологи С. І. Верebrюсов й О. Л. Бертъе-Делагард, протоіереї С. А. Серафимов та А. Г. Лебединцев, єпископ таврійський Гурій та єпископ Катеринославський Феодосій, учитель П. О. Юрченко та директор Феодосійського учительського інституту М. Ф. Шугуров, бібліотекар М. Ф. Де-Рібас, інженер А. П. Чирков, військові О. О. Шміт і О. О. Защук, архітектор Ф. О. Моранді і художник І. К. Айвазовський, директор Російського товариства пароплавства і торгівлі М. А. Аркас і відомий одеський міський голова Г. Г. Маразлі, поміщики І. І. Курис, П. О. Бурачков, О. М. Поль, Є. О. Касинов. Частка “гучних імен” була помітно меншою, включаючи історика М. Г. Устрялова, археолога В. С. Тізенгаузена, редактора журналу “Киевская старина” Ф. Г. Лебединцева, збирачів і дослідників писемних старожитностей А. О. Титова, О. Є. Вікторова, Е. В. Барсова, таких археографів як голова Київської археографічної комісії М. В. Юзефович, головний редактор цієї установи В. Б. Антонович, видавець заснованого у 1863 р. московського журналу “Русский архив” П. І. Бартенев, редактор заснованого у 1870 р. петербурзького журналу “Русская старина” М. І. Семевський (обидва видання спеціалізувались на виданні джерел з історії XVIII — XIX ст.), і згадуваний уже хранитель відділу рукописів Петербурзької публічної бібліотеки академік П. Ф. Бичков⁶⁶.

На початку 90-х рр. з пропозиціями щодо покращання діяльності Товариства виступив О. Л. Бертъе-Делагард. В ДАОО у фондї сімейного архіву І. А. Линниченка зберіглася важлива доповідь відомого археолога від 27 жовтня 1892 р., з якою він виступив на засіданні Товариства. Різко критикуючи кадрову політику у 70–80-ті рр., він відзначав, що тоді було втрачено зв’язок з краєм, а найгірше — зникли діяльні члени, а місцеві наукові сили в значній мірі забули про існування Товариства. Найбільше його дивувало те, що це відбувалось у період стрімкого розвитку археології в країні. На його думку, воно наче відсторонилось від своєї основної справи. Внаслідок цього на початку 90-х рр. “замість Товариства існують сторожкі музейні та видавничий комітет, який виявляє свою діяльність раз в 3–4 роки”. Майбутній віце-президент побоювався, що “наближається час, коли наше Товариство, забуте не тільки всіма, але й самим собою, уявлятиме лише матеріал для археологічних пошуків якогось любителя у майбутньому”. Щоб ці пророкування не збулися він, крім

іншого, пропонував налагодити якнайтісніші стосунки з подібними товариствами, а також притягнути через особисті контакти, письмові зносини і участь у виданнях нових місцевих науковців. Найперше слід було звернутись до імператорської Археологічної комісії та Новоросійського університету, з якого Товариство завжди мало найкращих діячів⁶⁷.

Проявом здійснення нових підходів до формування складу стало значне збільшення кількості членів, особливо після того, як у Товаристві скасували горезвісний дев'ятий параграф статуту. До початку ХХ ст. нове поповнення складало понад 150 осіб. Серед них — професори і приват-доценти Новоросійського університету О. О. Кочубинський, Д. І. Азаревич, Л. Ф. Воеводський, В. М. Войтковський, Г. І. Перетяткович, О. І. Маркевич, А. В. Никитський, В. М. Пирогов, В. І. Модестов, М. Ф. Красносельцев, Ф. Є. Корш, Е. Р. фон-Штерн, В. К. Надлер, О. А. Павловський, О. І. Кирпичников, С. Д. Пападимітріу, О. М. Деревицький, Р. Ю. Віппер, А. І. Алмазов, І. А. Линниченко, В. Н. Мочульський, Р. Ф. Гаусман, В. М. Істрін, С. А. Селіванов, М. Г. Попруженко, П. А. Іванов, П. А. Лавров, Є. М. Щепкін, археологи К. К. Косцюшко-Валюжиніч, В. І. Гошкевич, викладачі середніх навчальних закладів Ф. Ф. Лашков, Л. С. Мацеевич, А. О. Матвеев, Х. П. Ящуржинський, В. М. Ястребов, А. І. Маркевич, В. В. Шкорпіл, П. Т. Коломойцев, М. І. Ленц, краєзнавці Є. Д. Феліцин, О. О. Андрієвський, П. П. Короленко, І. І. Дмитренко, чиновник (згодом — академік і сенатор) А. В. Лонгінов, поміщик Н. В. Ерделі.

Значним був приплив науковців з-за кордону та інших наукових центрів Російської імперії: президент Академії наук в Загребі Ф. Рачки, академік Петербурзької Академії наук І. В. Ягич, професори Петербурзького університету І. В. Помяловський, В. І. Ламанський, В. Г. Васильєвський, В. Д. Смирнов, М. І. Веселовський, Ф. О. Браун, професори Московського університету І. В. Цветаєв, Д. М. Анучин, професори Казанського університету Д. В. Айналов, Ф. Г. Міщенко, професори Київського університету М. Ф. Владимирський-Буданов, Ю. А. Кулаковський, професор Львівського університету М. С. Грушевський, професор Празького університету Й. В. Піч, професор Варшавського університету А. І. Павинський, директор Ермітажу О. О. Васильчиков, наставник історико-філологічного інституту у

Петербурзі В. В. Латишев, директор Московського архіву міністерства юстиції Н. О. Попов, голова Московського нумізматичного товариства В. К. Трутовський, хранитель Московського історичного музею О. В. Орешников, помічник завідуючого київським Центральним архівом давніх актів І. М. Каманін, бібліотекар Київського університету В. О. Кордт, відомі археологи Л. Нідерле, В. В. Хвойка, К. М. Мельник, член імператорської Археологічної комісії Б. В. Фармаковський⁶⁸.

На початку ХХ ст. до Товариства влилося ще понад сто нових осіб, серед яких викладачі і випускники Новоросійського університету — І. І. Іванов, О. В. Ристенко, О. П. Доброклонський, О. Я. Шпаков, Г. І. Танфільєв, С. Г. Вілінський, Б. М. Ляпунов, П. Г. Меликов, Б. В. Варнеке, М. І. Мандес, Є. П. Трифільєв, С. Л. Аваліані, П. М. Біциллі, Є. О. Загоровський, В. Е. Крусман, А. В. Флоровский, директор Московського археологічного інституту О. І. Успенський, професор Харківського університету В. П. Бузескул, професор Петербурзького університету М. І. Ростовцев, військовий К. М. Мілісавлевич, генеральний ефор грецьких старожитностей П. Каввадій, перший секретар Німецького археологічного інституту В. Дьорпфельд, ректор Афінського університету С. Ламброс⁶⁹.

На 1 січня 1913 р. Товариство складалося з 19 почесних і 145 дійсних членів та 61 кореспондента⁷⁰. За роки існування наукової установи до її діяльності були причетними близько 700 осіб, серед яких понад 550 були дійсними членами. До Товариства залучались найкращі фахівці з усіх галузей історичної науки і дотичних до неї наук з метою всебічного вивчення історії земель, визначених статутами. Проте провідну роль в житті Товариства відігравали все ж місцеві науковці, яким для досягнення наукової мети доводилось дбати про матеріальну базу установи і займатися розв'язанням її проблем.

§ 4. МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА І ФІНАНСОВІ СПРАВИ: УСПІШНА БОРОТЬБА ЗА ВИЖИВАННЯ

Задумуючи заснувати наукове товариство, його архітектори досить скромно уявляли собі його матеріально-фінансові потреби. У “Запрошенні Мурзакевича і Кир’якова до заснування товариства”

йшлося, що воно “може забезпечити необхідні видатки свої щорічними поміркованими внесками членів і допомогою добродійних щодо Товариства осіб, не обтяжуючи начальства грошовою допомогою”⁷¹. У проєкті першого статуту внески членів виявились не такими уже і поміркованими — 25 крб.⁷². У статуті 1839 р. від них відмовились, визнавши основними джерелами пожертвування благодійників, прибуток від продажу майбутніх творів і внески за дипломи⁷³. М. Н. Мурзакевич, усвідомлюючи непевність фінансового забезпечення, написав М. С. Воронцову записку, на основі якої той здобув згадувані уже пільги Товариству і серед них — щорічну урядову платню в обсязі трохи більше 1428 крб. сріблом (п’ять тис. крб. асигнаціями).

Другою проблемою була відсутність приміщень для діяльності Товариства, адже передбачалось проводити не тільки засідання (які попервах відбувались у будинку М. С. Воронцова), а й мати власну бібліотеку і музей. Це питання було підняте і відразу знайдене місце — побіля біржі на бульварі. Свого часу там було споруджено арочну галерею, яка мала слугувати наче тлом для міського театру у погляді з моря. Наприкінці 30-х років вона втратила своє призначення, оскільки район було забудовано іншими спорудами. Саме цю галерею і було передано у користування Товариству (хоча залишалась власністю міста). Того ж року відомий архітектор Г. І. Торічеллі склав проєкт перебудови галереї, яка передбачала добудову до неї ще напівкруглого будинку. М. С. Воронцов здобув у уряда кредит майже на чотири тис. крб., виплата якого розтягувалась аж на 37 років. І уже 1842 року проблему приміщення практично було розв’язано. Музей складався з кількох кімнат. У першій знаходились різноманітні речові пам’ятки, у другій була бібліотека, де крім книжок зберігались рукописи, малюнки, карти і плани. У півкруглій залі експонувались надписи на мармурах з античних колоній, а у шафах містились різноманітні колекції. Частина експонатів розміщувалась просто неба у невеличкому дворичку музею. Головне місце серед них займали “кам’яні баби”⁷⁴. Як відомо, 1858 р. до музею Товариства приєднався міський музей, який знаходився разом з міською публічною бібліотекою неподалік на бульварі — в одному з напівциркульних будинків біля пам’ятника Рішельє. Згодом у віданні Товариства опинились Феодосійський та Мелек-Чесменський музеї, фортеці у Судаку, Хотині й Акермані.

Товариство швидко розвивалось і, як зазначалось, уже на початку 60-х рр. відчулась недостатність коштів, що були у його розпорядженні. Основним шляхом розв'язання проблеми знову стали внески, причому, на думку керівників, обов'язкові. Звертаючись до міністра народної освіти, президент О. Г. Строганов і секретар М. Н. Мурзакевич послали на те, що запровадження внесків передбачено навіть статутом (1842 р.), зокрема параграфом 22, де йдеться “про одноразовий внесок”. Проте там зазначено саме про одноразовий внесок для дійсних членів в обсязі 10 крб., а для співробітників і кореспондентів — по 6 крб. під час вступу до Товариства. Особливо одесити наголошували на тому, що збільшення коштів мало сприяти здійсненню подорожей по краю для зібрання, описання старожитностей, розшуку “документів і актів”, а також зняттю копій зі старовинних матеріалів, в тому числі і в іноземних архівах⁷⁵. Тобто йшла мова про розширення пошукової, в тому числі і археографічної, діяльності. Врешті дозвіл було здобуто, але нове джерело фінансування не відіграло тої ролі, на яку сподівались у Товаристві. Наприклад, у 1869 р. щорічні внески склали всього 9% від його прибутків⁷⁶. Запровадження дев'ятого параграфу у статуті 1873 р. про внески обсягом у п'ять крб. ситуацію кардинально не покращило.

Розраховувати можна було лише на пожертвування, що було цілком слухним у багатому і освіченому місті, особливо коли у 1879 р. міським головою став заможний купець Г. Г. Маразлі (дійсний член Товариства з 21 лютого того року). Він розгорнув широку благодійницьку кампанію і на початку 80-х рр. запропонував Товариству побудувати новий будинок для музею на тому самому місці, виділивши для цього 30 тис. крб. Щоправда Г. Г. Маразлі запропонував міській думі перенести туди і публічну бібліотеку, на що потрібні були додаткові кошти. Після виділення міською думою ще майже 20 тис. крб. влітку 1882 р. розпочалось будівництво. Воно було завершено через рік, а 6 грудня 1883 р. будинок було освячено (член Товариства протоієрей Арсеній Лебединцев)⁷⁷. Але навіть і така знаменна подія ускладнювала фінансове становище Товариства — адже новий будинок вимагав більших коштів на утримання. А великих грошевих пожертвувань не надходило.

В. Н. Юргевич у листі до президента Х. Х. Роопа у березні 1891 р.

скаржився, що у перші роки його віце-президентства Товариству коштів “не вистачало ні на покупку необхідних книг, ні на видання, ані на придбання з приватних рук монет і старожитностей, котрі вивозились часто-густо за кордон”, не кажучи “про те, що ми змушені були відмовлятися від посилання членів з археологічною метою, отже, і від будь-якої пошукової роботи”⁷⁸.

На думку О. Л. Бертъє-Делагарда, який ретельно проаналізував фінансовий стан у Товаристві за кілька десятиліть, занепад розпочався з кінця 70-х рр. За наявності деякого збільшення прибутків (і, отже, видатків), ефективність їх використання була невисокою. За його підрахунками, на “продуктивні” витрати (придбання, пошукова і дослідницька діяльність) йшло чимдалі менше коштів. Наприклад, щорічно у 1865 — 1871 рр. з 1520 крб. на це витрачалось по 610 крб., а у 1887 — 1891 рр. це співвідношення було — 1953 і 125 крб. Питома вага “непродуктивних” видатків (утримання обслуговуючого персоналу, будинку музею, поштові витрати) щоразу збільшувалась — з 31 % у 1872 — 1876 рр. до 56 % у 1887 — 1891 рр. Це призводило до різкого скорочення темпів збільшення колекцій. Так, за підрахунками О. Л. Бертъє-Делагарда, до кінця 70-х рр. в середньому для музею здійснювалось по 44 придбання щорічно, а відтоді — лише по сім. Якщо спочатку до бібліотеки надходило по кілька десятків закуплених книжок щорічно, то протягом 14 років, починаючи з 1878 р., лише тричі були невеличкі закупки, а в решті років — жодної⁷⁹.

Головна причина була очевидною — брак коштів. Адже внаслідок реформ 60–70-х рр. в Російській імперії відбувалися значні економічні перетворення, які супроводжувались відчутним підняттям цін. Ні очікування грошових пожертвувань, ні жорстке стягнення внесків (загальних і за дипломи), ані продаж видань не могли помітно збільшити прибутки. А остання стаття насправді була ще і збитковою — кошти на видання ніколи не покривались їх реалізацією. Виручені кошти за томи “Записок” у 80-ті рр. складали 7–9 % від витраченого⁸⁰. Залишався один-єдиний шлях, винайдений ще М. Н. Мурзакевичем — державна допомога.

Перші спроби одержання додаткових коштів були зроблені ще у 70-ті роки. За клопотанням О. Г. Строганова Синод з 1875 по 1880 рр., а потім, за клопотанням О. М. Дондукова-Корсакова, міністерство

народної освіти у 1880 — 1884 рр. виділяли щорічно одну тисячу крб. на проведення археологічних розкопок поблизу Херсонського монастиря⁸¹. Така допомога була важлива, але вона була тимчасова і цільова, оскільки призначалася саме для “Херсонського комітету для археологічних розкопок у монастирі Св.Володимира біля Севастополя”⁸².

Для здобуття збільшеного фінансування одесити вирішили діяти за допомогою найвищого державця у місті — Тимчасового одеського генерал-губернатора Х. Х. Роопа (1885 — 1889), а не президента О. М. Дондукова-Корсакова. Х. Х. Рооп розпочав змагання з листа міністру народної освіти у березні 1888 р., в якому розповів про наукові здобутки Товариства, відзначивши наявність музею, в якому містились “досить значні колекції старожитностей, монет, рукописів, творів стосовно історії Південної Росії, портретів історичних осіб, географічних карт і малюнків”. Майбутній президент Товариства підкреслив, що воно одержує найменше урядове асигнування серед всіх подібних товариств, вказавши, що Московське товариство історії і старожитностей російських, петербурзьке Археологічне товариство одержують по п’ять тисяч, Товариство дослідників природи при Московському університеті — 2,5 тис., Варшавське товариство сприяння мистецтвам — 1650 крб. Незважаючи на постійні відмови у міністерствах народної освіти та фінансів, Х. Х. Рооп виявив вперту вдачу і продовжував відстоювати інтереси Товариства уже у якості командуючого Одеською військовою округою навіть після скасування у 1889 р. Тимчасового одеського генерал-губернаторства. Врешті він свого добився і Державна рада наприкінці жовтня 1891 р. вирішила збільшити асигнування Товариству до 2,5 тис. крб.⁸³.

Високо оцінював збільшення фінансування Е. Р. фон-Штерн, відносячи його до головних здобутків Товариства наприкінці ХІХ ст. В першу чергу це вплинуло на наукове життя установи протягом 90-х рр., зокрема сприяло виходу шести томів “Записок”, які “містили в собі низку археологічних і історичних досліджень, крім того публікацію матеріалів, у переважній більшості стосовно Новоросійського краю, Бессарабії, Кавказу, та інші археологічні повідомлення і статті”. Але уже тоді він зауважив, що “Товариство на кожному кроці змушено було рахуватись з обмеженими своїми коштами”⁸⁴.

Відчутними були у цей період різноманітні додаткові надходження коштів. Так, було засновано кілька премій за кращі історико-археологічні твори про край: доньками Д. М. Княжевича його імені (1889) — п'ятирічні відсотки від 2000 крб (якщо такого не знаходили, Товариство мало право використати кошти для своїх видань); міською думою (1889) — 500 крб (з обіцянкою надрукування за рахунок міста); О. Л. Бертьє-Делагардом (1893) — 600 крб⁸⁵. Останній вклав дуже багато своїх коштів і пожертвувань експонатів для музею Товариства. За власним визнанням він витратив на потреби наукової установи, зокрема музею, близько 20 тис. крб⁸⁶.

На початку ХХ ст. життя знову поставило на порядок денний розв'язання фінансових проблем. У 1906 р. міська публічна бібліотека перебралась у новий будинок, спеціально побудований для неї на кошти міста. Товариство відразу підняло питання про передачу йому тієї частини будинку, що звільнилась (публічна бібліотека розташовувалась на другому поверсі і займала більшу частину). Не без боротьби було здобуто у жовтні 1907 р. постанову міської думи про користування всім будинком. Товариству знадобилось два роки, щоб відремонтувати будівлю і пристосувати її до своїх потреб⁸⁷. В цих умовах Х. Х. Рооп розпочав новий виток боротьби за збільшення фінансування. Він скаржився міністрам народної освіти та фінансів на фінансову скруту, ілюструючи це фактом зростання витрат на утримання музею у 1908 р. до 3525 крб⁸⁸. Ситуація цього разу була складнішою — рішення треба було провести законом через Державну Думу. Та завдяки наполегливості йому вдалося досягти мети. Починаючи з 1909 р. субсидія Товариству була збільшена до 4,5 тис. крб, щоправда тимчасово — на п'ять років, а також видали одноразову допомогу на ремонт будинку музею в обсязі п'яти тисяч крб. Внаслідок цього бюджет Товариства значно зріс: з майже семи тисяч крб у 1908 р. до 12,5 тис. крб у 1909 р. Проте у наступні роки відчулася тенденція до зниження цих показників — у 1912 р. у розпорядженні Товариства було лише трохи більше ніж 7,5 тис. крб⁸⁹.

Згідно з останнім статутом Товариства (1912) прибутки його складались (крім субсидії) з: 1) щорічних і одноразових внесків, платні за дипломи; 2) пожертвувань; 3) виручки від продажу видань; 4) відсотків від премії Княжевича; 5) відсотків від капіталу Товариства⁹⁰. За приблизними підрахунками (по матеріалах

щорічних звітів), за 12 перших років ХХ ст. державна субсидія склала дві третини всіх прибутків Товариства. Серед перелічених вище статей жодна не перевищувала навіть п'яти відсотків і отже не могла відігравати помітної ролі у розв'язанні фінансових проблем. Щоправда у статуті не було відзначено, мабуть внаслідок тимчасового характеру, платню за оренду ділянок землі побіля і всередині фортець у Судаку та Акермані, що дало науковій установі майже вісім тис. крб (близько 15% всіх прибутків).

Видатки Товариства, які склали за ці роки майже 60 тис. крб, можна поділити на п'ять статей, які мають таке співвідношення (дані приблизні): 1) утримання музею (близько 40 %); 2) придбання старожитностей, книжок і їх реставрація (близько 19 %); 3) видання друкованої продукції (понад 21 %); 4) облаштування музею і реставрація споруд (близько 13 %); 5) інше (понад 7 %). Ці дані свідчать, що без державної підтримки Товариство навряд чи зуміло повноцінно існувати.

Отже, протягом 75 років Товариству удавалось успішно долати фінансові труднощі і неухильно зміцнювати матеріальну базу. Все це створювало відносно сприятливі умови для розвитку його основних напрямків наукової діяльності.

§ 5. НАУКОВА ДІЦІЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА: ОСНОВНІ ФОРМИ і НАПРЦМКИ

Основні напрямки досліджень Товариства були сформульовані у доповідях Д. М. Княжевича “Про засоби досягнення мети, передбаченої статутом Одеського товариства любителів історії і старожитностей” та М. І. Надеждіна “Про важливість історичних і археологічних досліджень Новоросійського краю переважно щодо історії і старожитностей російських”, виголошених на урочистому засіданні 4 лютого 1840 р. Останній, розділяючи історію і археологію як дві окремі науки, вважав що обидві вони повинні сприяти вивченню історії краю, “який сміливо витримає суперництво з самими класичними сторонами земної кулі, навіть в деякій мірі утримає за собою першість”. Але він закликав не зупинятись на вивченні лише античної доби і наполягав на тому, що Товариство

повинно вивчати і пізніші часи, зокрема археологи мають активно досліджувати і пам'ятки середньовіччя. На його думку, “ми маємо під руками всю історію світа у скороченні, всю велику драму доль людських у всіх найголовніших діях і особах”. Разом з тим М. І. Надеждін підкреслював особливу важливість дослідження історії слов'янства: “Хоча ми знаходимось на віддаленішій межі нашої славної, великої вітчизни, в краю, що називається Нова Росія, одначе ця Нова Росія не така нова, як здається; ми знаходимося в ній не за рубезжем руського світу”. Далі він дав огляд історії Русі та України і Росії, показавши, що даний край завжди відіграв певну роль і був невід'ємною частиною історії “російського” народу навіть до приєднання його до Російської імперії. Висвітлити яскравіше цю роль — це уже був заклик до істориків.

Д. М. Княжевич наголосив на тому, що Товариство має подвійний предмет занять: “з одного боку — з'ясування по можливості древньої історії Південної Росії, і переважно Новоросійського краю, через археологічні дослідження; з другої — підготовка запасів для майбутньої історії краю зібранням вірних відомостей про теперішній його стан у географічному і статистичному відношенні”. Із подальшого змісту промови зрозуміло, що президент під археологічними дослідженнями розумів як суто археологічні, так і історичні студії. Це чітко впливає з його класифікації джерел, на основі яких Товариство повинно було вивчати історію краю: “Всі пам'ятки минулого звичайно розділяються на два головних роди: на такі, в яких бере участь людське слово, писемно або усно (через живий переказ), і на такі, котрі залишаються безмовними свідками часів давно минулих. Назвемо останні з них німими або безгласними, перші — словесними, словесними-писемними або словесними-усними. Потім розглянемо кожний з цих родів, звертаючи особливу увагу на те, які з них можуть найбільше нам зустрітись і якому дослідженню вони повинні бути піддані”. Те, що “археологічне” у Д. М. Княжевича було синонімічне “історичному” зрозуміло уже з наступної сентенції (разом з тим важливо звернути увагу і на пріоритети у дослідженнях): “Край, обраний нами для історичних (підкреслення наше — В. Х.) студій, багатий особливо пам'ятками безгласними, німими; пам'ятками, котрих вивчення, пов'язане з найбільшими труднощами, обіцяє найменше задовільних результатів, але котрі мають ту безперечну

перевагу, що є найдавнішими і найвірогіднішими. Слово людське звичайно змістовніше і красномовніше; але воно і з'являється пізніше, і потім здатне до брехні, зручніше для свідомих і несвідомих спотворень". Тому на перше місце було поставлено дослідження курганів, решток різноманітних давніх споруд, речей побуту (для їх збереження пропонувалось створити музей). До "словесних" пам'яток Д. М. Княжевич відніс насамперед надписи і долучив до них медалі і монети. Після цього президент перейшов до писемних джерел і докладно виклав основні думки щодо їх накопичення і вивчення. У заключенні опису першої частини предмета занять Д. М. Княжевич відзначив важливість дослідження місцевих переказів — легенд, казок, народних пісень, топонімів, гідронімів, пам'яток мови — ідіоми, прислів'я, поговірки, обряди, звичаї тощо, "які набагато красномовніше всілякого слова відображають побут, характер і саму історію народів". Стосовно другої частини предмета занять Товариства — зібрання сучасних відомостей про край — то вона була визнана найлегшою. Для її виконання передбачалось розсилати спеціальні документи (на кшталт анкет), заповнюючи які відповідні особи поповнювали б відомості про край⁹¹.

Отже, основні напрямки передбачених досліджень можна визначити так: вивчення античності і середньовіччя у краї на основі речових джерел; вивчення цих діб і пізніших часів на основі писемних джерел; етнографічне вивчення краю на основі поведінкових, усних, лінгвістичних джерел; зібрання статистичних відомостей про сучасність.

Однією з основних форм реалізації цих завдань була пошукова діяльність у вигляді різноманітних експедицій. Вона стимулювалась, як зазначалось, імператорським дозволом вести археологічні розкопки на всьому півдні країни і видачею субсидії. Чіткої програми щодо експедицій у Товаристві не мали — подорожі виникали часто-густо спорадично, з ініціативи того чи іншого науковця.

Загальна картина мандрівок у перші десятиліття хронологічно може бути відтворена так: 1839 р. — М. Н. Мурзакевич бере участь в упорядкуванні архіву фортеці св. Дмитра Ростовського; 1839-1842 рр. — А. С. Фіркоч розшукував у Криму та на Кавказі єврейські писемні старожитності; 1840 — 1841 рр. Д. М. Княжевич і М. І. Надеждін відвідали південнослов'янські землі для

зміцнення культурних зв'язків з тамтешніми науковцями; 1841 р. — М. Н. Мурзакевич досліджував острів Зміїний (Фідонісі, Левкі); 1861 р. — В. Н. Юргевич вивчав у Судаку, Феодосії та Балаклаві генуезькі старожитності; 1862 р. — П. К. Брун відвідав залишки античної Ольвії; 1863 р. — В. Н. Юргевич розшукував в околицях села Коблевки залишки античного поселення Одісос; 1864-1865 рр. — А. В. Чирков здійснював топографічний опис місцевостей нижнього Дніпра, в тому числі в районі Ольвії та Дніпровських порогів; 1864 р. — М. Н. Мурзакевич завітав до Феодосії для облаштування місцевого музею; 1867 р. — він же ознайомився з сімейним архівом Попових у містечку Решетилівці на Полтавщині, який містив джерела з історії Південної України; 1869 р. — він же відвідав Судак для прийняття у відання Товариства генуезької фортеці. П. К. Брун вважав подорожі “кращим засобом, щоб звернути увагу мешканців цікавих в історичному відношенні місцевостей на більш чи менш важливе їх значення у минулі часи і тим самим спонукати їх, за власною своєю користю, займатись розкопками і запобіганням від загибелі різного роду пам'яток, які можуть бути відкриті ними самими або їх сусідами”⁹². Проте з погіршенням фінансового стану у 70–80-ті рр. подорожі стали рідкістю. Але і з покращанням ситуації на початку 90-х рр. експедиції майже не практикувались.

Більшого значення надавалось т. м. стаціонарним пошукам — тривалішим розкопкам силами місцевих науковців. Такі дослідження були дорожчими і тому їх проведенню завжди перешкоджала нестача коштів. Як слушно відзначив сучасний дослідник І. М. Симоненко, розкопки часто-густо проводились на пам'ятках, яким загрожувало знищення чи то внаслідок природних чинників, чи то господарської діяльності, чи просто розкрадання⁹³. Внаслідок цього доводилось удаватись до різноманітних компромісів, в тому числі і використовувати т. з. “адміністративний ресурс”. Так, розкопки на острові Зміїному протягом 1839, 1842 — 1843, 1846 і 1859 рр. провадили чиновники, які виконували там свої посадові обов'язки. Без успіху виявились дослідження курганів побіля Ольвії, Ескі-Крима і Феодосії у 1846, 1852 — 1853 рр. У 1857 р., під час віце-президентства М. І. Пирогова, було зроблено спробу взяти під контроль всі археологічні розшуки у краї. Наукова установа звернулася до міністерства імператорського двору з тим, щоб лише

членам Товариства, які мешкали у краї, дозволялось вести розкопки. Своєрідною відповіддю стало створення у 1859 р. імператорського Археологічного товариства, яке відповідало за всі розкопки у державі, і отже розгорнуло широке дослідження пам'яток у краї⁹⁴. З ним Товариству удалось налагодити партнерські стосунки.

Відновлення розкопок Товариством відбулося після того, як у 1875 р. О. Г. Строганов переконав міністра народної освіти і обер-прокурора Синоду Д. А. Толстого виділити асигнування на дослідження місцевості, що належала Херсонському монастирю. Археологічні розшуки тривали під контролем Товариства у 1876 — 1884 рр., а з 1888 р. розкопки перейшли під оруду імператорської Археологічної комісії, якій Товариство лише допомагало⁹⁵. В останні десятиліття ХІХ ст. під егідою імператорської Археологічної комісії члени Товариства проводили розкопки в Ольвії (В. М. Ястребов, Б. В. Фармаковський, Е. Р. фон-Штерн), а на початку ХХ ст. — на острові Березань (Е. Р. фон-Штерн) та у Петренах (Е. Р. фон-Штерн). Суто на свої власні кошти Товариство здійснювало розкопки античної Тіри у 1900 та 1912 рр. (Е. Р. фон-Штерн). З 1911 р. продовжив дослідження біля Коблевки С. Д. Пападимітріу, які були припинені у 1914 р. у зв'язку зі світовою війною. Також напередодні війни велися розкопки під Одесою — у Слобідці-Романівці⁹⁶. Отже, археологічні дослідження, хоча не широкі і не систематичні, були основним напрямком у пошуковій діяльності Товариства, особливо в останні десятиліття його існування.

Поруч з археологічними дослідженнями розвивалась у Товаристві пам'яткоохоронна діяльність, адже віднайдені та вже відомі пам'ятки потребували ретельного вивчення, описання і збереження для наступних поколінь. З 1841 р. Товариство почало опікуватись долею відкритих у 30-ті рр. ХІХ ст. “Золотого” і “Царського” курганів біля Керчі. У 1845 р. воно зверталось до керівництва Чорноморського флоту щодо збереження руїн Херсонесу побіля яких розпочалось будівництво і того ж року підняло питання про збереження від руйнації православного храму у Піцунді (1869 року його було відновлено і освячено). Також за сприяння М. С. Воронцова у 1849 р. вдалось врятувати жертovníк неподалік Ялти. У 1851 р. Товариство за допомогою Севастопольського військового губернатора добивалось заборони проведення розкопок приватними особами у Херсонесі, а у

1858 р. — зверталось до керченського градоначальника з проханням захистити від місцевих жителів курган в урочищі Глинище. У 1865—1868 рр. одеські науковці виборювали через президента О. Г. Строганова права передачі генуезької фортеці в Судаку у своє відання. Здобуття такого права врятувало фортецю від руйнації і там було розпочато навіть реставраційні роботи. Так само подбали і про відкриті 1858 р. гробницю Мелек-Чесменського кургану, де реставраційні роботи були завершені у 1871 р. і відновлювались згодом. У 1877 р. в Херсоні було реставровано надгробний пам'ятник загиблим під Очаковом під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. У 80-ті роки Товариство неодноразово зверталось до місцевої влади з протестами щодо намірів використовувати пам'ятки старовинної архітектури як будівельний матеріал. Внаслідок цього було збережено башти в Алушті, Феодосії, фортеці в Акермані та Хотині (два останніх об'єкти також перейшли у відання Товариства наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.)⁹⁷. За дорученням імператорської Археологічної комісії О. Л. Бертьє-Делагард у 1903 р. визначив характер та обсяг реставрації мечеті хана Узбека та грецької церкви в Ескі-Криму. Члени Товариства брали участь у реставраційних роботах у Бахчисарайському палаці (1894, 1903), в церкві с. Кози у Криму та ін.⁹⁸. При певних успіхах пам'яткоохоронну діяльність навряд чи можна назвати всеохоплюючою у межах краю.

Скромнішими виявляються зусилля щодо пошуку і збереження писемних джерел. За п'ятдесят років існування Товариства В. Н. Юргевич нарахував всього чотири упорядкування архівів — двічі внаслідок експедицій (фортеця св. Дмитра Ростовського та Решетилівка) та двічі в “стаціонарних” умовах (Г. І. Соколов у 1844 р. оглянув архів фортеці св. Єлисавети та спеціальна комісія у 40-ві — на початку 50-х рр. описала матеріали, призначені для історичного архіву в Одесі). Гадаємо, що Товариство не виявило необхідної наполегливості у створенні архіву, виникнення якого мало стимулювати систематичне дослідження писемних джерел у краї. Внаслідок цього на кілька десятиліть було відсунуто справу, яка з кінця 80-х рр. стала прерогативою губернських вчених архівних комісій. Тому з початком 90-х рр. цілеспрямовані пошуки писемних джерел не здійснювались. Втім зібрання писемних джерел у Товаристві неухильно збільшувалось — в основному за рахунок

подарунків — і врешті було зібрано досить солідну колекцію.

Отже, активна пошукова і пам'яткоохоронна діяльність Товариства призводила до швидкого зібрання колекцій старожитностей. Пожертви М. М. Кир'якова, Д. М. Княжевича та інших, передана у 1840 р. найстаріша у краї (1806) колекція старожитностей при Чорноморському гідрографічному депо, рештки статуй і лапідарних написів Одеського міського музею, знахідки перших археологічних експедицій і розкопок розмістились у першому будинку музею (1843). У 1858 р. до нього увійшов і весь міський музей. У 1847 р. М. С. Воронцов здобув для Товариства право зберігати у музеї всі знайдені у краї старожитності, які не надійшли до петербурзьких сховищ. М. С. Воронцов, О. Г. Строганов, О. Л. Бертьє-Делагард були найбільшими жертводавцями старожитностей у середині і другій половині XIX ст. Імператорська Археологічна комісія, прихильно ставлячись до Товариства, передала до музею багато речей, знайдених під час розкопок, що провадилися на кошти цієї установи (Ольвія, Петрени в Бессарабії, острів Березань). Якщо наприкінці 40-х рр. колекція мала приблизно 550 експонатів, то у 1869 р. їх нараховувалось 1280, а у 1889 — 2541. До кінця століття до музею (уже у новий будинок) надійшло близько п'яти тисяч нових предметів. За свідченням Б. В. Варнеке “довіра до товариства серед населення була такою великою, що не проходило майже жодного засідання товариства, без того щоб не було кількох пожертвувань”⁹⁹. Напередодні припинення існування Товариства музейна колекція нараховувала близько 35 тис. експонатів, з яких переважна більшість належала нумізматичному фонду. Зібрання могло б бути набагато більшим, якщо б Товариству вистачало коштів на купівлю старожитностей, які потрапляли в руки ділків і осідали у приватних зібраннях, в тому числі і за кордоном. Розпочинаючи з 1851 р. почали видавати путівники по музею. Про популярність цього закладу в Одесі свідчить зростання щорічної кількості відвідувачів: від півтори-двох тисяч у 70–80-ті рр. до майже чотирьох з половиною у 1899 р. і понад семи з половиною у 1911 р. Отже, музей крім наукової відігравав велику просвітницьку роль у регіоні.

Та Товариство дбало не тільки про свій музей в Одесі. У 1851 р. під його нагляд перейшов найстаріший музей у краї — Феодосійський. Внаслідок цього був здійснений ремонт будинку музею

(згодом побудовано новий будинок), збільшено і описано колекцію та поповнено бібліотеку. За сприяння новоросійського і бессарабського генерал-губернатора П. Є. Коцебу у 1869 р. у відання Товариства було передано Мелек-Чесменський курган, а у наступному році виділено 300 крб. з державної скарбниці на ремонт. Внаслідок цього на початку 70-х рр. курган перетворився на невеликий, але досить цікавий і своєрідний музей, відкритий для відвідувачів¹⁰⁰.

Товариство мало свою бібліотеку, яка завжди знаходилась у приміщенні музею. Джерелами її поповнення були подарунки, нечисленні придбання, а найбільше — обмін з іншими науковими закладами і установами, яких у 1912 р. нараховувалось 73 всередині імперії і 32 за кордоном. В останні роки існування Товариства бібліотека нараховувала майже 11 тис. книжок, серед яких були і стародруки, та ще понад тисячу одиниць картографічних матеріалів¹⁰¹. Там само перебувала і збірка писемних старожитностей, яка містила тисячі документів, наративів та інших рукописів.

Такий уже досить традиційний огляд наукової діяльності Товариства, започаткований ще П. К. Бруном, наче дає підстави остаточно переконатись, що наукова установа займалась переважно археологією. Проте зовсім інша картина постає навіть під час самого загального огляду проблематики наукових праць членів Товариства.

Знайдений, зібраний і збережений матеріал члени Товариства, згідно з статутом, науково обробляли і після цього знайомили загал зі своїми здобутками. Відбувалось це у формі доповідей (або представлень) на засіданнях Товариства. За підрахунком М. Г. Попруженка на 435 засіданнях (1914) було зроблено понад тисячу наукових доповідей¹⁰². Переважна більшість представлених рефератів, статей, промов, заміток, матеріалів опублікована на сторінках “Записок”, хоча було видано низку й інших видань Товариства.

Огляд опублікованих праць може дати приблизне уявлення про головні напрямки і наукові інтереси у Товаристві. Якщо розділити всі праці в залежності від того, на основі яких джерел вони написані, то їх можна виділити три великі групи: 1) праці, написані на основі речових джерел; 2) праці, написані на основі писемних джерел; 3) інші. При всій умовності такого поділу, до першої групи можна віднести три з половиною сотні праць з епіграфіки (понад сто), нумізматики (понад тридцять), сфрагістики, медальєрики і, власне,

археології (понад 200). Другу групу складають понад 450 праць з історії, краєзнавства, історичної географії, архівознавства. Приблизно третина з них — праці, присвячені боротьбі російської імперії за вихід до Чорного моря у XVIII ст. та процесу заселення і господарчого освоєння краю. Серед решти варто виділити праці, присвячені історії Одеси та Новоросійського краю у XIX ст. (понад 70), дотатарського Криму і Кримського ханства (понад 50), українського козацтва (25), церковним старожитностям та історії церкви у краї (30). До групи інших (їх більше 220) віднесено понад 130 некрологів і біографій членів Товариства, близько півсотні матеріалів щодо внутрішнього життя установи, рецензії (20) та праці з інших проблем, зокрема етнографії. Таким чином, наведені дані свідчать про те, що Товариство було історико-археологічним, тобто загальноісторичним або універсальним.

О. Д. Степанський вказував, що в дореволюційній Росії археологічні товариства не відносили до історичних і між ними був вододіл. Внаслідок цього деякі товариства називали себе товариствами “історії і археології” (або історії і старожитностей, як у нашому випадку). Хоча, як він слушно зауважує, між ними не було китайського муру й історичні товариства займались археологічними сюжетами та навпаки. Наприклад при Московському Археологічному товаристві навіть існувала Археографічна комісія¹⁰³. Проте у нашому випадку не можна говорити, що Товариство було спеціалізованим, археологічним, і займалось деякими сюжетами історії. Не можна твердити і зворотного, незважаючи на чисельну перевагу суто історичних праць. Такий дуалізм і дає підстави твердити про універсальний характер Товариства.

Отже, наукова діяльність Товариства була спрямована на вивчення історії європейського півдня Російської імперії на основі речових і писемних джерел. Пошук цих джерел відбувався у формі спеціальних експедицій та археологічних розкопок. Поповнення зібрань наукової установи відбувалось у значній мірі шляхом пожертвувань, купівлі або обміну. Важливим здобутком Товариства було те, що йому удалось реалізувати і таке статутне завдання, як публікація наслідків досліджень зібраного матеріалу, яке серед інших, можливо, у найбільшій мірі відповідало досягненню його первинної мети — “розповсюдженню археологічних і історичних відомостей”.

§ 6. ВИДАННЯ ТОВАРИСТВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОРОБКУ

Друкованій доробок Товариства можна розділити на кілька умовних частин: “Записки”, окремі видання творів членів Товариства, описи зібрань, статуту та звітні матеріали.

Видання “Записок” завжди вважалося у Товаристві одним з основних напрямків його діяльності. Вихід кожного з томів був певною віхою у житті наукової установи. Тому детальніше хотілось зупинитись на частоті їх виходу, обсязі і структурі, що відображало основні підходи щодо досягнення мети і реалізації завдань Товариства.

У науковій літературі спірним є питання про авторство програми видання “Записок”, яку було оприлюднено у другому томі. За однією версією, її було складено колегіально¹⁰⁴, за іншою — авторство належить М. Н. Мурзакевичу¹⁰⁵. У даному разі вважаємо, що автором є Д. М. Княжевич. Річ у тім, що дана програма виникла не напередодні виходу згаданого тому, а на багато років раніше. 14 травня 1840 р. президент Д. М. Княжевич поставив питання про створення комітету для складання попереднього плану видання праць членів Товариства. До складу цього комітету увійшли: президент Д. М. Княжевич, віце-президент О. С. Стурдза, секретар М. Н. Мурзакевич та М. І. Надеждін і В. В. Григор’єв. Незабаром (31 травня) вони (без О. С. Стурдзи) представили план майбутнього видання, яке пропонувалося назвати “Записками Одесского общества истории и древностей”¹⁰⁶. Це наче дає підстави схилитися до точки зору про колегіальність. Проте у 1844 р. М. І. Надеждін, В. В. Григор’єв і С. В. Сафонов у некролозі Д. М. Княжевича, який було видано додатком до першого тому “Записок”, наголосили на тому, що саме президент був автором програми (щоправда датували вони її появу 1842 роком)¹⁰⁷. Додамо, що і М. Н. Мурзакевич у своїй автобіографії не претендує на авторство.

Передбачалось, що видання складатиметься з трьох відділень: 1) дослідження (“исследования и рассуждения”); 2) збірка матеріалів; 3) т. з. “суміш”. Перше відділення мало поділятися на чотири розділи — археологія, історія, географія та статистика. Відзначимо, що у першому розділі за статтями власне археологічними мали розміщуватись “статті археографічні”, які, на думку членів

комітету, мали містити “описання і дослідження пам’яток писемних, що могли б слугувати джерелом для історії, географії і статистики минулих часів”. Таке тлумачення археології звичайно не співпадає з сучасним і відповідало тому значенню, яке вклав у нього відомий російський історик (і археограф) П. М. Строев у 1823 р. у промові на засіданні Московського товариства історії і старожитностей російських¹⁰⁸.

Велике місце у майбутньому виданні відводилось другому відділенню — “Збірці матеріалів”. До першого її розділу відносили пам’ятки речові, тобто публікації написів, малюнків монет, інших археологічних і зображальних джерел. Другий розділ — “пам’ятки писемні і офіційні (документи і акти) з точними перекладами і необхідними поясненнями”. Третій — “пам’ятки писемні неофіційні” — відводився для наративних джерел (включаючи легенди), які могли бути надруковані цілком або в уривках чи витягах. Четвертий — усні пам’ятки (народні пісні, сказання, перекази, прислів’я тощо). П’ятий розділ називався бібліографічним бюлетенем і в ньому мав наводитись перелік видань давніх і нових авторів, що торкалися предмета занять Товариства.

На черговому засіданні 31 травня 1840 р. було вирішено перетворити згаданий комітет у редакційний комітет і наділено його чіткими правилами для підготовки до видання тому “Записок”. Згідно з цими правилами всі надіслані матеріали, після обговорення, направлялись до новоствореного комітету, і саме там вирішувалось: де, коли і в якому обсязі їх друкувати¹⁰⁹.

Видання “Записок” з самого початку виявилось важкою і затяжною справою. Причин було кілька: зайнятість членів комітету своїми посадовими обов’язками на державній службі, незадовільна видавнича база, недостатній досвід у підготовці подібних видань. Однією з основних причин можна визнати прагнення Товариства дотримуватись прийнятої програми. Відсутність матеріалів по одному з визначених розділів затримувала весь том. Разом з тим, заповнення всіх розділів призводило до розбухання томів, що в свою чергу затримувало його вихід у світ.

Внаслідок цього перший том “Записок”, обсягом майже 45 друк. арк. (один такий аркуш — 40 тис. друк. знаків), з’явився друком лише на п’ятий рік існування Товариства. Структура тому майже

не зазнала змін у порівнянні з первинним планом. На сторінках першого тому “Записок” нараховується 11 археографічних публікацій та чотири описи джерел. Публікації репрезентують 17 документів і одне нарративне джерело, які торкаються історії України, Молдови, Росії, Сербії і Хорватії, охоплюючи період з XIII — до середини XVIII ст. (тексти джерел займають у томі понад 10 відсотків його обсягу). В описах історичних матеріалів перелічено 71 і згадано 133 одиниці різноманітних джерел.

Затримки з виходом “Записок” призводили до невдоволення як авторів, так і наукової громадськості, що змушувало керівництво вживати відповідних заходів. Щоб уникнути застарівання матеріалів видавничий комітет змушений був у 1848 р. розпочати окреме видання першого відділення другого тому, а решту надрукувати згодом також окремо (1850). Третій том спромоглися видати уже через три роки (1853). Структура томів принципово не змінилась. Публікації джерел містились не лише в двох відведених для них розділах, а й перекочували в інші. В цілому обсяг археографічних публікацій склав лише приблизно восьму частину від загального обсягу трьох перших фоліантів.

Кримська війна спричинила перерву у діяльності Товариства. Віце-президент М. І. Пирогов у лютому 1858 р. представив своє розуміння місця Товариства у культурному житті краю. Він першим звернув увагу на недостатність коштів, внаслідок чого Товариство “досі не змогло ні задовольнити головні потреби науки, ані стати справжнім, діяльним її представником у краї, перед лицем всього ученого стану”. Призначення його він бачив у розгортанні насамперед археологічних досліджень. Про друкований орган він зазначав: “Насправді, “Записки” Товариства складаються переважно з праць, предмет яких полягає у поясненні і тлумаченні древніх і середньовічних писемних пам’яток з історії Новоросії. Дослідженнями ж речових свідоцтв древнього життя нашого краю, монет, творів мистецтва тощо Товариство займається лише вряди-годи і лише випадково... Звичайно і розбір писемних пам’яток тутешньої старовини є справа, що заслуговує на увагу; але воно є не головним і найменш важливим предметом призначення Товариства. Незрівняно більша частина писемних пам’яток краю належить класичній давнині і доступна всім ученим і без посередництва Товариства; а від нього учений світ

переважно чекає розкриття місцевих речових і наочніших свідочств; але досі очікування це залишалось марним”¹¹⁰. Попри категоричність вислову і те, що внаслідок від’їзду М. І. Пирогов не міг здійснювати свою програму, важливо відзначити, що видатний хірург чітко відчув тенденцію у дослідженнях Товариства, яка зміцніє у майбутньому. Симптоматично, що ця промова була опублікована на сторінках “Записок” у 1911 р., коли археологічні дослідження домінували у Товаристві¹¹¹.

Гадаємо, що у повоєнні десятиліття переважала наукова політика М. Н. Мурзакевича, який бачив Товариство як загальноісторичне. Приступаючи у грудні 1853 р. до видання четвертого тому, за його ініціативою, для прискорення виходу томів, було вирішено інколи відступати від первинної програми. Внаслідок цього у четвертому томі (1858 — 1860) відділення не поділялись на розділи. У “Збірці матеріалів” переважали археографічні публікації, обсяг яких склав понад 40% обсягу тому. При інтенсифікації виходу томів така тенденція збереглась і у подальшому. Протягом 60-х рр. видали три томи (1863, 1867, 1868), а у першій половині 70-х — ще два (1872, 1875). Для структури цих томів притаманне те, що не мали назв уже відділення, будучі позначені лише римськими цифрами. У першому відділенні названих п’ятьох томів неодмінно був розділ “Археологія”, тричі — “Історія”, двічі — “Статистика”, “Географія” — жодного разу. На початку 70-х рр. було опубліковано програму і новий статут, за якими статистика не входила в коло інтересів Товариства внаслідок виникнення у краї цілої низки статистичних комітетів. Друге відділення було репрезентовано одним розділом, який збігався з назвою відділення — “Збірка матеріалів”. Третє відділення або було тотожно розділові “Суміш” або доповнювалось іншими (“Рецензії”, “Кореспонденції”, “Донесення”). Кількість археографічних публікацій коливалась від шести до 21, а обсяг — від третини до майже двох третин томів (в середньому — близько половини).

У роки віце-президентства М. Н. Мурзакевича “Записки” виходили стабільно — через два роки. У десятому — тринадцятому томах (загалом понад 100 друк. арк.) повернулися до структурування томів по відділеннях зі старими назвами. До традиційних розділів першого відділення “Археологія” та “Історія” одного разу було додано

“Нумізматику” та повернуто “Географію”, який став умістилищем археографічних публікацій. Значному припливу історичних джерел на сторінки “Записок” сприяла експедиція до Решетилівки. Внаслідок цього друкований археографічний доробок Товариства був у цей час найзначнішим. Археографічні публікації за кількістю склали понад 40%, а за обсягом — дві третини томів.

У перехідний період з’явилися два грубезних томи (1886, 1889), які за обсягом дорівнювали чотирьом попереднім. Публікацій джерел стало дещо менше, але їх обсяг майже не зменшився. Це відбулось завдяки самій значній в історії Товариства археографічній публікації — матеріали з історії Запорізького козацтва, подані О.О. Андрієвським, зайняли в одному з томів аж 490 сторінок. Зниження частоти виходу, а також подібні величезні публікації викликали зрозумілі нарікання у науковців. Згодом, як зазначалось вище, у діяльності Товариства відбулися помітні перетворення, які позначились як на структурі томів, так і на їх змісті.

Розпочинаючи з 1893 р. “Записки” почали виходили щороку. Формат, а також і обсяг їх стали меншими — в середньому 25 друк. арк. З двадцять третього тому обсяг збільшується приблизно у півтора рази (по двадцять шостий том — 1906 р.). З 1898 р. між томами виникають паузи. З двадцять сьомого тому обсяг вар’юється між 20 та 45 (т. XXXII) друк. арк. Відділення було остаточно скасовано і томи поділялись на розділи з окремою пагінацією. У томах шістнадцятому і сімнадцятому їх було три — “Археологія”, “Матеріали” та “Суміш”. У наступному — промайнули “Додатки”. З дев’ятнадцятого тому невід’ємною частиною “Записок” стають “Протоколи” (в яких почали також друкувати менші за обсягом і науковим значенням статті та публікації), а з двадцятого — “Некрологи” (які, втім, не завжди були наявні). Відтоді (1897) розділ “Археологія” замінено на “Дослідження” і така структура — з п’яти розділів — зберігалась по двадцять сьомий том (1907). З двадцять восьмого тому остаточно зникають “Суміш” та “Некрологи” — і він, так само як наступний і тридцять другий томи, складався з трьох розділів — “Дослідження”, “Матеріали” та “Протоколи”. Тридцятий том, присвячений Е. Р. фон-Штерну, не був структурований і виглядав як збірка розташованих хронологічно статей. У тридцять першому томі вперше не було “Матеріалів”, а натомість — “Додатки” (до

досліджень). Останній том, тридцять третій (1919), був найменшим, оскільки репрезентував лише розділ досліджень і складався з п'яти статей.

В останні десятиліття серед розділів спостерігається помітна диспропорція. Якщо раніш перше і друге відділення за обсягом були співставимі, то розпочинаючи з двадцять першого тому (1898) найбільшим розділом стали “Дослідження”, які до останнього тому переважали всі інші розділи разом узяті. Це безсумнівно засвідчило нові підходи до досліджень у Товаристві, і відобразило процес згортання археографії (і зменшення археографічних публікацій на сторінках “Записок”). У 90-ті рр. XIX ст. їх обсяг упав від третини до п'ятої частини томів, а на початку XX ст. питома вага публікацій джерел коливалась від 20 до 5 %, а в останньому томі їх взагалі не було.

Отже, публікації джерел на сторінках “Записок” здійснювались протягом майже всього існування Товариства. Вони склали більшу частину спеціального відділення або розділу (“Збірка матеріалів” або “Матеріали”), а також були присутні в інших структурних елементах томів.

У різні роки Товариство удавалось до окремого видання праць своїх членів. Стриманіше до цього ставились у перші десятиліття, прихильніше — в останні десятиліття. Мотивація була різноманітною і на ній немає радії зупинитись, оскільки таких праць вийшло порівняно не багато — всього 16 (тринадцяти авторів)¹¹². Відзначимо серед них один суто археографічний проект — видання двох нарративних джерел з історії Запорізької Січі. (С. Б. Охотников зараховує сюди і самостійний проект члена Товариства архієпископа Гавриїла, який опублікував мемуари запорожця М. Л. Куржа).

Значну увагу у Товаристві приділяли виданню довідникових матеріалів. Започаткував їх ще у 1841 р. М. Н. Мурзакевич виданням опису монет Одеського міського музею. Німецькі учені на замовлення Товариства здійснили два описи колекцій: гебраїст Е. Піннер — частини єврейських манускриптів, знайдених А. Фірковичем (1845), та нумізмат О. Блау — східних монет (1876). У 1851 р. з'явився перший путівник по музею, який у 1867 р. вийшов окремим виданням. Їх підготував М. Н. Мурзакевич, який потім здійснив ще сім видань (восьме — у 1880 р.). Після того як для музею було

побудовано новий будинок три видання путівника підготував В. Н. Юргевич (1886 — 1892). Після передачі у розпорядження Товариства всього будинку вийшла друком остання серія путівників, яка нараховувала сім видань (1908 — 1920). Було видано три окремих випуски — з описом терракот та Феодосійського музею. Серед експонатів неодмінно були присутні як писемні джерела, так і картографічні матеріали. У 1881 р. той же М. Н. Мурзакевич, а у 1888 р. — О. Л. Бертъе-Делагард видали каталог картам, планам, кресленням, малюнкам, що зберігались у колекції Товариства. Частково удалось описати і писемні джерела — у 1910 р. О. В. Ристенко видав опис рукописів, написаних слов'янськими мовами. Тричі було видано каталог бібліотеки Товариства. Також тричі виходили покажчики статей у “Записках” (1883 — на тринадцять, 1889 — на п'ятнадцять, 1914 р. — на тридцять томів). Про звітні та статутні видання йшлося вище.

Отже, Товариство видало досить велику кількість друкованої продукції, яка свідчила про різноплановість здійснюваних досліджень, серед яких публікації джерел посідали помітне місце.

§ 7. ПРИЧИНИ і ОБСТАВИНИ ПРИПИНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА

Діяльність будь-якого наукового товариства завжди невід'ємно пов'язана з суспільно-політичним життям країни, в якій воно існує. На початку ХХ ст. Російська імперія продовжувала переживати процес трансформації, започаткований реформами 60–70-х рр. ХІХ ст. Проте процес цей йшов, як відомо важко, через загострення соціально-економічної ситуації і революційні катаклізми. Керівники Товариства завжди стояли на консервативних позиціях і боляче сприймали прояви політичної нестабільності у державі. Характерним, наприклад, є фрагмент листа від 11 серпня 1906 р. одного з одеських адресантів І. А. Линниченкові, який тоді перебував за кордоном: “Що ж! Конституцію, доморощену, ми вже маємо. Анархію, також своєрідну, ми також завели і думаємо її ще далі розвинути. Хіба комуну? Але і цей фрукт “за морем” не росте і ми, мабуть, висидимо його також самі. Ні, куди уже “за границя”! Надто відстала”¹¹³. О. Л.

Бертъє-Делагард, який жив у Криму, у листах до Е. Р. фон-Штерна висловлював занепокоєння станом суспільної атмосфери під час першої російської революції. Так, 8 вересня 1906 р. він повідомляв, що “в Ялті вкрай неспокійно, грабують, стріляють, кидають бомби... Кінця цьому не видно, але ж до всього можна звикнути і зі всім звикнутись”. Його розпач чітко проглядав уже влітку того року, коли він писав, що “ніде толку немає і мимохить згадуєш Бестужева, який зірвався із зашморгу, що в Росії і повісити не уміють. Рок невідворотний”¹¹⁴.

Дуже важливим і ілюстративним для розуміння назрівання кризи в імперії, і паралельно — у Товаристві, є листування останнього віце-президента О. Л. Бертъє-Делагарда до одного з найвідоміших одеських істориків, професора Новоросійського університету, кількарічного секретаря Товариства І. А. Линниченка за 1903 — 1919 рр. Між ними були дружні відносини і вони щиро ділилися думками щодо найболючіших питань як у житті Товариства, так і країни в цілому. Нагадаємо, що перший жив у Ялті і йому доводилось керувати установою на відстані, його обов’язки виконував де-факто Е. Р. фон-Штерн. У І. А. Линниченка з Товариством склались на початку ХХ ст. складні відносини і він все більше від нього віддалявся. Кримчанин докоряв йому у листопаді 1909 р.: “Товариство Ви лаєте, але ж певно не пішли на ті вибори, які виявились невдалими; хто ж буде працювати, якщо справжні люди усуваються”¹¹⁵.

Вище уже згадувалось, що Товариство в останні десятиліття переключилось в основному на археологічну тематику. Саме в цей час воно все більше нагадувало спеціалізоване товариство. Процес сепарації істориків від нього розпочався ще з утворення у 1865 р. Новоросійського університету, в якому від початку існував історико-філологічний факультет з кількома історичними кафедрами. І хоча переважна більшість університетських викладачів ставала членами Товариства, їх творчий потенціал реалізовувався в основному на кафедрах, а в Товаристві як громадській науковій установі, знаходила відбиття лише його частка, пов’язана з розробкою краєзнавчих проблем. Відтоку істориків з нього сприяло утворення у 1887 р. Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. Того ж року відбулася ще одна знакова подія — створено першу в

Україні губернську архівну вчену комісію — Таврійську. Її активна діяльність по розшуку, опису і публікації писемних джерел витісняла з цієї царини Товариство, залучаючи до участі красзнавців, які могли бути його потенційними співробітниками. Такими саме конкурентами Товариства стали й інші губернські вчені архівні комісії — Херсонська (1897) (яка, щоправда, не зуміла розгорнути широких студій), Бессарабська (1898) та енергійна Катеринославська (1903).

Гадаємо, що утворене І. А. Линниченком у 1911 р. Одеське бібліографічне товариство відтягнуло частину наукових сил Товариства. Того ж року, як уже зазначалось, від'їхав до Німеччини Е. Р. фон-Штерн, що також значно послабило наукову установу, потягнуло певну розгубленість серед його членів. І хоча О. Л. Бертьє-Делагард радів за успіх І. А. Линниченка, його передовсім непокоїв стан найстарішої наукової установи у краї. У лютому 1913 р. він повідомляв: “Незабаром приїду неодмінно у справах Товариства, але зовсім не можу дати ради взагалі, і мені особливо; придумайте щось, але у нашій справі найгірший мир все ж краще ворожнечі і лайки. На цю тему і потрібні наші зусилля”¹¹⁶.

Світова війна завдала нищівного удару господарству Товариства. Уже 24 вересня 1914 р. йому відмовили у субсидії “до найкращих часів”¹¹⁷, що означало крах будь-якої фінансової політики. У жовтні 1915 р. О. Л. Бертьє-Делагард, зв'язки якого з Одесою чимдалі слабшали, писав одеситові про своє гнітюче враження від війни: “Взагалі ж тяжко жити на світі, особливо тепер, коли безглуздя нашим, підуськаним німцями, піднята нами сорок років тому каламуть балканська, нині піднімається проти нас дев'ятим валом. Надія тільки на милість господню, але наш з'їзд з глузду можна розуміти і в сенсі вказання загибелі”. З цього ж листа зрозуміло, що розбалансованість в управлінні Товариством, що виникла напередодні війни, ще більше посилилась: “Писав про Товариство (до Одеси — В. Х.), але відповіді ніякої звідти; тяжко було б побачити цілковитий розвал, але звичайно не доживу до того”. І знову через місяць: “Пишіть, що в Одесі? В Товаристві? Дуже побоююсь і втрачаю віру в його добру долю. Очевидно старість одоліває, а з нею і мрачність, і песимізм...”¹¹⁸.

У 1915 р. Товариство спромоглося видати черговий, тридцять

другий том, але це був його останній великий успіх. Протягом 1916 — 1917 рр. хаос в імперії наростав. У грудні 1916 р. з Криму до Одеси лунало: “Невже ми не досягли ще дна тої безодні, у яку увібгав нас Рок? Розум підказує ще гірше, але крихти надії, що залишається, підговорює, що хвиля підіймається, тільки як знати, коли це відбудеться; залишимося ми на часі Петра чи до Івана IV дістанемось”. Незважаючи на сумний настрій, він цікавиться у цей час ситуацією Товаристві, підбиває І. А. Линниченка подбати про його долю, залучити до участі нові сили (“25 років тому я зробив подібне, ожививши майже безжиттєвий труп; вистачило не надовго, та хай дасть Вам доля набагато більший успіх”), пропонує обрати до керівництва відомих учених і висловив готовність звільнити місце віце-президента¹¹⁹.

Проте кардинальних змін у Товаристві не відбулось — в Одесі, як і в країні в цілому, було не до того — назрівала революція. Листи О. Л. Бертьє-Делагарда протягом листопада 1917 р. — крик душі інтелігента і громадянина колишньої держави: “У нас і досі наполегливо видрукують: на краю загибелі и не хочуть зрозуміти, що ні про який край не може бути й мови: сидимо у справжній загибелі, із якої ніхто, рішуче ніхто, витягти нас уже не зможе. Тепер ще рано говорити про те далеке майбутнє, коли можна буде шукати якійсь вихід з безодні, що проковтнула нас, тепер і цього не можна” (2 листопада); “Сьогодні такі жахливі телеграми, з Москви особливо, що перед ними блідніє Пугачівщина; там була надія і можливість порятунку, тепер ніякої” (7 листопада); “Величезний труп колишньої нашої великої вітчизни лежить і розкладається; уже смердить цілком і залишиться від нього тільки те, об що ніхто не захоче пачкатись” (15 листопада)¹²⁰. Сам І. А. Линниченко, який не прийняв ні більшовиків, ні Центральну Раду, писав на початку травня 1918 р. уже в умовах австро-німецької окупації: “Загинула Русь, продана, заплывана, розорена, знечещена — почали справу кадети скиненням монархії. Я ніколи не був монархістом, тобто прибічником єдиновладної безконтрольної влади, але кадети не зрозуміли, що якась влада потрібна, і що вони ведуть державу до безвладдя цілковитого, анархізму”¹²¹.

У 1918 р. у Товаристві було підготовлено черговий покажчик музею, але через неякісний набір до друку його не подали¹²² (завідувачем

музею з січня 1913 по листопад 1919 р. був Б. В. Варнеке¹²³). Того ж року в Одесі з'явився Е. Р. фон-Штерн, який мав намір провести археологічні розкопки в Ольвії. Проте з цього проекту нічого не вийшло. На початку вересня на секретаря не було переобрано М. Г. Попруженка і його місце посів А. В. Флоровський¹²⁴.

На початку 1919 р. було видано останній, тридцять третій, том “Записок”, який був найменшим за обсягом і містив п'ять статей — О. Л. Бертъє-Делагарда, Б. В. Варнеке, А. В. Флоровського, Є. О. Загоровського й С. Д. Пападимітріу. Видання, звичайно, як і Товариство, уже не називалось імператорським. Ймовірно у зв'язку з підготовкою тому Товариство налагодило зв'язки зі своїм віце-президентом. О. Л. Бертъє-Делагард писав І. А. Линниченкові, що це було перше офіційне повідомлення за останні чотири роки про стан справ у Товаристві (хоча сам він писав до установи). З його слів можна зрозуміти, що у Товаристві були плани підготовки навіть тридцять четвертого тому, а фінансування забезпечував (принаймні до грудня 1918 р.) уряд гетьмана П. Скоропадського¹²⁵. Всі ці відомості, звичайно, потребують додаткової перевірки.

Рік 1919-й виявився досить важким для Одеси. Економічна криза в Україні, часта зміна влади у місті призвели до практичного занепаду Товариства. 16 вересня О. Л. Бертъє-Делагард писав І. А. Линниченкові: “Повідомленням про доконечну загибель Товариства Ви мене цілком dokonали. Невже ж немає ніякого виходу”. Він пропонував звести витрати по музею до мінімуму і обіцяв продати щось з особистих речей, зокрема шубу, аби допомогти умираючому Товариству і благав свого адресата: “Заради Бога врятуйте Товариство; використайте для цього всілякі зусилля. Невже у Вас серце не крається, бачучи як гублять 80-літню установу... Хто там тепер керує? Що міг би я зробити? Пишіть детально і відверто”¹²⁶. Це був останній із відомих листів О. Л. Бертъє-Делагарда. У січні наступного року І. А. Линниченко з відступаючою армією Денікіна переїхав до Криму, а наступного місяця помер важко хворий О. Л. Бертъє-Делагард.

У листопаді 1919 р. завідування музеєм після Б. В. Варнеке перейняв К. М. Мілісавлевич. У березні 1920 р., за радянської влади, заклад було націоналізовано і з кінця квітня його очолив С. С. Дложевський. Націоналізація музею перетворювала його на

окрему державну наукову установу і по суті позбавляла Товариство сенсу існування. С. С. Дложевський довів у червні того ж року до друку розпочатий ще у 1918 р. покажчик музею, який став, по суті, останнім друкованим виданням Товариства.

Треба констатувати, що останні дні існування Товариства вивчені недостатньо. У літературі існує лише стисла згадка про кількаразові спроби відновлення діяльності наукової установи. М. Є. Слабченко, наприклад, досить глухо повідомляв у 1925 р., що навесні 1921 р. “під натиском українців” було поновлено роботу низки наукових товариств — історико-філологічного, бібліографічного та історії і старожитностей, але страшний голод перешкодив розгорнути їх діяльність, яка уцхнула через рік¹²⁷. Хто були ці українці і чи дійсно голод став винуватцем у невдалій спробі — залишається з’ясувати на майбутнє. Однозначно можна сказати також, що Товариство не вписувалось у те суспільство, яке формувала радянська влада. Адже останнім його президентом був член імператорської родини великий князь Олександр Михайлович, віце-президентом — О. Л. Бертъе-Делагард, який не прийняв нової влади. Передостанній секретар — М. Г. Попруженко — у січні 1920 р. емігрував до Болгарії¹²⁸, а останнього — А. В. Флоровського — восени 1922 р. вислано з радянської держави¹²⁹. За свідченням того ж С. С. Дложевського, “члени розпоршились і останнє (470-е) засідання Товариства відбулось 22 травня 1922 р. в складі 7 членів, з них три були тількино обрані. Кількаразові спроби відродити Товариство не дали ніяких наслідків, нові умови життя вимагали нових засобів праці й нових людей”¹³⁰.

Т. М. Попова й І. С. Гребцова слушно зазначили, що Товариство справило безсумнівний вплив на розвиток історико-краєзнавчих досліджень в регіоні і на виникнення наукових товариств в Одесі у перші роки радянської влади¹³¹. Не можна не погодитись з Г. Д. Зленко, що краєзнавчу традицію Товариства успадкувала Одеська комісія краєзнавства (1923 — 1930) при Всеукраїнській Академії наук, яку очолив С. С. Дложевський¹³². Комісія мала у своєму складі секції вивчення природних багатств, археологічну, соціально-історичну, етнографо-діалектологічну, а згодом і німецьку. Проте ця установа була в системі державної інституції і не оголошувала про спадкоємність щодо Товариства. До того ж і сама комісія не вписалась згодом в реалії

радянської дійсності і припинила своє існування.

Відтворення громадських форм розвитку науки стало можливим у радянській країні лише з середини 50-х рр. Як зазначає В. Н. Станко, розрізнені сили одеських цінителів старожитностей (учених і краєзнавців) групувались навколо університету та археологічного музею. Саме в їх середовищі і сформувалась ідея створення продовжувача традицій Одеського товариства історії і старожитностей — Одеського археологічного товариства. Ініціативну групу на початку 1959 р. очолив директор Одеського археологічного музею М. С. Синицин, якого у травні того року і було обрано головою та головним редактором видань новоствореного товариства¹³³. Одеське археологічне товариство у 1960 — 1967 рр. видало два томи своїх “Записок”, яким надало паралельної нумерації (№№ 1-2 — №№ 34-35), чим підкреслило спадкоємність з Товариством. Одеське археологічне товариство існує досьогодні. Його існування підкреслює, що найбільший здобуток Товариство здійснило все ж саме в археології. Проте варто зазначити, що воно продовжує лише один з напрямків наукових досліджень Товариства, адже останнє заклало основи розвитку практично всіх аспектів розвитку історичної науки у краї, в тому числі і в археографії.

* * *

Отже, Одеське товариство історії і старожитностей виникло за сприятливих соціокультурних умов, які склалися на півдні України у першій половині XIX ст. Разом з тим ця наукова установа відобразила одну з тенденцій розвитку історичної науки в Російській імперії — процес інституціалізації. Будучи спочатку орієнтованим на вивчення речових джерел воно відразу після виникнення розгорнуло активну діяльність по вивченню писемних та інших джерел, що зберігалися як у Новоросійському краї і Бессарабії, так і поза їх межами з метою дослідження місцевої історії. Товариство залишило після себе значний науковий доробок. Сприяло успіху діяльності Товариства те, що керували ним завжди віддані його справі особи. З одного боку — освічені високі посадовці, які завжди підтримували інтереси наукової установи у Петербурзі, з другого — європейського рівня науковці, які були справжніми фахівцями у

своїх галузях історичної науки. Їм завжди удавалось залучити до діяльності у Товаристві як знаних вчених з багатьох європейських наукових центрів по всіх галузях історичної науки, так і місцевих краєзнавців, які могли в ньому реалізувати свій творчий потенціал. Досягнення поставленої мети було можливим завдяки ефективному механізму функціонування Товариства, який регулювався статутами, які відповідали життєвим потребам, а також в цілому задовільній матеріальній базі і фінансовому стану. Внаслідок цього Товариство зробило значний внесок як у розвиток археології, так і в інші галузі історичної науки, в тому числі і в археографію. Універсальний характер його найяскравіше відбився у “Записках” Товариства, які стали помітним явищем в історичній науці.

Аналізуючи суспільно-політичні умови, в яких існувало Товариство, зміни у науковій політиці, керівництві, проблематиці досліджень можна виділити три основних етапи у його житті. Перший — становлення наукової установи (кінець 30-х — середина 50-х рр. XIX ст.). В цей час відбувається процес формування основних напрямків діяльності Товариства, робляться перші кроки у видавничій справі, вирішується проблема лідерства. Після завершення Кримської війни і до другої половини 80-х рр. триває другий етап. В умовах підготовки і проведення реформ, подальшого розвитку історичної науки Товариство зіткнулось з новими реаліями і відповідно до цього розв’язувало питання щодо досягнення своєї мети. Це був час, коли ключова роль у Товаристві належала одній людині — М.Н.Мурзакевичу. Заключний етап розпочався з кінця 80-х рр. XIX ст. Саме тоді започатковано нові зміни у його діяльності — керівництво набуло колективного характеру, все більша переорієнтація на археологічні дослідження, здобуття нових урядових субсидій. Саме в контексті цих трьох етапів і буде розглянуто археографічну діяльність Товариства.

Примітки:

1. Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год. — М., 1975. — С. 38-39.
2. Там само. — С. 41, 49.

3. Юргевич В. Исторический очерк пятидесятилетия императорского Одесского общества истории и древностей, 1839-1889. — Одесса, 1889. — С. 6-13, 17-18.
4. Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII — первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. — К., 1991. — С. 85-86.
5. Стемповский И. Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае // Отечественные записки. — 1827. — Ч. 29. — С. 40-72.
6. Синицын М. С. Развитие археологии в Одессе // Записки Одесского археологического общества. — 1960. — Т. I (34). — С. 8-9; Охотников С. Б., Островерхов А. С. Зарождение археологии в Одессе (конец XVIII — 1839 г.) // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г. г. Одесса. — Одесса, 1989. — С. 9.
7. Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения... — С. 86-87.
8. Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 53; Апшатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В. Историческая наука в Одессе за 200 лет / В кн. Наука Одессы. — Одесса, 1995. — С. 450.
9. Бондар Г. С. Краєзнавчі матеріали на сторінках “Одесского вестника” в 1827-1833 рр. // Записки історичного факультету. — Одеса, 1997. — Вип. 8. — С. 201-202.
10. Мурзакевич Н. Михаил Михайлович Кирьяков // ЗООИД. — 1844. — Т. I. — С. 579.
11. Григор'єва Т. Ф. Сторінки життя... — С. 31-33.
12. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — Спб., 1889. — С. 89.
13. Мурзакевич Н. Михаил Михайлович Кирьяков. — С. 580.
14. Детальніше про ранню творчість А. О. Скальковського див.: Хмарський В. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // ЗІФ. — Вип. 6. — Одеса, 1998. — С. 23-29,54.
15. Мурзакевич Н. Н. Автобиография — С. 105.
16. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. — Одесса, 1837. — С. III.
17. Мурзакевич Н. Н. Автобиография — С. 105.
18. Некрология // Листки Общества сельского хозяйства Южной России на 1839 год. — 1840. — №4. — С. 399.
19. Киевские епархиальные ведомости. — 1863. — №17.

20. Тодійчук О. В. Украина XVI — XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К., 1989. — С. 40-41; Мурзакевич Н. Н. Автобиография — С. 121.
21. IP НБУ. — Ф. III. — Спр. 5172. — Арк. 2.
22. Там само. — Ф. V. — Спр. 1519. — Арк. 4-4а.
23. Мурзакевич Н. Н. Автобиография — С. 120-121, 134.
24. IP НБУ. — Ф. III. — Оп. 1. — Спр. 5174. — Арк. 6.
25. Попруженко М. Г. Императорское Одесское общество истории и древностей. (По поводу 75-летия его существования) // Исторический вестник. — 1914. — № 11. — С. 544-555.
26. А. К. Дмитрий Максимович Княжевич, основатель и первый президент одесского общества истории // Русская старина. — 1888. — Т. 58. — С. 138.
27. РДА. — Ф. 733. — Оп. 7. — Спр. 477. — Арк. 1.
28. Мурзакевич Н. Н. Автобиография — С. 134.
29. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 10; РДА. — Ф. 1290. — Оп. 3. — Спр. 129. — Арк. 1.
30. РДА. — Ф. 733. — Оп. 7. — Спр. 477. — Арк. 1.
31. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XIV. Отделение первое. 1839. — № 12985. — С. 934; Княжевич Д. Учреждение, состав и действия Общества // ЗООИД. — 1844. — Т. I. — С. 567.
32. Протокол открытия Одесского общества истории и древностей, 23-го апреля 1839-го года // Одесский вестник. — 1839. — 26 апр. — Стб. 419, 422.
33. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 1525. — Арк. 38.
34. Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. Книга пятая. — Спб., 1892. — С. 435.
35. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 1520. — Арк. 5.
36. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — С. 140.
37. Сафонов С., Надеждин Н., Григорьев В. От издательного комитета Общества. Чрезвычайное прибавление. Дмитрий Максимович Княжевич. (Некролог). — СПб., 1844. — С. XVI.
38. Устав Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1839. — С. 1-2.
39. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 86-86зв., 91зв.
40. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1841 по 14 ноября 1842. — Одесса, 1843. — С. 11-12.
41. Устав Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1842. — С. 28.
42. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — С. 156.

43. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 33-33зв.
44. Маркевич А. Состав императорского Одесского общества истории и древностей в 1839 — 1902 гг. — Одесса, 1902. — С. 44.
45. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1868 по 14 ноября 1869. — Одесса, 1870. — С. 11-12.
46. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1869 по 14 ноября 1870. — Одесса, 1871. — С. 12.
47. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1870 — по 14 ноября 1871. — Одесса, 1872. — С. 14.
48. РДИА. — Ф. 733. — Оп. 142. — Спр. 522. — Арк. 1.
49. Там само. — Арк. 14, 17зв. -18.
50. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 27.
51. Устав императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1873. — С. 3.
52. Программа Записок императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — 1875. — Т. IX. — С. I-II.
53. РДИА. — Ф. 733. — Оп. 142. — Спр. 522. — Арк. 50.
54. Там само. — Спр. 754. — Арк. 144-145.
55. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1892 г. — Одесса, 1893. — С. 5-7.
56. фон-Штерн Э. Р. О деятельности Общества в истекшем десятилетии // ЗООИД. — 1900. — Т. XXII. — Протоколы. — С. 138.
57. Проект Устава императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1894. — 10 с.
58. РДИА. — Ф. 733. — Оп. 142. — Спр. 1326. — С. 70зв., 74-75.
59. Устав императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1896. — С. 3-4, 9-10.
60. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1896 г. — Одесса, 1897. — С. 3-4.
61. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — С. 156-157.
62. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 61зв., 92.
63. Там само. — С. 95-98, 100-102.
64. Памяти вице-президента Общества Владислава Норбертовича Юргевича // ЗООИД. — 1900. — Т. XXII. — IV. Некрологи. — С. 16.
65. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1896 г. — Одесса, 1897. — С. 3-4.
66. Маркевич А. Состав... — С. 19; фон-Штерн Э. Р. О деятельности Общества в истекшем десятилетии. — С. 136-143.
67. ДАОО. — Ф. 153. — Спр. 229. — Арк. Зв. -5зв.
68. Маркевич А. Состав... — С. 31-35, 43.
69. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей

- за 1901. — Одесса, 1902. — С. 4; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1902. — Одесса, 1903. — С. 4; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1903. — Одесса, 1904. — С. 4-5; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1904. — Одесса, 1905. — С. 4; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1905. — Одесса, 1906. — С. 4-5; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1906. — Одесса, 1907. — С. 4-5; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1907. — Одесса, 1908. — С. 4; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за период с 14 ноября 1907 г. по 14 ноября 1909 г. — Одесса, 1910. — С. 4-5; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за период с 14 ноября 1909 по 14 ноября 1910 г. — Одесса, 1911. — С. 4; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за период с 14 ноября 1910 по 1 января 1912 года. — Одесса, 1912. — С. 4-5; Отчет за императорского Одесского общества истории и древностей с 1-го января 1912 года по 1-е января 1913 г. — Одесса, 1913. — С. 4.
70. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1912. — С. 4.
71. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 1519. — Арк. 4зв.
72. Там само. — Спр. 1520. — Арк. 8зв. -9.
73. Устав Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1839. — С. 15.
74. Диамант Э. И. Первое помещение Одесского общества истории и древностей // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г. г. Одесса. — Одесса, 1989. — С. 11.
75. РДА. — Ф. 733. — Оп. 78. — Спр. 1016. — Арк. 1-1зв.
76. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14-го ноября 1868 по 14-е ноября 1869 г. — Одесса, 1870. — С. 13.
77. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 14-го ноября 1883 по 14-е ноября 1884. — Одесса, 1885. — С. 24-25.
78. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 327.
79. Там само. — Ф. 153. — Спр. 229. — Арк. 3-4зв.
80. Там само. — Арк. 7.
81. Марков А. Императорское Одесское общество истории и древностей // Вестник археологии и истории, издаваемый Археологическим институтом. — 1888. — Вып. VII. — С. 31.
82. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 1.
83. РДА. — Ф. 733. — Оп. 142. — Спр. 754. — Арк. 141-145.
84. фон-Штерн Е. Р. О деятельности... — С. 138, 142-143.

85. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 14-го ноября 1888 по 14-е ноября 1889. — Одесса, 1890. — С. 29-31; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1893. — Одесса, 1894. — С. 16-18.
86. ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 255. — Арк. 37зв.
87. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1907. — С. 5-6; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за период с 14 ноября 1907 г. по 14 ноября 1909 г. — С. 5-7.
88. РДИА. — Ф. 565. — Оп. 1. — Спр. 30463. — Арк. 1-3; Ф. 733. — Оп. 145. — Спр. 279. — Арк. 1-2.
89. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за период с 14 ноября 1907 г. по 14 ноября 1909 г. — С. 16; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за период с 14 ноября 1909 по 14 ноября 1910 г. — С. 20; Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 1-го января 1912 года по 1-е января 1913 г. — С. 18.
90. Устав императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1912. — С. 18.
91. Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей 4 февраля 1840 года. — С. 4-19, 28, 37-40.
92. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. — Одесса, 1870. — С. 23-25.
93. Симоненко І. Пам'яткоохоронна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. — 1999. — №2. — С. 27
94. Марков А. Императорское Одесское общество истории и древностей. — С. 29.
95. Юргевич В. Исторический очерк... — С. 61-62.
96. Б. В. [Варнеке] Императорское Одесское общество истории и древностей. (1839-1914) // ЖМНП. — 1914. — №12. — С. 57-58.
97. Юргевич В. Исторический очерк... — С. 56-59.; Б. В. [Варнеке]. Императорское Одесское общество истории и древностей. — С. 55.
98. Симоненко І. Вказ. праця. — С. 26.
99. Б. В. [Варнеке] Императорское Одесское общество истории и древностей. — С. 56-59.
100. Симоненко І. Вказ. праця. — С. 21-23.
101. Там само. -С. 29-30
102. Попруженко М. Г. Императорское Одесское общество истории и древностей // Исторический вестник. — 1914. — Т. 138. — №10. — С. 554.

103. Степанский А. Д. К истории... — С. 49.
104. Журба О. І. Матеріали до становлення історико-археографічних студій з історії Південної України у другій чверті XVIII — XIX століття. — Вип. 3. — Запоріжжя, 1998. — С. 80.
105. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. — К., 2000. — С. 127.
106. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 32зв.-34.
107. Сафонов С., Надеждин Н., Григорьев В. От издательного комитета Общества. Чрезвычайное прибавление. Дмитрий Максимович Княжевич. (Некролог). — СПб., 1844. — С. XX.
108. Козлов В. П. Теоретические основы археографии с позиций современности // Отечественные архивы. — 2001. — №1. — С. 11.
109. Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1841. — С. 11-13; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 28зв., 32зв.-34зв.
110. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 126-126зв.
111. Попруженко М. Г. Памяти вице-президента императорского Одесского общества истории и древностей Н. И. Пирогова // ЗООИД. — 1911. — Т. XXIX. — III. Протоколы. — С. 38-45.
112. Повний їх перелік див.: Охотников С. Б. Библиографические заметки // Краткие сообщения Одесского археологического общества. — Одесса, 1999. — С. 10-22.
113. ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 283. — Арк. 1.
114. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 2196. — Арк. 1зв.; Спр. 2197. — Арк. 1.
115. ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 255. — Арк. 8.
116. Там само. — Арк. 23.
117. ЗООИД. — 1915. — Т. XXXII. — [3-я паг.] — С. 77.
118. ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 255. — Арк. 32зв., 33, 34зв.
119. Там само. — Арк. 40зв., 62, 70зв.-71.
120. Там само. — Арк. 50, 56, 60.
121. Там само. — Спр. 9. — Арк. 7.
122. Краткий указатель музея императорского Одесского общества истории и древностей. — Изд. 7-е, дополненное. — С. 109.
123. Дложевський С. С. Одеський державний історично-археологічний музей. — К., 1927. — С. 6.
124. ДАОО. — Ф. 153. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 16зв.
125. Там само. — Спр. 255. — Арк. 97.
126. Там само. — Арк. 102-102зв.
127. Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914-1924 рр. // Україна. — 1925. — №5. — С. 182.
128. Дьомін О. Б., Мисечко А. І. Попруженко Михайло Григорович //

- Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Т. 3. — Одеса, 2000. — С. 473.
129. Попова Т. Н. Флоровський Антоній Васильович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Т. 3. — Одеса, 2000. — С. 299.
130. Дложевський С. С. Одеський державний історично-археологічний музей. — С. 7.
131. Попова Т. Н., Гребцова И. С. Одесская комиссия краеведения: к вопросу о преемственности традиций научных обществ // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839 — 1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г. г. Одесса. — Одесса, 1989. — С. 37.
132. Зленко Г. Д. Одеська комісія краєзнавства та її друкований орган / Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук, 1924 — 1930: Систематичний розпис змісту / Упорядник Л. О. Жирнова. — Одеса, 1999. — С. 3.
133. Станко В. Н. Одесское археологическое общество // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839 — 1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г. г. Одесса. — Одесса, 1989. — С. 5-6.

Розділ 3.

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ТОВАРИСТВА (40-ві — СЕРЕДИНА 50-х рр. ХІХ ст.)

Археографічна діяльність розвивалась у контексті всіх процесів, які відбувались в Одеському товаристві історії і старожитностей. Тому варто розглянути її відповідно до трьох визначених вище етапів у житті наукової установи, зважаючи на те, що всередині кожного з них були як свої підетапи, так і ключові чи особливі події, на яких і буде зосереджено основну увагу.

Пошук, збереження і публікацію історичних джерел можна розглядати як на загальному тлі розвитку історичної науки на Півдні України, так і під кутом розгляду становлення краєзнавства у регіоні. Так, Т. Ф. Григор'єва цілком слушно виділила археографічну діяльність як один з напрямків останнього¹. Не виникає заперечень і підхід О. І. Журби, який розглядає археографію у контексті історико-археографічних студій краєзнавчого характеру². У той же час, на наш погляд, археографія може бути винесена із контексту краєзнавства і може розглядатись як окрема цілеспрямована діяльність науковців по пошуку, опису і публікації історичних джерел. Це дозволить чіткіше визначити ту частину реальної джерельної бази з історії Південної України (та інших регіонів), що була опублікована або піддана науковому опису, з'ясувати той її обсяг, який був в тій чи іншій мірі актуалізований науковцями. Тому дуже важливо простежити витоки цього процесу і його становлення.

Названі вище науковці цілком небезпідставно відзначили, що витоки історико-краєзнавчих досліджень слід шукати ще наприкінці ХVІІІ ст. Проте перші кроки у розвитку археографії зафіксовано дещо пізніше. Одним з піонерів археографії на півдні України був архієпископ Гавриїл (В. Ф. Розанов), який, очолюючи єпархії, мешкав у 1828 — 1837 рр. у Катеринославі, а у 1837 — 1848 рр. — в Одесі. Перебуваючи у Катеринославі він (разом зі своїми помічниками) розпочав збирання і вивчення джерел з історії краю. Пошуки велись в архівах духовної консисторії, Самарського монастиря, багатьох церков. Переїжджаючи єпархією він записував легенди, перекази,

відомості старожиливі. У 1831 р. була завершена обробка записів спогадів колишнього запорожця Микити Коржа. Особливістю творчої лабораторії архієпископа була така риса як неквапливість у виданні знайдених матеріалів. Так “Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтиевича Коржа” побачило світ уже в Одесі. Цим було зроблено вирішальний внесок у започаткування усної археографії на півдні України³.

Архієпископу Гавриїлу належать вісім праць з історії Південної України. У першій з них — “Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре” (Одеса, 1838) у додатках він опублікував низку документів з історії монастиря і, водночас, з історії Запорізького козацтва. Серед археографічних праць слід назвати ще публікацію рапорта П. Текелія про ліквідацію Січі, надруковану 1853 р. у третьому томі “Записок” Одеського товариства історії і старожитностей (далі “Записки”). Найбільшою працею архієпископа став “Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый”, що з’явився друком 1857 року уже під час його перебування у Твері. Переважно більшість джерел він опублікував у текстах творів, інколи вдаючись до їх вільного переказу. Архієпископ Гавриїл у 1837 р. переїхав до Одеси. Його перебування там сприяло становленню цього міста як головного центра археографії на півдні України.

Розгортанню археографічної діяльності у краї сприяла і творчість А. О. Скальковського. Записка, яку він подав М. С. Воронцову стосовно написання історії Новоросії, свідчила, що А. О. Скальковський ще до грудня 1834 р. оглядав архівні матеріали в Одесі. В цілому ж цей документ був, по суті, програмою пошуків історичних джерел у Новоросійському краї. Маючи дозвіл і сприяння М. С. Воронцова, А. О. Скальковський, як зазначалось, здійснив у 1835 р. першу експедицію по архівах різних державних установ Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній, під час якої знайшов необхідні джерела для написання його історії. Як результат подорожі з’явилися чотири праці, в тому числі “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края” (1836 — 1838). Специфікою праць А. О. Скальковського було те, що на їх сторінках, а також у “Додатках” до них, він намагався надрукувати якнайбільше історичних джерел.

Наприкінці 1836 р. А. О. Скальковський розпочав роботу (за

пропозицією градоначальника О. І. Льовшина) по написанню історії Одеси. Наслідком цього була поява ще двох “археографічних” праць, в тому числі — “Первое тридцатилетие истории города Одессы” (1837). У 1838 р. А. О. Скальковський здійснив публікацію уривків спогадів запорожця М. Л. Коржа (“Изустные предания о Новороссийском крае”), які записав і передав йому архієпископ Гавриїл.

Саме під час ознайомлення, а згодом і використання великої маси історичних джерел у А. О. Скальковського 1837 року виникла думка створити в Одесі історичний архів. Для виконання цих намірів він здійснив нову експедицію по Новоросійському краю. Найважливішим його успіхом було відкриття для науки у Катеринославі решток архіву Коша Нової Запорізької Січі. Трохи згодом розпочалось транспортування цих матеріалів до Одеси. Історичний архів в Одесі тоді не вдалось створити і ці джерела на десятиліття залишились у розпорядженні А. О. Скальковського. Він їх зберігав, публікував, а головне — на їх основі писав нові історичні твори. До середини 50-х років він опублікував п’ять праць з історії Запорізької Січі (в тому числі два видання “Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” у 1842 та 1846 роках), в яких було оприлюднено велику кількість документів (на превеликий жаль, половина — у витягах). Слід згадати останню подорож А. О. Скальковського по розшуку історичних джерел для нових творів. Її було здійснено у 1843 р. на Правобережній Україні з метою огляду родинних архівів у маєтках, конфіскованих в учасників польського повстання 1830 — 1831 рр. Тоді дослідникові вдалось лише взяти на облік оглянуті матеріали. Після цієї мандрівки з’явився твір — “Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст.” (1845). Чи не найсильнішою стороною цієї праці стали оприлюднені в ній джерела, в тому числі і з січового архіву.

Отже, А. О. Скальковський, займаючись історією Південної України започаткував в Одесі широку археографічну діяльність. За влучним висловом одеського історика С. Я. Борового він був в одній єдиній особі цілою археографічною експедицією. З 1836 по 1854 рр. з’явилися 23 його праці, в яких було оприлюднено повністю або у витягах сотні документів. Хоча А. О. Скальковський (як багато інших істориків) не займався суто археографією, у його творчості можна простежити і польовий, і камеральний, і едиційний її аспекти⁴.

Важливий внесок в розвиток археографії на півдні України зробили “Губернские ведомости”. Вони виходили з 1838 р. при кожному губернському правлінні. За підрахунками Т. Ф. Григор’євої з 1838 по 1860 рр. на шпальтах херсонських, таврійських та катеринославських “Губернских ведомостей” було вміщено понад 160 краєзнавчих матеріалів. Серед них значну кількість складають публікації таких історичних джерел як грамоти і ярлики кримських ханів, рескрипти Катерини II, документи про соціально-економічний розвиток міст та місцевостей, матеріали щодо біографій видатних осіб, таких як Г. О. Потьомкін, Д. Говард тощо⁵.

Таким чином, виникнення Товариства об’єднало також і зусилля тих науковців і краєзнавців, які займались вивченням і публікацією історичних джерел.

§ 1. ПЕРШІ КРОКИ: ШЛЦХОМ ПРОБ і ПОМИЛОК

Увага до писемних джерел була задекларована уже від початку існування Товариства. Як відомо, згідно зі статутом, прийнятим у 1839р., воно засновувалось “для розповсюдження історичних і археологічних відомостей про Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію”. Там само було визначено шість основних завдань, які воно зобов’язувалось виконувати. Друге з них передбачало, що наукова установа мала “зайнятись пошуком, розбором та поясненням документів і актів, що стосуються історії зазначеного краю”. В одному з наступних розділів статуту було вказано на механізм, за яким члени Товариства передбачали збирати історичні джерела: “Для досягнення своєї мети, всіма можливими засобами, Товариство передбачає послуги кожному, хто має на руках якісь пам’ятки або документ, що стосується предмета його занять, прохаючи доставити його для дослідника, визначення або пояснення і якомога повного описання. Виконання цього Товариство покладає на одного або кількох членів з числа запропонованих президентом. Доставлена пам’ятка або документ, після описання, повертатиметься його власникові, а опис, якщо на це заслуговує, друкується для загального відома”⁶.

На початку 1840 р. на двох засіданнях — урочистому (4 лютого) та звичайному (14 березня) — президент Д. М. Княжевич висунув

13 пропозицій щодо діяльності Товариства як на найближчу, так і на віддалену перспективу. У п'ятьох з них йшлося про: збирання документальних джерел на слов'янських, тюркських, романських та ін. мовах; відбір, переклад та видання з супровідними примітками і коментарями витягів з нарративних джерел періоду античності і середньовіччя, насамперед тих, що торкалися Південної України і Молдови (Новоросії і Бессарабії); збирання усних (легенди, казки, пісні тощо), лінгвістичних (назви населених пунктів, топоніми, гідроніми та ін.), поведінкових джерел (звичаї, свята, звички тощо). З цими пропозиціями Товариство погодилося, і на останньому із згаданих засідань було вирішено звернутись до всіх дійсних членів та кореспондентів зі спеціальним циркуляром (адже Д. М. Княжевич був попечителем Одеської учбової округи), в якому була викладена програма дій на майбутнє. Причому особливі прохання були направлені до керівництва Чорноморського флоту (М. П. Лазарев), Бессарабської області (П. І. Федоров) та єпархіального начальства. Програма, яку запропонував Д. М. Княжевич, значно розширила первинні плани членів-засновників. Її появу слід пов'язувати перш за все зі здобутими наприкінці 1839 р. пільгами. Як зазначили пізніше самі члени Товариства, з початком 1840 р. у його житті розпочалась нова доба⁷.

Отже, вже протягом першого року існування Товариства у його програмних документах було визначено такий напрямок діяльності, який передбачав збирання, опис та публікацію історичних джерел.

Пошук історичних джерел вівся у Товаристві різними шляхами. У перші роки вагоме місце посідали архівні експедиції. Так, у 1839 р. М. Н. Мурзакевич здійснив подорож до архіву скасованої фортеці св. Дмитрія Ростовського (неподалік сучасного міста Ростов-на-Дону у Росії). Власне мандрівка відбулася ще до офіційного відкриття Товариства, але майбутній секретар подбав, щоб з майже шести сотень відібраних документів кінця XVII — XVIII ст. 78 потрапили у розпорядження цієї наукової установи. Подорож А. О. Скальковського по відомчих архівах Новоросії, здійснена у травні — липні 1839 р. також не входила до програми діяльності Товариства. Проте він звітував про неї на одному з засідань і згодом передав до його зібрання 14 копій документів з архіву колишнього Катеринославського намісництва. Не залишалась поза увагою членів Товариства і Одеса.

На урочистому засіданні 4 лютого 1840 р. О. С. Стурдза зробив доповідь “Про документи і старі грамоти стосовно історії Молдавії і Бессарабії”, які він бачив в Одеському міському музеї. Серед 12 документів він виділив насамперед кілька грамот молдавських господарів⁸. У квітні 1841 р. Товариство одержало дозвіл на упорядкування архіву фортеці св. Єлисавети (сучасний Кіровоград). Доручено було зайнятись цим Г. І. Соколову, який наступного року представив Товариству 37 копій документів про заселення Південної України. Розшук писемних джерел був одним (хоча і не головним) із завдань подорожей, які здійснили Д. М. Княжевич і М. І. Надеждін (1840 — 1841) по Молдові, Румунії та південно-слов'янських землях, В. В. Григор'єв та О. Ф. Негрі — по Криму (1843), архимандрит Порфирій у Грецію (1845 — 1846).

Активний пошук єврейських старожитностей проводив на Кавказі (Дербент) та у Криму (у синагогах Чуфут-кале, Карасубазарі, Ескі-Криму, Феодосії) учитель Євпаторійського училища А. С. Фіркович. Він представив Товариству кілька десятків стародавніх рукописів з текстами святого писання, що містили багато написів на берегах і мали великий інтерес для маргіналістики. У 1848 — 1849рр. А. С. Фіркович здійснив за дорученням М. С. Воронцова ще одну експедицію на Кубань і Північний Кавказ, де зібрав багато старожитностей, в тому числі 25 манускриптів Старого Заповіту (якими, проте, не поспішав поділитись з Товариством)⁹. Сам М. С. Воронцов, перебуваючи 1844 року у Генуї, зацікавився матеріалами архіву Банка св. Георгія. За сприяння російського віце-консула тамтешній архіваріус Д. Б. Беллоро віднайшов деякі документи стосовно історії генуезьких колоній у Криму. Вони поповнили власну колекцію генерал-губернатора і потрапили до Товариства лише після його смерті¹⁰. Таким чином, на початку існування Товариства археографічні експедиції мали спорадичний, випадковий характер і не посіли основного місця в евристичній археографії (на відміну від археології).

Основним джерелом постачання історичних матеріалів Товариству були індивідуальні “представлення” або подарунки його почесних, дійсних членів, кореспондентів або сторонніх осіб. Останні, проте, незабаром після дарунків могли отримати статус “здобувача” (“соревнователя”) як це було у випадках з таврійським муфтієм Сеїт

Джеміль-Ефенді або О. С. Ключарьовим з Кам'янця-Подільського. Зібрання історичних джерел зростало досить повільно. Адже “представлення” за кількістю мали перевагу над дарунками, оскільки в цьому разі документи повертались власникові. Причому серед поповнень перших років переважали плани, карти, схеми, малюнки і навіть картини, яких на початку 1841 р. уже нараховувалось 55, а у листопаді 1844 р. стало 89. Зібрання власне рукописів вперше зафіксовано у “Звіті” Товариства лише 1843 року у кількості десяти. Через рік воно збільшилось лише на дві одиниці. 1850 року у зібранні Товариства було 43 креслення і карти, 40 різноманітних малюнків і всього 84 рукописи, серед яких переважали (58) древні єврейські манускрипти.

Отже, керівництво Товариства дотримувалось у значній мірі пасивної позиції у пошуку джерел. Інколи застосовувався дистанційний підхід — звертались до сторонніх осіб, здатних працювати з місцевими архівними зібраннями, з проханнями виконати ту чи іншу пошукову роботу. Таким чином працював таврійський муфтієй Сейт-Джеміль-Ефенді, збираючи документи з історії Криму, так діяли чиновники різних державних установ Бессарабської області, розшукуючи грамоти з історії Молдавського князівства, а бібліотекар імператорської Віденської бібліотеки Ф. Міклошич списував копії листів константинопольських патріархів до єпархіального начальства, в тому числі і кримського (про їх існування повідомив професор Казанського університету В. І. Григорович, а дозвіл було здобуто у самого австрійського канцлера К. Меттерніха з подачі М. С. Воронцова при допомозі російського міністра іноземних справ К. В. Нессельроде). Отже, дарунки писемних джерел були в цей період поодинокими. Найбільше виділялись тут М. Н. Мурзакевич, архієпископ Херсонський і Таврійський Гавриїл (В. Ф. Розанов), О. І. Казначеев. У ці роки писемні джерела Товариству постачали (або сприяли цьому) кілька десятків осіб. Серед них, крім названих вище, були: В. С. Андреев, С. Бобович, О. О. Борзенко, Гавриїл (архієпископ Рязанський), С. А. Гембачов, студент Жилін, архієпископ Іннокентій (І. О. Борисов), студент К. М. Котруца, П. І. Кешпен, Д. М. Княжевич, М. М. Кумані, М. П. Лазарев, В. А. Линовський, П. І. Ляликов, М. В. Неводчиков, О. Ф. Негрі, О. М. Павлов, генерал Пуццін, С. В. Сафонов, А. Я. Фабр, П. І. Федоров, А. С. Фіркович,

І. М. Царський, Є. П. Шевельов, І. П. Яковенко та деякі інші¹¹.

Зазначимо, що надіслання історичних джерел в тимчасове використання (і механізм роботи з ними) передбачалось саме статутом Товариства (про що йшлося вище). На наш погляд це було зроблено для заохочення різноманітних власників історичних матеріалів ознайомити з ними науковців, адже Товариство на них не зазіхало. Крім того, ця наукова установа за відсутністю великих коштів, незважаючи на фінансову підтримку імператора, не могла збільшити своє зібрання рукописів шляхом купівлі. Додамо, що попервах вона не мала і відповідного приміщення для збереження значної колекції.

Відповідно до накопичення матеріалу поставала проблема його оприлюднення. Ще раз підкреслимо, що видання “Записок”, в яких відводилось для публікації історичних джерел ціле відділення, виявилось важкою і затьмяною справою. На засіданні Товариства 22 березня 1842 р. Д. М. Княжевичу довелось говорити про різноманітні перешкоди, що виникли під час підготовки першого тому. У квітні того ж року президент повідомив про зібрання достатньої кількості матеріалів, необхідних для його сформування, але остаточне визначення його змісту відклали на осінь. Саме в цей час деякі члени Товариства почали здійснювати самостійні видавничі, в тому числі і археографічні, проекти. Так, саме в цей час архієпископ Гавриїл (В. Ф. Розанов) видав “Устное повествование бывшего запорожца жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа” (Одеса, 1842. 95с.) Хоча архієпископ був членом Товариства, це видання не було записано на карб наукової установи, і після його виходу було подано у звіті у розділі про приватні заняття членів Товариства.

Восени 1842 р. подача матеріалів до “Записок” тривала, комітет зволивав і на початку 1843 р. президентові знову довелось пояснювати громадськості причини затримки. Проте і після цього редакційний комітет ще протягом року формував том, здійснював редакційну роботу, проводив деякі видавничі заходи (підбір шрифтів, літографування і підготовка факсимільних відтворень документів тощо) та приймав нові матеріали. Принагідно зауважимо, що комітету, як такого, на той час, по суті не існувало. М. І. Надеждин та В. В. Григор’єв від’їхали з Одеси. Вони, а також і О. С. Стурдза, через внутрішній конфлікт у Товаристві, відійшли від нього. Тому на

завершальній стадії працювали лише президент і секретар. Нарешті 29 серпня 1844 року Д. М. Княжевич представив Товариству перший том “Записок”¹².

Отже, перший том з’явився лише через п’ять років після заснування Товариства. Подібний механізм зібрання матеріалів, формування наступних томів, а разом з тим і затримки у їх появі, збереглися і у подальшому. До складу видавничого комітету другого тому, утвореного 28 березня 1846 р., увійшли найактивніші члени Товариства — новий віце-президент О. Ф. Негрі, секретар М. Н. Мурзакевич, Г. І. Соколов, Й. Г. Михневич, Е. В. Тетбу де Марін’ї та П. І. Ляликов. У другому томі було вирішено опублікувати всі накопичені з 1843 р. матеріали. Проте лише через півтори роки було оголошено про його сформування, а у квітні 1848 р. — підготовку до видання першого відділення, яке складалось з 18 статей. У листопаді того року члени комітету прийняли рішення про окреме видання першого відділення, оскільки вони усвідомили, що решта тому може не побачити світ ще протягом двох років. 15 грудня 1848 р. секретар на засіданні представив видрукуване перше відділення, а у березні 1849 р. повідомив про початок друку другої частини (друге і третє відділення).

Затягування з виходом томів призвело до цілком природного бажання деяких авторів швидше опублікувати свої твори — або окремими виданнями, або в інших виданнях. Це питання було розглянуто на одному з засідань у жовтні 1849 р. Керівництво Товариства (в особі секретаря М. Н. Мурзакевича) виступило категорично проти подібних пропозицій. Було підкреслено, що всі матеріали, які потрапили до видавничого комітету, є власністю Товариства і не можуть бути оприлюднені навіть частково і раніше їх появи у “Записках”. І це незважаючи на те, що ні тоді, ані наприкінці року ще не було надруковано друге відділення. Отже, цей захід забезпечував ексклюзивність матеріалів, оприлюднених в “Записках”.

Остаточо том було завершено лише у листопаді 1850 р. На той час видавничий комітет, враховуючи попередній досвід, уже розпочав з вересня роботу по виданню третього тому “Записок”. Але і цей видавничий проект виявився тривалим. Через рік справа не просунулась далі першого відділення, а у серпні 1852 р. ще не

було розпочато третє. Лише в передостанній день того року М. Н. Мурзакевич повідомив про завершення друком третього тому “Записок”. Переплетення і проходження цензури зайняло ще цілих десять місяців. Третій том (близько 40 друк. арк.) був меншим за обсягом ніж другий (майже 60 друк. арк.) і перший (майже 45 друк. арк.), але й часу на його видання пішло значно менше — відповідно 37 та 56 і 51 місяць. Таким чином, перші томи “Записок” виявились довготривалими проектами. Це може слугувати водночас свідченням як рівня складності видавничої справи у середині XIX ст., так і ґрунтового, копіткого, фундаментального підходу у Товаристві до своїх видань.

Пристаючи у грудні 1853 р. до видання четвертого тому, секретар вказав ще на одну причину затримок: видавничий комітет намагався дотримуватись чіткої і стабільної структури “Записок”. А незадовільне наповнення матеріалами хоча б одного з розділів могло зупинити весь том. Тому було вирішено у майбутньому, для прискорення виходу томів, інколи відступати від програми¹³. Щоправда, це мало допомогло четвертому тому, якому судилось, уже зовсім через інші причини, вийти друком лише у 1858 — 1860 роках.

Зважаючи на таку заяву секретаря, можна твердити, що структура перших трьох томів може свідчити про основні напрямки досліджень у початковий період. Вона мало змінилась у порівнянні з первинним проектом. Всі томи складались з трьох відділень. Перше з них (“Рассуждения и исследования”) поділялось на чотири розділи — “Археологія”, “Історія”, “Географія”, “Статистика”. У всіх них знаходимо статті, в яких автори опублікували історичні джерела (див. “Додаток”, №№1-4, 20-21, 23-26; далі посилання на цей додаток подаватимуться у квадратних дужках). Це були праці, характерні більше для деяких тогочасних історичних праць (згадаймо А. О. Скальковського), коли документ наводився як красномовний аргумент “для переконливості оповідання”. Також там були й суто археографічні публікації [19, 22, 41, 42].

Наявність другого відділення — “Збірка матеріалів” — свідчить про появу нового підходу науковців півдня України до використання джерел. Перший його розділ під назвою “Пам’ятки монументальні” — царина археологів, а ось другий — “Документи й акти” — царина археографів. Там міститься 17 публікацій з 36 матеріалів другого

відділення [5-11, 27-32, 43-46]. Третій розділ (“Повествования и сказания”) має еkleктичний характер. Там були як дослідження, так і джерела. Зокрема, у перших двох томах там надруковано три нарративних джерела [12, 33, 34], а у третьому — історичне дослідження, всередині якого опубліковано кілька документів [47]. Четвертий розділ — “Сучасна бібліографія” — цінний для нас тим, що один з ретельних оглядів археографічних видань перетворився, по суті, в археографічну публікацію [48]. П’ятий розділ був непостійним: у першому томі він називався “Подорожі і розшуки за дорученням Товариства”, у другому — “Заняття Товариства”, а у третьому — був відсутній.

Заключне відділення складається з трьох розділів — “Літопис Товариства”, “Кореспонденція” та “Повідомлення” (“Известия”). Якщо у другому розділі археографія представлена епізодично (лише у третьому томі) [49, 50], то третій розділ насичений: у першому томі — чотири описи історичних джерел [13-16], у другому — дві археографічні публікації, а у третьому — він майже цілком “археографічний” [51-54].

В різній мірі археографія була представлена у всіх трьох відділеннях у десяти (з дванадцяти) розділах. Обсяг публікацій джерел складає лише приблизно восьму частину від загального обсягу томів. Проте, якщо долучити сюди описи джерел та статті, в яких містяться документи, то можна твердити, що вони були присутні у понад третині матеріалів “Записок”.

Тепер перейдемо до основних тематичних напрямків археографічної едиції у перші роки існування Товариства. До першої групи опублікованих джерел віднесемо античні пам’ятки. Робота з ними велась по двох напрямках. Ще на установчому засіданні Товариства 23 квітня 1839 р. відомий одеський археолог О. Ф. Панагіодор-Никовул висловив намір зайнятися перекладом з давньогрецької мови на російську периплів — описів морських плавань уздовж берегів, що були по суті практичними посібниками для мореплавців, і які торкались Північного Причорномор’я. Дослідник деякий час працював з ними і тому уже на першому засіданні (24 жовтня 1839 року) повідомив про завершення перекладу перипла безіменного автора (1 ст. до н. е.). На тому ж засіданні учитель грецької школи М. Г. Палеолог запропонував зробити переклади на російську

або французьку мови з творів античних класиків, які торкалися Північного Причорномор'я. Передбачалося видати збірку матеріалів на кшталт "Memoria populorum" І. -Г. Штріттера. Протягом 1840 — 1845 рр. він представив на засіданнях переклади десяти авторів, в тому числі Гомера, Геродота, Гіпократ, Арістотеля та ін. Проте з невідомих причин перекладач припинив роботу в цьому напрямку. Згодом М. Г. Палеолог також виявив інтерес до периплів і підключився до їх видання. Внаслідок цього, спочатку, у другому томі було надруковано перипли Безіменного автора (О. Ф. Панагіодор-Никовул), а у наступному — перипли Скілака Каріандського (псевдо-Скілака), найранішого із всіх відомих (друга половина IV ст. до н. е.) та Скімна Хіоського (обидва підготував М. Г. Палеолог) [21, 39, 40]. Єдиним доробком у виданні античних авторів виявився витяг з четвертої книги "Історії" Геродота з описанням Скіфії. Його було розміщено у статті М. І. Надєждіна про Геродотову Скіфію, яка відкривала перший том "Записок" [1]. Переклад був авторський, а грецький текст узятो з найкращого на той час оксфордського видання (1814)¹⁴.

Велике місце в наукових пріоритетах Товариства посідало вивчення історії Криму і Кримського ханства. Історичних джерел, які б торкалися історії Криму (і Північного Причорномор'я) у домонгольську добу, Товариству вдалось зібрати, а тим паче опублікувати, небагато. У червні 1844 р. Д. М. Княжевич представив витяг з твору "Історія Вірменії" "батька вірменської істрії" Мойсея Хоренського (V ст.), який зробив для Товариства у Венеції Г. К. Айвазовський (брат відомого мариніста). Хоча витяг було передано до видавничого комітету, але не опубліковано. Передбачаємо, що на це могли вплинути такі обставини: 1) незначний обсяг відомостей у джерелі; 2) спірність багатьох положень твору і дискусії щодо творчості автора; 3) наявність повного венеціанського видання його творів на вірменській мові (1843) та російського перекладу "Історії Вірменії" Йосипа Іоаннесова (1809).

Також не дійшов до завершення проект копіювання актових матеріалів, що збереглися, як уже згадувалось, у Віденській публічній бібліотеці. Це було службове листування константинопольських патріархів з готською, сугдейською і херсонеською єпархіями у Криму (X — XIII ст.). Коли місцевий бібліотекар Ф. Міклошич

займався копіюванням (1848) до Відня звітів М. І. Надеждін, який на той час уже втратив зв'язки з Товариством. Проте він скористався колишнім членством і привласнив скопійований матеріал, що поклало край цій роботі, яка і без того велась в складних політичних умовах — революція в австрійській імперії¹⁵. Єдиним джерелом по цьому періоду, яке побачило світ, був переклад фрагменту з твору візантійського імператора Константина VII Багрянородного “Про управління імперією” (X ст.). Це 53-й розділ, присвячений історії Херсонеса. Переклад робив з грецької мови знавець класичних мов в Одесі старший учитель гімназії Рішельєвського ліцею М. П. Протопопов, за що його у травні 1840 р. було зараховано кореспондентом Товариства. Цей уривок з історії Херсонесу було видано лише через вісім років (у другому томі) [19]. Гадаємо, що причина затримки полягала в тому, що М. П. Протопопов, не будучи істориком, не провів спеціальної археографічної підготовки джерела до друку. Врешті воно було видано (проте як і згадані античні джерела) без науково-довідкового апарату. Зазначимо, що цілком текст цієї праці (точніше, двох праць — “Про феми” та “Про народи”, об'єднані спільною, наведеною вище назвою) було видано лише наприкінці XIX ст. Упорядникові, ним був Г. Ласкін, було відомо про існування всіх видань фрагментів твору, в тому числі й одеського. “Херсонеський” фрагмент він оцінював досить високо, зазначаючи, що “цей незначний уривок незрівняно важливіший, ніж вся довга попередня псевдоісторія”¹⁶.

Небагато було видано і по “догірейському” періоду (до 40-х рр. XV ст.) — одне нарративне джерело. Професор Рішельєвського ліцею П. К. Брун, який вивчав історичну географію краю, уважно стежив за новітніми європейськими виданнями з історії, географії, і особливо за археографічними публікаціями — описами подорожей мандрівників. Неодноразово він ставив на засіданні питання про придбання таких книжок. Так, за його ініціативою було вирішено придбати для бібліотеки Товариства серед інших видань “Подорож і посольства Гіллберга де Ланнуа 1399 — 1450 рр.”, видане у 1840 р. у Монсі (Бельгія) та витяг з цього ж твору, виданий у Брюсселі у 1844 р. Після ознайомлення з цим джерелом П. К. Брун також вирішив опублікувати з нього уривок і підготував до видання фрагменти подорожі фламандського лицаря до Константинополя у

1421 р. [48]. Тоді шлях його проліг по території України: зі Львова, через Акерман, до Кафи. Археографічна публікація П. К. Бруна є дуже професійною: наявні історична і археографічна передмови; текст джерела подано на двох мовах; наявні примітки — і текстуальні, і щодо змісту; після тексту у 116 посиланнях згадано понад півста авторів. Витяг з джерела разом з ґрунтовним науково-довідковим апаратом було видано і окремим відбитком¹⁷.

Значно більше матеріалів було зібрано і видано з історії Кримського ханства. У рівній мірі Товариство цікавилось актовими і наративними джерелами. Знайдені і опубліковані актові матеріали були представлені ярликами кримських ханів. Ярлики були у переважній більшості земельними наданнями. Тому не випадково Товариство зверталось до духовного керівництва мусульман Криму — таврійських муфтіїв, щоб з їх допомогою переконати власників документів хоча б тимчасово передати їх у розпорядження науковців.

Про наявність таких документів у Криму наукова громадськість довідалась з повідомлення у “Журнале министерства народного просвещения” у 1839 р. Там було уміщено повідомлення про те, що один з чиновників таврійської казенної палати І. С. Андреевський віднайшов серед судових справ два старовинних акти і в тому числі ярлик Сагіб-Гірея (1550). Документи було надіслано до Петербурзької археографічної комісії, а переклад зробив перекладач Азійського департаменту міністерства іноземних справ Я. О. Ярцев¹⁸. У Товаристві вчасно відреагували на це повідомлення і вже намагались контролювати інші знахідки. І. С. Андреевського було обрано кореспондентом Товариства на засіданні 23 квітня 1839 р. і врешті отримали ще 36 ярликів¹⁹. Причому вони надходили не тільки з Криму, а й з Петербурга. Так, ще у 1838 р. М. С. Воронцов переправив два ярлики про земельні пожалування, що належали хану Золотої Орди Тохтамишу (1382) та кримському хану Сеадет-Гірею (1523) до Азійського департаменту міністерства іноземних справ, котрі перед тим потрапили до канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора як доказ прав власності на землю в Криму. Зі столиці документи повернулись з перекладом Я. О. Ярцева і уже потрапили у розпорядження Товариства. М. Н. Мурзакевич відразу повідомив про це науковців через згадуване видання, навів переклад ярлика, додавши, що мовою оригіналу,

разом з факсимільним відтворенням і примітками, джерело буде опубліковане у “Записках”²⁰. Цією роботою спочатку зайнялись О. О. Борзенко та В. В. Григор’єв, але довести до друку було доручено останньому.

Василь Васильович Григор’єв (1816 — 1881), автор “Історії монголів” (1834), професор східних мов у Рішельєвському лицей (1838), у перші роки був одним з головних сходознавців у Товаристві. До Одеси він переїхав у 1838 р. після того як не потрапив викладати до Петербурзького університету через конфлікт з ректором і провідним сходознавцем О. І. Сенковським. Прибуття В. В. Григор’єва до чорноморського міста співпало в часі з підготовкою до відкриття Товариства. Учений так описав наукову атмосферу на початку 1839 р. у листі до свого близького друга П. С. Савельєва: “Робити, бачиш, треба тут не те, що треба і щоб хотілось, а те чого хочуть інші. А хочуть тут, щоб все, що робиться, стосувалось Новоросійського краю”. Спочатку він заходився перекладати уривки з опублікованих творів турецьких істориків, зокрема літописця кінця XVII — початку XVIII ст. Наїми, передбачаючи дещо з цього опублікувати у “Записках”. Поступово В. В. Григор’єв підключився і до підготовки до друку ярликів кримських ханів. Для П. С. Савельєва, який тоді займався вивченням історії Хівінського царства, він роздобув в Одесі рукопис про Хіву, складений 1803 р. Тут у нього почав визрівати план написання історії Кримського ханства.

Проте не всі плани ученому вдалось реалізувати. По листах до П. С. Савельєва відчувається невдоволеність його тодішнім станом. Певне роз’ятрення перекинулось і на оцінку Товариства. У листопаді 1840 р. він писав другові: “Чому ти не тут, щоб бачити своїми очима, що це за звіринець такий! Таких рідкісних тварин ще ніхто не показував у Петербурзі. Серед них є старий грецький крот (мається на увазі О. Ф. Панагюдор-Ніковул — В. Х), старий іспанов-єврейський к... ь (так у тексті — В. Х.) і стара бразильська мавпа (О. Ф. Негрі — В. Х.). Ці три звіри морять мене зі сміху кожного засідання, не кажучи вже про інших. Бразильську мавпу вважають орієнталістом, к... ь (О. Ф. Спада — В. Х.) помішаний на пурізмі своєї французької мови, а крот готовий розірвати будь-кого на шматки, хто наважиться засумніватись в істині одного слова у Геродота або іншого грецького письменника; а крім того: Стурдза, Мурзакевич,

архієпископ Херсонський і Таврійський Гавриїл та деякі інші, кожний на своїй конячці їздить. Стурдза ще розумніше за інших, принаймні не висловлює своїх предилекцій так явно як решта”.

На початку 1841 р. у журналі “Москвитянин” з’явилась стаття В. В. Григор’єва, в якій він критикував одеське міське суспільне життя за провінціалізм. Цим він відкрояв себе від місцевої інтелігенції і почав думати про повернення до столиць. До свого від’їзду з Одеси у серпні 1844 р. він опублікував ярлики з перекладами і підготував до них ґрунтовний коментар [6]. Від’їжджаючи з міста він шкодував залишати “столицю російської Італії” (у листі до М. І. Наєждіна) і разом з тим рвався на північ, щоб “жити і працювати між справжніми росіянами” (у листі до П. С. Савельєва)²¹.

Незважаючи на помилки у перекладі, дану публікацію дуже високо оцінював радянський дослідник М. А. Усманов. Він вважав, що В. В. Григор’єв разом з Я. О. Ярцевим були піонерами у справі наукового перекладу і вивчення одного з самих складних видів тюркомовних писемних джерел. Поява перших двох ярликів у “Записках” мали значний резонанс у наукових колах. Залишається пошкодувати, що вчений не довів справи з публікацією ярликів до завершення (на це ремствував і М. Н. Мурзакевич²²).

Після від’їзду В. В. Григор’єва його функції головного сходознавця у Товаристві почав виконувати О. Ф. Нєгрі. Олександр Федорович Нєгрі (1784 — 1854) — дипломат і науковець, віцепрезидент Товариства у 1844 — 1854 рр., за визначенням суворого М. Н. Мурзакевича, “хороший орієнталіст”, який оперативно перекладав все, що йому потрапляло до рук і торкалось Сходу. Протоколи засідань та щорічні звіти за 1845 — 1852 рр. показують його постійну копітку роботу по перекладу цих джерел і, в меншій мірі, про представлення їх на розгляд сочленів. Наслідки ж його роботи на сторінках “Записок” відбилися напрочуд мало. Про зібрані до 1844 р. матеріали свідчать два їх описи, у складанні яких О. Ф. Нєгрі взяв безпосередню участь, опубліковані у першому томі [13-14]. Не викликає сумніву, що п’ять ханських ярликів (1549 — 1579 рр.) також присвячених питанням власності, опубліковані у другому томі знову не без його участі (упорядників не зазначено) [31]. Друга публікація ярликів була за рівнем підготовки слабкішою і уже не увійшла так широко до наукового обігу як попередня. На

думку М. А. Усманова, до цього спричинились відсутність оригіналів текстів (а першого разу були навіть факсимільні відтворення), їх археографічного опису, спеціального дослідження (докладної передмови і коментарів)²³.

Тоді ж О. Ф. Негрі надрукував фірман турецького султана Мустафи митрополиту Гедеону на кримську єпархію (1757 р.) [32]. Цей документ передав Товариству М. А. Оболенський — директор московського Головного архіву Міністерства іноземних справ. Протоколи засідань свідчать, що потік подібних документів після 1850 р. зменшився, а О. Ф. Негрі відійшов від цієї роботи. Надіслані у 1851 — 1852 рр. кореспондентом А. Ч. Крим-Хаваджи два ярлики (1467, 1538 рр.) було уже передано професорам східних мов Рішельєвського ліцею В. Н. Кузьміну (працював там у 1845 — 1852) та І. М. Холмогорову (1852 — 1856)²⁴ і, врешті, не опубліковано. У третьому томі подібних публікацій не було взагалі. Зпочаткована тільки-но традиція перервалась.

Три джерела XVII — XVIII ст., пов'язані з дипломатично-розвідувальною діяльністю російської держави і її стосунками з Кримським ханством, знайшов М. Н. Мурзакевич. Перший — з бібліотечних скарбів М. С. Воронцова — досить об'ємний список зі статейного списку російських дипломатів В. Тяпкина і М. Зотова, які взяли участь у укладенні Бахчисарайського миру (1681). Постать останнього ще цікава тим, що він був учителем Петра І. Будучи джерелом з історії вивчення російської дипломатії, статейний список, разом з тим, насичений інформацією з історії тогочасного Криму [28]. М. С. Воронцов, одержавши у Тифлісі окремо підготовлений для нього відбиток публікації, особисто подякував упорядникові, зазначивши, що його змістом зацікавилась і Є. К. Воронцова²⁵. Другий — донесення російського резидента при кримському хані про повалення Крим-Гірея, яке містить опис політичної боротьби у ханстві (1764 р.) — було знайдено під час огляду архіву фортеці св. Дмитрія Ростовського [11]. Із тих само матеріалів походив і третій документ з описом кордонів Росії та ногайців, які мешкали на Кубані і займали східну частину ханства (1780) [53].

Перші здобутки у зібранні наративних джерел були досить вагомими. С. В. Сафонов одержав від мурзи М. Аргінського зроблений у 1812 р. Азмет-мурзою список “Історії кримських ханів” (назва

умовна) невідомого автора турецькою мовою. О. І. Казначеев подав рукопис під назвою “Сказання про те, хто були ханами в Криму з 880 по 1191 рік хіджри” (XV — XVII ст.). Обидва рукописи було передано на розгляд В. В. Григор’єва, який на засіданні 31 грудня 1839 р. повідомив про необхідність їх опублікування. Щоправда другий рукопис був уже 1833 року надрукований французькою мовою в “Journal Asiatique” і мав кілька списків, які варто було б розшукати. На засіданні вирішили передати опіку над першим рукописом О. Ф. Негрі, оскільки В. В. Григор’єв від’їжджав до Петербурга, а стосовно другого — підготовку до друку на деякий час відклали.

Спочатку О. Ф. Негрі планував здійснити значне і, ймовірно, окреме видання. Воно мало містити вказівки на різночитання у всіх можливих списках, докладні географічні і лінгвістичні примітки, і могло стати врешті посібником для вивчення тюркських мов. Проте рукопис “Історії кримських ханів” не виправдав сподівань сумлінного дослідника і в “Записках” він вирішив опублікувати лише уривки з 257-сторінкового тексту [12]. Після стислої характеристики рукопису упорядник лаконічно передав зміст майже п’ятої частини тексту, присвяченої оповіданням від Адама до Чингіз-хана. Лише після цього він почав наводити витяги з рукопису. Більш детально джерело наводиться розпочинаючи з засновника династії кримських ханів — Хаджи-Гірея. Завершує своє оповідання автор правлінням Арслан-Гірея (1748 — 1756). Зазначимо, що упорядник обмежився мінімумом текстувальних приміток.

Видатний дослідник історії Кримського ханства В. Д. Смирнов відносив це джерело до першої категорії цінності по даному предмету, ставлячи його в один ряд з твором кримського історика середини XVIII ст. Сеїда-Мухаммеда-Різи “Сім планет”. Рукопис, перекладом якого займався О. Ф. Негрі, був, значною мірою, скороченим варіантом “Семи планет” з деякими додатковими відомостями, укладений, ймовірно, наприкінці XVIII ст. Перевага “Історії кримських ханів” полягала в тому, що скорочення торкнулось розлогих метафор, і текст джерела внаслідок цього ставав значно простішим, нагадуючи прагматичний виклад історії, і легшим для перекладу. Переклад О. Ф. Негрі В. Д. Смирнов оцінював дуже високо, відзначаючи, що йому вдалося поєднати прагнення до буквральності з передачею відтінків стилю автора. Основним недоліком публікації було те, що

джерело опублікували уривками, а не цілком²⁶.

Не знайшли у початковий період свого відображення в “Записках” зусилля кореспондента Товариства викладача Рішельєвського ліцею Й. Г. Шершеневича по перекладу з латини “Опису Криму” Мартина Броневського (1578). Протягом 1846 — 1848 рр. перекладач працював з обома відомими тоді виданнями — кюльнським (1595) та лейденським (1630). Після завершення роботи перекладу було передано до видавничого комітету. Але там вони пролежали майже двадцять років. “Опис Криму” з’явився аж у восьмому томі 1867 року (с. 333 — 367). Можливо це пояснюється тим, що, як зазначено у звітах, заняття Й. Г. Шершеневича відносились не до основних дій Товариства, а до так званих “приватних занять”.

Завдяки М. А. Оболенському у розпорядженні Товариства опинилось нарративне джерело з історії Криму XVII століття. У червні 1848 р. він надіслав оповідання православного священика Іакова, який у 1634 — 1635 рр. перебував у Криму разом з російським дипломатом. Джерело було надруковано оперативно — уже у другому томі [33]. Ґрунтовну вступну статтю написав сам М. А. Оболенський, а у підготовці приміток взяв участь М. Н. Мурзакевич.

Завершує цю групу джерел “Девар Сефафаїм” або оповідання про історію кримських ханів, написане наприкінці XVII — у першій третині XVIII ст. [34]. Автором його був Давид Ляхну. Вперше його переклад представив на засіданні наприкінці 1846 р. учитель євпаторійської караїмської школи Г. Фіркович. Наступного року у розпорядженні Товариства опинилось два списки джерела. Один, повніший, надійшов від таврійського і одеського гахама С. Бобовича, а другий — скорочений, але назавжди — від іншого учителя євпаторійської караїмської школи А. С. Фірковича. Переклад було доручено зробити учителю Одеського єврейського училища І. Фінкелю. Перекладач уже того року впорався із завданням, опрацювавши шість із 23 розділів твору, починаючи з дев’ятого (1695 р.) і підготувавши передмову. “Девар Сефафаїм” було опубліковано у другому томі (у підготовці приміток взяв участь М. Н. Мурзакевич)²⁷. У третьому томі ця група джерел, як і попередня, представлена не була.

На межі 40–50-х рр. у Товаристві поживався інтерес до публікації джерел з історії Запорізької Січі. Зацікавлення цією історією фіксується уже у перші місяці його існування (М. І. Надеждін).

Сприяла цьому і поява спогадів запорожця Микити Коржа. У 1853 р. було опубліковано окремим виданням два джерела з історії Запорізького козацтва (див наст. параграф). Наступного року після появи цієї книги вийшов друком третій том “Записок”. В ньому архієпископ Гавриїл опублікував донесення генерала П. Текелія до Катерини II про знищення Січі у 1775 р. [52]. Цінність цього документа відзначив М. І. Марченко²⁸. Такою, трагічною за змістом, публікацією було започатковано на сторінках “Записок” міцну традицію видання історичних джерел з історії українського козацтва.

Значне місце археографи Товариства приділяли історії Південної України кінця XVII — XVIII ст. — часу боротьби Російської імперії за приєднання краю, подальшого його заселення і освоєння. Характерною особливістю зібрання джерел була перевага актового матеріалу, що і відбилось на сторінках “Записок”. З різних причин не всі вони були опубліковані.

Боротьбу Московського царства з Кримським ханством наприкінці XVII ст. відобразили два джерела, надіслані з Москви. Одне з них надійшло від російського купця, московського почесного громадянина і відомого збирача старожитностей І. М. Царського. Це — список з відписки боярина Б. Шереметева до царів Івана і Петра про взяття фортеці Кізікермен (1695) [44]. У 1851 р. І. М. Царський надіслав три пам’ятки житійної літератури та дві реляції про бойові дії під Очаковом (1737) та Ізмаїлом (1791), які тоді не було надруковано. Співпраця з відомим колекціонером стала можливою через його особисте знайомство з М. Н. Мурзакевичем. Останній ще напередодні заснування Товариства бував у нього вдома і оглядав зібрання рукописів²⁹, опис якого здійснив і видав у 1848 р. сам П. М. Строев.

Як відомо, гетьман І. С. Мазепа брав активну участь у боротьбі з Кримським ханством. В опублікованій відписці його було схвально згадано кілька разів. Саме І. С. Мазепа був причетний до складання “Опису Дніпра” (1697). Петро I після успішних Азово-Дніпровських походів доручив гетьманові зробити ретельний опис ріки, зокрема на татарському прикордонні від м. Переволочної до Чорного моря. До Одеси “Опис Дніпра” потрапив у 1848 р. завдяки І. І. Беляєву — дійсному члену Московського товариства історії і старожитностей російських, відомому архівісту, який у другій половині 40-х рр. працював в системі архівних установ, на основі яких у 1852 р.

буде утворено Московський архів міністерства юстиції (ММЮ). Примітками опубліковане джерело спорядили, крім московського архівіста, М. Н. Мурзакевич та М. М. Бухтеев [51].

Поява публікації І. Д. Беляєва та співпраця М. А. Оболенського (про це ще йтиметься у наступному параграфі) знаменувала процес налагодження Товариством наукових контактів з провідними архівними установами Москви, де передбачалось знайти важливі джерела для історії Південної України. Зокрема, про це безпосередньо йшлося, у листі до першого з науковців³⁰.

Перша половина XVIII ст. була відзначена в “Записках” одним джерелом — спеціальним документом (“інструмент”) щодо встановлення кордонів між Росією та Туреччиною (1742) після війни 1735 — 1739 рр. [36]. Упорядника не зазначено, але вказівка на знайдення його в архіві фортеці св. Дмитрія Ростовського не залишає сумнівів, що ним був М. Н. Мурзакевич. Завдяки невтомному секретареві у 1852 р. до зібрання Товариства потрапив щоденник (список) одного з російських воєначальників згаданої вище війни Б. К. Мініха, який було опубліковано уже у четвертому томі.

Процесу посилення військової присутності і заселення Південної України у середині XVIII ст. не було присвячено окремих археографічних публікацій. Проте декілька документів було надруковано у статтях. Так Г. І. Соколов опублікував витяг з документа про фортецю св. Єлисавети (1754 р.), історії якої він присвятив і саму статтю (1850) [25]. Дослідник у 1842 — 1845 рр. займався упорядкуванням архіву цієї фортеці, склав його опис. Залишається лише пошкодувати, що звітти не було надруковано більше джерел. С. В. Сафонов у своїй статті у першому томі “для переконливості оповідання” вніс у канву описуваних подій шість документів [2]. Вони торкаються історії переселення архіпелазьких греків на південь України (1764 — 1797). У 1845 — 1852 рр. він надіслав Товариству кілька документів з історії Нової Сербії (1752 — 1764), а також три ордери Г. О. Потьомкіна (1783 — 1788), які не було тоді опубліковано.

У 1853 р. М. Н. Мурзакевич надрукував (у третьому томі) опис Азовської губернії (1776 — 1783)[46], укладання якого він датував 1779 роком. Сучасний донецький дослідник В. О. Пірко довів, що відбулося це дещо пізніше, ймовірно у 1781 р.³¹ Упорядник

відзначив, що джерело знайдено у Катеринославі, а його публікація — вагоме доповнення до першої частини “Хронологічного огляду історії Новоросійського краю” А. О. Скальковського (і вказав навіть до якої сторінки). Ущипливе зауваження М. Н. Мурзакевича цілком стає зрозумілим, якщо мати на увазі їх зіпсовані особисті стосунки. Тут принагідно зазначимо, що саме завдяки “Геродоту Новоросійського краю”, його пошуковій роботі і перевезенню до Одеси багатьох матеріалів для історичного архіву, стали можливими у “Записках” кілька археографічних публікацій (див. третій параграф цього розділу). У другому томі було опубліковано 20 ордерів Г. О. Потьомкіна (1788 — 1791) та 10 рескриптів Катерини II до правителя Катеринославської губернії В. В. Каховського (1792) з архіву Катеринославського губернського архіву, які змальовують заходи російського уряду по відвоюванню Північного Причорномор’я і зміцнення там своєї влади [29, 30]. Хоча упорядника не вказано і М. Н. Мурзакевич лише раз зазначений як упорядник у примітках до першої публікації, можна певно твердити, що саме він підготував їх до друку. Так само, ймовірно, М. Н. Мурзакевич причетний до публікації документа про забудову міста Гаджибею у 1794 р. Тому важко погодитись з думкою одеського історика О. І. Маркевича (1900), що публікація деяких з рескриптів могла належати А. О. Скальковському. Це могло бути так, якщо б він, як стверджував і сам О. І. Маркевич, “не розійшовся” з владним секретарем Товариства. Це очевидніше з огляду на те, що А. О. Скальковський у першому томі у своїй статті опублікував два рапорти В. В. Каховського (1792), в яких містились описи Очаківської області, знайдені 1839 року в Херсонському губернському архіві [4]. Подібні документальні вкраплення у своїх працях у цей період робили (крім Соколова, Сафонова і Скальковського) архієпископ Гавриїл, М. Н. Мурзакевич, П. І. Ляликов, К. П. Смольянинов [20, 21, 23, 24, 26, 40, 47].

Серед неопублікованих джерел варто відзначити листи турецького візиря до головнокомандуючого російською армією І. В. Гудовича під час російсько-турецької війни 1768 — 1774 рр. Переклад з турецької мови зробив О. Ф. Негрі (1850). Друга половина 40-х років, як і попереднє п’ятиліття, виявилось для нього непродуктивною в археографічному відношенні. Не побачив світ його переклад фірмана турецького султана Селіма II до польського короля Стефана

Баторія (1577). Ймовірно, до цього спричинилось невірне датування документа — адже Селім II Мест, син Роксолани, помер у 1574 р. Така ж доля спіткала турецький текст договору між Росією і Туреччиною, і так само було з уривками твору Васиф-Ефенді про російсько-турецьку війну 1768 — 1774 рр.

Посилена увага науковців Товариства до таких визначних осіб в історії Південної України як Катерина II та Г. О. Потьомкін відобразилась і в опублікованих наративах. У листопаді 1851 р. на засіданні було зачитано журнал відомої мандрівки самодержиці на південь імперії у 1787 р. Джерело надійшло від І. М. Царського. Адже воно вказано (як і відписка Б. Шереметева) у згаданому описі колекції³². Можна передбачити, що упорядкуванням джерела займався М. Н. Мурзакевич, хоча сам він у покажчику статей до 13 томів “Записок” назвав упорядником власника рукопису³³. Журнал оперативно передали до видавничого комітету і опублікували (1853) витяг з нього про маршрут, починаючи з Кременчуга [45]. Щоправда, не було опубліковано копії деяких матеріалів про цю мандрівку представлені у вересні 1851 р. предводителем дворянства Херсонського повіту М. П. Вергильяком. На засіданні вирішили не передавати їх до видавничого комітету, а “зберігати в архіві Товариства”.

У листопаді 1849 р. на засіданні заслухали опис обряду погребіння Г. О. Потьомкіна (13 жовтня 1791 р.), зачитаний М. Н. Мурзакевичем. У травні 1851 р. учитель кишинівської духовної семінарії М. В. Неводчиков надіслав список уже надрукованої 1791 року в Яссах промови архієпископа Амвросія під час погребіння Г. О. Потьомкіна. Джерело опублікували у третьому томі [50]. Менше поталанило його знахідці у місцевій семінарській бібліотеці. Він спочатку повідомив, а потім і переправив до Товариства (1852) “Слово” архієпископа Гавриїла під час “відкриття” Вознесенського намісництва 10 травня 1795 р. у Новомиргороді. Далі видавничого комітету “Слово” не пробилось. Заключає перелік опублікованих джерел цієї групи опис подорожі перебування в Яссах митрополита Іони, який опосередковано торкається особи Потьомкіна. Опис надійшов з Тифліса від історика Грузії П. І. Іоселіані.

Найціннішим з зібраних і неопублікованих до середини 50-х років джерел був щоденник відомого вченого-природознавця, академіка

Петербурзької Академії наук Й. А. Гільденштедта (1745 — 1781) з описом подорожі на південь імперії (1773 — 1774). Джерело потрапило до Товариства від інспектора сільського господарства південних губерній Росії Д. М. Струкова. Щоденник, що надійшов (грудень 1853 р.) уже в російському перекладі, зробленому одним з чиновників того відомства (Енгельгардт), було гідно оцінено і вирішено навіть опублікувати окремою книгою. Проте надруковано його було лише у 1879 р. і не окремо, а в одинадцятому томі “Записок” (С. 180-228)³⁴.

Варто зазначити, що історичні джерела, опубліковані Товариством, не обмежувались історією Південної України. Адже своїм завданням воно ставило досліджувати територію краю, підпорядкованого управлінню новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Новоросійський же край і Бессарабія — це були ще і території сучасних Молдови та Росії, суміжні з Південною Україною. Більше того, науковці цікавились і тими джерелами, що виходили за межі генерал-губернаторства.

Так, у першому томі було надруковано грамоту і указ російського царя Петра I. Грамоту від 1 жовтня 1704 р. адресовано полковникові Ізюмського полку Ф. В. Шидловському [9]. В цьому об’ємному документі мова йде про необхідність наведення порядку на південному прикордонні цього наймолодшого тоді полку на Слобідській Україні. Зокрема говорилось про правобережжя Сіверського Донця, район торських і бахмутських соляних промислів — регіон, який був зоною спільного заселення і господарчої діяльності запорозьких і донських козаків, населення слобідських полків і Гетьманщини, і в той же час був об’єктом нападу татар. Копію грамоти представив архієпископ Гавриїл (В. Ф. Розанов). Згодом у розпорядженні Товариства опинилось ще кілька її списків, але всі зусилля знайти оригінал виявились марними. Тому було вирішено надрукувати зведений із всіх списків варіант, а за основу взяти примірник архієпископа Гавриїла. Упорядник, як і в попередньому випадку, залишається невідомим.

Указ Петра I (від 21 вересня 1724 р.) про розшуки кам’яного вугілля у басейні Дону у межах тодішньої Воронежської губернії (сучасна територія Росії) М. Н. Мурзакевич знайшов в архіві фортеці св. Дмитрія Ростовського. Сам же він його підготував до друку і

опублікував з невеличкими примітками і таким самим коментарем [10]. А у другому томі невтомний секретар, наче віддячуючи місцю зібрання архівних матеріалів опублікував реляцію від 24 вересня 1761 р. про закладку фортеці св. Дмитрія Ростовського³⁵.

Окреме місце серед археографічних публікацій посідають грамоти господарів (воєвод) Молдавського князівства. В історичній літературі вважається, що ідея про зібрання, систематизацію і видання джерел з історії Валахії і Молдови народилась у оточенні П. Д. Кисельова — верховного правителя Дунайських князівств за Адріанопольським договором 1829 р.³⁶ Підготовча робота зайняла деякий час. На думку молдавського історика П. В. Советова публікація середньовічного актового матеріалу Молдавського князівства розпочалась в Російській імперії і згаданих князівствах майже одночасно — у 40-ві рр. XIX ст. силами Ю. Венеліна, М. Мурзакевича, Н. Балческу, М. Когелнічану, Б. Хаждеу ті інших³⁷. Першою ластівкою у публікації грамот було безсумнівно видання Ю. І. Венеліна “Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты” (СПб., 1840). Інший дослідник молдавських грамот О. Н. Никитич вважав, що подальше видання цих джерел було спорадичним. І першим, хто продовжив їх публікацію, він назвав М. І. Надеждіна³⁸.

М. І. Надеждін, готуючи статтю про один з міських центрів східних слов'ян Пересічень, намагався пов'язати його історію з населеним пунктом у Бессарабській області (нині селище Пересічене Оргіївського району Республіки Молдова). На прохання Товариства бессарабський військовий губернатор П. І. Федоров допоміг віднайти і представив авторові список і переклад грамоти молдавського воєводи Ілії (1396). Оскільки окремого джерелознавчого дослідження щодо цього джерела не було здійснено, відзначимо, що тут є явна неточність, оскільки у згаданому році воєводою був Штефан I, а воєвода Ілляш (Іліє) правив у 1432 — 1433, 1435 — 1436 та 1436 — 1442 рр. Отже, або невірне датування (ймовірніше), або невірна атрибуція. Обидва тексти було надруковано у примітках до статті М. І. Надеждіна [3].

У першому томі це була не єдина публікація — у відділенні “Збірка матеріалів” з'явилися ще дві грамоти. Перша — земельне пожалування Олександра Доброго (Александру чел Бун) (1407), за якого влада господарів у Молдавському князівстві значно зміцнилась.

Цей документ подарував Товариству М. І. Наєждін, який придбав його під час мандрівки по Молдові. Упорядника, який після тексту оригіналу “для ліпшого розуміння” подав текст грамоти тодішньою російською транслітерацією, ретельний опис документу і текстуальні примітки, не зазначено, але є всі підстави вважати ним секретаря М. Н. Мурзакевича [7]. Друга — грамота (копія) воєводи Антіоха Кантемира на підтримку Киприанівського монастиря (1698) [8]. Її представив Товариству директор бессарабських училищ кореспондент І. О. Нелідов, а підготував до друку, ймовірно, все той же М. Н. Мурзакевич (хоча в своїй “Автобіографії” він про це не пише).

У серпні 1848 р. за сприяння І. О. Нелідова учитель Кишинівської гімназії Г. М. Білевич подарував Товариству грамоту господаря Штефана І, надіславши її з перекладами на румунську (1759) та власним — на російську (“керуючись в тих місцях, де в оригіналі не вистачало слів або не можна було розібрати букв, хоча не зовсім правильним роминським перекладом”). Гадаємо, що саме після цього М. Н. Мурзакевич вирішив вести цілеспрямований пошук цих джерел. У жовтні 1848 р. він звернувся до І. О. Нелідова з проханням зайнятись зібранням “молдавських грамот писаних по-слов’янські”. У разі невисокої ціни Товариство було готово навіть їх купувати. Наслідком цих перших зусиль було надходження з Тирасполя від губернського секретаря І. Круковського грамоти Петру Рареша (1535), яку він знайшов серед паперів свого померлого родича³⁹.

На початку 1849 р. М. Н. Мурзакевич вирішує підняти пошукову роботу на новий рівень. 5 лютого він звернувся до Товариства з листом, в якому виклав суть і програму пошукової діяльності. Грамоти (починаючи з XIV ст.), на його думку, “крім філологічної важливості древньої слов’янської мови, дорогоцінні для місцевої історії і топографії тим, що заключають в собі силу географічних указань, тепер майже невідомих”. Акти ці, як земельні пожалування, необхідно розшукувати в архівах дворянських депутатських зборів і повітових судів і отримати хоча б на деякий час для скопювання. Друкувати їх можна і у “Записках”, але доцільніше — окремим виданням. На завершення він сформулював значення таких публікацій (наукове і політичне): “У такий спосіб збагатиться місцева древня історія і географія, і збережуться від остаточного знищення цікаві акти, які безперечно доводять панування слов’яно-руське в

тих країнах, де тепер дехто думає бачити початок іноземний”⁴⁰.

За ініціативою М. Н. Мурзакевича у лютому 1849 р. було відправлено лист до військового губернатора П. І. Федорова, який тоді був ще виконуючим обов’язки новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, з проханням посприяти розшукам, а потім звернулись і до обласного предводителя дворянства. Від П. І. Федорова імпульс пішов до бессарабського обласного правління, а звідти — до обласних дворянських депутатських зборів, цивільного суду та межевої контори. Першими відреагували повітові суди. Сорокський і Акерманський суди повідомили про відсутність таких документів, а ось надіслання у червні того року грамоти господаря Олександрю Лепушняню (1554) з Кагульського повітового суду стало “першою ластівкою”. 16 грудня з Бессарабської межевої контори було одержано ще дві грамоти XVII ст. (1609, 1667). Після виготовлення копій Товариство зобов’язувалось повернути оригінали назад. Всі зібрані за рік п’ять грамот М. Н. Мурзакевич опублікував у другому томі [27]. В одній з приміток, яка по суті відіграла роль передмови, упорядник зазначив, що цінність цих джерел полягає в тому, що вони: 1) досить давні; 2) написані слов’янською мовою і, головне, 3) показують процес заселення Бессарабії.

За чотири дні до надходження з межевої контори надійшов лист від Бессарабського обласного цивільного суду з повідомленням про наявність грамот. Проте деяка їх частина, особливо по межових справах, постійно використовувалась у судочинстві. Одному з чиновників було доручено відібрати такі з них, які не могли бути задіяні найближчим часом. Наслідки не забарились і 18 квітня 1850 р. до Одеси було відправлено вісім грамот XVI — XVII ст. Після повернення документів (червень 1851 р.) з суду було надіслано ще сім грамот XV — XVII ст. (листопад 1851 р.). Накопичені і підготовлені до друку 15 грамот було опубліковано у третьому томі “Записок” [43]. Надходження актів тривали і в 1852 — 1853 рр. — від бессарабського обласного предводителя дворянства і приватних осіб, але той матеріал через Кримську війну не вдалось підготувати до друку⁴¹.

На початку 50-х рр. крім “бессарабського” напрямку пошуку грамот відкрився ще один — “петербурзький”. Незважаючи на майже десятилітнє дистанціювання від діяльності Товариства, до цієї справи несподівано підключився О. С. Стурдза. Колишній віце-президент

Товариства — греко-молдавського походження, зять молдавського та валаського господаря Константина Іпсиланті, був палким апологетом православ'я, прихильником посилення викладання молдавської мови у бессарабських навчальних закладах⁴². Наприкінці жовтня 1851 р. він подав до наукової установи записку, в якій було наведено пропозиції щодо розширення евристичної діяльності (оскільки є підстави думати, що автором документа міг бути і не екс-віце-президент, то назвем його умовно “записка Стурдзи”). У документі повідомлялось, що в архівах Сенату та Азійського департаменту міністерства іноземних справ можуть знаходитись грамоти з історії Болгарії, Молдови та Румунії. Адже відразу після приєднання Бессарабії до Російської імперії значна частина судових справ потрапляла до Сенату, а у згаданому департаменті відбувалася перевірка перекладів. Також там висловлювалася порада звернутись як до громадськості, так і до влади, зокрема митрополитів і настоятелів монастирів, Молдавського і Валаського князівств з пропозицією надати Товариству грамоти чи інші акти, котрі могли бути у їх розпорядженні. Важливо відзначити, що саме у “записці Стурдзи” вперше містяться настанови щодо правил археографічної едичії у Товаристві: під час “списування особи, на які це буде покладено, дотримувались принаймні деяких правил, що обумовлюють працю археографічну: стосовно буквальної правильності списків, позначення джерел звідки взяті, опису оригіналів тощо. Після надходження виготовлених у такий спосіб копій, бажано було б одержати й оригінальні, принаймні найвизначніші, грамоти, для того, щоб члени Товариства, яким доручена буде остаточна розробка, могли самі розглянути їх і доповнити видання археологічними примітками, знімками тощо”. Водночас, з огляду на цінність джерел, передбачалось видання їх і без останнього етапу — адже автор був “цілком переконаний у користі, яку принесе історії таке зібрання актів і видання їх, навіть без коментарів”⁴³.

Товариство лише частково підтримало широку ініціативу О. С. Стурдзи. Очевидно, що було вирішено працювати лише у межах імперії, не ведучи пошуків на території сусідніх держав. По допомогу звернулись до М. С. Воронцова, щоб ті з актів у Петербурзі, які написані по-слов'янськи і торкались Бессарабії (а саме такі цікавили М. Н. Мурзакевича), одержати в тимчасове користування. Намісник Кавказу відразу висловив сумнів, що у міністерстві іноземних справ

вдається здобути оригінали і тому у Товаристві у вересні 1852 р. погодились на копії, наполягаючи, щоб їх було здійснено “слово в слово, буква в букву і зі всіма вжитими розділовими знаками, а також з ретельним описом прикладених до них печаток”. Через рік прохання повторили, вказавши на п’ять відібраних грамот. Врешті в архіві з них було зроблено копії, відправлено до Тифлісу, а вже звідти — до Одеси.

Ще складнішою виявилась справа з матеріалами сенатського архіву. М. С. Воронцов звернувся з проханням Товариства до міністра юстиції. Той підтвердив наявність таких грамот, але заперечив можливість надання їх у розпорядження Товариству, мотивуючи це тим, що: 1) вони не можуть слугувати допомогою у поясненні історії Бессарабії, тому що в них містяться лише повідомлення про надання деяких прав приватним особам та 2) публікація цих документів могла спричинитись до відновлення чи продовження судових справ⁴⁴. Про це повідомив Товариству у травні 1854 р. новий новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М. М. Анненков. Саме того року М. С. Воронцов склав з себе і номінальні повноваження керівника краю. Проблеми у петербурзьких архівах наче символізували, що наукова установа все менше могла розраховувати на тоді уже тяжко хворого покровителя.

Публікацію грамот, особливо передачу тексту, намагались здійснювати найякісніше (залишаючи поза увагою передмови, коментарі, легенди тощо). Але навіть і цей елемент археографічної підготовки виявився небездоганим. Це стало очевидно, коли у 60–70-ті рр. ХХ ст. молдавські науковці здійснили серійну публікацію цих джерел. Серед них були і грамоти, опубліковані у другому-третьому томах “Записок”. Так, у публікації грамоти Константина Могили (1609) на думку упорядників М. Н. Мурзакевич припустився семи помилок, в тому числі пропустив слово і неправильно датував джерело⁴⁵. Незважаючи на ці недоліки можна твердити, що Товариство вчасно відреагувало на потреби науки і суспільства, започаткувавши такий важливий напрямок своєї діяльності як публікація грамот з історії Молдавського князівства.

Багато знахідок рукописів здійснив А. С. Фіркович. У першому томі було розміщено список частини знайдених манускриптів [15]. У подальшому, як зазначалось, А. С. Фіркович продовжив пошуки

і кількість знахідок збільшилась (але не зріс до них інтерес Товариства). Наприкінці 60-х років він задумав вилучити знайдені матеріали із зібрання Товариства, мотивуючи це тим, що джерела не знаходять там належної наукової уваги. Йому вдалося досягти своєї мети і продати манускрипти Петербурзькій публічній бібліотеці за 100 тис. крб.

У своїй діяльності Товариство не широко практикувало друк джерел, які були географічно віддалені від Новоросії і Бессарабії. Не побачили світ дві оригінальні грамоти польських королів — привілеї трокським караїмам (надійшли з Вільно) та деякі інші матеріали з історії Росії і Туреччини. Єдиним винятком в цей період стала договірна грамота сербського короля Стефана Уроша I Великого з хорватським містом Дубровник (1254), опублікована у першому томі [5]. Оригінал цієї грамоти передав у власність Товариству Д. М. Княжевич, до якого вона потрапила від Є. Обреновича — колишнього президента Ради Сербського князівства (яке користувалось на той час правами автономії у складі Османської імперії). Копію її ще у 1840 р. надрукував у Белграді П. Карано-Тврткович в “Сербских споменицах”, але редакційний комітет вирішив оприлюднити і оригінал. На жаль упорядник (М. Н. Мурзакевич) не надрукував перекладу, хоча у примітках разом з детальним описом самого документа подав його стислий зміст.

Не знайшли відображення у перших трьох томах етнографічні матеріали кримських татар, які зібralи і представили Товариству Є. П. Шевельов та А. Ч. Крим-Хаваджи, а також житійна література. Зокрема, у першому томі внаслідок заборони Петербурзького комітету духовної цензури не були надруковані “Життя” Стефана Суразького та Іоанна Сучавського (XIV ст.)⁴⁶. Д. М. Княжевич ще 1840 року у своїх програмових промовах вказав на першочергову необхідність ознайомлення з “Житієм” Іоанна Нового. Рукопис грецькою мовою, за чутками, зберігався в Акермані у Грецькій церкві (Іоанна Хрестителя). Для пошуку рукопису було вирішено звернутись до наглядача Акерманського повітового училища, а для здобуття, у разі успіху, до архієпископа кишинівського Дмитрія⁴⁷.

Через два місяці з Акерману було надіслано взятє зі згаданої церкви видання “Життя” 1819 року, опубліковане грецькою мовою у Яссах. Товариство доручило зробити список з “Життя” і

переклад дійсному члену архімандриту Порфирію (Успенському), а штатного наглядача (тоді ним числився Ф. І. Клименко⁴⁸) попросили продовжити пошуки рукопису. В Акермані рукопис так і не було знайдено. Наприкінці травня і архієпископ кишинівський Дмитрій повідомив про безуспішні пошуки рукопису, з якого було здійснене видання 1819 р. Пошук рукопису просили провести навіть М. І. Наєждіна, який збирався у подорож по землях південних і західних слов'ян і навколо Карпат у 1841 р.⁴⁹ Результат був такий самий. Щоправда після подорожі у 1843 р. М. І. Наєждін подарував Товариству копію “Житія” св. Василя Сурозького⁵⁰.

Тим часом архімандрит Порфирій працював над даним йому дорученням і на початку листопада 1840 р. доповів про його виконання. Коли розпочалась підготовка до видання першого тому “Записок” Товариство звернулось до Петербурзького комітету духовної цензури за дозволом на публікацію “Житій” Василя Сурозького та Іоанна Нового. Наприкінці 1843 р. було одержано негативну відповідь і обидва джерела почали чекати свого часу на оприлюднення⁵¹. Зазначимо, що архімандрит Порфирій багато подорожував по світу, зокрема по Сходу. Після подорожі у 1845 р. на Синайську гору він повідомив наукову громадськість про існування т. з. Синайського рукопису Біблії, видання якого здійснене було у 1862 р. у Петербурзі німецьким професором Тишендорфом⁵².

Варто відзначити і такий прояв археографічної діяльності Товариства як друк історіографічних пам'яток. У цей час було придбано цілу низку невиданих і невідомих творів видатних археологів І. П. Бларамберга та П. Де-Брюкса. Згодом було опубліковано по одній статті кожного автора [17, 55].

Говорячи про методичку підготовки джерел до друку варто відзначити намагання якнайточніше передати їх тексти. У примітках часто відзначалось, що текст передавався “зі всією точністю”, “в точній копії”. У кількох випадках були наведені факсимільні відтворення документів (грамота Стефана Уроша, деякі молдавські грамоти, ордери Г. О. Потьомкіна). На місцях пошкодження документів ставились крапки, а у тих випадках, коли літери ставили згодом, їх виділяли курсивом. Крім текстуальних приміток джерела супроводжувались і примітками щодо змісту, які часто-густо відігравали роль як археографічної, так і історичної передмови. Проте

ці елементи науково-довідкового апарату не завжди були наявними, що знижувало якість археографічних публікацій. Слабкою ланкою археографічних публікацій був і такий їх елемент як інформація про джерело — заголовки і особливо легенди. Головне, що треба відзначити — це бажання одеських науковців докладати максимум зусиль для здійснення якісних публікацій, що призводило до напрацювання певних прийомів і методів видання джерел.

§ 2. ПІДГОТОВКА І ПУБЛІКАЦІЇ ЄДИНОГО ОКРЕМОГО АРХЕОГРАФІЧНОГО ВИДАННЯ

Серед порівняно незначної кількості окремо виданих праць Товариства звертає на себе увагу поява єдиної археографічної публікації, що з'явилась поза “Записками”. Вона містила два наративних джерела з історії Запорізького козацтва. Дана книга, як і всі інші книги у світі, мала свою історію.

Як уже зазначалось, Товариство уже у перші місяці свого життя обрало “запорізьку” тематику як одну з основних. Додамо до цього, що член Товариства А. О. Скальковський у 1842 р. при допомозі М. С. Воронцова і сприянні Товариства видав “Историю Новой Сечи или последнего Коша Запорожского”, а для першого тому “Записок” М. П. Вертіляк підготував повідомлення “Надгробия кошевых Гордиенки и Ерофеева”. М. Н. Мурзакевич у листуванні з секретарем Московського товариства історії і старожитностей російських О. М. Бодянським завжди відзначав потяг останнього до україністики. У листі від 19 жовтня 1842 р. він повідомляв московського адресата про надіслання вилученого з продажу “Устного повествования Н. Коржа”, підкреслюючи цим близькість наукових інтересів двох установ (“адже Запоріжжя споріднене з Малоросією”)⁵³.

Тому, зовсім не дивним було звернення С. В. Сафонова до історії козацтва. У травні 1844 р. він передав до Товариства фрагмент твору С. І. Мишецького під назвою “История о казаках запорожских, как оныя издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды” (далі — “История о казаках”)⁵⁴. Степан Васильович Сафонов (1811 — 1862) був випускником Харківського університету.

У 1825 р. він поступив на службу до канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова. Внаслідок сумлінної праці С. В. Сафонов поступово перетворився із звичайного переписувача паперів у кабінетного секретаря і одну з найближчих осіб графа. Він дуже рано розпочав літературну діяльність — у 1828 — 1830 рр. надрукував в “Одесском вестнике” “Путевые заметки по Новороссийскому краю”. Службове становище визначило і тематику його найвідоміших літературних творів, які відчули на собі відбиток особистих вражень: 1843 — “Восхождение на Везувий” (в альманасі “Подарок бедным”); 1837 — “Поездка к восточным берегам Черного моря, на корвете Ифигения” (здійснив разом з Воронцовим у 1836 р.); 1838 — “Описание чумы, постигшей Одессу в 1837 году”; 1840 — “Описание пребывания императорской фамилии в Крыму 1837 года”.

З відкриттям Товариства, на першому ж засіданні, С. В. Сафонова обрано дійсним членом. Для першого тому “Записок” він підготував статтю “Остатки греческих легионов в России, или нынешнее население Балаклавы” (с. 205-238), всередині якої містилось кілька документів. У 1843 — 1844 рр. С. В. Сафонов перебував на посаді віце-президента Товариства. Втім, у 1844 р. він змушений був залишити цю посаду, оскільки у 1844 р. разом з Воронцовим від’їхав до Петербурга, а потім — на Кавказ. Там С. В. Сафонов, перебуваючи на посаді директора канцелярії намісника, не полишав літературної діяльності. Саме за його проектом було започатковане видання “Кавказский календарь”. У 1852 р. С. В. Сафонов став сенатором і провів решту життя у Петербурзі, займаючись державними і сімейними справами⁵⁵.

Близькість до Воронцова надавала С. В. Сафонову чудову можливість познайомитись з його величезною бібліотекою. Саме ця обставина і спричинилась до того, що він став причетним до становлення археографії на півдні України.

Бібліотека Воронцова була і залишається невичерпним джерелом для істориків і археографів. На нашу думку, серед одеських дослідників у найбільшій мірі нею скористався М. Н. Муракевич. Ще у 1833 році на шпальтах “Одесского вестника” він розпочав публікувати документи з неї і протягом 30–40-х рр. надрукував цілу низку важливих джерел⁵⁶. А першою археографічною публікацією С. В. Сафонова стала знайдена у бібліотеці Воронцова “Записка о

том, сколько я памятую о крымских и турецких походах”, в якій анонімний автор розповідав про події російсько-турецької війни 1735–1737 рр. Вона з’явилась у 1836 р. в “Одесском вестнике” (№№ 47–53) і окремим відбитком (179 с.). Наступним його археографічним проектом стала “История о казаках”.

Як свідчив М. Н. Мурзакевич, М. С. Воронцов мав кілька бібліотек — у Петербурзі, Москві, Мошнах, Алупці і Одесі⁵⁷. Оскільки С. В. Сафонов у 1844 р. перебував у Петербурзі і звідти переслав до Одеси перший уривок “Истории о казаках”, вважаємо, що дане джерело зберігалось саме у петербурзькій бібліотеці Воронцова.

Після одержання від свого віце-президента перших уривків “Истории о казаках” у Товаристві було вирішено дочекатись від нього решти, щоб з’ясувати цінність цього джерела, а потім вирішити: чи варто його видавати. Спочатку пересилка “Истории о казаках” йшла досить енергійно. На 16 червня 1844 р. у Товаристві знаходились крім двох розділів (8-го і 14-го) ще розділи перший-четвертий⁵⁸, а до 14 листопада того року у його розпорядженні було уже десять розділів, до яких С. В. Сафонов додав пояснювальні примітки. Оскільки до Одеси не були надіслані всі розділи, то знову було вирішено зачекати, але цього разу — “щоб весь цей манускрипт, після обговорення його вартості, видати своїм коштом”⁵⁹.

Проте після такої обнадійливої заяви справа з виданням призупинилась. Можливо на це вплинув той факт, що 15 листопада 1844 р. новим віце-президентом Товариства замість С. В. Сафопова було обрано О. Ф. Негрі. 15 січня 1845 р. на засіданні були зачитані лише шостий та сьомий розділи (а до 14 листопада того року дістались лише до дванадцятого). Тоді ж було вирішено справу з “Историей о казаках” передати на розгляд секретаря (М. Н. Мурзакевича) та дійсного члена К. П. Зеленецького, які повинні були підготувати повідомлення про її долю⁶⁰.

Тим часом, у лютому 1845 р. С. В. Сафонов надіслав останній розділ твору, а разом з ним і листа, в якому йшлося про важливість і цінність запропонованого до уваги Товариства джерела. Він підкреслив, що видання його могло б принести користь науці, а Товариству — сприяти досягненню мети його існування. Також ек-віце-президент просив для покращання видання доручити одному або кільком членам Товариства зібрати пояснювальні відомості щодо

згадуваних в “Истории о казаках” місцевостей.

Однак у Товаристві не поспішали з виданням. Аналіз “Истории о казаках” зайняв у М. Н. Мурзакевича і К. П. Зеленецького цілий рік. Лише 7 лютого 1846 р. секретар Товариства визнав, що твір С. І. Мишецького містить в собі важливі відомості з історії Запорізької Січі. На його думку, представлено до розгляду джерело можна було друкувати коштом Товариства, але за умови додання до нього пояснювальних приміток, малюнків вбрання запорожців і навіть історичних актів. Отже, було вирішено, що друк “Истории о казаках” розпочнеться лише після отримання від С. В. Сафонова та інших членів Товариства матеріалів, необхідних для створення науково-довідкового апарату. Нагляд за проектом було покладено на М. Н. Мурзакевича, який мав підготувати і кошторис видання.

Минув майже рік, поки М. Н. Мурзакевич знову звернувся до “Истории о казаках”. Навряд чи його можна звинувачувати у зволіканні. Секретар був у цей період найактивнішим у Товаристві і виконував безліч як наукових, так і “паперових” справ. Крім цього, як ми бачили, він дуже відповідально ставився до своїх обов’язків.

15 грудня 1846 р. М. Н. Мурзакевич написав до Товариства листа. В ньому він пропонував звернутись до начальника Московського Головного архіву Міністерства іноземних справ М. А. Оболенського за допомогою. З “Чтений в императорском обществе и древностей российских при Московском университете” секретареві стало відомо, що після смерті відомого російського історика і археографа Г. Ф. Міллера (1705 — 1783) в МГАМІС залишились матеріали з історії Запорізького козацтва. Тому необхідно було попросити М. А. Оболенського, якого 7 лютого 1846 р. було обрано дійсним членом Товариства, надіслати копії цих матеріалів (М. Н. Мурзакевич вказав вісім позицій), оскільки це могло сприяти найякіснішій підготовці “Истории о казаках” до друку.

16 грудня 1846 р. такий лист було відправлено, а 27 січня 1847 р. М. А. Оболенський надіслав відповідь. Він повідомив, що згадані матеріали дійсно були в МГАМІС, але їх було передано до Московського товариства історії і старожитностей російських. Після повернення матеріалів з цієї наукової установи він обіцяв надіслати їх Товариству. Також М. А. Оболенський пообіцяв сприяти Товариству повідомленнями про акти, що зберігались в МГАМІС. На доказ

цього він надіслав “точну копію” “Описания Запорожской Сечи” В. Чернявського, яке могло бути додатком для “Истории о казаках”. На засіданні Товариства 20 лютого 1847 р. надіслане нарративне джерело було розглянуто і передано до видавничого комітету⁶¹.

На жаль, М. А. Оболенський не повідомив, що Московському товариству історії і старожитностей російських також було відомо про існування “Истории о казаках”. Її було знайдено серед інших паперів Г. Ф. Міллера, розглянуто на засіданні 25 січня 1847 р. і видано того ж року у шостому числі “Чтений” Московського товариства історії і старожитностей російських, а також і окремим відбитком⁶². Секретарем цього товариства тоді був О. М. Бодянський, завдяки якому на сторінках “Чтений” було опубліковано багато джерел з історії України. Зокрема у третьому числі “Чтений” за 1846 р. була надрукована “Записка о малороссийском народе и запорожцах” Г. Ф. Міллера (саме звідти стало відомо М. Н. Мурзакевичу про зміст т. з. “портфелів Міллера”). М. Н. Мурзакевич у березні 1847 р. дуже просив О. М. Бодянського не публікувати джерела, вказуючи зокрема на те, що Товариство уже давно задумало його видати⁶³. Поява “Истории о казаках” у Москві, гадаємо, призвела до охолодження стосунків між істориками — листи стали стислішими, а паузи між ними тривалішими.

Як з’ясувалось, О. М. Бодянський знав про існування чотирьох списків “Истории о казаках”. Три з них зберігались у портфелях Міллера, а четвертий належав відомому російському збирачеві фольклорних і етнографічних пам’яток І. П. Сахарову. За основу для видання були взяті “міллерівські” списки. Після тексту джерела було наведено перелік різночитань їх з “сахарівським” списком.

Основною проблемою для О. М. Бодянського було авторство джерела. Тому більшу частину “Передмови” він присвятив її розв’язанню. Відомий археограф наполягав, хоча і з деякими застереженнями, що автором його був О. І. Рігельман⁶⁴. Проте того ж року, під час підготовки до видання сьогодні загальновідомого твору О. І. Рігельмана “Летописное повествование о Малой России” (1785—1786), він змінив свою точку зору, визнавши, що автором “Истории о казаках” був С. І. Мишецький⁶⁵. Отже, О. М. Бодянський не знав про існування п’ятого списку, що був у розпорядженні Товариства. Зазначимо, що і авторство джерела не викликало в Одесі ні у кого

заперечень.

Протягом першої половини 1847 р., до виходу московського видання, у Товаристві ще тривала археографічна робота по підготовці “Истории о казаках” до публікації — примітки до нього склали М. Н. Мурзакевич та М. П. Вертильяк⁶⁶. Слід зазначити, що запорозька проблематика у цей час посідала все більше місце у діяльності Товариства. Так, у звіті про його діяльність з листопада 1846 р. до листопада 1847 р. серед тринадцяти основних напрямків дій один було визначено як “зібрання пам’яток запорізьких”. Тоді ж, під час складення опису музею Товариства, було виділено шість розділів і один з них був “запорізьким”⁶⁷.

Після виходу і придбання надрукованої у “Чтениях” Московського товариства історії і старожитностей російських “Истории о казаках” одеський археографічний проєкт різко зупинився і кілька років про нього навіть не згадували. Проте, до честі українських археографів, його врешті було завершено.

Несподівано, 19 вересня 1851 р., на засіданні Товариства виступив М. Н. Мурзакевич і доповів, що разом з М. П. Вертильяком вони ще раз розглянули “Историю о казаках”, а також підготовлені до неї примітки, і дійшли висновку, що дане історичне джерело може бути видане. Товариство прийняло рішення опублікувати твір С. І. Мишецького і виділити кошти для накладу у 500 примірників. 16 січня 1852 р. секретар доповів про завершення друку “Истории о казаках” (наклад склав 408 примірників)⁶⁸. Як зрозуміло із звіту, Товариство надавало великого значення цьому виданню, розглядало його як “документ офіційний і для Новоросійського краю матеріал важливий”. Тому, серед восьми основних напрямків його діяльності з листопада 1850 р. по листопад 1851 р. визначено — “Видання історії про козаків запорізьких”⁶⁹.

У “Передмові” до “Истории о казаках” упорядники підкреслили, що публікацію було здійснено на основі рукопису, який зберігається у бібліотеці М. С. Воронцова. Необхідність видання цього джерела вони підкріплювали п’ятьма аргументами: 1) воно торкалось історії Південної України; 2) вказувало на час появи деяких фортифікаційних споруд на Дніпрі; 3) містило цінні гідронімічні дані; 4) пояснювало причини появи деяких курганів у регіоні; 5) було значним доповненням до нечисленої літератури з історії Запорізького

козацтва. З точки зору упорядників, вихід у світ “Истории о казаках” мав підсумкове значення у справі видання “низки джерел для пізнання Запоріжжя”.

Упорядники стисло згадали і про автора джерела — Семена Івановича Мишецького, який був підпоручником Інженерної команди і з 1736 по 1740 рр. перебував у Запорізькій Січі для проведення фортифікаційних робіт. За цей час він докладно ознайомився з життям запорожців і підготував для Колегії іноземних справ своєрідний звіт — “Историю о казаках”.

Автори “Передмови” зазначили, що “История о казаках” публікувалась не вперше, але Товариство не відмовилось від свого рішення, прийнятого ще у лютому 1846 р., про видання джерела. До цього його спонукало те, що: 1) “воронцовський” список мав розбіжності з “міллеровськими” та “сахарівським”; 2) члени Товариства С. В. Сафонов, М. Н. Мурзакевич та М. П. Вертільяк уже підготували необхідний науково-довідковий апарат; 3) Товариство мало видати разом з “Историей о казаках” ще одне джерело — надісланий М. А. Оболенським твір В. Чернявського під назвою “Описание Запорожской Сечи, состоящее в четырех разделениях, показующих положение Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, также соединение татар и происходящее от оного запорожцам разорения. 1776” (далі — “Описание Запорожской Сечи”). Крім цього, наприкінці книги було вміщено три малюнки із зібрання Товариства: відомого запорозького полковника О. Колпака, козака І. Шияна та невідомого гайдамаки⁷⁰.

Між текстами двох публікацій “Истории о казаках” існували відмінності. У московському варіанті було вісімнадцять розділів (хоча у “Змісті” перед текстом вказано лише шістнадцять). В одеському варіанті було сімнадцять розділів. Різницю з першими виданнями складав розділ “Какие кошевые их памяти достойны”, яку було передруковано в одеському виданні у підрядкових примітках. Між списками, які були взяті за основу для видання, існувало багато різночитань (між “міллерівськими” і “сахаровським” списками їх було, наприклад, аж 359). Показово, що навіть не всі назви глав співпадають.

Основною ж рисою, яка відрізняла одеське археографічне видання від московського, була наявність у ньому докладного

науково-довідкового апарату. С. В. Сафонов, М. Н. Мурзакевич та М. П. Вертіл'як підготували 106 приміток. Всі вони були розташовані як підрядкові посилання. Лише незначна частина приміток торкається деяких текстуальних пояснень, а переважна їх більшість — примітки щодо змісту. Понад третину приміток пов'язано з поясненням географічних об'єктів. У найбільшій мірі тут відзначився М. П. Вертіл'як, який добре знався на місцевостях про які йшлося. Найбільше приміток щодо змісту зробив С. В. Сафонов, який давав розлогі коментарі, часто висловлюючи свою точку зору (інколи хибну) і вступаючи в дискусію з А. О. Скальковським, як автором найвідомішого тоді твору з історії Нової Січі. М. Н. Мурзакевич намагався співставити відомості, що містились в “Истории о казаках” з тими даними, що уже були відомі з інших видань. Саме М. Н. Мурзакевич додав з московського видання розділ, що його бракувало у “воронцовському” списку. Також він додав до однієї з глав як примітки (всього 19) інформацію, наведену в московському виданні як різночитання по “сахарівському” списку⁷¹. Таким чином, одеське видання репрезентувало солідний доробок місцевих археографів [332]. Відомий український історик М. І. Марченко вважав, що саме Товариство надрукувало твір С. І. Мишецького “у більш досконалому вигляді”⁷².

Як зазначалось, разом з “Историею о казаках” було опубліковане “Описание Запорожской Сечи”⁷³. Автором його, на думку М. А. Оболенського, був Василь Чернявський — секретар Іноземної колегії, якого було відправлено на Січ для розбору обопільних скарг запорожців та ногайців у 60-ті рр. XVIII ст. Як переконливо довів Д. І. Яворницький, насправді автором твору був колезький асесор І. Чугуєвець. До того ж М. А. Оболенський надіслав джерело не цілком, а в уривках (див. Еварницький Д. Источники для истории запорожский козаков. Т. II. — Владимир, 1903. — С. 1852–1872). За обсягом це джерело значно менше ніж “История о казаках”. До нього упорядники не підготували жодної примітки. Лише у “Передмові” було зазначено стосовно його видання, що цінність “Описания Запорожской Сечи” полягає у чіткому визначенні кордонів запорізьких земель, кількості козаків, будівель, зимівників, а також у показі господарського життя запорожців⁷⁴.

Після виходу з друку книгу було надіслано почесному

президентові Товариства М. С. Воронцову, деяким дійсним членам і кореспондентам, а також у декілька десятків вчених товариств і наукових установ. Видання стало відомим і навіть популярним (особливо серед чорноморських козаків, які надсилали листи до Товариства з проханням переправити їм примірники книги)⁷⁵.

Наведемо ще такі показові факти. У загальновідомому енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона міститься стаття “Запорожская Сечь”. Наприкінці подано список найважливіших джерел і літератури з цього предмета. Серед восьми найвідоміших археографічних видань названо і “Историю о казаках”⁷⁶. Аналіз приміток першого тому “Історії запорозьких козаків” Д. І. Яворницького (присвячений внутрішньому устрою Запорізької Січі) свідчить, що автор надзвичайно широко використовував “Историю о казаках” і “Описание Запорожской Сечи”. На них він зробив понад сто посилань і найчастіше за них посилався лише на власні твори⁷⁷. Протягом ХХ ст. такі визначні українські історики як Д. І. Дорошенко, М. І. Марченко, М. А. Литвиненко, В. О. Голобуцький особливо відзначали цю археографічну публікацію Товариства і вказували на її наукову цінність⁷⁸. Останнім часом дослідники поновили спроби джерелознавчого аналізу цих видатних пам’яток⁷⁹.

Отже, Одеське товариство історії і старожитностей розпочинаючи широку програму пошуку, збереження, опису і публікації історичних джерел здійснило у 1852 р. окреме археографічне видання, у якому містились два наративних джерела з історії Запорізького козацтва. Публікація “Истории о казаках” С. Мишецького та “Описания Запорожской Сечи” В. Чернявського стала помітним внеском в українське козакознавство. Архівні матеріали, звіти Товариства, самі опубліковані джерела свідчать, що члени Товариства намагались використовувати наукові методи під час археографічної підготовки їх до друку. Ця обставина у значній мірі сприяла тому, що єдина окрема археографічна публікація Одеського товариства історії і старожитностей зберігає і сьогодні свою наукову вагу.

§ 3. ОПИСИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ: ДОСВІД І УРОКИ

Початковий процес накопичення історичних джерел призвів до необхідності їх опису. Внаслідок цього уже у першому томі “Записок” було опубліковано чотири описи джерел. Один з них репрезентував п’ять документів турецькою мовою (переважно султанські фірмани) з історії Молдови кінця XVII — XVIII ст., що зберігались в Одеському міському музеї. Свого часу на них звернув увагу перший віцепрезидент Товариства О. С. Стурдза, а укладачем опису був О. Ф. Негрі [13]. У другому — п’ятнадцять документів (шість фірманів турецьких султанів і дев’ять ярликів кримських ханів), які охоплюють час з 1543 по 1778 рр. Ці джерела з історії Османської імперії і Кримського ханства, в яких згадуються місцевості сучасної Південної України і Молдови, були представлені Товариству різними особами і зведені в опис В. В. Григор’євим та О. Ф. Негрі [14]. Ці початкові спроби були ще далекі від справжнього наукового опису історичних джерел. Проте перший крок було зроблено.

До камеральної археографії можна зарахувати і докладний джерелознавчий огляд директора Одеського єврейського училища Б. Штерна про знахідки єврейських писемних старожитностей, які робив він і євпаторійський вчитель А. С. Фіркович. І хоча там не було докладного переліку відшуканих матеріалів, але містилась інформація про 133 пам’ятки, які хронологічно охоплювали період з 598 по 1817 рр. [15]. Проте обробити всі джерела з історії єврейського народу Товариству було не під силу. До їх вивчення було залучено сторонніх науковців. Так було запрошено доктора філології Е. М. Піннера з Берліна, відомого видавця Талмуду. Після завершення його роботи вирішили видати цей опис окремим виданням за рахунок Товариства (1845) [331]. У другому томі Й. Г. Михневич опублікував у перекладі витяги з нього, додавши власні міркування і лист грецького проповідника К. Ікономоса, який містив високу оцінку знайдених матеріалів, зокрема одного зі списків Біблії [18].

Також віднесемо до описів джерел (в даному разі — зображальних) список малюнків святих місць на Близькому Сході, монастирів і церков Греції відомого українського мандрівника першої половини XVIII ст. В. Григоровича-Барського, який склав секретар Товариства М. Н. Мурзакевич [16].

Поява описів, на нашу думку, пояснюється тим, що згадані джерела тоді не могли бути опубліковані у повному обсязі. Причини можна шукати і в недостатніх технічних можливостях Товариства, і великій кількості перелічених джерел, і неспроможності їх ґрунтовної археографічної обробки, що затримало б і без того затягнену підготовку першого тому. Проте у будь-якому разі наукова громадськість могла знайти у першому томі “Записок” опис 71 та згадку 133 різноманітних джерел.

У наступних двох томах зустрічаємо лише один випадок камеральної археографії — “Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края” (Т. II. 1850. С. 740-787). Поява її має свою історію, містить для науковців повчальний урок і тому потребує окремої уваги.

Історія “Записки...” бере свій початок аж у 1837 р., тобто ще до заснування Товариства і розділяється на дві фази. Перша фаза тривала до 1843 р. і характеризувалась боротьбою за створення в Одесі історичного архіву.

Як відомо, ідею створення в Одесі історичного архіву висунув відомий дослідник Південної України А. О. Скальковський. Понад року його пропозиції торували собі шлях у Петербурзі і, нарешті, у січні 1839 р. до нього дістався дозвіл імператора. Як уже зазначалось, засновники Товариства ревно поставились до бажання “Геродота Новоросійського краю” одноосібно займатись заснуванням архіву, вважаючи його справу прерогативою цієї установи. А. О. Скальковський, незважаючи на прийняття його на першому ж засіданні у члени Товариства, не хотів поступатись пріоритетом і наприкінці травня 1839 р. відправився у майже 40-денну експедицію по архівах краю, під час якої відібрав необхідні для архіву документи і навіть знайшов рештки архіву Коша Нової Запорізької Січі. Після його повернення невидиме протистояння, в якому на боці дослідника (хоча і не категорично) стояв новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов, а на боці Товариства два міністри — народної освіти (С. С. Уваров) та внутрішніх справ (О. Г. Строганов, а потім Л. О. Перовський), набуло зтяжної форми. Спочатку шальки терезів схилилися у бік Товариства, але врешті восени 1842 р. настала розв’язка — у Петербурзі взагалі заперечили ідею створення історичного архіву в Одесі⁸⁰.

Друга фаза розпочалась у січні 1843 р., коли М. С. Воронцов за “підказкою” комітету міністрів повідомив Товариство про необхідність складення з її членів комісії для огляду архівних справ, що надходили після подорожі А. О. Скальковського з різних місць краю. На засіданні 25 лютого було вирішено, що: 1) комісія складатиметься з чотирьох осіб — президента (Д. М. Княжевич), віце-президента (С. В. Сафонов), а також В. В. Григор’єва та А. О. Скальковського; 2) термін роботи комісії — не менше року; 3) необхідні видатки — 350 крб. сріблом. Кошти були чималі і виплачувати їх мала державна скарбниця. Влітку з Петербурга надійшло “уточнення”, згідно з яким після завершення роботи комісія мала передати зроблені витяги зі справ Товариству, а звіт — міністрові народної освіти та М. С. Воронцову, а самі справи треба було відправити до місць їхнього попереднього зберігання⁸¹.

Архівні матеріали, які треба було оглянути, були надіслані з катеринославського, таврійського і херсонського губернських правлінь та штабу Чорноморського флоту. Вони частково зберігались у А. О. Скальковського — ймовірно ті, що були привезені з експедиції, а частково у президента Д. М. Княжевича — ті, що уже адресувались Товариству (такі надходження відбувались ще у серпні і вересні 1843 р.)⁸².

Одеський історик і архівіст О. О. Рябінін-Скляревський слушно відзначив, що у розпорядженні Товариства на той час виявилось матеріалів менше ніж А. О. Скальковський передбачав для історичного архіву⁸³. І це зрозуміло. Справа накопичення джерел в Одесі виявилась неактуальною як для колишніх учасників “архівного двобою”, так і для відомчих архівних установ. Після міністерських рішень 1842 — 1843 рр. Товариству доводилось здійснювати додаткову роботу, яка була не зовсім зрозуміла і цікава для всіх членів комісії, крім, звичайно, А. О. Скальковського. Саме він на початку вересня 1843 р. звернувся до Д. М. Княжевича з пропозицією розпочати діяльність комісії. Перше її засідання відбулось 23 вересня вдома у президента⁸⁴. Можливо це було і єдине засідання першого складу комісії, який виявився нежиттєздатним. Віце-президент С. В. Сафонов внаслідок службових справ все більше віддалявся від Товариства — засідання 25 лютого 1843 р. було останнім, на якому він був присутнім протягом 1843 — 1844 рр. Д. М. Княжевич з

початку 1844 р. відчував себе все гірше і 1 жовтня того року помер. В. В. Григор'єв від'їхав до Петербурга і 20 червня 1844 р. востаннє був на засіданні. Оскільки А. О. Скальковський залишився в комісії один, Товариство, на засіданні 15 листопада 1844 р., вирішило: 1) поповнити її склад новообраним того дня віце-президентом О. Ф. Негрі, К. П. Зеленецьким та Й. Г. Михневичем; 2) термін роботи комісії продовжити до 15 листопада 1845 р.; 3) знайти писарів та використати виділені раніше гроші для завершення роботи⁸⁵.

Новій, по суті, комісії не судилося ні впоратись вчасно, ані зберегти первинний склад. Ключовою особою в ній був А. О. Скальковський. Але саме в цей час він почав все менше співробітничати з Товариством, віддаючись більше роботі у Головному статистичному комітеті Новоросійського краю. Якщо у перші роки існування Товариства, як свідчать протоколи, А. О. Скальковський майже регулярно відвідував засідання, то з кінця 1842 р., коли він склав з себе повноваження скарбничого, регулярність почала порушуватись. А протягом 1845 — 1847 рр. з 19 засідань історик відвідав лише п'ять, причому не будучи там жодного разу у період від 7 лютого 1846 р. до 16 жовтня 1847 р. О. І. Маркевич пояснював це погіршенням його особистих стосунків з М. Н. Мурзакевичем⁸⁶. Зцим можна погодитись, вбачаючи на минуле “архівне змагання”, в якому основним супротивником А. О. Скальковського був енергійний секретар Товариства. Як щоденники А. О. Скальковського, так і автобіографія М. Н. Мурзакевича свідчать про напружений характер їх стосунків. Не відволікаючись на цей особистий конфлікт, лише зазначимо, що секретар дійсно мав “крутий норв” і що відхід від діяльності у Товаристві протягом 40-х років таких осіб як його член — основатель О. С. Стурдза, дійсні члени (від першого засідання) М. І. Надеждін та В. В. Григор'єв, а також деякі інші зіткнення, відбулись не без його участі⁸⁷.

Отже, без А. О. Скальковського робота була приречена на невдачу. Так і сталося, оскільки протягом 1845 р. він лише раз, 23 січня, зустрівся з віце-президентом, про що зазначив у щоденнику: “Заходив до Негрі по справі мого покійного архіву”⁸⁸. Це змусило О. Ф. Негрі визнати у грудні 1845 р., що комісія не виконала доручення і вказати на основні причини — значний обсяг роботи і прямі службові обов'язки членів комісії (К. П. Зеленецький та Й. Г. Михневич були

професорами-філологами Рішельєвського ліцею). 11 грудня 1845 р. до участі у роботі комісії було залучено дійсного члена Г. І. Соколова (інспектор Рішельєвського ліцею) та кореспондента П. І. Ляликова (інспектор казенних училищ Одеської учбової округи).

Перший з них міг би відіграти вирішальну роль у роботі комісії, оскільки протягом попередніх років мав певний досвід у галузі камеральної археографії (про це — нижче), проте більший внесок в цю справу судилось відіграти другому. Протягом 1846 р. у складі комісії з'явилися один дійсний член, професор-юрист Рішельєвського ліцею В. А. Линовський та кореспондент Є. П. Шевельов — штатний оглядач Перекопського повітового училища. Того ж року з комісією припинив співпрацю К. П. Зеленецький, а наступного — В. А. Линовський. Отже, на кінець 1846 р. комісія складалась з семи осіб. А. О. Скальковського, який, як було зазначено вище, взагалі того року не з'являвся на засіданнях, у щорічних “Звітах” Товариства неодмінно рахували як члена комісії⁸⁹.

Результат роботи комісії у 1846 р., незважаючи на зміни, виявився невтішним: віце-президентові знову довелося виправдовуватися минулорічними аргументами і обіцяти швидке завершення роботи. А їй якраз залишилося багато. Опосередковано на це вказують такі факти. По-перше, лише у липні 1846 р. члени комісії одержали в Одеському повітовому казначействі перші 100 крб. необхідні для писарів та інших канцелярських потреб. А коли у листопаді вона спробувала отримати решту — 250 крб, то їм відмовили, мотивуючи тим, що протягом двох років гроші не були використані і тому не підлягали видачі. По-друге — принаймні двічі до Товариства звертались архівісти штабу Чорноморського флоту (грудень 1845 р.) і Таврійського губернського правління (березень 1846 р.) з проханням повернути всі або хоча б деякі справи, в яких виникала практична потреба. Кожного разу одеситам доводилось визнавати незавершеність роботи і прохати надіслати архівні матеріали до Одеси ще раз. Невдачі призвели до того, що по завершенні роботи треба було звітувати ще і до міністерства внутрішніх справ.

Невдала робота комісії мала здатися парадоксальною з огляду на те, що О. Ф. Негрі, Й. Г. Михневич, Г. І. Соколов, П. І. Ляликов (убережні 1846 р. обрано дійсним членом) були тоді одними з найактивніших у житті Товариства. Про це свідчать протоколи

засідань, які вони практично не пропускали (крім Є. П. Шевельова, який зовсім не з'являвся). Пояснення ж криється саме в характері їхньої діяльності. Хоча комісія мала особливий характер, праця в ній кожного з членів не була визначальною у їх творчості навіть в контексті діяльності Товариства. Зокрема, у березні 1846 р. було створено видавничий комітет, який займався підготовкою такого визначного проекту як другий том “Записок”. До комітету, який діяв під головуванням віце-президента, увійшли п'ять чоловік і в тому числі Михневич, Ляликов і Соколов. Крім того, останній з лютого того року виконував обов'язки консерватора, на якому “висіла” і бібліотека Товариства⁹⁰.

1847 рік став переламним у роботі комісії, оскільки у травні виконуючий обов'язки новоросійського і бессарабського генерал-губернатора П. І. Федоров особисто зацікавився ходом роботи, і зокрема — датою її завершення. У червні через Херсонську казенну палату вдалось добитись належних 250 крб. у Одеського повітового казначейства, а 11 вересня Й. Г. Михневичу та П. І. Ляликову було доручено першочергово зайнятись розглядом архівних справ і завершити цю роботу не пізніше 14 листопада (на трилітній “ювілей” нового складу комісії). Відразу після цього розпочалось списування копій деяких документів, а А. О. Скальковський передав всі необхідні матеріали, які відклалися у нього під час утворення комісії — адже він був єдиним репрезентантом першого її складу, а архівні справи треба було розсилати до місць їхнього попереднього зберігання.

Після цього справа “замерзла” ще на рік. 1848 рік, що пройшов для Товариства під знаком підготовки до друку і виходу у світ першого відділення другого тому “Записок”, ознаменувався черговим листом П. І. Федорова, в якому він цікавився остаточним завершенням роботи комісії. У відповіді йшлося про закінчення огляду і підготовку справ до відправки, а також обіцялось представити результати занять комісії у необхідні інстанції. У відповідному “Звіті” Товариства за той рік вперше йшлося про записку, складену Й. Г. Михневичем і П. І. Ляликовим, яка “містила в собі стислий огляд і вказання розглянутих комісією справ і списані з деяких з них копії” та намір опублікувати її у третьому відділенні другого тому “Записок”.

Заключним етапом роботи комісії мало бути відправлення архівних матеріалів до установ, з яких вони надійшли — архіви

катеринославського, херсонського, таврійського губернських правлінь і штабу Чорноморського флоту. Проте знайомство з цінними історичними джерелами привернули увагу деяких членів Товариства, які і займались “списуванням” копій. Ця обставина і затримувала їх відправку. З мертвої точки справу вкотре зрушив черговий лист П. І. Федорова у липні 1849 р. Наступного місяця Товариство знову доручило довести справу до кінця П. І. Ляликову. Транспортування розтягнулось аж на півтора року. Причому ще у березні 1851 р. архівісти штабу Чорноморського флоту не могли отримати три справи з ордерами Г. О. Потьомкіна, оскільки у Товаристві ще доти з них “списували вірні копії”⁹¹.

Третє відділення другого тому “Записок” вийшло друком у листопаді 1850 р. Як і обіцялось, там була опублікована “Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края”, під якою стояли підписи О. Ф. Негрі, Г. І. Соколова, Й. Г. Михневича, П. І. Ляликова та Є. П. Шевельова. Підпис А. О. Скальковського, який давно відійшов від справ, але якого ще у “Звіті” 1849 р. рахували членом комісії, був відсутній.

Отже, через сім років від початку свого існування комісія представила звіт, в якому було описано 85 справ, що надійшли з Катеринослава, Херсона, Сімферополя, Миколаєва. На сторінках “Записок” можна знайти таку версію подій: Товариство на початку свого існування з метою вивчення краю звернулось до писемних джерел, але документи, передані з відомчих архівів трьох губерній і призначені для утворення в Одесі спеціального історичного архіву в Одесі, за “найвищим повелінням” було передано лише на його розгляд; внаслідок цього члени Товариства зробили з них витяги, а з найважливіших — повні копії⁹².

У вступній частині “Записки...” (с. 739-742) міститься загальна джерелознавча характеристика оглянутих матеріалів. У дусі тогочасної історіографії найціннішими визнано ті матеріали, що торкались діянь імператорів (Катерина II, Павло I, Олександр I) і високих імперських сановників (Г. О. Потьомкін та інші) протягом півстолітнього періоду в історії Південної України. Далі (с. 742-787) міститься огляд кожної з 85 справ у вигляді окремих джерелознавчих оцінок кожної з них. Посеред тексту упорядники часто наводили уривки з документів, а інколи, причому навіть у підрядкових

примітках, цілі документи. Ще раз зауважимо, що на сторінках другого тому “Записок” було опубліковано десятки документів з матеріалів “покійного” архіву⁹³ (згадаймо зволікання Товариства щодо повернення архівних справ на місця).

Основними вадами цієї публікації, як наукового опису джерел, була безсистемність і несистематичність. Практично ніде не вказано в якому саме архіві зберігалась справа. Назви справ довільні, а частогусто і взагалі відсутні. У розташуванні матеріалів не дотримано ні хронологічного, ні географічного, ні тематичного принципів, ані поділу за місцем зберігання матеріалів. Деякі справи представлені стисло — кількома реченнями. В той же час інші розписані детально по кожному документу. У такій спосіб “Записка...” уявляла собою своєрідний симбіоз недосконалої спроби наукового опису, сирого джерелознавчого огляду і неповноцінної археографічної публікації. Все це безумовно утруднювало користування подібним описом. За великим рахунком, з огляду на плани і зусилля А. О. Скальковського, гора народила мишу. Проте, на наш погляд, їх результати, навіть у такому вигляді, принесли велику користь науці. “Записка...” стала важливим довідковим знаряддям для краєзнавців, будучи найбільшим опублікованим описом джерел у початковий період діяльності Товариства.

Але “Записка...” виявилась не самим великим доробком в галузі камеральної археографії в цей період. Сам-один більше зробив Г. І. Соколов. Григорій Іванович Соколов — випускник Московського університету — у 30-ті рр. був чиновником з особливих доручень у канцелярії М. С. Воронцова. У 1839 р. він, уже будучи членом Товариства, від’їхав з особистих причин з Одеси у сільську місцевість неподалік Єлизаветграда (нині Кіровоград). У березні 1840 р., ще перебуваючи в Одесі, він звернувся до Товариства з пропозицією оглянути архів, що знаходився у скасованій на той час фортеці св. Єлисавети.

Через деякий час, тільки-но М. С. Воронцов добився дозволу військового міністра, Г. І. Соколов приступив до роботи. У грудні 1841 р. він представив Товариству 37 копій з документів, що дало хибну підставу для упорядників “Звіту” за той рік писати про наближення роботи до завершення. Через два роки помилку було виправлено й у відповідному “Звіті” йшлося лише про продовження

розгляду архіву⁹⁴. Проте повільність роботи Г. І. Соколова була цілком зрозумілою. Ще у 1835 р. А. О. Скальковський, який по суті і був першовідкривачем цього архіву, відзначив надзвичайно несприятливі умови роботи з документами у ньому. Обсяг же цього архіву був незрівняно більшим ніж, зокрема, та кількість матеріалів, що була призначена для історичного архіву в Одесі⁹⁵.

У листопаді 1844 р. Г. І. Соколов повідомив Товариство, що завершив роботу і на підтвердження цього додав докладний список справ на 159 сторінках, який включав 2169 одиниць. Архівні матеріали охоплювали період з 1753 по 1800 рр. і торкалися, в основному, історії Нової Сербії. Представлений опис свідчив, що Г.І. Соколов самотужки за три роки здійснив величезний обсяг роботи і за що йому на засіданні було оголошено подяку. На превеликий жаль складений документ було призначено для відомчого використання і відправлено до департаменту Генерального штабу, а самі архівні справи залишилися у розпорядженні Другого резервного кавалерійського корпусу⁹⁶. Копія списку під назвою “Опис паперам і справам, що зберігаються в архіві скасованої фортеці Св. Єлисавети” зберігалась і в архіві Товариства⁹⁷. На основі матеріалів, з якими довелось попрацювати, Г. І. Соколов опублікував у другому томі “Записок” розвідку під назвою “Історична і статистична записка про військове місто Єлисаветград” (С. 384–404). Ще кілька документів він передав Товариству, які через деякий час були опубліковані.

Отже, в двох наведених випадках різна мотивація у діяльності членів Товариства разюче позначилась і на ефективності їх роботи. Промовистим є і такий факт. На камеральну роботу Г. І. Соколова Товариство витратило 10 крб., тоді як комісії було виділено в 35 разів більше. І цілком зрозуміло, чому саме його Товариство відразу після його переїзду у 1845 р. до Одеси залучило до участі у роботі комісії. Існує навіть думка, з якою навряд чи можна погодитись, що саме йому належить авторство згадуваної “Записки”⁹⁸.

На заключення варто відзначити і такий вияв камеральної археографії як складання каталогів книжок і рукописів, які накопичувались у бібліотеці Товариства. Спочатку таку роботу проводив Г. І. Соколов (1848), а потім Ф. К. Брун та П. І. Ляликов⁹⁹. Та тоді ці описи здійснювались для внутрішнього використання і не передбачались для публікації.

Таким чином, протягом початкового етапу Товариство займалося описами писемних джерел, що сприяло актуалізації джерельної бази з історії краю. Відчутною неудацею можна вважати припинення боротьби Товариства за створення історичного архіву. Здійснений опис призначених для архіву справ — лише невтішна похідна від задуманого грандіозного проекту.

* * *

Отже, становлення археографії на півдні України відбувалося протягом другої чверті XIX ст. Процес цей складався з двох фаз. Перша — десятиліття перед появою Товариства — час спорадичної діяльності окремих археографів (М. Н. Мурзакевич, архієпископ Гавриїл, А. О. Скальковський та ін.). Історичні джерела вони публікували у періодичній пресі та своїх творах. З виникненням Товариства (1839) археографія у його діяльності посіла помітне місце і набула систематичності. В. В. Кравченко слушно визначив 40-ві рр. XIX ст. як час початку наукового періоду у розвитку української історіографії¹⁰⁰. Не можна не погодитись і з О. І. Журбою, що 40-ві рр. XIX ст. виявились переломними для процесу формування української археографії¹⁰¹. Для характеристики історіографічної ситуації дуже влучним є твердження Д. І. Дорошенка про те, що 40-ві й 50-ті роки висунули “не тільки таких великих діячів як Бодяньський, Костомаров, Куліш, але й ще цілий ряд більш скромних діячів, котрі одначе принесли свою корись: одні — як видавці історичного матеріалу, другі — як дослідники місцевої старовини або популяризатори історичних відомостей про Україну”¹⁰². Південна Україна не була винятком, хоча цей процес і розпочався тут значно пізніше (30-ті рр. XIX ст.) ніж в інших регіонах України (друга половина XVIII ст.).

Визначальну роль у становленні археографії у краї відіграла поява Одеського товариства історії і старожитностей. Запорізький дослідник А. В. Бойко слушно зазначив, що саме в ньому у першій половині XIX ст. була зосереджена основна едиційна робота по виданню джерел з історії Південної України¹⁰³. Товариство об’єднало як тих науковців і аматорів, у творчості яких археографія посіла помітне місце (П. К. Брун, архієпископ Гавриїл, В. В. Григор’єв, О.

Ф. Негрі, С. В. Сафонов, А. О. Скальковський, І. М. Царський), так і тих, хто спорадично або випадково долучився до неї. Координатором в діяльності майже двох десятків археографів виступив секретар Товариства М. Н. Мурзакевич, який був причетний до появи майже половини публікацій. Водночас не можна стверджувати, що у даний період було сформовано ядро археографів, яке стало продовжувачем започаткованих студій. Адже крім М. Н. Мурзакевича серед названих осіб жоден не здійснив понад п'ять публікацій і на середину 50-х рр. внаслідок різних обставин (смерть, від'їзд, особисті стосунки) продовжував співпрацю з Товариством лише П. К. Брун.

Протягом перших п'ятнадцяти років існування наукової установи члени Товариства знайшли, зібрали, придбали, взяли на облік або ознайомились зі значною кількістю історичних джерел. Пошук документів вівся як у архівах скасованих установ (фортеці св. Дмитрія Ростовського, св. Єлисавети), так і діючих відомчих установах Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній та Бессарабської області. Багато джерел було відібрано в особистих зібраннях, серед яких чільне місце посідали бібліотеки М. С. Воронцова, зібрання рукописів І. М. Царського та інших. Було започатковано і власне зібрання рукописів Товариства. Частина цих матеріалів була опублікована і описана на сторінках перших томів “Записок”, а також в окремих виданнях.

У перший період діяльності Товариства нараховано 55 археографічних публікацій й історичних праць, в яких було опубліковано історичні джерела. Основна тематика публікацій торкалась проблем історії Кримського ханства, Молдавського князівства, історії Запорізького козацтва та заселення і господарчого освоєння Північного Причорномор'я у другій половині XVIII ст. Стосовно методики видання історичних джерел, хотілося б зазначити, що вона не була досконалою. Рівень її в різних випадках, навіть у межах кожного з трьох розділів, відрізнявся. Враховуючи те, що на той час археографія знаходилась у Російській імперії у стані становлення і питання методики видання джерел майже не розроблялись, слід відзначити прагнення археографів Товариства якнайточніше передавати тексти джерел (кілька публікацій супроводжувались навіть факсимільними відтвореннями документів), намагання супроводжувати їх хоча б елементарним науково-довідковим

апаратом. У той же час майже всім публікаціям бракувало докладних передмов і ґрунтовних коментарів.

Кримська війна штучно і брутално перервала наукове життя у краї і після її завершення започатковані тенденції мали бути або загальмовані, або розвиватись з новою силою.

Примітки:

1. Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII — первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. — К., 1991. — С. 85-94.
2. Журба О. І. Заселення Півдня України та становлення історико-археографічних досліджень у регіоні // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція. Ч. 1. — Херсон, 1997. — С. 148-151.
3. Журба О. І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (Розанова В. Ф.) в Південній Україні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 220-238.
4. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // ЗІФ. — 1998. — Вип. 6. — 318 с.
5. Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII — первой половине XIX в. — С. 87-88.
6. Устав Одесского Общества истории и древностей. — Одесса, 1839. — С. 1, 12.
7. Учреждение, состав и действия Общества // ЗООИД. — 1844. — Т. I. — С. 565, 577; Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1841. — С. 7-8; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 21зв. -22.
8. О документах и старинных грамотах, относящихся к истории Молдавии и Бессарабии, найденных в Одесском музее. Читано вице-президентом Общества А. Стурдзою / В кн.: Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей 4 февраля 1840 г. — Одесса, 1840. — С. 21-24.
9. Учреждение, состав и действия Общества. — С. 574-576; Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1841. — С. 14; Отчет о путешествии, совершенном в 1840 и 1841 годах по Южно-Славянским землям // ЗООИД. — 1844. — Т. I. — С. 518;

- Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — Одесса, 1889. — С. 142-143; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 141; Спр. 2. — Арк. 91-92; Спр. 3. — Арк. 15; IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 614. — Арк. 13-18.
10. Письма светлейшего князя Михаила Семеновича Воронцова к профессору Ришельевского лицея Н. Н. Мурзакевичу // Русский архив. — 1876. — Кн. 3. — С. 363-364.
11. Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1841. — С. 4, 7, 14; Отчет Одесского общества любителей истории и древностей с 1-го января по 14-е ноября 1841 года. — Одесса, 1842. — С. 2, 12; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1841 по 14 ноября 1842 года. — Одесса, 1843. — С. 5, 15, 21, 22; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1842 по 14 ноября 1843 года. — Одесса, 1843. — С. 14, 20, 21; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1844 года. — Одесса, 1845. — С. 17; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9, 28, 37, 42, 54, 60, 76зв., 110, 156зв.
12. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 88, 90-90зв., 108, 112зв., 124, 129, 148, 162. Про причины задержки выходу первого тому “Записок” див. ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. [I-IV].
13. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1847 по 14 ноября 1848 года. — Одесса, 1849. — С. 14; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1849 по 14 ноября 1850 года. — Одесса, 1851. — С. 7; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 29-30, 66, 76, 82, 88, 90, 97, 112, 119; Спр. 3. — Арк. 11, 15, 45, 63, 71, 75, 84, 88, 93-94.
14. Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1841. — С. 16; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1844 года. — Одесса, 1845. — С. 6; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1845 года. — Одесса, 1846. — С. 10; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1849 по 14 ноября 1850 года. — Одесса, 1851. — С. 5; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14-го ноября 1850-го по 14-е ноября 1851-го года. — Одесса, 1852. — С. 5, 8; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2, 9; Спр. 3. — Арк. 1, 91.
15. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — С. 208; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1844 года. — Одесса, 1845. — С. 6; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1847 по 14 ноября 1848 года. — Одесса, 1849. — С. 8-9; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1847 по 14 ноября 1848 года. — Одесса, 1849. — С. 5, 12-13; ДАОО.

- Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 158; Спр. 2. — Арк. 70, 79-80.
16. Сочинения Константина Багрянородного: “О фемах” и “О народах”. С предисловием Гавриила Ласкина // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1899. — Кн. 1. — [3-я пагинация] — С. 17, 208.
17. Детальніше див.: Хмарський В. М. Професор Новоросійського університету П. К. Брун як археограф // ЗІФ. — 2001. — Вип. 11. — С. 110-116.
18. Турецкие и татарские акты, отысканные в Крыму г. Андриевским; перевод с примечаниями Я. О. Ярцева // ЖМНП. — 1839. — Ч. XXI. — С. 39.
19. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — С. 148.
20. Мурзакевич Н. Письменные памятники Тохтамыш-хана // ЖМНП. — 1840. — Ч. XXVII. — Отд. II. — С. 143-148.
21. Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам. 1816-1881 / Сост. Н. И. Веселовский. — СПб., 1887. — С. 39, 47, 49, 62, 73, 86, 076-077.
22. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — С. 148-149.
23. Усманов М. А. Официальные акты ханств Восточной Европы XIV-XVI вв. и их изучение // Археографический ежегодник за 1974 год. — М., 1975. — С. 120-121.
24. Михневич И. Сорокалетие Ришельевского лицея, с 1817-1857. — Одесса, 1857. — С. 87-88.
25. Письма светлейшего князя Михаила Семеновича Воронцова к профессору Ришельевского лицея Н. Н. Мурзакевичу // Русский архив. — 1876. — Кн. 3. — С. 369.
26. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. — СПб, 1887. — XIV-XVI.
27. Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1841. — С. 4, 10, 17; Отчет Одесского общества любителей истории и древностей с 1-го января по 14 ноября 1841 года. — Одесса, 1842. — С. 12; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1841 по 14 ноября 1842 года. — Одесса, 1843. — С. 4-5, 7, 16; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1846 по 14 ноября 1847 года. — Одесса, 1848. — С. 7; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1847 по 14 ноября 1848 года. — Одесса, 1849. — С. 5, 7, 17; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1848 по 14 ноября 1849 года. — Одесса, 1850. — С. 5; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14-го ноября 1850-го по 14-е ноября 1851-го года. — Одесса, 1852.

- С. 5, 17; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1851 по 14 ноября 1852 года. — Одесса, 1853. — С. 5, 6, 14; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 11, 60, 81, 141, 153; Спр. 2. — Арк. 46, 80-81, 84-85; Спр. 3. — Арк. 45, 72; Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — С. 146-147.
28. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). — К., 1959. — С. 179.
29. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — С. 116.
30. Шохин Л. И. Московский архив Министерства юстиции и русская историческая наука. — М., 1999. — С. 52.
31. Пірко В. О. Описи Азовської губернії (кінець ХVІІІ ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 195.
32. Рукописи славянские и российские, принадлежащие почетному гражданину и Археографической комиссии корреспонденту Ивану Никитичу Царскому. Разобраны и описаны Павлом Строевым. — М., 1848. — С. 611, 765.
33. Указатель статьям, помещенным в Записках императорского Одесского общества истории и древностей, с 1844 по 1884 г. // ЗООИД. — 1883. — Т. ХІІІ. — С. 278.
34. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1842 по 14 ноября 1843 года. — Одесса, 1843. — С. 6; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1848 по 14 ноября 1849 года. — Одесса, 1850. — С. 5-7, 20; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14-го ноября 1850-го по 14-е ноября 1851-го года. — Одесса, 1852. — С. 6; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1851 по 14 ноября 1852 года. — Одесса, 1853. — С. 4, 11; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 42, 119; Спр. 2. — Арк. 9, 15, 21, 33, 101, 115; Спр. 3. — Арк. 11, 23, 37, 50, 66, 68, 71, 74, 87; Маркевич А. А. А. Скальковский. — Одесса, 1900. — С. 12.
35. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1845 года. — Одесса, 1846. — С. 5; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1848 по 14 ноября 1849 года. — Одесса, 1850. — С. 9-10; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1849 по 14 ноября 1850 года. — Одесса, 1851. — С. 10; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 88, 92, 97-98, 107, 111, 119; Спр. 3. — Арк. 1, 3, 7, 19, 26-27, 38, 51, 67, 90, 93.
36. Грекул Ф. А. Аграрные отношения в Молдавии в ХVІ — первой половине ХVІІ вв. — Кишинев, 1961. — С. 36-37.
37. Советов П. В. Исследования по истории феодализма в Молдавии. Т. І. (Очерки истории землевладения в ХV — ХVІІІ вв.). — Кишинев,

1972. — С. 63.
38. Правила издания славяно-молдавских и молдавских грамот XV-XVII вв. Сост. А. Н. Никитич. — Кишинев, 1975. — С. 4.
 39. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 10-12.
 40. Там само. — Арк. 17.
 41. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1849 по 14 ноября 1850 года. — Одесса, 1851. — С. 6-7; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 17, 20, 24, 28, 34, 105, 119; Спр. 3. — Арк. 11, 40. Спр. 77. — Арк. 63, 64, 67.
 42. ВР ІРЛІ. — Ф. 603. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1; ВР РНБ. — Ф. 288. — Оп. 1. — Спр. 189. — Арк. 1.
 43. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 77. — Спр. 46-49.
 44. Там само. — Арк. 62, 65, 68, 70.
 45. Молдавия в эпоху феодализма. Т. I. Славяно-молдавские грамоты (XV в. — 1-я четв. XVII в.) / Сост. П. Г. Дмитриев, Д. М. Драгнев, Е. М. Руссев, П. В. Советов. — Кишинев, 1961. — С. 35-36, 230-232; Молдавия в эпоху феодализма. Т. II. Славяно-молдавские грамоты XV — XVII вв. / Сост. Д. М. Драгнев, А. Н. Никитин, Л. И. Светличная, П. В. Советов. — Кишинев, 1978. — С. 68.
 46. Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1841. — С. 9; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1842 по 14 ноября 1843 года. — Одесса, 1843. — С. 7; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1844 года. — Одесса, 1845. — С. 16; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1845 года. — Одесса, 1846. — С. 8-11; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1845 года. — Одесса, 1846. — С. 5; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1846 по 14 ноября 1847 года. — Одесса, 1848. — С. 12-14.
 47. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 21-23.
 48. Новороссийский календарь на 1840-й год, издаваемый при Ришельевском лицее. — Одесса, 1839. — С. 141.
 49. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 26, 32.
 50. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1842 по 14 ноября 1843 года. — Одесса, 1843. — С. 21.
 51. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 42, 135.
 52. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1862 по 14 ноября 1863 года. — Одесса, 1864. — С. 17-18.
 53. Титов А. А. Материалы для истории императорского общества истории и древностей российских. Переписка гг. действительных членов

- Общества (1830-1876) // Чтения в императорском Московском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1887. — Кн. 1. — С. 192.
54. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 153.
55. Мурзакевич Н. Степан Васильевич Сафонов // ЗООИД. — 1867. — Т. VI. — С. 483-485; В. Р-в (В. Е. Рудаков). Сафонов Степан Васильевич // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона. — Т. XXXIII. — С. 477.
56. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. — С. 110.
57. Шкляж И. М. Сокровища семьи Воронцовых. — Одесса, 1992. — С. 30-31, 39.
58. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 153, 156зв.
59. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1844 года. — Одесса, 1845. — С. 10.
60. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 164зв.; Спр. 2. — Арк. 9; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1845 года. — Одесса, 1846. — С. 5.
61. ДАОО — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 50-50зв., 53зв.; Спр. 38. — Арк. 3-8.
62. История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1847. — №6. — С. 1-42.
63. Титов А. Вказ. праця. — С. 204.
64. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1847. — №6. — С. I-VIII.
65. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. — К., 1994. — С. 639.
66. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 60зв.
67. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1846 по 14 ноября 1847 года. — Одесса, 1848. — С. 10-11.
68. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 41, 51зв.; Мурзакевич Н. Автобиография. — С. 225-226.
69. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1850 по 14 ноября 1851 года. — Одесса, 1852. — С. 15-16.
70. История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. — Одесса, 1852. — С. I-IV.

71. Там само. — С. 1-78.
72. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — С. 88.
73. История о казаках... — С. 79-92.
74. Там само. — С. IV-V.
75. ДАОО — Ф. 93. — Спр. 3. — Арк. 51зв.; Спр. 38. — Арк. 10-23.
76. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона. — Т. XII. — С. 279.
77. Див.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. — Львів, 1990. — 319 с.
78. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. 41, 92, 122; Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — С. 87-88; Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. — Харків, 1970. — С. 199-203; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 42-43.
79. Кравець М. М. Історія Запорізької Січі в описанні С. Мишецького та В. Чернявського // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991р.). Тези доповідей та повідомлень. — К. -Жам’янець-Подільський, 1991. — С. 124-125.
80. Детальніше про цей фрагмент див. у монографії автора: З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // ЗІФ. — Вип. 6. — Одеса, 1998. — С. 70-81, 92-105, 178-179.
81. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1842 по 14 ноября 1843 года. — Одеса, 1843. — С. 11-12; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 126-126 зв., 130 зв.
82. ЗООИД. — 1850. — Т. II. — С. 740; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 130 зв. -131.
83. Рябінін-Скляревський О. Одеський краєвий історичний архів // Архівна справа. — 1925. — №5-6. — С. 73.
84. Архів СПБ ФІРІ РАН. — Ф. 200. — Оп. 1. — Спр. 29. — Т. XIII. — Ч. I. — Арк. 90 зв., 115 зв.
85. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 125, 138, 150, 164-165; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1844 года. — Одеса, 1845. — С. 9.
86. Маркевич А. Аполлон Александрович Скальковский // ЗООИД. — Т. XXII. — IV. Некрологи. — С. 32.
87. Мурзакевич Н. Н. Автобіографія. — С. 156-157, 164-165, 203, 226.
88. Архів СПБ ФІРІ РАН. — Ф. 200. — Оп. 1. — Спр. 29. — Т. XIV. — Арк. 9 зв.

89. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 25; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1846 года. — Одесса, 1846. — С. 8-9.
90. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 25 зв. -27, 29-31, 42 зв.; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1845 по 14 ноября 1846 года. — Одесса, 1847. — С. 15.
91. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 62 зв. -64, 68 зв., 70-71 зв., 90 зв.; 107; Спр. 3. — Арк. 7 зв., 28 зв., 31 зв; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1846 по 14 ноября 1847 года. — Одесса, 1848. — С. 14-15; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1847 по 14 ноября 1848 года. — Одесса, 1849. — С. 10.
92. ЗООИД. — 1850. — Т. II. — С. 667, 740.
93. Высочайшие рескрипты, данные императрицею Екатериною II, на имя Екатеринославских гражданских губернаторов // ЗООИД. — 1850. — Т. II. — С. 659-666; Собственноручные распоряжения князя Потемкина-Таврического во время второй турецкой войны, в царствование императрицы Екатерины II // Там само. — С. 667-674; Ляликов Ф. И. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае // Там само. — С. 332.
94. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 52, 119; Отчет Одесского общества истории и древностей с 1-го января по 14 ноября 1841 года. — Одесса, 1842. — С. 8; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1841 по 14 ноября 1842. — Одесса, 1843. — С. 11; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1843 по 14 ноября 1844 года. — Одесса, 1845. — С. 16.
95. ЗИФ. — Вып. 6. — Одеса, 1998. — С. 60-61.
96. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1844 по 14 ноября 1845 года. — Одесса, 1846. — С. 5-6; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. Зв. — 4, 12 зв., 17 зв.
97. Мурзакевич Н. Григорий Иванович Соколов // ЗООИД. — 1853. — Т. III. — С. 526.
98. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — Т. XXX^a. — С. 729.
99. Обзор действий Общества с 14-го ноября 1843 по 14-е ноября 1849 года // ЗООИД. — 1850. — Т. II. — С. 793; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1846 по 14 ноября 1847 года. — Одесса, 1848. — С. 16; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 68 зв.
100. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи

- національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.) — Харків, 1996. — С. 259.
101. Журба О. Спроба обґрунтування моделі дослідження процесу формування української національної археографії. — С. 387.
 102. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. 114.
 103. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. — К., 2000. — С. 127.

Розділ 4.

ПОШУК, ЗБЕРЕЖЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-х — СЕРЕДИНІ 80-х рр. ХІХ ст.: ПЕРІОД НАЙБІЛЬШОЇ АКТИВНОСТІ

З середини 50-х рр. ХІХ ст. розпочався новий етап у житті Товариства. Він характеризувався в цілому інтенсифікацією його діяльності у всіх сферах. Виключне місце у його житті посідав секретар, а потім віце-президент Товариства М. Н. Мурзакевич. Тому цілком слушно можна було б назвати час в історії наукової установи відтоді і до середини 80-х рр. “добою Мурзакевича”.

§ 1. ВІДНОВЛЕННЯ АРХЕОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПЕРШЕ ПОВЕРНЕННЯ ПІДПИСИ (1856-1860)

Кримська війна 1853 — 1856 рр. відіграла у долі Російської імперії величезну роль. Для Південної України, як театру воєнних дій і безпосереднього зацілля, її негативні наслідки були чи не найбільшійшими. Відчутної шкоди було завдано науковому життю, зокрема діяльності Одеського товариства історії і старожитностей.

Дев'яносто третє засідання Товариства, яке відбулось 29 січня 1854 р., стало єдиним у тому році. Хвилі війни дісталися Одеси і події 10 квітня перетворили її на фронтове місто. Вимушений виїзд з Одеси віце-президента Товариства (з 1844 р.) О. Ф. Негрі, з особистих причин, дуже негативно позначився на його здоров'ї — він помер 27 червня 1854 року. Ще 9 квітня М. Н. Мурзакевич зібрав до однієї скрині всі монети і медалі, рукописи і матеріали, накопичені для четвертого тому “Записок”, і підготував їх до вивозу з міста. Наступного року було вжито додаткових заходів безпеки. Зокрема, у вересні 1855 року, під час нової появи під Одесою неприятельського флоту, статуї, барельєфи, надписи було закопано у саду неподалік будинку Товариства. Частину колекцій, в тому числі рукописи, було підготовлено до вивозу у Єлисаветград. Все це, безумовно, паралізувало діяльність Товариства, відновлення якої

стало можливим лише після завершення війни.

Перше повоєнне засідання відбулось 14 червня 1856 року. Крім члена-засновника і секретаря М. Н. Мурзакевича там були присутні архієпископ Інокентій (Борисов), М. Г. Палеолог, Й. Г. Михневич, К. П. Зеленецький, О. Г. Тройницький та Й. Г. Шершеневич. Тоді було розв'язано низку організаційних питань: на президента було запрошено (і одержано згоду) новоросійського і бессарабського генерал-губернатора О. Г. Строганова; М. Н. Мурзакевича залишено секретарем; Й. Г. Михневича обрано новим скарбничим. Згодом, 2 травня 1857 року, віце-президентом було обрано відомого хірурга і педагога, попечителя Одеської учбової округи М. І. Пирогова¹.

З часу відновлення діяльності Товариства його основним завданням стало видання чергового тому “Записок”. Видавничий комітет було створено уже 27 вересня 1856 року — адже ще до війни було зібрано 30 матеріалів для чергового тому. Через рік розпочали друкувати його перше відділення (“Рассуждения и исследования”). У лютому 1858 року було сформовано решту тому. Проте того року у Товариства несподівано виникли труднощі фінансового характеру. У Петербурзі вважали, що воно два роки не працювало, тому надходження щорічних державних коштів було заморожено на такий саме термін. Отже, лише у лютому 1860 року став можливим друк другої частини тому, що включав друге і третє відділення (“Сборник материалов” та “Смесь”). Врешті четвертий том побачив світ на початку 1861 р. Його структура зазнала змін — скасовано внутрішній поділ на розділи. На наш погляд, їх відсутність у науковому відношенні була кроком назад. Але пов'язувалось це, як і вихід томів окремими частинами, з намаганням видавничого комітету оперативніше оприлюднити накопичений матеріал. Адже брак статей до будь-якого з розділів міг затримувати весь том. Щоб запобігти цьому Товариство змушено було приймати спеціальне рішення, яке допускало відступ від первинної структури².

Четвертий том, обсягом понад 30 друк. аркушів, включає 34 матеріали (по відділеннях відповідно — 7-14-13). Археографічними серед них можна визнати 12 (відповідно — 1-9-2), які займають ледве не половину фоліанту. Переважна більшість з них — публікації документальних джерел, уміщених у другому відділенні. За часом формування археографічний доробок Товариства можна умовно

поділити на три частини: зібране до війни і опубліковане, зібране після війни і опубліковане та неопубліковане.

Участь в упорядкуванні опублікованих матеріалів взяли понад десятка осіб. Центральною же постаттю був М. Н. Мурзакевич, який взяв безпосередню участь у п'ятьох і, безсумнівно, як секретар і член видавничого комітету (а по суті — його голова) сприяв появі решти публікацій. Особливе місце серед них посідають грамоти з історії Молдавського князівства. У перших трьох томах було опубліковано 23 акти. Напередодні війни, як зазначалось, завдяки О. С. Стурдзи Товариство розпочало співпрацю з Азійським департаментом міністерства іноземних справ. Внаслідок цього вдалось здобути звітти, з архіву Польського королівства копії п'ятьох грамот. Щоправда прохання надіслати один з актів для факсимільного відтворення залишилось без відгуку. Саме ці договірні грамоти молдавських воєвод Штефана I, Ільяша, Богдана III та валаського воєводи Мірчі з польськими королями Владиславом II (Ягайло) і Сигізмундом (Старим) 1395 — 1510 рр. — було опубліковано у четвертому томі [59]. Причому саме тоді було оприлюднено найранішу зі всіх грамот — від 6 січня 1395 р. Хоча навіть М. Г. Попруженко не наважився цього зробити, передбачаємо, що упорядником був М. Н. Мурзакевич, оскільки підказкою є одна з вказівок у протоколах засідань Товариства³. Не викликало сумнівів в упорядкуванні М. Н. Мурзакевича і у історика Бессарабії О. К. Накко, який уже у 70-ті рр. XIX ст. активно використовував ці джерела у своїх дослідженнях. Він вважав грамоти найважливішою складовою у комплексі писемних джерел, які мали величезне значення, оскільки в них “всебічно відображався юридичний побут” населення Молдавського князівства⁴.

Протягом другої половини 50-х рр. Товариство продовжувало пошуки грамот переважно у справах поточних архівів державних установ Бессарабської області. Внаслідок цього наприкінці 1857 — на початку 1858 рр. у його розпорядженні опинились копії ще сімох актів. У січні 1859 р. М. Н. Мурзакевич здійснив подорож до Бессарабії з метою ознайомлення з тими грамотами, які з різних причин не могли бути надіслані до Одеси. У такий спосіб Товариство збагатилось ще 10 документами. Відзначимо, що у чотирьох його “Звітах” поспіль (за 1851 — 1859 рр.) одним з шести — дев'яти основних напрямків діяльності визначено “Зібрання Молдо-влахій-

ських грамот”⁵. Внаслідок цього в четвертому томі з’явилися ще 13 грамот молдавських господарів з 1495 по 1667 рр. [60].

Влітку 1859 р. Товариство знову звернулось до Бессарабського обласного цивільного суду та Бессарабської обласної межевої контори з проханням надсилати грамоти, особливо наполягаючи на цінності грамот XV ст. і намагаючись спокусити керівництво установ тим, що публікація полегшить прочитання цих документів для чиновників. Актуальність цієї роботи М. Н. Мурзакевич бачив і в тому, що “точні з грамот транскрипції слугуватимуть майбутнім історикам корисним матеріалом для з’єднаного Румунського князівства, що виникає”. Прикладом цього стала праця С. М. Палаузова “Румынские княжества Валахии и Молдавии” (СПб., 1859. 296 с.). Проте надії на нові надходження не оправдалися. Протягом 1860-1861 рр. з обох згаданих установ надійшли лише три грамоти, які уже були відомі Товариству, а дві — уже надруковані в його “Записках”⁶. Отже джерело постачання грамот наче почало пересихати. Незважаючи на це, можна твердити, що, пошук грамот з історії Молдавського князівства у другій половині 50-х рр. посів помітне місце в евристичній активності Товариства.

Варто зазначити, що упорядник вповні скористався недоречною рекомендацією згадуваної “записки Стурдзи” про можливість публікації грамот без коментарів. Зосередившись лише на проблемі точності передачі тексту джерел, він знехтував й іншими елементами археографічних публікацій, які практикувались у товаристві, зокрема передмовами, науково-довідковим апаратом тощо. Крім того, двічі припустився помилки. В одному випадку грамоту Петру Рареша 1533 р. (в документі — ЗМА) він датував чомусь 1633 роком, тому з 11-ї позиції у публікації документ треба перенести на другу. В іншому — грамоту Янку Сасула датовано 1543 роком. Але саме в цей час правив згаданий Петру Рареш (друге правління — 1541 — 1546). Янку Сасул же правив у 1579 — 1582 рр.⁷, тому даний документ позначений у копії ЗНІ (78010) треба розуміти як 7090, тобто датувати 1582 роком і в цій публікації з другої позиції перенести на шосту. Слід додати, що чотири грамоти, що залишились нещідготовленими до друку, М. Н. Мурзакевич передав на початку 1861 р. для п’ятого тому “Записок”. Зауважимо, що в цей період з невідомих поки що причин, залишились не лише ненадрукованими,

а й невідготовленими до публікації грамота 1436 р., подарована Товариству у жовтні 1853 р. кишинівським мешканцем Холявицьким та дві грамоти 1741 та 1749 рр. (у російському перекладі яського єпископа Філарета).

У четвертому томі М. Н. Мурзакевич здійснив дві публікації джерел, пов'язані з його довоєнним пошуковим доробком. Одне з них — витяг з копій листів російського царя Петра I з 12 липня 1711 р. по 9 лютого 1712 р., що торкаються Прутського походу і обставин передачі Азова Туреччині — потрапили до археографа з архіву князя М. С. Воронцова [58]. Адже у попередні роки дослідник здійснив кілька цінних публікацій з рукописного зібрання Воронцових. Високої оцінки здобула, зокрема, публікація Псковської судної грамоти 1467 р., яку сучасники ставили в один ряд з “Руською правдою”, Новгородською судною грамотою, судебниками Івана III та Івана IV⁸. Багато документів М. Н. Мурзакевич знайшов і зібрав під час відрядження у 1839 р. для упорядкування архіву фортеці св. Дмитрія Ростовського. Цього разу він запропонував документ, що висвітлював процес заселення Приазов'я кримськими греками (1780 р.) [62]. Важливо відзначити, упорядник надрукував це джерело як своєрідне доповнення до статті архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова), надрукованої у першому томі “Записок” — “Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание готфийской и кафийской епархии”. Подібний характер має публікація описання Маяцького містечка (1666 р.), що був на Слобідській Україні [57]. Як зазначено у вступній примітці цей документ потрапив до Товариства у двох списках — від його члена-засновника А. Я. Фабра та єпископа катеринославського Леоніда — і публікувався для кращого розуміння пізнішої грамоти Петра I ізюмському полковникові Ф. В. Шидловському (1704), опублікованої також у першому томі. Таким чином, підтримувалась і підкреслювалась безперервність довоєнної і післявоєнної едиційної роботи.

Як зазначалось, на останньому передвоєнному засіданні (20 січня 1854 р.) М. Н. Мурзакевич представив перелік матеріалів, що могли б увійти до чергового тому, представлені дійсними членами Товариства і сторонніми особами. Однією з таких осіб був статський радник, дипломат М. А. Волков — людина різнобічної підготовки, небайдужа до громадського і наукового життя краю. Намагаючись заснувати

у 1859 р. літературний і політичний журнал “Новороссийский наблюдатель”, він передбачав у ньому “літературний відділ, що складався б переважно з досліджень, нарисів і оповідань стосовно місцевої природи і побуту місцевих, тобто новоросійських, мешканців”, а також огляд літературних творів⁹. Ще до війни він підготував статтю “Про суперництво Венеції з Генуєю у XIV ст.”. Ця стаття, а також додана до неї підбірка документів [56] залишились і в повоєнному варіанті тому (на відміну від низки статей, які до нього не потрапили). Стаття і публікація документів мають значною мірою самостійне наукове значення: стаття — більше ніж лише передмова, а документи — більше ніж ілюстрація до статті. Це дало підставу М. Г. Попруженко виділити їх як самостійні наукові праці. Гадаємо, це не зовсім правомірно. Адже вступна примітка до статті починається чітко: “Додані до нашої праці списки з грамот, даних венеціанськими і генуезькими урядами, зняті з оригіналів, що зберігаються в архіві республіки св. Марка”. Допоміг зробити списування високий посадовець, який до 1848 р. працював у державній австрійській канцелярії. М. А. Волкова як автора цієї ґрунтовної публікації 11 вересня 1857 р. було обрано дійсним членом Товариства¹⁰.

Серед передбачених у “довоєнному проєкті” треба також згадати так звану “Записку о сербском деле” — звіт про зустріч (конференцію) 6 жовтня 1752 р. посла Австрійської імперії з канцлером і віцеканцлером Російської імперії у зв’язку з переселенням сербів з однієї імперії до іншої, що не могло не викликати дипломатичного напруження [61]. Це джерело надійшло від колишнього віцепрезидента Товариства (1843 — 1844) С. В. Сафонова. Як уже було вказано, перебуваючи з середини 40-х рр. поза межами Одеси, він не втрачав зв’язку з Товариством. Даний документ також було знайдено в архівному зібранні Воронцова та надіслано до Одеси, ймовірно, на знак тривкості зв’язків з місцевою науковою установою.

Найзначнішою за кількістю опублікованих документів є публікація уже традиційних для “Записок” ордерів Г. О. Потьомкіна, упорядником якої вважаємо (слідом за М. Г. Попруженко) М. Н. Мурзакевича [63]. Вона складається з двох частин. Перша має підназву “Розпорядження по влаштуванню флоту і міста Миколаєва” і включає 24 документи, які охоплюють період з 14 серпня 1788 по 15 вересня 1791 р. Напевно, їх було відібрано з архівних справ, з якими протягом другої половини

40-х і початку 50-х рр. працювала спеціальна комісія Товариства. Друга частина — “Розпорядження взагалі по Новоросійському краю” — складається з дев’яти ордерів (1783 — 1791), переданих особисто Товариству А.О.Скальковським та С.В.Сафоновим (ще до війни). Починається публікація розлогою вступною приміткою, яка відіграє роль передмови. Документи супроводжуються низкою підрядкових приміток щодо змісту.

Звивистим шляхом на сторінки “Записок” потрапили листи константинопольського патріарха Григорія V [64]. Чотири листи було адресовано молдавському (1799 — 1801) і валаському (1802 — 1807, з перервами) господареві Константину Іпсиланті. Від адресата вони надійшли до віце-президента О. Ф. Негрі, який був зятем володаря. О. Ф. Негрі передав їх архієпископу Іннокентію (Борисову), а уже від останнього листи потрапили до Товариства. Опубліковано їх було як мовою оригіналу (грецька), так і російською мовою (переклад протоієрея С. А. Серафимова). Підготував джерела до друку і зробив вступну примітку М. Н. Мурзакевич.

У заключному відділенні тому було уміщено одне нарративне джерело — “щоденник” Б. Х. Мініха (а по суті автобіографію від дня народження до 27 серпня 1721 р.) [65]. Безпосередньо воно не торкалося історії краю, проте вирішальним чинником для публікації було те, що цей російський воєначальник німецького походження згодом взяв найактивнішу участь у боротьбі Російської імперії за вихід до Чорного моря. “Щоденник” був надбанням довоєнних років. Ще у листопаді 1852 р. за ініціативою М. Н. Мурзакевича копія з автографа при допомозі Г. І. Соколова потрапила на збереження до Товариства. У післявоєнні роки було прийнято рішення опублікувати джерело, можливо, щоб не залишити том без нарративів. Здійснено це було як мовою оригіналу, так і російською (переклад зробив викладач Рішельєвського ліцею В. Р. Орбинський). Як додаток до джерела було приєднано родовідну схему Мініхів.

Одним з напрямків археографічної діяльності Товариства була публікація історіографічних джерел. У довоєнні роки було зібрано твори відомих археологів І. П. Бларамберга та П. Дюбрюкса. Одну із статей першого надрукували у другому томі. Ще у 1854 р. готувалась до друку “Записка о археологических изысканиях в окрестностях Керчи в 1820 — 1828 годах” П. Дюбрюкса. Згодом видавничий

комітет не змінив думку і значна за обсягом стаття (уже під іншою назвою) у російському перекладі онука — О. Г. Дюбрюкса — відкрила четвертий том [55]. Перекладач додав до тексту заключну примітку, яка характеризує як рукопис, так і особливості перекладу. По суті, це — археографічна передмова. Крім цього, текст твору супроводжується, хоч і не численними, посторінковими примітками, в тому числі і текстуального характеру. В одному випадку статтю доповнено листом П. Дюбрюкса до І. П. Бларамберга (1828), який М. Н. Мурзакевич знайшов у паперах останнього. Отже, дана праця — не механічний передрук праці, а спеціально підготовлена науковцями публікація.

Традиція пошуку і публікації в “Записках” джерел з історії Запорізького козацтва продовжив у другій половині 50-х рр. капітан Генерального штабу О. О. Шміт. Працюючи з матеріалами Військо-топографічного депо у Петербурзі, він знайшов чотири плани Січі і тамтешніх місцевостей та малюнком ради по вибору старшин. У своїй публікації О. О. Шміт дав їх опис і навів цілком розлогий текст, що був в одному з кутів плану 1773 р., який містить стислу історію Запорізького козацтва і характеристику його тогочасного стану [66]. Самі плани представлено у “Додатках” до тому.

Камеральний характер мала діяльність по упорядкуванню бібліотеки Товариства, викликане сум’яттям воєнного лихоліття, і завершене 1860 року. Внаслідок цього у традиційному щорічному “Звіті” була вказана не лише загальна кількість зібраних рукописів (60), але вперше перелічено найважливіші з них¹¹.

Отже, Одеське товариство історії і старожитностей у перше післявоєнне п’ятиліття (1856 — 1860) цілком відновило діяльність, видавши четвертий том своїх “Записок”. Археографія посіла в ньому помітне місце — навіть більше ніж це предбачалось у довоєнному варіанті тому. Основні тематичні напрямки публікацій — історія Криму, Молдавського князівства, Запорізького козацтва, приєднання Північного Причорномор’я до Російської імперії — вдалось зберегти. Як і раніше публікувались як актові, документальні, так і нарративні, а також і історіографічні джерела. Таким чином, можна твердити, що воєнна криза була подолана, а довоєнні традиції продовжені.

§ 2. ДЕСЯТИЛІТТЯ РОЗВОЮ: АРХЕОГРАФІЧНА ДІЦІЛЬНІСТЬ у 60-ті РОКИ ХІХ ст.

Протягом 60-х рр. Товариство зуміло якнайповніше реілазувати свій творчий потенціал. Якщо за 21 рік з часу його заснування (1839-1860) було видано чотири томи, то протягом наступних восьми років з'явилося аж три томи, в яких знайшлося місце і для публікацій історичних джерел. Секретар Товариства М. Н. Мурзакевич, залишався безсумнівно ключовою постаттю у його діяльності. Нагадаємо, що піку своєї службової кар'єри історик досяг у 1852 р. — став директором Рішельєвського ліцею. Він був обов'язковою, виконливою і вимогливою людиною. Його автобіографія просякнута уболіванням за навчальний заклад, в якому він працював. Не випадково, що саме йому було доручено виконання обов'язків начальника Одеської учбової округи під час Кримської війни. Ймовірно, він сподівався, що на цій посаді залишиться і після війни. Проте на це місце було призначено видатного хірурга і педагога М. І. Пирогова. Характер їх відносин ще підлягатиме у майбутньому окремому вивченню. Але очевидно — їхні взаємини були складними. 1857 року М. Н. Мурзакевич звільнився зі служби. Ситуація ускладнилась з прийняттям нового начальника учбової округи до Товариства, а потім — з обранням його віце-президентом наукової установи. У всіх напрямках своєї роботи М. І. Пирогов запропонував нові, неординарні методи. Законфліктувавши з місцевими можновладцями, М. І. Пирогов змушений був залишити Одесу у 1858 р., а у 1873 р. добровільно вибув з числа дійсних членів Товариства. З утворенням у 1865 р. Новоросійського університету М. Н. Мурзакевич міг претендувати на місце серед його викладацького корпусу. Проте, на відміну від таких колишніх викладачів Рішельєвського ліцею як П. К. Брун, В. Н. Юргевич, він до вузу не потрапив. Відомо, що ідею утворення в Одесі університету активно підтримував М. І. Пирогов і з ним радились щодо штатів навіть під час його перебування за кордоном.

З часу відставки М. Н. Мурзакевич зосередив свої зусилля на діяльності у Товаристві. У 1870 р. за наукові заслуги і сумлінну працю впродовж тридцяти років на посаді секретаря його було нагороджено орденом св. Анни¹². Як секретар М. Н. Мурзакевич

входив до складу видавничих комітетів і, отже, сприяв появі кожного з томів “Записок”. П’ятий (1863), шостий (1867) і сьомий (1868) томи зберегли, в основному, структуру попередніх томів.

Незважаючи на те, що Товариство фінансувало різноманітні подорожі, спеціальні археографічні експедиції по розшуку історичних джерел широко не практикувались. П. К. Брун, автор огляду тридцятилітньої історії цієї наукової установи, нарахував 11 подорожей, здійснених у 1841 — 1869 рр. Серед них три — пов’язані з писемними джерелами, в тому числі дві — у 60-ті роки¹³. За П. К. Бруном, першу з них — у Крим (Судак, Феодосія, Балаклава) — здійснив В. Н. Юргевич для дослідження “тамтешніх писемних пам’яток генуезьких”. Але В. Н. Юргевич займався там списуванням надписів — епіграфічними дослідженнями, а не власне писемними джерелами. Отже, залишається єдиний проект — знайомство з так званим Решетилівським архівом. “Решетилівській” експедиції, як успішному евристичному проекту, та її наслідкам буде присвячено окремих параграф, тому тут зосередимось на інших напрямках археографічної діяльності у це десятиліття.

Крім згаданого вище був ще один архівний проект, який, щоправда, не вдалось реалізувати. У червні 1865 р. губернатор Херсонської губернії П. Н. Клушин повідомив, що в архіві Єлисаветградської думи зберігаються важливі документи з історії краю, починаючи з середини XVIII ст. Для огляду архіву було запрошено наглядача єлисаветградського повітового училища С. Т. Васьковича, який мав стати кореспондентом Товариства. Проте С. Т. Васькович не виправдав сподівань. Розпочавши огляд, він надіслав у березні і травні 1866 р. до Одеси листи, в яких повідомляв, що службові обов’язки перешкоджають йому далі виконувати доручення. У вересні того ж року інтерес до цієї справи виявив і херсонський губернський предводитель дворянства Є. О. Касинов, а у липні наступного року він несподівано повідомив, що більшість архівних матеріалів, коли вони зберігались ще як архів фортеці св. Єлисавети, була оглянута раніше. І зробив це ще у 1843 — 1844 рр. Г. І. Соколов. На доказ цього він надіслав зроблений у 1844 р. опис архівних справ. Незважаючи на це, Є. О. Касинова просили продовжити огляд єлисаветградських архівів і робити копії з найцінніших документів. Проте через деякий час Є. О. Касинова було призначено мінським цивільним губернатором і з

його від'їздом у 1868 р. пошуки у Єлисаветграді припинились¹⁴. У подальшому архів фортеці св. Єлисавети було передано до бібліотеки Київського університету (1876 р.), а звідти у 1927 р. він перейшов до сьогоднішнього ІР НБУ¹⁵.

Одним з продуктивних напрямків наукових досліджень у Товаристві в цей час стало вивчення матеріалів з середньовічної історії Криму, зокрема генуезьких колоній. Цей напрямок було навіть структуровано у кількох тогочасних “Звітах” Товариства. Ще у вересні 1859 р. С. М. Воронцов висловив бажання передати у користування наукової установи рукопис 1449 р. під назвою “*Articoli riguardanti Caffa ed altri luoghi del mar Maggiore*”. Це була копія Статуту для генуезьких колоній, складена у час правління генуезького дожа Лудовико Фрегозо (1448 — 1450). Оригінал зберігався в архіві Банку св. Георгія у Генуї, а копію було знято у 1844 р. за розпорядженням М. С. Воронцова. Це досить розлогий акт, складений з двох книг і поділений на 96 розділів. В цілому документ спрямований на зміцнення системи управління колоніями у період занепаду впливу генуезців у регіоні. Він є цінним джерелом для вивчення соціально-економічного і адміністративно-політичного життя таких генуезьких колоній як Кафа, Солдайя, Чембало, Трапезунт, Коппа, Тана, Синоп та ін.

На засіданні наприкінці грудня 1859 р. перекладом Статуту на російську мову доручили зайнятись професорові Рішельєвського ліцею по кафедрі римської словесності В. Н. Юргевичу. У жовтні 1861 р. В. Н. Юргевич виступив перед членами Товариства з доповіддю, після чого було вирішено Статут опублікувати у “Записках”, а копію повернути С. М. Воронцову. Крім перекладу упорядник підготував стислу передмову, історико-філологічні примітки, додав списки консулів та інших посадових осіб. У передмові археограф визначив свої принципи: “по-рабські слідував за текстом, у примітках унікав зайвого і читачам Записок відомого”. Секретар також відзначив точну передачу оригіналу і додав, що завдяки перекладачеві зібрано сотні слів і фраз, які б могли доповнити славетний “*Glossarium*” Дюканжа. У грудні того ж року публікація була підготована до друку і з'явилась у п'ятому томі під назвою “Устав для генуезских колоний в Чорном море, изданный в Генуе в 1449 году” на латинській та російській мовах [70]. Як стверджував М. Н. Мурзакевич, поява

цього джерела справила велике враження на італійських науковців, що призвело навіть до заснування в Генуї спеціального історичного товариства, яке започаткувало серійне видання актів з цього архіву¹⁶.

Згодом у Товариства з'явилась можливість розгорнути співробітництво з Банком св. Георгія (Сан-Джорджіо). Подорожуючи Південною Європою влітку 1862 р., М. Н. Мурзакевич завітав і до Генуї. Протягом кількох днів він оглянув згаданий архів і виявив, що у понад сорока справах містились різноманітні відомості щодо управління генуезькими колоніями в Криму у XIV — XV ст. Особливу увагу історика привернули 38 документів стосовно Кафи, Чембало та Солдаї. Після повернення і доповіді М. Н. Мурзакевича було вирішено звернутись по допомогу щодо скопіювання джерел до члена дирекції архіву М. Д. Канале та російського консула в Генуї, сподіваючись, що “багатство генуезьких джерел надасть Запискам Товариства довгий ряд важливих матеріалів для багатьох томів і висвітлюватиме історію чорноморської торгівлі”. М. Д. Канале та ще один співробітник архіву Л. Т. Бельграно (обрані відповідно дійсним членом та кореспондентом Товариства) дали попередню згоду на співпрацю. Проте у листопаді того ж року російський консул повідомив, що за скопіювання документів треба було платити гроші. Тоді вирішили обмежитись 12 документами. Хоча обидва італійці підтверджували свою готовність співпрацювати і у наступному році, проєкт явно забуксував і попередні зусилля секретаря врешті закінчились нічим.

Більшого успіху було досягнуто у збиранні середньовічних чорноморських карт. Колекцію було започатковано представленням у лютому 1858 р. П. К. Бруном, П. В. Беккером та М. А. Волковим факсимільного відтворення карти А. Біанки (1436 р.), яка зберігалась у Венеції у бібліотеці св. Марка. Наприкінці 1859 р. завдяки М. Н. Мурзакевичу з імператорської Паризької публічної бібліотеки надійшла копія Каталанської карти (1375), а згодом — ще одна безіменна карта XVI ст. У 1861 р. М. А. Волков відправився до Парижа, де працював у відділі карт названої бібліотеки, та Відня (в імператорську Віденську бібліотеку). Там він зробив копії генуезької карти Вісконті (1318), венеціанської карти Д. Піцігано (1367) та римської карти Бенінкази (1467). Наступного року за сприяння Ф. -І. та К. -І. Кальбіців Товариство одержало з Гросгерцогської

Веймарської бібліотеки (Німеччина) копії безіменної карти початку XV ст. та севільської карти Д. Рібери (картограф імператора Карла V) 1528 р. У 1866 р. колекціонер І. І. Курис подарував Товариству три копії карт XVI ст. з Амброзіанської бібліотеки у Мілані¹⁷. У 1870 р. П. К. Брун писав про поповнення колекції ще трьома копіями карт — генуезької 1351 р. з Лаврентійської бібліотеки у Флоренції, анконської 1494 р. з Вольфенбюттельської бібліотеки (Німеччина) та карти 1534 р. з Мюнхенської університетської бібліотеки. Три останні карти були уже відомі науковцям через їх видання у 1856 — 1864 рр. відповідно Серисторі, Я. Потоцьким та Томасом¹⁸. Таким чином було зібрано хоча і не значну, але цінну добірку картографічних джерел, видання яких Товариство не практикувало.

Отже, у 60-ті роки Товариству не удалось організувати, крім Решетилівської, такі експедиції, реалізація яких призвела би до широкомасштабного оприлюднення історичних джерел. Так само, як і у попередні роки, основним шляхом накопичення і публікації джерел мала бути індивідуальна наукова творчість його дійсних членів, кореспондентів та сторонніх осіб, які виявляли інтерес до писемних старожитностей.

Чільне місце, як уже згадувалось, серед археографів посідав енергійний секретар Товариства М. Н. Мурзакевич. У п'ятому томі він завершив публікацію грамот з історії Молдавського князівства. Цього разу було оприлюднено три грамоти господарів Стефана Великого (Штефан III чел Маре) (1495), Радула (Раду Михня) (1618) та Євстратія (Євстратіє) Дабіжи (1662), які надійшли наприкінці 1859 р. і не потрапили до четвертого тому (1860). Остання грамота датована у "Записках" невірно — 1622 роком. Оскільки публікація не має ні передмови, ані ґрунтовних приміток залишається незрозумілим: чому археограф ніяк не відреагував на явну помилку, адже у вказаному у грамоті році правив зовсім інший воевода? З протоколів засідань відомо, що у січні 1861 р. він представив колегам чотири грамоти і згаданий документ розташував перед грамотою Мойсея Могили (Мойсе Мовіле) 1634 р., що дає підставу говорити про некритичний підхід упорядника до джерела. Після п'ятого тому публікація молдавських грамот зупинилась, хоча Товариство мало у своєму розпорядженні не лише згадану грамоту 1634 р., а й інші, як зібрані у попередні роки, так і нові, що надходили до 1866

р. Відзначимо також, що було опубліковано лише ті грамоти, що були писані слов'янською мовою. Тому історик О. К. Накко вважав “Записки” “найдорогоціннішою збіркою молдавських грамот”, які він активно використовував і за допомогою яких намагався показати, що слов'янський елемент в історії Молдавського князівства був набагато ширшим, ніж це уявлялось його сучасникам і зокрема тим, хто, на його думку, свідомо і штучно зменшував впливи і значення цього елемента¹⁹.

У п'ятому томі було завершено цикл публікацій молдавських грамот — справа у якій Товариство було одним з піонерів. Припинення публікації можна пов'язувати зі зменшенням притоку джерел з державних установ Бессарабської області і відсутністю кадрових можливостей і адміністративної підтримки, щоб продовжувати цілеспрямований і наполегливий пошук. Особистий внесок М. Н. Мурзакевича в цю евристичну і едиційну діяльність відзначали багато молдавських дослідників, які у 60–70-ті рр. ХХ ст. займались вивченням, публікацією і републікацією цієї групи актових джерел²⁰. Визнаючи, що він не ставив перед собою “філологічних цілей” вони відзначали його похибки у прочитанні текстів джерел²¹. Так, зокрема, у тексті грамоти господаря Радула (т. V) М. Н. Мурзакевич у десяти випадках невірно прочитав букви і у двох — пропустив слова²². Це було характерно і для публікацій у попередніх томах. Підкреслимо також, що археографи ХХ ст., републікуючи грамоти, спирались на оригінали, лише звіряючи їх з доробком М. Н. Мурзакевича. Вони опублікували і ті грамоти, які не були підготовлені друком у Товаристві²³.

У 60-ті роки М. Н. Мурзакевич намагався продовжувати ще одну традицію — публікацію ордерів Г. О. Потьомкіна. Джерело їх походження для сьомого тому [90] не було зазначено, але можна передбачити, що воно було таким, як і для четвертого — з матеріалів, що були свого часу у розпорядженні спеціальної комісії. Науково-довідковий апарат публікації обмежився однією невеликою приміткою, але як і у попередніх подібних публікаціях, упорядник знайшов місце для визначення мети оприлюднення 22 ордерів Г. О. Потьомкіна до начальника Чорноморської флотилії М. І. Войновича (травень-жовтень 1789 р.): заперечити безпідставні чутки про надзвичайну безтурботність і недбалість князя до доручених

справ.

Три ордери Г. О. Потьомкіна (1786 — 1787) також побачили світ у шостому томі у публікації М. Н. Мурзакевича “Материалы для местной истории”, присвяченій різноманітним аспектам історії Південної України — від тваринного світу до перших випадкових знахідок старожитностей [85]. Крім ордерів упорядник надрукував там рескрипт Катерини II (1792) та три документи стосовно фортеці св. Єлисавети (1761 — 1764). За відсутності передмови і відповідних вказівок у наявних кількох примітках до змісту, можна лише передбачати, що перші три документи потрапили до археографа зі згаданого вище джерела, а останні, якимось чином, з архіву фортеці св. Єлисавети.

З 11 нарахованих вище П. К. Бруном подорожей п’ять здійснив М. Н. Мурзакевич. Переважна більшість з них (1841, 1863, 1864, 1869 рр.) — з пам’яткоохоронною метою. Але серед них не вказано його експедицію у 1839 р. для огляду архіву фортеці св. Дмитрія Ростовського. Оскільки подорож було здійснено за наказом уряду, а Товариство лише розпочинало свою роботу, у П. К. Бруна були підстави не зараховувати її на карб наукової установи. У той же час В. Н. Юргевич, автор нарисів п’ятидесятилітньої історії Товариства, вважав її одним з перших кроків у діяльності наукової установи²⁴. Зібрані і скопійовані там матеріали постійно з’являлись на сторінках “Записок”. У сьомому томі М. Н. Мурзакевич умістив джерело під назвою “Сборник событий о Новороссийском крае” [91], в якому стисло, у літописній формі, перелічено події, що відбувались в Азові, Траншаменті, фортеці св. Анни, Таганрозі, фортеці св. Дмитрія Ростовського, на Українській і Дніпровській лініях з кінця XVII — XVIII ст.

У сьомому томі побачив світ ще один документ із згаданого вище архіву у публікації “Материалы для истории Крыма. Четыре грамоты императрицы Екатерины II крымскому хану Сагиб-Гирею” [89]. Насправді там містяться лише три грамоти та копія листа ханові, написана російським резидентом при ханському дворі О. Никифоровим. Джерела охоплюють 1771 — 1777 рр., коли Російська імперія виборола “незалежність” Кримського ханства від Османської імперії, і характеризують стосунки між двома державами. Всі грамоти упорядник взяв з накопиченого раніше архівного зібрання

Товариства. О. І. Дружиніна вважала ці документи важливими для з'ясування юридичного статусу так званих “бар’єрних земель” (на захід від р. Міус до гирла р. Берди) після договору підписаного між Росією і Кримським ханством у 1772 р.²⁵.

У першій половині 1866 р. М. Н. Мурзакевич здійснив ще одну “не враховану” поїздку. Історик, працюючи не за завданням (і не на кошти) Товариства, завітав до архіву департаменту Генерального штабу і там серед інших матеріалів знайшов плани Кафи і Хаджибейського замку 1784 р. Останній було опубліковано у шостому томі (“Гаджибейский замок”, с. 595-597) і він став першим з відомих сьогодні планів турецької фортеці. Щоправда, згодом О. Л. Бертьє-Деларгард уточнив датування плану — 1789 р. і назвав автора — російського інженер-поручика Фрейганга²⁶. Для сьогоденних науковців залишається незрозумілим, чому на опублікованому джерелі упорядник умістив назву іншого плану — француза Лафітта-Клаве, дійсно виконаного у 1784 р.²⁷.

Публікацію статейних списків — донесення російських послів про свою діяльність до Посольського приказу — було започатковано ще у попередній період. Вони мали першочергове значення для вивчення як зовнішніх зносин Російської держави, так і історії тих країн, про які в них йшлося. Саме з огляду на це у Товаристві цікавились ними, зокрема у тих випадках, коли це торкалося здійснення різноманітних зовнішньополітичних акцій російського уряду стосовно Кримського ханства чи Туреччини. Разом з тим незбагненим залишається зволікання керівництва установи щодо публікації оригіналу статейного списку воєводи О. С. Шеїна по наслідках походу на Азов у 1697 г. Його відшукав ще у 40-ві рр. в архіві фортеці св. Єлисавети Г. І. Соколов і передав його до рукописного зібрання Товариства. Це була значна знахідка, адже монополію, за деякими виключеннями, на збереження цього різновиду джерел мав МГАМІС.

М. Н. Мурзакевич лише в середині 60-х рр. вирішив опублікувати даний статейний список [87]. Особливу цінність джерела він вбачав у визначенні деяких степових шляхів, вказанні на процес освоєння краю, наданні деяких генеалогічних і навіть метеорологічних даних. Навіть за відсутності науково-довідкового апарату публікація мала високу цінність. Згодом цей документ науковці віднесли до найцікавіших серед всіх опублікованих статейних списків²⁸.

Найзначнішою ж за обсягом серед всіх публікацій М. Н. Мурзакевича у “Записках” у 60-ті рр. стало “Описание Бессарабской области” П. П. Свин’їна, складене у 1816 р. Уміщене воно було у шостому томі не у відділенні “Збірка матеріалів”, а у розділі “Статистика” першого відділення [78]. Це мабуть можна пояснити порівняно пізнім часом складення джерела (упорядник визначив “Описание” як “сучасне”). Цим також мабуть пояснюється відсутність передмови, якщо не вважати за таку вступну примітку в п’ять рядків. В ній зокрема йдеться про те, що копія “Описания”, власноручно правлена автором, заслуговує на повну довіру. Докладний опис Бессарабської області відомого російського письменника, художника, журналіста і географа став одним з важливих джерел вивчення соціально-економічного розвитку як Молдови, так і Південної України.

Відома дослідниця історії Південної України другої половини XVIII — першої половини XIX ст. О. І. Дружиніна відносила “Описание” П. П. Свин’їна до узагальнюючих оглядів, що з’являлись внаслідок спеціальних відряджень чиновників, яких уряд відправляв у південні околиці імперії з метою вивчення природних ресурсів і контролю за тими перетвореннями, що відбувались там. Ці огляди мали певною мірою доповнювати губернаторські звіти, матеріали межуваль і переписів. Даний огляд належав до т. з. “друкованих оглядів”, який доповнював обстеження Буджака, здійснені П. Куницьким (1812) та Я. Сабуровим (1826) і опублікованих на той час (відповідно у 1813 і 1830 рр.)²⁹.

М. Н. Мурзакевич брав також участь у колективній підготовці до друку ще деяких публікацій. Так, зокрема, він готував примітки до “Описания Крыма (Tartariae Descriptio)” М. Броневського. У Товаристві звернули давно увагу на це джерело. Ще на першому засіданні 23 квітня 1839 р. М. Н. Мурзакевич оголосив про свій намір перекласти цей твір М. Броневського. Проте минуло чверть століття ніж президент Товариства доручив зайнятися перекладом цього джерела Й. Г. Шершеневичу — викладачеві латинської мови, директору Рішельєвської гімназії (при ліцеї), авторові одного з кращиків, у майбутньому, перекладів “Енеїди” Вергілія (1875 — 1877)³⁰.

М. Броневський, якого у 1578 р. польський король Стефан Баторій

відправив до кримського хана Мохаммад-Гірея II Гладкого, провів у Криму дев'ять місяців. Його “Опис” викликав великий інтерес у Європі. Вперше цей твір було надруковано у Кьольні (Німеччина) 1595 року (видавець А. Мілій, друкар — Біркман). Друге видання з'явилося у Лейдені (Німеччина) у 1630 р. у збірці, редактованій друкарем Ельзевіром, під назвою “*Russia seu Moskovia, itemque Tartaria*”. Переклад з латини було здійснено за другим виданням. Вже під час друку відшукали перше видання, з якого було взято посвяту Стефанові Баторію і уміщено наприкінці публікації. Крім цінності джерела для вивчення історії краю, фрагмент перекладу містив виправлення допущених у другому виданні друкарських помилок, особливо щодо власних імен [79].

Російський переклад “Опису” М. Броневського швидко увійшов до наукового обігу. Причому, як зазначив один з сучасних авторів, його дослідники використовують частіше, ніж перше видання, здійснене у XVI ст.³¹ На жаль, ще й сьогодні немає докладного джерелознавчого дослідження, присвяченого цьому твору.

У даний період представники духовенства продовжили традицію співпраці з Товариством, започатковану у попередні роки архієпископом Гавриїлом (В. Ф. Розанов). Протоієрей С. А. Серафимов був найактивнішим серед археографів. Вихованець Київської духовної академії (магістр), один з учнів Гавриїла, він був у 1850 — 1855 рр. професором Одеської семінарії, викладав грецьку мову, а у 1855 — 1870 рр. — законоучитель в Одеському інституті благородних дівць³². На думку професора Новоросійського університету історика В. О. Яковлева, С. А. Серафимов “за своєю ученістю і любов'ю до наукових занять був однією з самих видатних особистостей серед місцевого духовенства”. Також професор відзначив, що він спеціалізувався у Товаристві на церковній історії, але найулюбленішим його заняттям було збирання матеріалів. Займався протоієрей і перекладами рукописів — в основному з грецької — він був греком, мав добру освіту і тому чудово володів цією мовою³³.

У кожному з трьох томів, що побачили світ у 60-ті роки, з'явилося по два його матеріали. Спочатку це були два некрологи (архієпископ Гавриїл та пресвітер Костянтин Ікономос), а у 1867 р. С. А. Серафимов зробив перший крок в археографії. 1830 року

граф А. Ржевуський вивіз з Єгипту рукописне (на пергаменті) грецьке Євангеліє. Від нього манускрипт перейшов до одеського негоціанта К. Сікара. Нащадки останнього подарували у 1864 р. рукопис Товариству. С. А. Серафимов датував джерело не пізніше XI ст. Це було з'ясовано з нерозбірливо написаної приписки одного з попередніх власників. Чотири розібрані речення з датуванням він навів у вступній частині публікації [81]. Після палеографічних пояснень автор зробив порівняння святців древнього манускрипту з “Полным христианским месяцесловом” (К., 1845).

Працюючи і у подальшому з рукописним зібранням Товариства, С. А. Серафимов також відзначився публікацією фрагментів джерел. Звертаючи увагу насамперед на джерела з історії церкви, він відібрав для оприлюднення у шостому томі шість джерел турецькою (з грецькою транслітерацією), грецькою та російською мовами. “Заметки из архива готфийской епархии в Крыму” [69] репрезентують досить специфічний шлях актуалізації історичних джерел. Це — огляд документів з історії православної церкви в Криму у 50–80-ті рр. XVIII ст., який містить їх перелік і стислий зміст з наведенням витягів з тих, що мають “найбільший інтерес”, до яких упорядник навів 11 приміток.

У сьомому томі С. А. Серафимов опублікував врешті ціле джерело. Прагнучи вивчити ранню історію православної церкви на півдні імперії, Товариство ще у початковий період свого існування намагалось (безуспішно) зайнятись вивченням і публікацією агіографічних творів. Друга спроба виявилась вдалою. Від наукової установи за пропозицією протоієрея Серафимова, у квітні 1865 р. було надіслано листа до Синодальної (колишньої патріаршої) бібліотеки в Москві з проханням надати наявні копії рукописів житійної літератури. Звернення до цього закладу не було випадковим. Протоієрей був знайомий з твором німецького філолога, професора кафедри грецької і римської словесності Московського університету Х. -Ф. Маттеї, який видав у Лейпцигу у 1805 р. загальний опис бібліотек Синоду і синодальної друкарні. У цьому творі ці рукописи і перелічувались³⁴. За сприяння вікарія Московської митрополії єпископа Савви та професора Московської семінарії К. І. Невоструєва, який займався тоді описом фондів бібліотеки, протягом другої половини 1866 р. Товариство одержало три таких джерела з текстами

житій семи святих. Одеський протоіерей-археограф заходився над перекладом одного з них, яке і з'явилося друком — “Херсонские святители. Страдание священно-мучеников херсонских, епископов: Василевса, Капитона и других” [86]. У вступній примітці, яка відіграє роль передмови (позначена “зірочкою”, а решта приміток — з арабською нумерацією; причому три з них — до вступної примітки), вказано, що обрано для друку саме це джерело завдяки більшій кількості в ній “географічних і топографічних указань”. У десятих випадках (у примітках), для порівняння даних, упорядник навіть різночитання опублікованого списку з іншим текстом (“Четьї-Мінеї” Дмитрія Ростовського). Відзначимо, що цього разу крім перекладу опубліковано і грецький текст джерела. Даний твір виявився, за твердженням дослідника цієї групи джерел В. В. Латишева, найдавнішим з відомих — він датує його XI ст. Водночас вчений зазначив, що “житіє” не здобуло відомості серед західноєвропейських науковців. До того ж копія К. І. Невоструєва не відповідала “вимогам точності”, що змусило В. В. Латишева до перевидання (початок XX ст.)³⁵.

Започаткування публікацій агіографічних творів призвело до відкриття нової сторінки у минулому Криму. Даючи характеристику цим джерелам, Ю. А. Кулаковський зазначав, що загальний характер оповідей і хронологічні невідповідності свідчать про їх виникнення у пізніший час (В. В. Латишев наполягав на їх появі у VII і літературній переробці не раніше початку X ст.), внаслідок чого вони не можуть дати точних історичних відомостей. Разом з тим в цих творах є багато рис, які вказують на знайомство їх авторів з життям і топографією Криму, зокрема Херсонесу³⁶. Дане “житіє” надало науковцям безсумнівні відомості про утвердження на початку IV ст. християнства в Криму³⁷.

У 1868 р. С. А. Серафимов відзначився і у царині камеральної археографії. М. Н. Мурзакевич передав Товариству двотомову збірку матеріалів з історії Південної України, зібрану свого часу архієпископом Гавриїлом. З огляду на те, що тоді С. А. Серафимов був найбільшим істориком церкви у Товаристві, а також і автором розлогого некролога архієпископа, йому було доручено зробити опис збірки. “Сборник Гавриила, архієпископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического” (с. 305-320) містить детальний опис

обох томів збірки. Перший том представлено переліком документів з 128 позицій, які охоплюють період з 1738 по 1799 рр. Другий том — 69 позицій (перша половина XIX ст.). Опис споряджено вступною приміткою. Розташовані хронологічно документи майже не викликають нарікань, маючи переважну більшість компонентів такого елемента археографічного оформлення як заголовки.

Крім С. А. Серафимова активну участь у дослідженні історії православної церкви взяв архімандрит Антонін (Капустін). Його, також вихованця Київської духовної академії, 1850 р. було призначено настоятелем російської посольської церкви в Афінах, 1860 р. — переведено на таку ж посаду до Константинополя, а 1865 р. — призначено начальником єрусалимської духовної місії³⁸.

Шістдесяті роки були найпліднішими для архімандрита у співпраці з Товариством, адже тоді з'явилися всі три його публікації у "Записках". Предметом наукової уваги архімандрита Антонина була історія константинопольської патріархії. Його перша публікація — "Заметки XII — XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре" у п'ятому томі [69] — стали внеском як до археографії, так і до маргіналістики. Це джерело (збірка стислих житій святих) дослідник знайшов у Свято-Троїцькому Халкінському монастирі, що розташовувався на узбережжі Мармурового моря неподалік від Константинополя. Розпочинається публікація трьома примітками. Першу з них, де йдеться про вигляд і характер книги, почерк, можна кваліфікувати як фрагменти археографічної передмови, а другу і третю — історичної. Упорядник зазначає, що синаксар написано почерком XII ст., а замітки на його берегах торкаються періоду з 80-х рр. XII по 10-ті рр. XV ст. 194 маргіналії подані за місяцями, тобто так як іде текст книги, розпочинаючи з грудня і по серпень (відсутні фрагменти джерела за вересень, жовтень і половину грудня). Кожна замітка має свій номер і структурно складається з трьох елементів: грецький текст, російський переклад (курсивом), примітка (дрібним шрифтом) як текстуального характеру, так і щодо змісту. Завершується публікація інформацією, зібраною упорядником про сугдейських архієреїв VIII — XV ст., а також додатком, в якому відомості маргіналій розташовано згідно з хронологією. Наприкінці додатку узагальнюється інформація про церкви і архієреїв у Сугдеї.

Публікація архімандрита відразу була помічена науковцями. В. Д. Смирнов використав приписки, зокрема імена згадуваних осіб, для показу процесу християнізації тюркського населення околиць Судака³⁹. Відомий вчений-кримознавець Ю. А. Кулаковський на початку минулого століття відзначав, що саме завдяки цьому унікальному джерелу історики мають такі відомості з історії міста, яких не має жодний середньовічний населений пункт південного узбережжя Криму. Дослідник навіть порівнював авторів маргіналій з літописцями⁴⁰. Отже, архімандрит Антонин підготував досить ґрунтовну археографічну публікацію цінного джерела з історії Криму.

Архімандрит Антонин уважно стежив за здобутками європейської науки у сфері його інтересів. У Відні 1862 року професори Ф. Міклошич та І. Міллер видали два томи документів “Acta et diplomata Graeca medii aevi. Acta patriarchatus Constantinopolitani” (т. I. 1315-1372. 607 с.; т. II. 1379-1402. 608 с.). Після ознайомлення з цим виданням архімандрит Антонин запропонував Товариству надрукувати перелік тих з них, в яких є відомості про єпархії Північно-Східного Причорномор’я. Внаслідок цього з’явилась друком досить своєрідна публікація, яку можна схарактеризувати як огляд [74]. В ньому автор згадав тою чи іншою мірою 35 актів (1317 — 1400 рр.), навівши “віденьську” нумерацію кожного. У 18 випадках він стисло оповідає про зміст тих фрагментів, що є предметом його інтересу. Така форма актуалізації джерел навряд чи могла задовольнити наукову громадськість. Тому у наступному томі було вирішено опублікувати “їх у якомога точному перекладі для загальної відомості”. “Древние акты константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю” [80] містять 26 витягів із згаданої збірки. Цього разу упорядник намагався навести акти цілком і лише у шести випадках іде переказ змісту. Наприкінці вказано ще 46 актів, в яких згадуються митрополити того регіону з 1317 по 1401 рр. Оскільки у восьми випадках документи, згадані у п’ятому томі, не були опубліковані у шостому, то можна говорити навіть про взаємодоповнення двох публікацій. 16 приміток до змісту актів належать навіпіл перекладачеві та М. Н. Мурзакевичу. Таким чином архімандрит Антонін увів до наукового обігу 80 документів.

Ще одним свідченням прискіпливої уваги одеських дослідників до європейського археографічного доробку була поява публікації

В. Н. Юргевича “Рассказ римско-католического миссионера доминиканца Юлиана, о путешествии в страну приволжских венгерцев, совершенном пред 1235 годом и письма папы Венедикта XII к хану Узбеку, его жене Тайдолю и сыну Джанибеку, в 1340 году” [76]. Джерела для перекладу було взято із збірки документів стосовно історії Угорщини, зібраних у ватиканському архіві і виданих у 1859 р. у Римі А. Тейнером. У першій із двох приміток до публікації археограф вказує точні вихідні дані римського видання. Друга ж — вказівка на місце у збірці розповіді домініканського ченця і обґрунтування її датування на два роки раніше ніж це зробили перші упорядники. У тексті у дужках майже до всіх власних назв наведено транслітерацію оригіналу. У такий же спосіб В. Н. Юргевич подав дату листів римського папи.

Названі вище археографи Товариства протягом тривалого часу вели роботу по оприлюдненню історичних джерел. В той же час, як і у попередні роки, археографічний доробок наукової установи збагачувався і досить випадковими придбаннями. У меншій мірі це стосується дійсного члена Товариства херсонського поміщика М. П. Вертильяка, перші матеріали якого, пов’язані з запорозькими старожитностями, з’явилися на сторінках “Записок” ще у перших томах. У шостому томі було опубліковано оригінали подарованих Товариству М. П. Вертильяком двох атестатів священника Чорноморського козацького війська І. Ковалевського за добру службу під час бойових дій (1788 — 1789 рр.), які підписали кошові А. Головатий та З. Чепіга [82].

Лише одного разу встиг опублікуватись в “Записках” директор Московського архіву міністерства юстиції П. І. Іванов. Його “Сношения Малороссийской коллегии с крымским ханом” у п’ятому томі [72] містили два документи з фондів ввіреного йому архіву, в яких є відомості про особливості дипломатичних стосунків Кримського ханства з Гетьманщиною. Треба відзначити, що у даній публікації назва не відповідає змісту документів, оскільки в них йдеться про 1719 рік і тоді ще Малоросійську колегію не було утворено. Поява цих джерел у “Записках” завдячує, ймовірно, діяльності цієї установи по опису документів колишнього Розрядно-Сенатського архіву, зокрема справ Розрядного, Сибірського і Малоросійського приказів, зініційованих П. І. Івановим у другій

половині 40-х рр. На межі 50–60-х рр. МАМЮ сприяв дослідникові С. М. Гаврилову скласти огляд Малоросійського приказа, справи з якого активно публікувала Петербурзька археографічна комісія⁴¹. Саме тоді і вирішив скористатись нагодою П. І. Иванов, адже мав уже понад десятилітній стаж перебування у Товаристві.

У 1867 р. барон К. Ф. Сталь опублікував у шостому томі єдиний свій матеріал у “Записках” — замітки свого батька Ф.-Ф. Ф. Сталья про участь у російсько-турецькій війні 1787 — 1791 рр. — “События под Очаковым в 1788 г. с сентября до половины ноября” [84] за що його і було обрано кореспондентом Товариства. Публікацію до друку готував М. Н. Мурзакевич, який крім двох приміток у додатку до тому опублікував копію плану очаківської фортеці, оригінал якої зберігався у Петербурзькому історичному арсеналі, а з німецької переклав, ймовірно, П. К. Брун. Також єдиним епізодом співпраці з Товариством голови Єлисаветградської земської повітової управи П. О. Зеленого стала публікація “Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской порты во владение Российской империи землям, 1774 года” [88]. Залишається лише гадати про місце збереження джерела — можливо архів фортеці св. Єлисавети (адже саме тоді, як уже згадувалось, його переглядали) — та автора, який підготував 91 примітку до змісту.

У даний період Товариство продовжило традицію публікації історіографічних джерел. У п'ятому томі з'явилися дві досить своєрідні праці. Подвійну цінність має праця відомого російського історика, начальника Московського Головного архіву колеґії іноземних справ (майбутній МГАМІС), голови Московського товариства історії і старожитностей російських О. Ф. Малиновського (1762 — 1840) “Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год” [67], написана ще у 1793 р. Цей твір із рукописного зібрання бібліотеки М. С. Воронцова цінний не лише як пам'ятка історіографії (хоча М. Н. Мурзакевич дозволив собі “опустити” першу половину авторської передмови з-за “її історичної неточності”), але і як археографічна публікація, оскільки має “Дипломатичні додатки”, в яких уміщено 39 документів, в тому числі грамоти великих князів московських та кримських ханів. “Отзыв, представленный С. -Петербургской императорской Академии

наук академіками гг. Кёллером и Грефе о сочинении Бларамберга, под заглавием: “Observations sur quelques points relatifs a la geographie ancienne de la Tauride” підготував до друку П. К. Брун [73]. У попередні роки Товариство придбало рукописи відомого археолога І. П. Бларамберга (1772 — 1831) і у другому томі було опубліковано його згадану вище працю. П. К. Брун відібрав серед цих же матеріалів копію рецензії, переклав її з німецької мови на російську і додав примітки. Оскільки на рукописі були помітки І. П. Бларамберга (дванадцять), то упорядник чітко розділив свої примітки (п’ять) від них, що допомогло йому у трьох випадках зробити примітки не до змісту рецензії, а до поміток одеського археолога.

Заключаючи характеристику опублікованого доробку слід відзначити, що в 60-ті рр. на сторінках “Записок” помітно зменшилась кількість праць, в яких історичні джерела з’являлись “для переконливості оповідання”. З трьох розглянутих томів можна назвати лише два випадки. “Продолжение очерка о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 год” є переддруком завершення праці архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова), перша частина якої під назвою “Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый” [68] з’явилась друком у третьому томі “Записок”, а цілком побачила світ 1857 року у Твері. Автор (на час виходу другої частини уже покійний) навів два ордери Г. О. Потьомкіна і таблицю про склад духовенства у регіоні у 1799 р. “Додатки”, на які увесь час посилався автор, упорядники чомусь “не наважились” оприлюднити. Два офіційні листи і один рапорт на ім’я новоросійського цивільного губернатора І. Я. Селецького від генерал-прокурора О. Б. Куракіна, херсонського коменданта Тернера і графа М. В. Каховського (1798 р.) розташував І. С. Андреевський у підрядкових посиланнях до статті “О месте погребения тела фельдмаршала князя Потемкина-Таврического”, яка заключає п’ятий том [77].

Отже, археографічний доробок Товариства у 60-ті роки виявився досить значним. З 91 матеріала, опублікованого у п’ятому-сьомому томах “Записок”, 26 в тій чи іншій мірі стосуються археографії. Загальний обсяг томів нараховує понад 120 друк. арк. з яких лише тексти історичних джерел складають не менше третини їх обсягу. Причому варто зазначити, що реалізовано було далеко не весь

“археографічний” потенціал Товариства. З тих чи інших причин не були надруковані у п’ятому томі такі публікації як “Ярлык крымских ханов” (Я. О. Ярцов), “Устав Молдавии о крестьянах, 1741 года” (єпископ Філарет), “Журнал веденный во время Турецкой войны, с 1 мая 1828 по 24 июля 1829 года, в бытность на кораблях Императрица Мария и Иоанн Златоуст” (З. А. Аркас). У подальшому така доля спіткала уже передані до видавничого комітету “Сказание об Азовском сидении, как царского величества сидели атаманы и казаки от турецкого царя Браима, в 1634 году” (О. А. Мартинов), “Послание от всех афонских монастырей к московскому патриарху Иоасафу II с прошением его милости ходатайства пред царем Алексеем Михайловичем помощи св. горе и христианам в постигших их бедствиях при осаде турками о. Кандии в 1669 году” (К. І. Невоструєв), “Два тарханские ярлыка крымского хана Менгли-Гирея” (І. М. Березін). Так і не побачили світ переклад С. А. Серафимова з грецької мови першого тому твору Полізоїса Ламбаніотті з історії Криму (1792 р.) та матеріали академіка П. І. Кеппена (1793 — 1864) про античне місто Ольвію, надіслані Товариству Петербурзькою Академією наук, розглядом яких під час підготовки шостого тому займались П. К. Брун та В. Н. Юргевич⁴².

Крім перелічених вище, Товариству представляли, а найчастіше — дарували, багато інших писемних історичних джерел. У найбільшій мірі тут відзначився М. Н. Мурзакевич. Також варто назвати таких дійсних членів, кореспондентів і сторонніх осіб як І. Батянов, В. Бєлий, Г. Білевич В. Вассаль, П. Даллаквa, П. Зубковський, Калері, М. Неводчиков, М. Оболенський, С. Серафимов, Х. Сікар, М. Фантонде-Веррайон, А. Фабр. Внаслідок цього зібрання рукописів невпинно зростало. Згідно “Звіту” наприкінці 1860 р. у зібранні Товариства нараховували 113 рукописів, включаючи до них лише 55 “грамот і документів” і 58 єврейських манускриптів.

Особливо в Одесі пишались колекцією єврейських манускриптів, зібраних наприкінці 30-х — у 40-ві рр. ХІХ ст. караїмським учителем з Євпаторії А. С. Фірковичем, переданих Товариству. На берегах святого писання були приписки, найраніші з яких датовано VI ст. У 50-ті роки А. С. Фіркович вирішив довести свої права власності на них і передати манускрипти Петербурзькій публічній бібліотеці. У 1857 р. їх навіть переправили до столиці імперії для розгляду,

але наступного року рукописи вдалось повернути. У жовтні 1862 р. бібліотека почала діяти через міністра імператорського двору, який звернувся з відповідним листом до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Товариство спочатку не відмовлялось від своїх прав власності і навіть погрожувало судом, але врешті змушено було піддатися і відправити 1 червня 1863 р. цінну колекцію до Петербурга. Цінність її мала ще і грошевий вимір — бібліотека придбала манускрипти у А. С. Фірковича за величезну суму — 100 тис. крб. Як компроміс і компенсацію з Ермітажу було передано на вимогу Товариства 400 монет⁴³. Науковці неоднозначно оцінюють вчинок А. С. Фірковича⁴⁴.

З 1862 р. у “Звітах” почали враховувати крім “старовинних грамот і документів” і “рукописи різноманітного змісту” (шістдесят шість). У 1864 р. П. К. Брун зафіксував 127 одиниць писемних джерел (відповідно — 55 та 72), а на початку 1869 р. у наявності їх було уже 158 (72 та 86). Наступного року П. К. Брун у згаданому раніше огляді тридцятилітньої історії Товариства виділив десятку найцінніших рукописів. Серед них чотири — грецьке Євангеліє Х ст., статейний список про похід на Азов у 1697 р. та збірки Гавріїла і П. І. Кєппена — стали надбанням 60-х років⁴⁵. Також слід відзначити, що Товариство тоді володіло значною колекцією карт і планів — 169 (за десятиліття збільшилось на 59), креслень і малюнків — 170 (на 34), старовинних ікон і картин — 12 (на 5) та портретів історичних осіб — 32 (на 1)⁴⁶.

Отже, археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей у 60-ті рр. ХІХ ст. інтенсифікувалась. Як і раніше вона включала елементи пошукової роботи, камеральне описання і, у найбільшій мірі, публікацію історичних джерел. Історичні джерела було зібрано в основному під час Решетилівської експедиції, решта подорожей — до Генуї (архів Банка св. Георгія), Петербурга (архів департаменту Генерального штабу) — виявилась малопродуктивною. Успішніше йшло скопювання картографічних джерел у бібліотеках Італії (Мілан, Венеція), Франції, Німеччини, Австрії, здійснені на прохання Товариства або співробітниками цих закладів, або під час службових подорожей членів Товариства. Накопичення власного зібрання Товариства значною мірою здійснювалось за рахунок подарунків.

Публікація джерел у 60-ті рр. відбувалась переважно на основі матеріалів, знайдених у попередні роки — архіви фортець св. Дмитрія Ростовського, св. Єлисавети, бібліотеки М. С. Воронцова, а також власної колекції Товариства. Разом з тим вдалось “відкрити” для “Записок” нові московські архівосховища — Синодальну бібліотеку та МАМЮ. Продовжували практикувати переклад і оприлюднення уже опублікованих європейськими археографами джерел. У друкованому доробку цих років — трьох томах “Записок” — археографічні публікації зайняли третину обсягу. Їх тематика була традиційною: Кримське ханство і його стосунки з сусідами; історія Молдавського князівства; українське козацтво; боротьба російської держави за приєднання Північного Причорномор’я; заселення і господарче освоєння регіону; історіографічні пам’ятки, присвячені історії краю. Почали більше звертати увагу Криму дотатарської доби, зокрема історії тамтешнього православ’я, генуезьким колоніям. Був здійснений прорив щодо зібрання середньовічних карт Чорного моря.

Археографічною діяльністю протягом другого, повоєнного, п’ятнадцятиліття займалось близько двадцяти осіб. Серед найактивніших археографів слід відзначити насамперед М. Н. Мурзакевича, якому належить четверта частина публікацій. Також варто відзначити активних С. А. Серафимова, архімандрита Антонина, В. Н. Юргевича, П. К. Бруна. Лише останній, разом з М. Н. Мурзакевичем, був репрезентантом довоєнної археографії. Решта була залучена до роботи уже під час повоєнного відновлення. Товариство залишалось, незважаючи навіть на відкриття у 1865 р. Новоросійського університету, єдиним науковим осередком на півдні України, де археографічна діяльність мала найсприятливіші умови для свого розвитку.

§ 3. РЕШЕТИЛІВСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Віце-президент Товариства В. Н. Юргевич у 1889 р., підбиваючи підсумок п’ятдесятилітній історії цієї наукової установи, визначив як один з шляхів “збирання історичних відомостей про край” — упорядкування архівів. Останнім за часом і найпродуктивнішим для археографії було знайомство з Решетилівським архівом⁴⁷.

Увагу Товариства на Решетилівський архів звернув, як зазначалось, херсонський губернський предводитель дворянства Є. О. Касинов. У квітні 1867 р. він повідомив, що у містечку Решетилівці Полтавської губернії (нині селище міського типу і райцентр Полтавської області) після смерті колишнього статс-секретаря Катерини II В. С. Попова залишився особистий архів, який міг торкатись історії Новоросійського краю⁴⁶. У Товаристві відразу відгукнулись на це повідомлення. Адже В. С. Попов, відомий як колишній правитель похідної канцелярії Г. О. Потьомкіна, дійсно міг накопичити за життя багато цінних матеріалів з історії Південної України.

Василь Степанович Попов (1745 — 1822) розпочав кар'єру простим канцеляристом у військовому відомстві. Здібного до канцелярської справи аудитора помітив під час російсько-турецької війни 1768 — 1774 рр. командуючий Другою російською армією князь В.М. Долгоруков і взяв до себе секретарем (1770). У 1771 р. він супроводжував князя під час Кримського походу 1771 р. і залишався в Криму до 1774 р. В. С. Попов швидко просувався по службі — у 1775 р. став правителем похідної канцелярії князя, у 1782 р. отримав чин підполковника. Після смерті В. М. Долгорукова-Кримського у 1782 р. він став правителем канцелярії Г. О. Потьомкіна — начальника новоствореного Катеринославського намісництва (1783), а згодом — його наближеною і довіреною особою. Протягом російсько-турецької війни 1787 — 1791 рр. В. С. Попов перебував разом з Г. О. Потьомкіним на театрі воєнних дій, від'їжджаючи інколи з особливими донесеннями до Катерини II. Після смерті російського полководця і державного діяча імператриця поставилася до В. С. Попова прихильно і він уже з кінця 1791 р. розпочав виконувати обов'язки статс-секретаря при ній. До смерті Катерини II він посідав багато інших посад, в тому числі завідував алмазними майстернями імператриці. У 1796 р. отримав чин генерал-поручика. За часів імператора Павла потрапив в опалу і звільнився зі служби у 1799 р. На початку XIX ст. В. С. Попов повернувся до служби і до 1820 р. займав різноманітні високі чиновницькі посади, був членом Державної ради. Останні роки життя він провів у Решетилівському маєтку, пожалуваному йому ще 1786 року. Загалом маєтків у нього було багато — і на Уралі, і в Білорусії, і в Південній Україні (в тому

числі і в Криму) і на Полтавщині.

Після смерті В. С. Попова полтавські землі (з Решетилівкою) залишились одному з двох його синів — Олександрю (1794 — 1859). Онук В. С. Попова Василь Олександрович помер 27 вересня 1866 р. від холери дуже молодим — у віці 31 рік. Він був одружений на фрейліні імператорського двору О. О. Бутурліній. У нього залишився п'ятилітній син Олександр — новий власник Решетилівки, в якій зберігались архівні матеріали, зібрані його прадідом. Нащадки В. С. Попова не виявили себе вправними господарями. Неминучим, а після 1861 р. і невідворотним, став процес розпродажу земель і майна⁴⁹.

Отже, саме за цих обставин Є. О. Касинов надіслав листа до Товариства. Певною мірою його повідомлення не було випадковим. По-перше, вище уже вказувалось про його співробітництвом з Товариством. А по-друге, Решетилівський архів не був terra incognita для науковців. Ще у 1826 р. відомий російський письменник, художник, географ П. П. Свин'їн (1787 — 1839) після чергової подорожі розповів на сторінках одного з видань Московського товариства історії і старожитностей російських, що бібліотека Попова в Решетилівці містить дорогоцінні рукописи⁵⁰. Через 30 років чиновник з особливих доручень міністерства народної освіти (у майбутньому відомий російський письменник) Г. П. Данилевський (1829 — 1890), роблячи огляд старожитностей Полтавщини повідомив, зі слів О. В. Попова, про пожежу у маєтку і загибель “дорогоцінного зібрання рідкісних речей славної старовини”. Проте це мабуть не відсагнуло науковців, а, навпаки, привернуло їх увагу, оскільки у повідомленні не йшлося про знищення рукописів⁵¹.

Як зазначив В. С. Іконников, розпочинаючи з 1858 р. і протягом ще шести років Решетилівку відвідував екстра-ординарний професор загальної історії і статистики Київського університету О. І. Ставровський (1809 — 1882), який робив виписки з документів⁵². Як свідчать матеріали Державного архіву міста Києва, професор кафедри загальної історії, який викладав матеріал першої половини I тисячоліття н. е., у канікулярний час здійснював свої подорожі по території Чернігівської і Полтавської губерній “для виконання розшуків архівних, археологічних і статистичних” та зібрання матеріалів⁵³. У 1864 — 1865 рр. велику кількість цих матеріалів він опублікував на сторінках заснованого 1863 року П. І. Бартевим

журнала “Русский архив”, який спеціалізувався на виданні джерел з історії XVIII — XIX ст. (“Из письма В. С. Попова к Александру I”, “Из бумаг князя Потемкина-Таврического”, “Из бумаг Василия Степановича Попова”, “Письма Г. Р. Державина к В. С. Попову”, “Собственноручные бумаги кн. Потемкина-Таврического”, “Письмо Феофана Прокоповича к киевскому архиепископу о Братском училищном монастыре”, “Выписки и извлечения из рукописей Решетилловского архива”, “Заметки для рассказов между друзьями”)⁵⁴. Як з’ясувалось пізніше, О. І. Ставровський мав у своєму розпорядженні багато інших документів, які згодом було оприлюднено на сторінках журналу “Киевская старина”⁵⁵.

У 1864 р. у Петербурзі було видано каталог книгам і рукописам бібліотеки В. О. Попова⁵⁶. Підготовлений він був не якісно. В.С.Іконников писав, що воно “недбало складене і ще недбаліше надруковане”⁵⁷. Академік І. П. Бичков висловився ще категоричніше: “Вельми стислий, складений особою, очевидно, зовсім незнайомою зі справою і з російською історією, яка погано розбирала почерки рукописів”. У той же час учений чітко відзначив його цінність: “Цей каталог не давав точного розуміння про папери, що залишились після В. С. Попова, але навіть і по такому каталогу можна було певною мірою здогадуватись про важливість матеріалів для російської історії кінця XVIII і початку XIX століть, що містились в Решетилівському архіві”⁵⁸. Отже можна вважати, що даний каталог було видано не з науковою, а з іншою метою — рекламно-комерційною.

У 1867 р. в журналі “Русский архив” було опубліковано працю О. М. Самойлова — один з перших творів російською мовою (1812), присвячених Г. О. Потьомкіну. Редакція додала власну примітку до місця, де йшлося про знайомство і початок співпраці князя з М. Л. Фалєєвим, зазначила, що частково їх листування було опубліковане у “Записках” Товариства у 1850 — 1860 рр. (т. II, с. 667 — 674; т. IV, с. 363-377). Також було додано, що велика підбірка листів, а також ордерів Г. О. Потьомкіна до інших осіб зібрана у Є. О. Касинова і висловлено побажання, щоб всі ці папери були досліджені і видані⁵⁹. Як дана інформація потрапила до редакції і чому про зібрання паперів у Є. О. Касинова йшлося як про доконаний факт — треба ще з’ясувати. Але всі ці обставини, на наш погляд, спонукали Товариство до активних дій.

Оскільки маєток належав у 1867 р. малолітньому спадкоємцю (О. В. Попову), то на огляд архівних матеріалів треба було отримати дозвіл опікунів. Було вжито оперативних заходів, щоб його дістати. Уже наприкінці травня М. Н. Мурзакевич у листі до М. П. Погодина писав, що чекає на необхідні документи на огляд, за його висловом, “Потьомкінського архіву”⁶⁰. Трохи згодом, діставши дозволу, М. Н. Мурзакевич вирушив до Решетилівки. У жовтні він доповів Товариству, що це не був суто “потьомкінський архів”, оскільки зібрання матеріалів складалось з трьох частин: документи канцелярій В. М. Долгорукова-Кримського, Г. О. Потьомкіна та службового листування В. С. Попова. Секретар відібрав найцінніші, на його погляд, матеріали, але скопіювати одному їх було важко. Тому було вирішено звернутись до власників архіву з проханням надіслати документи до Одеси, де з ними працюватиме спеціальна комісія. О. О. Попова не погоджувалась з цим і запрошувала науковців до Решетилівки, мотивуючи це тим, що архів належав не їй, а синові і для пересилки необхідний спеціальний дозвіл. З огляду на цінність документів вирішили такий дозвіл здобути: у червні 1868 р. предводитель дворянства Полтавського повіту і опікуни дали згоду. З метою дбайливого транспортування до Решетилівки було відряджено (за рахунок Товариства) херсонського поміщика, відомого колекціонера І. І. Куриса. У жовтні 1869 р. він повідомив про перевезення до Одеси документів з Решетилівки. “Для вилучення з різних паперів необхідних витягів” було складено комісію у складі чотирьох осіб — секретаря, К. М. Базилі, І. І. Куриса і К. Ф. Сталя. Витрати на канцелярські потреби і писарів відшкодовувало Товариство⁶¹.

Обсяг матеріалів виявився значним, а робота — тривалою. Наприкінці 1870 р. очолювана секретарем комісія скопіювала понад 300 документів за 1770 — 1791 рр., упорядковуючи їх хронологічно і розподіляючи водночас “по предметах” з метою зібрання окремої збірки. З огляду на “старовинний почерк” та “напівзотлілість” паперів тоді робота ще не закінчилась. Власникам обіцяли повернути папери у вже упорядкованому вигляді⁶².

Наступного року до складу комісії було включено ще М. А. Аркаса та М. Ф. Де-Рібаса. Опікунша О. О. Попова безнастанно квапила науковців своїми листами і у жовтні 1871 р. відмовила

у проханні затримати папери у розпорядженні Товариства до вересня наступного року. Основна причина цього полягала в тому, що вона намагалась продати сімейний архів і на той час уже знайшла покупця. Члени комісії змушені були згорнути свою роботу і повернути папери, хоча процес цей розтягнули до початку 1872 року⁶³. У “Звіті” Товариства (1870/1871 рік) вказувалось на скопіювання понад трьохсот документів стосовно управління Г. О. Потьомкіна у Новоросійському краї (1774 — 1791 рр.). Хоча число нагадувало минулорічне, зазначимо, що цього разу не було враховано документи за 1770 — 1774 рр. Таким чином, число скопійованих документів все ж дещо зросло. До наведених раніше причин повільної праці члени комісії додали “сильну перемішаність паперів”. Незважаючи на “невичерпаність” привезених до Одеси документів, Товариство дякувало всім, від кого залежало надання у його тривалі розпорядження цінних історичних джерел⁶⁴.

Під час підготовки до видання восьмого тому О. О. Попова довідалась про наміри одеситів опублікувати матеріали Решетилівського архіву і відреагувала різко негативно. У листі до Товариства від 15 лютого 1872 р. вона навіть висловила намір захищати свої права у суді. У відповіді Товариство пояснило, що матеріали Решетилівського архіву, списані за дозволом опікунів, не є сімейним архівом Попових, а є офіційними документами “похідної канцелярії князя Потьомкіна Таврійського, який був головним начальником Новоросійського краю, випадково забуті в Решетилівці”⁶⁵. У такий спосіб О. О. Попову удалось переконати і розв’язати конфлікт.

Нині документи, скопійовані у 1869 — 1871 рр., разом зі всією колекцією манускриптів Товариства, зберігаються у Києві в ІР НБУ. Їх розміщення у фонді певною мірою відбиває напрямки упорядкування розглянутих комісією документів, а кількість аркушів — обсяг зробленого. Хронологічно найранішою (починається з 1770 р.) є група з 39 одиниць збереження, пов’язана з В. М. Долгоруковим, яка містить також листи видатних осіб до Г. О. Потьомкіна та інші матеріали 70-х — початку 90-х рр. XVIII ст.⁶⁶. Окрема справа на 355 аркушах стосується переважно Г. О. Потьомкіна, а також розвитку господарства на Півдні України в останній чверті XVIII ст.⁶⁷. Дві справи (110 арк.) — листи М. В. Коховського до В. С. Попова (1782 — 1799)⁶⁸. Листи Й. М. Де-Рібаса (1785 — 1796) до Г. О. Потьомкіна

зайняли 108 аркушів⁶⁹. 140 аркушів зайняло згруповане в 72 одиниці збереження службове листування катеринославського намісника В. В. Коховського з В. С. Поповим та іншими особами (1790 — 1793)⁷⁰. 20 справ на 57 аркушах — листування В. С. Попова с М. С. Мордвиновим, О. О. Вяземським та іншими⁷¹. Отже, членам комісії не вдалось зібрати ні окремої збірки, ані систематизувати матеріали “по предметах”. У зібранні рукописів Товариства відібрані матеріали зберігаються досить компактно⁷².

Підготовка до друку накопичених джерел розпочалась уже 23 березня 1870 р., коли М. Н. Мурзакевич представив на засіданні Товариства документ про перебування В. М. Долгорукова-Кримського у Криму у 1773 р. та виїзд з Росії останнього кримського хана Шагін-Гірея. Тоді ж відбувся прикрий випадок, пов'язаний з матеріалами Решетилівського архіву. Ординарний професор загальної історії Новоросійського університету О. Г. Брікнер, обраний на попередньому засіданні у січні 1870 р. дійсним членом Товариства, звернувся з проханням дозволити йому також “зайнятись розбором” привезених до Одеси документів, оскільки він тоді розпочав займатись історією Південної України другої половини XVIII ст. Йому було відмовлено, оскільки на той час уже діяла комісія з чотирьох осіб (нагадаємо, що невдовзі буде включено ще двох) і, отже, потреби у помічниках не було. Професорові запропонували зачекати. Ймовірно, у відповідь на це на наступному засіданні, 26 жовтня 1870 р., О. Г. Брікнер вийшов з членів Товариства⁷³. Так воно втратило одного з найяскравіших професорів-істориків Новоросійського університету (на початку 1872 р. він переїхав з Одеси до Дерптського університету на посаду професора російської історії і пізніше став відомий багатьма творами, в тому числі і з історії Росії XVIII ст.).

На той час уже розпочалась підготовка до випуску чергового, восьмого, тому “Записок” Товариства, який з'явився друком 1872 року. Там, у “Збірці матеріалів” і було оприлюднено новозібрані історичні джерела. Збірка включає 18 матеріалів, які, за єдиним виключенням, є археографічними публікаціями. “Решетилівські” документи було подано в одинадцяти. Всередині збірки виділено рубрику “Матеріали для історії Новоросійського краю”, до якої увійшли дев'ять “решетилівських”. Публікація матеріалів Решетилівського архіву тривала і у подальшому. У IX — XIII томах

(1875 — 1883 рр.) з'явилося ще 21 публікація. Їх припинення можна пов'язувати з майже вичерпанням скопійованих джерел, яке співпало зі смертю М. Н. Мурзакевича (1883).

Опубліковані у “Записках” джерела з Решетилівського архіву можна поділити на три групи: 1) пов'язані з В. М. Долгоруковим-Кримським; 2) пов'язані з Г. О. Потьомкіним та 3) інші матеріали.

Першу групу репрезентують імператорські рескрипти В. М. Долгорукову-Кримському (1772) стосовно запорожців; листи до нього різних осіб, в тому числі і академіків Г. Ф. Міллера та Й. А. Гільденштедта (1772 — 1774); згадуваний вище щоденник перебування В. М. Долгорукова-Кримського у Криму; рапорт йому про полон російського резидента при кримському хані у 1774 р.

Найбільшою є друга група. Вона включає вісім рескриптів Катерини II щодо заснування Катеринославського намісництва (1783) і два укази, безпосередньо пов'язані з діяльністю Г. О. Потьомкіна (1787 — 1789), та укази Павла і Олександра I, пов'язані з майном, яке залишилось після нього; понад два десятки донесень, реляцій і листів князя до імператриці (1774 — 1791); понад півсотні його листів різним особам, таким як цар Грузії Іраклій, катеринославський архієпископ Амвросій, О. А. Безбородько, Я. І. Булгаков, М. М. Кречетников, О. Ф. Ланжерон, М. С. Мордвинов, П. Ф. Пален, М. В. Репнін, А. -Е. Рішельє, І. М. Синельников, П. І. Турчанинов, М. Л. Фалєєв, турецький візир, австрійський посол та інші (серед них кілька ордерів, коли мова йшла про підлеглих); понад півтори сотні листів і донесень до Г. О. Потьомкіна різних осіб — М. А. Гарновський, К. Р. Дашкова, Й. М. Де-Рібас, В. В. Коховський, М. В. Коховський, М. М. Кречетников, М. І. Кутузов, М. В. Репнін, І. М. Синельников, О. В. Суворов, М. Л. Фалєєв та інші (частину листів адресовано не безпосередньо до Г. О. Потьомкіна, а до В. С. Попова — для представлення князеві); звітно-фінансові документи про майно Г. О. Потьомкіна.

До третьої групи можна віднести різноманітний матеріал, такий, зокрема, як замітки академіка П. С. Палласа стосовно півострова Тамань (1785), указ Сенату про подорож Катерини II півднем імперії (1787), інструкція кошового Чорноморського козацького війська З. Чепіги до військового судді А. Головатого про переселення чорноморців на півострів Тамань у 1792 р., кілька десятків листів В. В. Коховського до П. О. Зубова (1792 — 1794) та деякі інші.

Опублікований доробок завдяки М. Н. Мурзакевичу вийшов за межі “Записок”. Уже у 1872 р. у статті про О. М. Радищева в журналі “Русский архив” М. Ф. Шугуров використав один з листів графа О. А. Безбородька до В. С. Попова, а редактор цього видання П. І. Бартенев у примітці повідомив, що список листа з Решетилівського архіву одержано від М. Н. Мурзакевича, “якому російська історіографія вдячна за ретельний розбір і упорядкування цих паперів”⁷⁴.

Відтоді науковці ще більше зацікавились “решетилівським” зібранням Товариства. Історик М. І. Григорович у середині 70-х рр. досліджував біографію канцлера О. А. Безбородька і звернувся у 1877 р. до секретаря Товариства з проханням надати у його розпорядження листи видатного канцлера до Г. О. Потьомкіна⁷⁵. М. Н. Мурзакевич погодився — адже упорядкування матеріалів було завершено, а деякі з них уже надруковано. У першому томі своєї праці М. І. Григорович навів 51 лист О. А. Безбородька до “блискучого князя Тавриди”. Причому 42 з них надійшли від М. Н. Мурзакевича. Історик двічі на сторінках твору висловив слова подяки одеситові⁷⁶. Отже, вдруге упорядкування матеріалів пов’язувалось не з комісією, а з однією особою. Проте знайомство наукового загалу з археографічним доробком Товариства висвітлило і деякі недоліки у його діяльності. Так згодом М. І. Григоровичу закидали, що більша частина листів О. А. Безбородька з Решетилівського архіву (понад 100) залишилась йому невідомою. Гадаємо, що так само ці листи були невідомі і М. Н. Мурзакевичу⁷⁷.

У другому томі М. І. Григорович кілька разів посилався на одну з публікацій у “Записках” — листи М. А. Гарновського. Публікація донесень довіреної особи Г. О. Потьомкіна у Петербурзі у господарчих і політичних справах є досить прикметною як для характеристики археографічної діяльності Товариства, так і для розвитку тогочасної історичної науки в цілому. У 1876 р. в історичному журналі “Русская старина” (заснований 1870 р. істориком М. І. Семевським; публікувались історичні джерела з історії Росії XVIII-XIX ст.) були також опубліковані донесення М. А. Гарновського. Вони надійшли до редакції від О. І. Льовшина, до якого потрапили якимось чином з паперів В. С. Попова. Проте, як це з’ясував у 1919р. Г. В. Вернадський, це були не тотожні за змістом джерела. В Одесі були

опубліковані документи, адресовані безпосередньо Г. О. Потьомкіну. У петербурзькому ж виданні — перші варіанти, своєрідні чернетки донесень відправлені дуплетом до В. С. Попова. На превеликий жаль у Петербурзі не помітили одеської публікації. Г. В. Вернадський довів, що обидві публікації взаємодоповнюють одна одну. Особливо це важливо з огляду на те, що одесити видали листи М. А. Гарновського не повністю. Як доводить Г. В. Вернадський, з цензурних міркувань з листів було вилучено все, що торкалось інтимних стосунків імператриці з її фаворитами⁷⁸. Таке припущення є цілком слушним з огляду на те, що в умовах реформ в Російській імперії відбулися зміни у системі цензурування. У жовтні 1862 р. М. Н. Мурзакевич змушений був взяти на себе відповідальність за цензурування “Записок” після відмови відповідати за це президента Товариства О. Г. Строганова⁷⁹. До того ж кримський дослідник у рештках Решетилівського архіву знайшов принаймні сім листів М. А. Гарновського, які не потрапили на сторінки “Записок”. Що за цим стоїть (як і у випадку з листами О. А. Безбородька) — неухважність М. Н. Мурзакевича у Решетилівці чи передчасне відправлення паперів на вимогу О. О. Попової — судити зараз важко.

Не можна не залишити поза увагою зауваження Г. В. Вернадського про відсутність вказівок у “Записках” на місце знаходження оригіналів⁸⁰. Сьогодні це надзвичайно утруднює визначення джерел для археографічних публікацій і, отже, кількість “решетилівських” зокрема. Вважаємо, що їх на третину більше ніж це вказано у В. С. Іконникова — 33 [94-104, 106, 119, 121-127, 141-144, 158, 171, 174, 180, 182-184, 188, 190]. У переважній більшості вони містяться у розділі “Збірка матеріалів” всіх шести томів. Рубрика “Матеріали для історії Новоросійського краю” зустрічається лише у восьмому томі, проте одного разу (у дев’ятому томі) документи з’явилися під рубрикою “Матеріали стосовно історії Запоріжжя”. Здебільшого документи подавалися за різновидами (рескрипти, листи, донесення) або окремо. Незначна кількість — тематичні публікації (переважно більшість з них В. С. Іконников на зарахував до “решетилівських”). Упорядник (чи упорядники) намагались розташовувати публікації за хронологією джерел, що публікувались, але часто такий порядок порушувався і хоча б якийсь принцип інколи важко визначити.

Варто відзначити, що переважна більшість згаданих публікацій

з'явилась без зазначення упорядника. Ні В. С. Іконников в "Опыте русской историографии", ані М. Г. Попруженко у своєму загальновідомому покажчику статей в "Записках" не наважились його назвати⁸¹. Гадаємо, аналізуючи характер і зміст приміток до публікацій, що ним був М. Н. Мурзакевич. Сам він у виданому 1883 р. покажчику статей до "Записок" свою причетність відзначив у переважній більшості випадків⁸². Нагадаємо, що прецеденти, коли джерела публікувались наче від спеціальної комісії Товариства, а насправді за цим стояв один упорядник, вже траплялись в історії Товариства.

Опубліковані в "Записках" джерела відразу потрапили до наукового обігу. У 1887 р. згадуваний уже О. Г. Брікнер виконав свій намір і видав один зі своїх творів — "Потемкин" (перевиданий у 1891 р.). В ньому він зробив багато посилань на "Записки", причому більша їх частина — на "решетилівські" матеріали. "Записки" він ставив серед тих видань, які сприяли своїми публікаціями висвітленню адміністративної діяльності Г. О. Потьомкіна. У той же час він відзначив, що "майже всі архівні матеріали, що зберігались в Решетилівці... залишаються ще поки не виданими"⁸³.

О. Г. Брікнер говорив не випадково про Решетилівський архів у минулому часі. Тоді вже його у полтавському маєтку Попових практично не існувало. Вище йшлося про рекламну мету видання каталогу бібліотеки архіву. Гадаємо, що ідея продажу писемних скарбів виникла саме в той час. На початку 70-х років, за малолітства О. В. Попова, Київський університет виявив бажання його придбати, а В. С. Іконников — який використав матеріали Решетилівського архіву для однієї із своїх праць — його видати⁸⁴. Проте з цього нічого не вийшло — мабуть ціна була зависокою. У середині 80-х років нащадки В. С. Попова відновили спроби продати папери, що накопичились у їх знаменитого предка, звертаючись до різних державних установ. Але марно — ціна була зависокою (понад 100 тисяч карбованців). Врешті, наприкінці 1887 р. петербурзька Публічна бібліотека погодилась придбати у О. В. Попова ту частину матеріалів, що дісталась йому від прадіда (за п'ять років перед цим бібліотека викупила у нащадків О. І. Ставровського матеріали, які історик зібрав у Решетилівці)⁸⁵. Обсяг одержаних паперів був досить значним — лише листів від 359 кореспондентів

було 1999. Оpubлікований опис ще раз показав, що Товариство неповні скористалось дорогоцінним зібранням в Решетилівці. Так, наприклад, не побачили світ серед надрукованих у дев'ятому томі “Записок” 29 листів І. М. Синельникова за 1784 — 1787 рр.

Керівництво бібліотеки розраховувало одержати весь Решетилівський архів. Але після упорядкування паперів виявилось, що це не так. Зокрема серед сорока восьми листів В. В. Коховського не виявилось кількох надрукованих у десятому томі “Записок”⁸⁶. Це трапилось внаслідок того, що архів було розділено — частину його було перевезено у масток і село Василівку (тоді Мелітопольського повіту Таврійської губернії), а ще одну — до маєтку Тавель у Криму (Євпаторійський повіт Таврійської губернії), які належали іншому онукові В. С. Попова — Василю Павловичу. В. П. Попов був досить помітною особою в Таврійській губернії — у 1881 та 1885 рр. його обирали губернським предводителем дворянства⁸⁷. Гадаємо, що частина Решетилівського архіву потрапила до нього ще до червня 1883 р. Адже М. Н. Мурзакевич у своєму щоденнику 6 червня 1883 р. під час перебування в Сімферополі зазначив: “На жаль не було у місті губернського предводителя Попова, власника решток Решетилівського архіву”⁸⁸. Отже, археограф, ймовірно, мав намір ще раз звернутись до відомих йому матеріалів за обставин, коли змінився власник і накопичені в Одесі документи з архіву були майже вичерпані. Проте його смерть того року зашкодила цим намірам.

У 1919 р. Тавельський архів перейшов до новоствореного Таврійського університету. Тепер він є складовою частиною Центрального державного архіву Республіки Крим і становить ядро фонду №535, який включає понад три тисячі справ⁸⁹. Оглядаючи ці матеріали ще у 1919 році Г. В. Вернадський виділив приблизно такі самі групи джерел, як і М. Н. Мурзакевич у 1867 р. — стосовно В. М. Долгорукова-Кримського періодів 1770 — 1774 та 1780 — 1781 рр.; Г. О. Потьомкіна (80-ті рр. XVIII ст.); особисті і службові документи часів правління Катерини II, Павла та Олександра I. Це свідчить про те, що у Тавелі опинились ті матеріали, які найбільше зацікавили свого часу у Решетилівці М. Н. Мурзакевича. Серед “потьомкінських” матеріалів дослідник особливо відзначив низку листів до князя від І. М. Синельникова та В. В. Коховського. Також не залишилось поза увагою Г. В. Вернадського, що у дев'ятому, десятому та дванадцятому

томах “Записок” було опубліковано лише невелику їх частину, а більшість залишилась невикористаною⁹⁰.

Таким чином, матеріали Решетилівського архіву протягом шістнадцяти років (1867 — 1883) стали об’єктом наукової уваги Товариства. У шістьох томах “Записок” поспіль (VIII — XIII) з’явилося понад тридцять археографічних публікацій, в яких було оприлюднено сотні цінних історичних документів з історії Південної України. Тематика публікацій віддзеркалила не лише характер і зміст відібраних джерел, але й історичні погляди упорядників. М. Н. Мурзакевич найбільше приділяв уваги діяльності Г. О. Потьомкіна, як одного з енергійніших і талановитіших політичних і військових діячів катерининського часу, намагаючись щоразу публікаціями джерел реабілітувати і “очистити” його в очах сучасників від пліток і міфів, які виникли навколо цієї особи. Висвітлення Товариством політики імперського уряду у Північному Причорномор’ї у другій половині XVIII ст. цілком співпадало з її офіційною трактовкою і у такий спосіб наукова установа виправдовувала отриману назву “імператорського”. Значними недоліками у виданні “решетилівських” матеріалів варто визнати відсутність вказівок щодо упорядників та місця збереження опублікованих джерел. В цілому треба відзначити, що завдяки археографічній діяльності Товариства відбулась відчутна актуалізація матеріалів Решетилівського архіву. Відтоді науковці мають можливість користуватись публікаціями в “Записках” або збереженими у копіях рукописами (у Києві) з розкиданого нині по всій східній Європі колишнього Решетилівського архіву.

§ 4. АРХЕОГРАФІЧНА ДІЦЛЬНІСТЬ НАПРИКІНЦІ 60-х — УПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 70-х рр. XIX ст.: НА ШЛЦХУ ПОДАЛЬШОГО ПОСТУПУ

Наприкінці 60-х — у першій половині 70-х рр. XIX ст. у житті Товариства відбулось кілька подій і змін, які мали рубіжний характер. 1869 року воно досягло тридцятилітнього віку. З нагоди ювілею П. К. Брун, один з найстаріших членів Товариства, написав першу узагальнюючу працю російською мовою про науковий

доробок установи — “Одесское общество истории и древностей, его Записки и археологические собрания” (1870). Відомість Товариства і внесок у суспільне життя Російської імперії було відзначено наданням йому у листопаді 1872 р. найменування “імператорського”. Наступного року було затверджено новий статут. У 1870 р. після 14-літньої перерви було зайнято вакансію віце-президента. Ним став архієпископ херсонський і одеський Дмитрій (1870 — 1875). Протягом лише шести років (1869 — 1875) було підготовлено і вийшло друком два томи “Записок”. Така видавнича інтенсифікація, притаманна ще попередньому десятиліттю, була можливою завдяки невтомній діяльності незмінного секретаря наукової установи М. Н. Мурзакевича, якого у березні 1875 р. було обрано новим віце-президентом Товариства⁹¹.

Значною мірою можна твердити, що археографічні публікації у восьмому (1872) і дев'ятому (1875) томах стали наслідком накопичення історичних джерел у попередній час. Так, зокрема, було продовжено публікацію агіографічних джерел. У 1875 р. знайшла своє завершення історія публікації “Житій” Іоанна Нового (Сучавського) та Василя Сурозького, які не вдалось опублікувати у початковий період діяльності Товариства. Нагадаємо, що перше з них готував до друку архімандрит Порфирій.

На початку 60-х рр. до обох джерел виявив інтерес дійсний член Товариства ігумен Євгеній. Адже для публікації подібних джерел все ще потрібен був дозвіл духовного цензурного органу. Тому він лише ознайомився з ними і у лютому 1862 р. повернув⁹². На початку 70-х років “житія” були на огляді у єпископа таврійського Гурія, засновника “Таврических епархиальных ведомостей”, який виявляв завжди інтерес до церковних старожитностей. Одним з улюблених і постійних його занять, за свідченням сучасника, “було читання і писання” різноманітних творів. Багато часу він приділяв “поясненню святого Письма, переважно Євангелій”⁹³. Проте і цей священник повернув джерела у вересні 1873 р. і у Товаристві було вирішено їх “зберігати з іншими”⁹⁴. Безпосереднім поштовхом, на наш погляд, що спонукав одеських археографів до дії, було бажання православної громади Акермана перенести мощі святого Іоанна Нового з Сучави (Румунія) до їхнього міста. 28 січня 1875 р. городяни звернулись з таким проханням до церковної влади. Тому поява на сторінках

дев'ятого тому “життя” святого було на часі [117].

Сьогодні відомо понад три десятки різних варіантів і редакцій життєпису Іоанна. Написані вони старослов'янською, молдавською та новогрецькою мовами. На думку сучасного дослідника М. Д. Руссева, найціннішими є два старослов'янські рукописи, виконані молдавським книжником Гавриїлом у 1438 та 1450 рр. Вони є найбільш надійними з джерел, що оповідають про трагічну загибель у Акермані приблизно між 1330 та 1360 роками грецького купця з Трапезунда⁹⁵. “Яське” видання належить до пізніших редакцій, які мали уже явне антиосманське спрямування. На це чітко вказано у вступній частині джерела, що і дало підстави архімандриту Порфирію датувати його XVI ст., а згодом упорядникам — 1492 роком. Там само авторство твору пов'язується з патріархом александрійським Никифором, а видання з мешканцем міста Різе (на північному сході сучасної Туреччини) Ф. Буюкі. До цього джерела долучено ще одне (у перекладі з молдавської) — “Заметка одного, исцеленного в Сучаве”, взяте зі служебної книги. На жаль, “одеська” публікація не має ні археографічної, ані історичної передмови, якщо за останню не рахувати заключного пояснення М. Н. Мурзакевича про історичні обставини буття Монкастро наприкінці XV ст. Серед 23 приміток авторство М. Н. Мурзакевича, крім згаданої, зазначено ще одного разу. Одна примітка належала, як вказано, архімандритові. Решта приміток — без вказівок. Все це утруднює визначення упорядника. М. Г. Попруженко зупинився на архімандриті Порфирії⁹⁶. Гадаємо, що сюди треба додати ще М. Н. Мурзакевича.

Публікація агіографічних джерел у цей час тривала. Але відбувалася вона без С. А. Серафимова, який після першого успіху відійшов, за нез'ясованих причин, від цієї праці і тому решта джерел була підготована до друку без його участі іншими дослідниками. У дев'ятому томі побачила світ розповідь єпископа херсонеського Єфрема про диво, здійснене Климентом I Римським (бл. 30-97) [116]. Її представив Товариству у 1873 р., як зазначено у “Звіті”, згадуваний вже єпископ таврійський Гурій. Мабуть він здійснював остаточне і несуттєве редагування публікації, оскільки у вступній примітці зазначено, що копіювання здійснив К. І. Невоструєв, а з грецької на російську джерело переклав Зікос (за посередництвом єпископа).

Їх і визначив за упорядників М. Г. Попруженко. Гадаємо, що не обійшлося тут і без М. Н. Мурзакевича. Джерело було опубліковано двома мовами.

Святого папу Климента, який загинув мученицькою смертю в Херсонесі, християнська церква відносить до розряду “мужів апостольських” — безпосередніх учнів дванадцяти апостолів. У перші десятиліття після хрещення Русі він мав статус одного з перших покровителів держави, який вшановувався як Римською, так і Константинопольською церквами. Рукопис XII ст. для істориків був важливий з точки зору наукової інформації про Крим — недарма публікація відкривала у томі розділ “Історія”. З грудня 1866 р. у розпорядженні Товариства було і саме “Житіє” святого Климента, (копія з рукопису XVI ст.). У 1874 р. його передали для перекладу професорові Київської духовної академії П. О. Терновському, який опублікував джерело через три роки у десятому томі “Записок” [138]. Йому також було передано для перекладу дванадцять листів константинопольського патріарха Полікарпа до катеринославського архієпископа Іова (1815) і Євангеліє XII ст., що містило цінну приписку та деякі інші джерела⁹⁷. Зазначимо, що 20 листопада 1874 р. професора було обрано дійсним членом Товариства, з огляду на його праці з історії Візантії, а також за переклади з грецької мови джерел, наданих Товариством⁹⁸. Активність професора у роботі зі згаданими та деякими іншими джерелами грецькою мовою дозволило виділити у “Звіті” Товариства за 1874/1875 рік “Опис грецьких документів” як один з семи напрямків дій його науковців⁹⁹.

Отже, однією з рис археографічної діяльності Товариства у даний час була співпраця з відомими науковцями, що мешкали поза межами Південної України. Дійсними членами Товариства тоді стали такі відомі археографи як голова Київської археографічної комісії М. В. Юзефович, головний редактор цієї установи В. Б. Антонович, видавець заснованого у 1863 р. московського журналу “Русский архив” П. І. Бартенев, редактор заснованого у 1870 р. петербурзького журналу “Русская старина” М. І. Семевський (обидва видання спеціалізувались на виданні джерел з історії XVIII — XIX ст.), хранитель відділу рукописів Петербурзької публічної бібліотеки академік П. Ф. Бичков¹⁰⁰.

Продовжували співпрацю з Товариством і ті столичні науковці,

які стали дійсними членами раніше. Ілля Миколайович Березін — визначний сходознавець, автор відомої публікації “Тарханские ярлыки Тохтамыша, Тимур-Куллука и Саадет-Гирея” (Казань, 1851) — мав це звання ще з 1851 р., коли був ще професором Казанського університету. У 1872 р. він нарешті здійснив свою першу (і останню) публікацію в “Записках”. На початку 60-х рр. робилися спроби відновити започатковану у 40-ві (т. I-II “Записок”) і перервану на початку 50-х рр. традицію публікації актових джерел з історії Кримського ханства XV — XVI ст. У 1862 р. Я. О. Ярцев — перекладач східного департаменту міністерства іноземних справ, який співробітничав з Товариством у цьому напрямку ще у перші роки його існування, готував для п’ятого тому “Записок” публікацію якихось ярликів. З невідомих причин вона туди не потрапила, а після смерті упорядника у 1865 р. стала проблематичною.

Наприкінці грудня 1865 р. М. Н. Мурзакевич на засіданні доповів, що у розпорядженні Товариства наявні майже півтисячі східних монет та понад п’ятдесят документів (татарських ярликів і турецьких фірманів), які викликають труднощі у місцевих науковців щодо їх обробки. Вирішили звернутись по допомогу до Петербурзького університету, і переправити джерела, користуючись нагодою подорожі туди секретаря. Ректор університету погодився допомогти, а здійснити це і було доручено професору східного відділення (факультету східних мов) І. М. Березіну, який на той час був запрошений і працював в столичному університеті¹⁰¹. У вересні 1867 р. з Петербурга надійшла відповідь, в якій йшлося про те, що професор завершив огляд, відібрав два найцінніші документи, які “варті видання” і міг підготувати їх для публікації в “Записках”¹⁰². Товариство погодилось і через рік одержало від нього навіть три тарханні ярлики кримських ханів Менглі-Гірея та Мухамед-Гірея.

Дане видання ярликів кримських ханів являє досить унікальну публікацію для Товариства. Подібні джерела з’являлись на сторінках “Записок” і раніше, але цього разу незвичною було саме подання джерел. Перша відмінність — ярлики надруковано у томі з окремою пагінацією у відповідному розділі (“Збірка матеріалів”) другого відділення тому з окремою підназвою у змісті — “Додаток до збірки матеріалів”, чого раніше не траплялось. Це було пов’язано з тим, що публікація джерел на східних мовах в Одесі була проблематичною.

Петербурзька Академія наук погодилась надрукувати їх у своїй друкарні (за кошти Товариства)¹⁰³. Оскільки з'ясування нумерації сторінок публікації в томі ще затримало б його вихід, було надіслано ярлики з окремою нумерацією. Також ці джерела виділяються надзвичайним рівнем археографічної підготовки. Три документи І. М. Березін розділив на дві публікації під спільною назвою “Тарханні ярлики кримських ханів” і стислою передмовою, де він обґрунтовує доцільність публікації тим, що “досі відомо ученому світу лише вельми мала кількість такого роду документів, дуже важливих для вивчення внутрішнього устрою Кримського ханства”. Виділення саме цих джерел серед інших він пояснив їх належністю до розряду тарханних (тобто таких, які надавали права володіння або пільги). На жаль упорядник не дав характеристику решти розглянутих джерел.

І. М. Березін виділив ярлик хана Менглі-Гірея 1467 р. в окрему публікацію у зв'язку з тим, що цей документ уже був підготовлений до друку, але на опублікований [110]. Зробив переклад ярлика ще у 1852 р. кореспондент Товариства учитель Сімферопольської гімназії А. Ч. Крим-Ховаджи. Петербурзький професор не був згодний з перекладом свого попередника, але вирішив надрукувати і його. Таким чином публікація має таку складну структуру: невеличка передмова І. М. Березіна; транскрипція і переклад ярлика А. Ч. Крим-Ховаджи; ремарка, транскрипція і переклад ярлика, післямова і 25 приміток І. М. Березіна. Крім цього публікація споряджена двома підрядковими примітками. Примітки торкаються транскрипцій документа (одна підрядкова — А. Ч. Крим-Ховаджи, решта — І. М. Березіна) і тому у переважній більшості є текстуальними. Вступ, ремарка і післямова містять елементи як археографічної так і історичної передмови, де упорядник вказує на наявність не оригінала, а списку джерела, дипломатичну точність свого перекладу і наукову цінність змісту ярлика. Остання, на його думку, у даному разі полягала не у відомостях про устрій ханства, а у датуванні, місці написання та у титулатурі Менглі-Гірея. Адже виявилось, що після смерті засновника династії Хаджи-Гірея і запеклої боротьби за престол він переховувався під час правління хана Нур-Девлета не у Кафі, а перебував у Киркорі і також називав себе ханом (правив з 1468 і, з перервами, до 1515 р.). У другій підрядковій примітці упорядник для підтвердження цих даних послався на наступну свою

публікацію у “Записках”.

Ярлики Менглі-Гірея (1468) та Мухаммед-Гірея I (1517) опубліковані роздільно — з окремими передмовами, транскрипціями та примітками [111]. Ґрунтовніше подані транскрипції, які мають нумерацію рядків. Цінність (і водночас складність для перекладу) документів полягала, на думку упорядника, крім іншого, у переліку податей, податків, повинностей, які існували тоді у Кримському ханстві. І. М. Березін знову вказав на наявність у його розпорядженні лише списків, а не оригіналів джерел, виправив грубу помилку переписувача щодо датування одного з ярликів. На завершення він визнав, що деякі незрозумілі терміни у майбутньому можуть бути розкриті і, отже, це дає можливості для удосконалення його перекладу. На думку М. А. Усманова саме в цих публікаціях яскраво виявився талант І. М. Березіна і подальше його зростання як текстолога, саме на сторінках “Записок” він зумів підняти вище своїх попередніх досліджень¹⁰⁴. У подальшому, у липні 1875 р., М. Н. Мурзакевич, уже у якості віце-президента, зробить нову спробу розширити пошуки ярликів кримських ханів¹⁰⁵. Спроба виявиться невдалою і такий напрямок досліджень як ярликознавство уже не матиме свого продовження.

Не залишались поза увагою Товариства й інші накопичені за кілька десятиліть східні джерела. У 1871 р. в Одесі перебував відомий історик-сходознавець академік Петербурзької Академії наук В. В. Вельямінов-Зернов. Використовуючи слушну нагоду одесити звернулись до нього з проханням з’ясувати зміст низки рукописів і книжок. Внаслідок цього місцеві науковці довідались про володіння такими рукописами: Коран; твір з давньої історії Персії (турецькою мовою); історія Кримського ханства невідомого автора (уривки опубліковані у першому томі “Записок”); частина літопису Абулгазі-баядур-хана; зібрання морських сигналів, взятих з різних турецьких суден та інші. Розпочинаючи зі “Звіту” 1870/1871 року серед зазначених груп бібліотечної колекції Товариства з’явилась нова — “Східні рукописи і друковані книги”, яка налічувала 36 одиниць¹⁰⁶.

Серед місцевих археографів на початку 70-х років відзначився П. К. Брун. Доктор всесвітньої історії, заслужений професор Новоросійського університету Пилип Карлович Брун (1804 — 1880) мав на той час уже європейську відомість. Археографічною

діяльністю він розпочав займатись на початку 50-х років. Об'єктом його наукового інтересу стали середньовічні наративні джерела, пов'язані з Причорномор'ям. Першу археографічну публікацію він здійснив ще у 1853 р. у третьому томі “Записок” (подорож Г. де Ланнуа). Наступною його відомою публікацією стало “Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 гг.”, яке було за рішенням історико-філологічного факультету Новоросійського університету опубліковано 1867 року у першому ж томі “Записок Новороссийского университета”. У 1873 р. у Петербурзі з'явилися друком його славнозвісна публікація — “Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г.”¹⁰⁷. Сучасний український історик М. П. Ковальський вважає її найважливішою археографічною працею П. К. Бруна. На його думку, публікація щоденника Е. Лясоти сприяла утвердженню Одеси як археографічного центру.

М. П. Ковальський слушно передбачає, що дидактична робота ученого в Рішельєвському ліцеї і Новоросійському університеті, бажання зробити доступнішими для наукової громадськості і студентства джерела з історії середньовіччя і географічних відкриттів підштовхувало його до публікаторської діяльності. Характерною рисою П. К. Бруна була швидка реакція на появу в Європі нових видань наративних джерел — описів мандрівників — і намагання їх перекласти і видати¹⁰⁸.

У значній мірі високому рівню обізнаності П. К. Бруна у доробку європейської науки сприяло знання мов. Як свідчив один з його учнів П. О. Юрченко, дослідник вільно володів німецькою, російською та французькою, читав англійською, грецькою, голландською, польською, шведською, іспанською та ще деякими іншими¹⁰⁹. Проте багато наративів стосовно Причорномор'я були на східних мовах, якими одеський дослідник не володів. Внаслідок цього він був змушений звертатись до здобутків відомих сходознавців. Одним з улюблених для нього був Й. Гаммер-Пургшталь (1774 — 1856) — німецький орієталіст, автор численних праць з історії Сходу, в тому числі з історії Золотої Орди, Кримського ханства, Османської імперії, а також перекладач і видавець багатьох джерел перською, арабською, турецькою мовами. Він був одним з авторів приміток до другого німецького видання подорожі І. Шильтбергера.

Наприкінці 60-х рр. увагу П. К. Бруна привернула публікація Й. Гаммера-Пургшталя англійською мовою опису подорожей турецького мандрівника Евлії Челебі (*Narrative of travels in Europe, Asia and Afrika, in the seventeenth century, by Evliya-Efendi. London. 1850. V. II. 245 p.*). Відомий російський сходознавець В. В. Бартольд у 1926 р. висловився про це джерело так: "... оригінальна географічна праця турецькою мовою — опис подорожей Евлія Челебі — по великій кількості матеріалу (географічного, етнографічного і лінгвістичного) далеко залишає за собою праці класичних арабських географів, хоча, з іншого боку, містить в собі значний елемент явних вигадок"¹¹⁰. Інший відомий російський вчений В. В. Мавродин у вивченні історії України і Молдови XVI — XVII ст. ставив це джерело в один ряд з творами Михайла Литвина, Блеза де Віженера, Е. Лясоти і навіть Боплана¹¹¹.

Проте П. К. Бруна більше привабили уривки з твору Е. Челебі, які напряму не торкались Південної України. У 1870 р. він опублікував в газеті "Кавказ" (№№ 64, 65, 68) фрагмент твору з описом подорожі мандрівника у 1641 р. від Гонію (західна Грузія) до Анапи (Краснодарський край сучасної Росії) разом з 300 яничарами і одним з артилерійських командирів, направлених на допомогу турецьким військам, які обложили захоплену ще у 1637 р. донськими і запорозькими козаками азовську фортецю. Увага до згаданого регіону пояснювалась тим, що Товариство в цей час здобуло право на розповсюдження своїх досліджень і на східний берег Чорного моря, що і було закріплено у новому статуті 1873 р.

Археограф залишився незадоволеним публікацією: ні відтворенням його рукопису в газеті — виявилось багато помилок, ані кількістю своїх приміток і тому вирішив повторити публікацію. Таким чином у дев'ятому томі побачило світ "Путешествие турецького туриста вдоль по восточному берегу Черного моря" [118]. Публікація має дві передмови. У першій з них упорядник вказує на попередні публікації джерела, авторство приміток, наявні елементи археографічної передмови. У другій — біографічний нарис Е. Челебі, запозичений з видання Й. Гаммера-Пургшталя — елемент історичної передмови. Готуючи додаткові примітки, П. К. Брун скористався допомогою відомого німецького нумізмата О. Г. Блау, який тоді перебував в Одесі як німецький консул і з листопада 1873 р. став дійсним членом

Товариства. Йому належать чотири з 19 ґрунтовних джерелознавчих підрядкових приміток, які супроводжують текст джерела, що було спеціально зазначено. Решта приміток і післямова належали одеситові. Як і у попередніх археографічних публікаціях науково-довідковий апарат був досить значним, якщо не занадто великим — адже текст джерела займав менше половини обсягу публікації.

За три роки до виходу згаданого уривка, у попередньому томі, П. К. Брун опублікував ще один фрагмент твору Е. Челебі — “Неудачная осада Азова турками в 1641 году, и занятие ими крепости по оставлении оной козаками” [93]. Пріоритетна увага П. К. Бруна до Азова пояснюється знаходженням його у межах тогочасного Новоросійського краю. Також варто зазначити, що інтерес до подій під Азовом у 1637 — 1641 рр. було виявлено ще у травні 1863 р., коли дійсний член Товариства О. О. Мартинов (офіцер донського козачого війська) представив на засіданні “Сказание об Азовском сидении, как царского величества сидели атаманы и казаки от турецкого царя Браима в 7142/1634 году”. Джерело було передане видавничому комітету¹¹². Невідомо, чи у комітета виникли заперечення щодо цінності джерела (див. його датування), чи сталося непорозуміння з упорядником, але “Сказание” так і не з’явилося у “Записках”, а прізвище О. О. Мартинова зникло зі списків дійсних членів у 1865 р.

Події, описані у другому уривку, розпочинались від часу прибуття мандрівника під Азов. Отже, обидва уривки утворювали єдине ціле, охоплюючи суцільний (с. 50-67) фрагмент англійського видання. Стисла передмова, де упорядник вказує на особливу цінність джерела (мандрівник був сучасником і очевидцем описаних подій) і, водночас, недоліки (правовірний мусульманин був дуже суб’єктивним в оцінках дій козаків), і розлогі примітки (21) знову зробили перевагу обсягу не на користь тексту джерела.

Публікації П. К. Бруна стали першими перекладачами уривків подорожей Е. Челебі з часу виходу англійського видання. Вони започаткували подібну практику на багатьох європейських мовах, яка триває досьогодні. Адже і зараз немає задовільного наукового видання всього тексту джерела¹¹³.

На початок 70-х рр. припадає спалах активності співробітництва з Товариством відомого українського краєзнавця, збирача старожитностей Олександра Миколайовича Поля (1832 — 1890). У

жовтні 1870 р. його обрано кореспондентом, а через рік — дійсним членом Товариства. Це були роки, коли О. М. Поль розпочинав активну діяльність щодо розробки залізорудних родовищ Кривбасу (якраз у 1872 р. аналізи показали наявність 70 відсотків заліза у тамтешніх рудах). Проте його кипуча енергія спрямовувалась не лише на розвиток місцевої промисловості, а і культури. Відомо, що О. М. Поль зібрав багатотисячну колекцію предметів старовини. Виявляв він інтерес і до писемних старожитностей. Радянський дослідник Г. Н. Романченко навіть вважав, що відомості про поклади кам'яного вугілля, залізної руди, сланця, мінеральних фарб в околицях Кривого Рогу він міг довідатись з архівних матеріалів у Катеринославі, де йшлося про експедиції Й. А. Гільденштедта, В. Зуєва та інших¹¹⁴. У першій половині 70-х рр. у “Записках” з’явилися чотири його матеріали і три з них були публікаціями джерел.

У восьмому томі О. М. Поль опублікував документ про похід турецько-татарського війська на Астрахань [115]. Свідчення очевидця, на думку автора вступної примітки (М. Н. Мурзакевича) — українського козака, котрий стежив за пересуванням цього війська по території сучасного Ставропілля, Донщини і Астраханщини у 1677 р., потрапили до князя В. В. Голіцина — фаворита правительки Росії Софії Олексіївни. Від В. В. Голіцина вони перейшли у Посольський приказ (він очолював цю установу у 1676 — 1689 рр.). Звідти джерело потрапило у приватні руки і, врешті, якимось чином дісталось О. М. Полю. Крім вступної статті публікацію споряджено ще 12 примітками без зазначення авторства. Документ подано з довжелезною автентичною назвою, що розпочинається цифрами переданими кирилицею (М. Г. Попруженко довелось у покажчику її навіть замінити)¹¹⁵. В. Д. Смирнов відзначав ґрунтовність цього джерела і цінність для вивчення особливостей турецького і татарського військ під час походу. Проте він слушно вказав, що упорядники некритично поставились до датування джерела, яке було, ймовірно, переписано у 1677 р. для В. В. Голіцина, який займався підготовкою походу на Кримське ханство, а розповідало про події походу 1569 р.¹¹⁶.

У наступному томі О. М. Поль здійснив разом з М. Н. Мурзакевичем спільну публікацію — “Расписанные, в каких местах, для предосторожности, чрез всю зиму, от неприятеля из Войска Запорожского Низового, учреждены посты (1772 года)” [120]. Проте

власне так називався перший документ, а другим був атестат про службу колишнього полкового осавула Бугогардівської паланки Г. Пластуна, виданий у вересні 1778 р. Важко зрозуміти потребу їх об'єднувати. Питання постає і з упорядниками. У примітці до назви зазначено, що обидва документи представив М. Н. Мурзакевич. Проте щодо першого документа вказано на представлення його секретарем Товариства, а в останній примітці до другого документа, де йдеться про вказання на відірвані фрагменти, вказано на представлення його О. М. Подем (це підтверджують і листи останнього до Товариства, що зберігаються в ДАОО)¹¹⁷. Дозволимо собі не погодитись з першою приміткою і навіть з М. Г. Попруженко і наполягати на представленні згаданого атестату О. М. Подем. Поки що залишається нез'ясованою доля десяти листів А. -Е. Рішельє до катеринославського губернатора Гладкого, які надіслав О. М. Поль, і причини неуваги до них археографів Товариства.

Зазначимо, що центральне місце в археографічному доробку Товариства у ці роки посіли публікації, здійснені на основі матеріалів Решетилівського архіву (див. попередній параграф).

Певною мірою доповненням “решетилівських” матеріалів були інші публікації, присвячені персоналіям. Одна з них торкалась генерал-поручика І. С. Хорвата [107]. Іван Самійлович Хорват (Откуртич) — вихідець із сербських дворян — у 1751 р. на чолі групи сербів переселився до Російської імперії. Наступного року його було призначено правителем Нової Сербії — спеціальної адміністративно-територіальної одиниці на межі Правобережної і Південної України, складової частини задуманої урядом системи військових поселень на півдні імперії для захисту і заселення регіону. За великі зловживання владою І. С. Хорвата у 1762 р. було позбавлено чинів і відправлено на заслання. Оpubліковані у “Записках” імператорські укази 1763 — 1764 рр. представив В. Д. Дабіжа (князь, інспектор училищ Одеської учбової округи, дійсний член Товариства з 1864 р.). Вони розповідали саме про шкоду, заподіяну колишнім генерал-поручиком. У вступній примітці, ймовірно написаній М. Н. Мурзакевичем, вказано, що документи знайдено в канцелярському листуванні командира Волоського гусарського полку Г. Булацеля. Але бракувало більш важливої вказівки — де зберігалось саме листування.

Згадані укази, а також свідоцтво і сім атестатів священнику Ф. В.

Владевичу, який брав активну участь в організації переселення південних слов'ян на південь України і утворенні Слов'яносербії, повинні були, на думку упорядників, доповнити відповідні сюжети першої частини “Хронологічного огляду історії Новоросійського краю” А. О. Скальковського. У той же час це була самостійна публікація, присвячена окремій особі [108]. Адже документи доходили до 1791 р., коли згадані адміністративно-територіальні одиниці припинили своє існування. Намагаючись простежити долю священника, у післямові до документів, яка відіграла роль коментарів, М. Н. Мурзакевич навів уже опублікований в “Русском архиве” лист В. С. Попова члену Синода митрополитові новгородському Гавриїлу про Ф. В. Владевича (1793).

До публікацій про персоналії належить ще одна — про Івана Онуфрійовича Куриса [109]. Щоправда з 18 опублікованих листів, записок, нотаток переважна більшість належить О. В. Суворову (14) і адресовані вони як І. О. Курисові, так і ще кільком особам (лише один лист належить І. О. Курисові; у підрядкових примітках — ще три документи стосовно О. В. Суворова). Опубліковані матеріали могли б мати і іншу назву, якщо б не докладна передмова цілком присвячена Івану Онуфрійовичу, його дружнім стосункам з О. В. Суворовим, підтвердженням чого і мали служити зміст і характер опублікованих матеріалів (листи були досить особистими). Варто підкреслити, що дана публікація була ретельно підготовлена. Упорядники зазначили у передмові про буквальну передачу тексту — листи з'явилися з притаманними для О. В. Суворова літерами кирилиці, вказанням чиєю рукою написаний документ, завершенням у дужках скорочених слів.

Так само можна віднести до подібних публікацій, як своєрідне продовження, матеріал М. Н. Мурзакевича у дев'ятому томі під назвою “Деятели Новороссийского края” [130], який складається з трьох частин. Перша з них присвячена секунд-майору М. Сафкову (1781) і представлена атестатом, виданим йому азовським губернатором В. Чертковим; друга — Й. Де-Рібасу і Ф. Деволану (1795), а представлена листом Катерини II катеринославському, вознесенському і таврійському генерал-губернаторові П. О. Зубову, в якому віце-адмірал та інженер-полковник лише згадуються у зв'язку з влаштуванням хаджибейської бухти і одеської фортеці;

третя — лише розповідь на основі документів про відомого дослідника Північного Причорномор'я католицького митрополита С. Сестренцевича-Богуша.

Спільним недоліком всіх “персональних” публікацій є відсутність вказівок про місце збереження матеріалів. В передостанньому випадку, щоправда, можна хоча б здогадно говорити про нього. Адже у передмові вказано на повідомлення матеріалів І. І. Курисом. Іван Іраклійович Курис (1840 — 1898) — випускник Рішельєвського ліцею, херсонський поміщик і колекціонер у 1865 р. став дійсним членом Товариства. Зібрав на той час значне зібрання автографів різних діячів, рідкісні стародруки. Як зазначив О. І. Маркевич, сам він публікував документи рідко, охоче допускаючи до колекції інших, а найбільше — М. Н. Мурзакевича. Наслідком цього була поява документів з колекції у різноманітних виданнях (переважно в “Записках”)¹¹⁸. Гадаємо, у такий спосіб і з’явилися на сторінках “Записок” матеріали О. В. Суворова. Цілком можливо, що й інші матеріали могли бути звідти, в тому числі і в публікації “Астрономическое положение городов в Крыму” М. Н. Мурзакевича [105], де містились шість документів стосовно наукової діяльності на півострові астронома академіка Ф. Черного (1785 — 1786). Опосередковано підтвердженням цього може служити факт появи у дванадцятому томі (1881) публікації І. І. Куриса під тотожною назвою з двома документами, у примітці до яких М. Н. Мурзакевич вказав, що вони — початок “статті цього імені, уміщеній у VIII т. Записок” [172].

Також залишається нез’ясованим походження “Ведомости четырех уездов, составляющих новоприобретенную область от Порты Оттоманской и присоединенную к Екатеринославскому наместничеству 1792 года”, підготовлену до друку, судячи по 12 примітках, М. Н. Мурзакевичем, яка містить інформацію про кількість населення і володіння землею чотирьох тоді ще безіменних повітів [128].

Характерною рисою даного часу стало збільшення на сторінках “Записок” джерел з історії XIX ст. Уже згадуваний протоієрей С. А. Серафимов, тоді наглядач Херсонського духовного училища, опублікував переклади листів ерусалимського патріарха Полікарпа до архієпископа катеринославського Іова з приводу таганрозького

Свято-Троїцького монастиря, підпорядкованого патріарху (1815) [134]. Цього разу він скористався рукописним зібранням Товариства. Спочатку листи потрапили до київського професора П. О. Терновського, а потім опинились таки у протоієрея. Листи, на його думку, містили важливу характеристику Іова (Потьомкіна) і водночас показували жалюгідний стан тоді святих місць (під турецькою владою). Прикметним для упорядника був і той факт, що саме у згаданому соборі перебувало тіло померлого в Таганрозі імператора Олександра І. Значними недоліками даної публікації була відсутність грецького тексту, а також публікація листів в уривках. Зокрема один з листів він переказав і зазначив у примітці: “Більш нічого немає цікавого. Тому, гадаємо, що нема потреби у перекладі рукопису”¹¹⁹. Це зайвого разу підкреслює, що Товариство не мало певних стандартів щодо публікації історичних джерел.

Принагідно зазначимо, що С. А. Серафимов, маючи вільний доступ до рукописного зібрання Товариства, відзначився в царині камеральної археографії — здійснив опис трьох документів константинопольських патріархів (1784 — 1785), що стосувались однієї з грецьких єпархій (і не стосувались географічно предмета занять Товариства — Новоросійського краю і Бессарабії) [133].

Матеріали по ХІХ ст. також представив відомий сходознавець, член петербурзької Археологічної комісії В. Г. Тізенгаузен. З середини 60-х років він захопився археологічними дослідженнями, зокрема на Дону, біля Керчі, села Парутино і на Тамані. У 1864 р. з'явилась його робота “Децо про Царський курган”, а у 1870 р. — “Новітні розкопки на Таманьському півострові”¹²⁰. Але його цікавили не лише новітні студії, а й доробок його попередників. Ймовірно він допомагав М. Н. Мурзакевичу працювати з рукописним зібранням Ахреографічної комісії у листопаді 1870 р. Тоді одесит занотував у щоденнику: “Здобув матеріал для VIII тому Записок, що складається з листування стосовно порятунку і опису кримських пам'ятників”¹²¹. Внаслідок цього було опубліковано 19 документів, які висвітлювали зусилля Петербурзької Академії наук і міністерства народної освіти по дослідженню старожитностей в Криму у 1820 — 1823 рр. [112]. Передмова більше нагадує статтю, а представлені документи — додатки до неї.

Двома публікаціями по ХІХ століттю відзначився М. Н.

Мурзакевич, який підготував кілька приміток і до матеріалів В. Г. Тізенгаузена. В одній з публікацій він подав листування за 1820 р. знаменитого архієпископа псковського Євгенія (Болховитінова) (пізніше — митрополита київського) з тоді ще молодим П. І. Кепшеном — у майбутньому відомим статистиком і етнографом, академіком (1843), членом Товариства (1839) — про дослідження старожитностей античної колонії Ольвії [113]. У другій — три документи, пов'язані зі смертю 19 листопада 1825 р. у Таганрозі імператора Олександра I [129]. Адже у імператорському Товаристві завжди приділяли велику увагу сюжетам, пов'язаним з життям (або смертю) монарших осіб і особливо, якщо вони торкались Новоросійського краю.

На заключення зазначимо, що у дев'ятому томі були опубліковані приписки на книгах (1651 — 1849 рр.), надписи на церковних речах, які зібрав протягом кількарічних подорожей півднем України А. П. Чирков, а також одинадцять історичних пісень про Новоросійський край (Г. К. Айвазовський, М. Н. Мурзакевич), які мають велику цінність для епіграфіки, маргіналістики, етнології, фольклористики тощо [131, 132, 135, 136].

Археографічний доробок Товариства міг бути значнішим. На початку 70-х років було вжито заходів для відновлення публікації грамот молдавських господарів. Адже саме в цей час історик О. К. Накко працював над своєю “Историей Бессарабии с древнейших времен”, і у 1876 р. зазначив виняткове значення актових джерел, а молдавські грамоти, опубліковані в “Записках”, назвав “самою дорогоцінною збіркою”¹²². Неопублікованими залишалось ще близько тридцяти актів, написаних молдавською мовою. Секретареві було доручено знайти у Кишиневі досвідченого перекладача, за допомогою якого “переклади, цілком або скорочено, своєчасно будуть уміщені у Записках”. Серйозність намірів позначилась на виділенні у “Звіті” 1871/1872 року “Доведення до відому молдо-влахійських писемних документів” в один з п'яти напрямків дій Товариства¹²³. Грамоти для перекладу було передано у 1872 р. бессарабському поміщикові К. М. Котруці — випускнику Рішельєвського ліцею, учневі М. Н. Мурзакевича. Цей вибір був не випадковий, адже і у попередні роки саме К. М. Котруца допомагав секретареві готувати до друку такі грамоти. Як слушно підмітив О. О. Кочубинський, співробітництво його тоді виявилось “анонімним”¹²⁴. У квітні 1874 р. К. М. Котруца

представив переклад 27 грамот. На вересневому засіданні того року, де його було обрано кореспондентом Товариства, кількість грамот збільшилась на одну і було додано “пояснювальні примітки”, а також прийняте рішення передати підготовлену публікацію до видавничого комітету. За нез’ясованих поки що обставин ці джерела так і не побачили світ. Така ж доля спіткала і три грамоти, представлені Товариству М. Н. Мурзакевичем ще у 1873 р.¹²⁵.

Готуючи до видання дев’ятий том, одеські науковці звернулись у березні 1873 р., через посередництво новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, до Бессарабської межевої контори з проханням надіслати грамоти молдавських господарів на земельні пожалування. Товариство було добре поінформоване про наявність грамот і тому спорядило своє прохання списком на 54 найменування, сподіваючись через десятиліття відновити перервану традицію. Проте спроба виявилась невдалою. Чиновники Бессарабської обласної межевої контори відповіли негативно, мотивуючи це тим, що частина актів потрібна була самій конторі або повітовим межевим комісіям, тобто знаходились у виробництві, а друга частина, уже непотрібна у виробництві, була приватними документами, якими контора не могла розпоряджатись. В той же час там не заперечували, щоб Товариство відрядило якусь особу, здатну їх скопіювати¹²⁶. У Товаристві доручили подорож до Кишинєва М. Н. Мурзакевичу і виділили для цього навіть кошти (25 крб.)¹²⁷. Проте мандрівка не відбулася і наукова установа не скористалася єдиним шансом відзначитись в цей період експедицією. На жаль, деякі внутрішні механізми діяльності Товариства ще залишаються незбагненими і оповитими серпанком таємниці.

Ще одна невдача відбулася у Миколаєві. Товариству було відомо про наявність цінних джерел в архіві Миколаївського чорноморського управління, зокрема ордерів Г. О. Потьомкіна. У сьомому томі “Записок” М. Н. Мурзакевич опублікував взяті звідти 22 ордери (1788 — 1789)¹²⁸. На прохання Товариства у червні 1873 р. до Одеси з канцелярії Головного управління Чорноморського флоту і портів було відправлено низку матеріалів, в тому числі три книги ордерів Потьомкіна за 1787 — 1790 рр. Але скористатися одеситам цими матеріалами у повній мірі не вдалося. У квітні наступного року із цієї ж комісії почали вимагати негайного повернення матеріалів.

Це було пов'язано з заснуванням і початком діяльності комісії по упорядкуванню миколаївського портового архіву¹²⁹. У травні матеріали були повернені, але без ордерів Потьомкіна. У березні 1875 р. правитель канцелярії Головного командира Чорноморського флоту і портів був змушений ще раз просити повернення цінних документів, якщо в них “зникла потреба”. Незважаючи на те, що потреба ще була (про необробленість матеріалів свідчить відсутність залучення їх до наукового обігу), наступного місяця ордери було повернено до Миколаєва¹³⁰.

Згадуваний вище історик О. К. Накко опосередковано заблокував появу досить цінного нарративу відомого мемуариста, віце-губернатора Бессарабської області у 20-ті рр. XIX ст. П. П. Вігеля “Замечания на нынешнее состояние Бессарабии” (1823). У 1874 р. М. Н. Мурзакевич попросив у історика це джерело для скопіювання з метою поповнити архів Товариства. О. К. Накко погодився, але висунув принципову умову — воно повинно зберігатись в архіві без права публікації, оскільки, на його думку, воно, як самостійний твір, мало характер політичного памфлету¹³¹.

Внаслідок різних обставин у першій половині 70-х рр. через видавничий комітет також не пробилася на сторінки “Записок” ціла низка джерел. Серед них — подарована М. П. Погодиним у 1872 р. копія рукопису “Життя, характер, воєнні і політичні діяння російського генерал-фельдмаршала князя Григорія Олександровича Потьомкіна-Таврійського, з додатком його домашнього життя, анекдотів, вірогідного описання його перемог і всіх визначних пригод, які трапились протягом його життя, до самої кончини, складена з двох частин”. З цим твором М. Н. Мурзакевич вперше познайомився під час перебування у Петербурзі у лютому 1869 р. у Петербурзькій публічній бібліотеці, де зберігався оригінал. У листопаді наступного року він завершив читання джерела (обсягом 157 аркушів). Його щоденник сповнений обурення на адресу безіменного автора, який дає критичні оцінки діяльності князя¹³². Узнавши про існування копії рукопису у М. П. Погодина, секретар умовив надати її у розпорядження Товариства. Було зроблено список джерела і обіцяно проаналізувати “неупередженість і вірність розповіді”¹³³, а у вересні 1873 р. навіть представив примітки до цього рукопису¹³⁴. У травні 1874 р. М. Н. Мурзакевич писав П. Ф.

Бичкову, хранителю відділу рукописів Петербурзької публічної бібліотеки, про бажання порівняти тексти з метою “видати, зрозуміло з примітками, що викривали б пасквілянтів в очерненні державних заслуг доброго подвижника за землю російську”¹³⁵. Після цього справа з невідомих причин різко зупинилась.

До вересня 1872 р. відноситься остання згадка про 57 копій листів генерал-аншефа М. В. Коховського до правителя канцелярії Потьомкіна В. С. Попова¹³⁶. До виходу тринадцятого тому (1883) затрималась публікація М. Н. Мурзакевича “Виїзд останнього кримського хана Шагін-Гірея з Росії в Туреччину у 1787 р.”, підготовлена до друку ще у березні 1870 р.¹³⁷. Залишається невідомою і доля “Записки про стан польських справ з 1790 по 1793 рік, відібраної з паперів Решетилівського архіву” М. А. Волкова. Видання “Опису Крима” П. С. Палласа відклалося до 1881 р. внаслідок неприйняття Товариством умов перекладача (М. О. Славич) щодо видання і винагороду її праці¹³⁸.

Вище уже згадувалось про надання у розпорядження Товариства (тобто для скопювання) історичних джерел (О. К. Накко, М. П. Погодин, О. М. Польш). За відсутності археографічних експедицій такий спосіб, а також подарунки продовжували бути основними шляхами поповнення його рукописної колекції. Серед надходжень цього часу можна відзначити: рукопис грецькою мовою “Житіє Іоасафа царевича індійського” (XI ст.) (архімандрит Антонін)¹³⁹; рукопис полемічного твору “Про обряди православної церкви” (1728) молдавською мовою (М. Н. Мурзакевич)¹⁴⁰; фірман турецького султана адріанопольському митрополитові Герасиму (архієпископ ростовський Дмитрій, колишній віце-президент Товариства)¹⁴¹; копія заповіту архієпископа херсонського і словенського Никифора Феотокі (1800) (архімандрит Амфілохій)¹⁴²; листи І. М. Інзова (1807), архієпископа Гавриїла (1811), П. Луніна (1812), полковника Толя (1812), М. С. Воронцова (1832), О. О. Борзенко (1854), архієпископа Інокентія (1857) (М. Н. Мурзакевич); аббата Ніколя (1820) (Г. О. Тройницький); князя Вітгенштейна (1838) (Душенкович)¹⁴³; рукопис твору генерал-майора П. С. Пуцина “Відомості про війну Росії з Оттоманською Портою з 1806 по 1812 рік, зібрані із вірогідних джерел, в Одесі у 1823 р.” (С. С. Аркудинський)¹⁴⁴.

З листопада 1869 р. по цей же місяць 1875 р. рукописне зібрання

Товариства помітно збільшилось. За перші тридцять років (1839-1869) було накопичено 89 “рукописів різноманітного змісту”. У 1875 р. їх кількість сягнула сотенного рубежу. “Старовинних грамот і документів” було 85, а стало — 130. Крім цього додалися, на що вказувалось вище, 39 не облікованих раніше “східних рукописів і друкованих книг”¹⁴⁵. Стає цілком зрозумілим занепокоєння секретаря Товариства М. Н. Мурзакевича умовами збереження книг, паперів, монет і старовинних речей та його виступ на засіданні у січні 1873 р. про необхідність придбання додатково чотирьох нових шаф¹⁴⁶.

Варто зазначити, що ще більшою мірою збільшувалась кількість карт, планів, креслень, малюнків і гравюр. Число перших двох за шість років піднялось більше ніж на третину (зі 178 до 245), а решти — зі 190 до 260. Особливо варто відзначити подарунок мешканця Києва М. А. Рігельмана. У серпні 1874 р. він надіслав Товариству підбірку карт, планів і креслень (61 найменування) стосовно Південної України (і частково — Росії) зібраних його дідом інженер-генерал-майором О. І. Рігельманом — знаменитим автором “Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі” (1787)¹⁴⁷. У відповідному “Звіті” всі вони були перелічені і зберігались, згідно з бажанням колишнього власника окремою збіркою і назвою “Зібрання карт і планів генерала Олександра Рігельмана”¹⁴⁸. У супровідному листі М. А. Рігельман писав про впевненість в тому, що “ніде зібрання не здобуде ліпшого використання ніж між справами Одеського товариства історії і старожитностей”. Мотиви свого вчинку він пояснив бажанням “вшанувати пам’ять корисного діяча, який працював в тій же області, де відзначається такою корисною працею для витягнення старовини із мороку теперішнє вельмишановне Одеське учене товариство”¹⁴⁹.

Таким чином, Одеське товариство історії і старожитностей у першій половині 70-х років продовжувало наукові традиції, започатковані у часи його заснування. Археографія як і раніше посідала вагоме місце у діяльності Товариства і, зокрема, у його друкованому доробку. З 88 опублікованих в обох грубесних (обсягом близько 70 друк. арк.) томах половина як за кількістю, так і обсягом, мала відношення до археографії. Вища, ніж у попередні роки, їх питома вага пояснюється публікацією документів Решетилівського архіву. Чільне місце серед археографів посідав

секретар Товариства М. Н. Мурзакевич, який був причетний до появи переважної більшості публікацій джерел. Разом з ним брали участь в оприлюдненні історичних джерел на сторінках “Записок” як місцеві (П. К. Брун, В. Д. Дабіжа, І. І. Курис, О. М. Поль, С. А. Серафимов), так і столичні (І. І. Березин, В. Г. Тизенгаузен), і навіть іноземні (О. Г. Блау) науковці. Збільшився хронологічний діапазон опублікованих джерел — найпізніші торкалися другої чверті XIX ст. Тематика публікацій була уже традиційною. Проте варто вказати і на деякі втрати — згорання пошукової роботи (відсутність експедицій), мінімізація камеральної археографії, а у тематиці — “випала” історія генуезьких колоній, Молдавського князівства. Для методики видання історичних джерел було характерне структурне розпорошення археографічних публікацій, несистемність науково-довідкового апарату, особливо дошкульним є відсутність вказівок на місця збереження або знайдення джерел, упорядників тощо. Товариство і далі залишалось головним археографічним центром на півдні України.

§ 5. АПОГЕЙ: АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У РОКИ ВІЦЕ-ПРЕЗИДЕНТСТВА М. Н. МУРЗАКЕВИЧА (1875 — 1883)

Розвиток археографічної діяльності у Товаристві залежав насамперед від активності М. Н. Мурзакевича, який всі свої сили і знання віддавав цій науковій установі. Це була справа його життя. Тому обрання його на посаду віце-президента було цілком слушним і логічним. Наприкінці життя, у 1881 р., він писав академікові А. А. Кунику: “... Створивши безперервною працею в Одесі музей і Товариство, і вважаючи їх своїми дітищами, працюючи і навчаючись, я не мав часу думати про нащадків, бідуючих від нестатку, я тому не думав про спадкоємців. А тому спадкоємцями своїми я вважаю Товариство і музей, куди весь мій мотлох залишаю...”¹⁵⁰.

У 1875 р. було ще раз опубліковано програму видання “Записок”¹⁵¹. Ця програма майже цілком копіювала подібний документ, представлений комітетом по підготовці першого тому видання Товариства 31 травня 1840 р. Найбільшою зміною було зняття з першого відділення розділу “Статистика” — адже на той час існувала

низка спеціалізованих статистичних установ у краї. Проте як і раніше у першому розділі за статтями власне археологічними мали розміщуватись “статті археографічні”, які мали містити “описання і дослідження пам’яток писемних, які могли б слугувати джерелом для історії, географії і статистики минулих часів”, відображаючи архаїчне, притаманне 20-м рр. XIX ст., тлумачення археографії¹⁵².

Слід при цьому ще раз зазначити, що в тогочасній науці ще не усталилося єдине розуміння не лише археографії, але й навіть археології¹⁵³. У 70-ті рр. ця термінологічна плутанина щоразу віддзеркалювалась у листуванні керівництва Товариства з різними науковцями. Так у листі до духовного собору Києво-Печерської Лаври (16 грудня 1874 р.) повідомлялось про одержання в Одесі “Тератургімі” А. Кальнофойського, видання 1638 р., та двох пакунків гравюру, надрукованих в Лаврській друкарні і висловлювалась подяка “за весь цей важливий для археології подарунок”. У грудні 1874 р. Д. М. Струков, написав М. Н. Мурзакевичу з Москви про знахідку в МГАМІС кількох документів з історії Криму і обговорював можливість їх опублікування в “Записках”. Переходячи до іншого предмета розмови, він зазначив, що те не стосується “уже прямо археології”¹⁵⁴. У той же час, обрання у квітні 1872 р. у дійсні члени Товариства члена ради міністерства народної освіти, збирача старовинних рукописів, упорядника дев’яти томів “Археологического сборника документов, относящихся к истории Северо-западной Руси” (Вільно, 1867 — 1870) І. П. Корнилова мотивувалось “повагою до його археографічної діяльності”¹⁵⁵.

Зважаючи на діяльність Петербурзької (започаткована 1834 р.), Київської (1843) та Віленської (1863) археографічних комісій, яка чітко вказувала на значно ширше розуміння археографії, тлумачення її у Товаристві здається на той час дещо анахронічним. Це підкреслює, що у Товаристві тоді не займались розробкою теоретичних проблем археографії. У роботі з писемними джерелами вся увага приділялась їх розшуку, збереженню, а головне — публікації. Вся ця діяльність не окреслювалась якимось одним терміном.

Справжнім же умістилицем археографічних публікацій у “Записках” згідно з програмою, як і раніше, мала стати “Збірка матеріалів”, зокрема другий — четвертий розділи. До першого розділу було віднесено пам’ятки речові, тобто публікації текстів

надписів, малюнки монет, інших археологічних і зображальних джерел, а до п'ятого — бібліографічний бюлетень. У другому розділі передбачалось публікувати “пам'ятки писемні і офіційні (документи і акти) у списках або навіть у знімках (fac-simile) по можливості, у точних перекладах і з необхідним поясненням”; у третьому — “пам'ятки писемні неофіційні (історичні, географічні, статистичні твори часів попередніх, подорожей по Південній Росії, легенди тощо, зважаючи на важливість (підкреслення наше — В. Х.), цілком або в уривках і витягах”. Підкреслене було внесено під час обговорення нового статуту і програми у жовтні 1872 р. на ученому комітеті міністерства народної освіти замість формули “по можливості” (програму остаточно затверджено 19 січня 1874 р.)¹⁵⁶. Четвертий розділ присвячувався усним пам'яткам (народні пісні, прислів'я, перекази тощо). У третьому відділенні крім протоколів і кореспонденції передбачалось публікувати “повідомлення”, “не підтвердженні необхідним дослідженням”, що робило можливим і там появу археографічних публікацій. Втіленням нової програми мали стати наступні томи “Записок”, які виходили у роки віце-президентства М. Н. Мурзакевича з небаченою доти стабільністю — один раз у два роки.

У даний період було відновлено уже призабуту з довоєнних часів традицію публікації античних джерел. У 1875 р. А. Ф. Маркопуло, тоді мешканець Керчі, надіслав до Одеси переклад уривків з “Географії” Страбона. Вибір праці античного автора зрозумілий — адже це один з небагатьох географічних творів, який зберігся майже повністю. В ньому дається опис всієї ойкумени від Іспанії на заході і до Індії на сході, від Борисфена на Півночі і до Єгипта і Лівії на півдні. Страбон ставив перед собою вельми обмежені і практичні завдання: викласти вірогідні і точні дані, які могли бути корисними римському чиновникові і офіцерові¹⁵⁷. А. Ф. Маркопуло зробив переклад не всього твору, а лише уривків з сьомого та одинадцятого розділів “Географії”, які торкалися опису Боспорського царства (традиційні інтереси Товариства до історії “Новоросійського краю”) та древньої Грузії (нагадаймо, що згідно зі статутом Товариству дозволялось вести дослідження стосовно “східного берега Чорного моря”). Переклад зацікавив одеських науковців. Дослідники радянського часу визнавали, що незважаючи на неповноту, сумарність та уривчастість

відомості Страбона про Боспорське царство мають велике значення як свідчення добре поінформованого автора, а в ряді випадків — єдиного свідка деяких подій¹⁵⁸. Стосовно ж Грузії, то “Географія” є, зокрема для Іберії, найранішим і єдиним її детальним описом. До того ж жоден з античних авторів, крім Страбона, не дав описання соціальних груп давньоіберійського населення і способу його життя¹⁵⁹.

А. Ф. Маркопуло було обрано кореспондентом Товариства, а його рукопис було передано на розгляд новому секретареві Товариства В. Н. Юргевичу, доктору римської словесності, ординарному професорові Новоросійського університету. Ймовірно, через те, що під час розгляду він зробив багато доповнень, зокрема приміток щодо змісту джерела — публікація з’явилась з їхніми двома прізвищами [137]. Крім того, кілька з 80 приміток мають позначення про автуру М. Н. Мурзакевича. Хоча упорядники опублікували грецький текст, вони, на превеликий жаль, не вказали з якого видання його було взято, адже у Європі на той час уже було здійснено низку видань Страбона: Коре (1815), Г. Крамера (1844 — 1852), А. Майнеке (1866), К. Мюллера-Ф. Дюбнера (1853 — 1858).

Мала продовження в даний час традиція публікації агіографічних джерел. Увага приділялась тим з них, які географічно торкалися досліджуваних Товариством регіонів, зокрема Криму та Бессарабії. Так, ще у дев’ятому томі побачила світ розповідь єпископа херсонеського Єфрема про диво, здійснене Климентом I Римським (бл. 30-97). Рукопис XII ст. для істориків був важливий з точки зору наукової інформації про Крим — публікація відкривала у тому розділ “Історія”. З грудня 1866 р. у розпорядженні Товариства було і саме “Житіє” святого Климента (копія з рукопису XVI ст.). У 1874 р. його передали для перекладу професорові Київської духовної академії П. О. Терновському. Перебуваючи того року в Казані, у тамтешній бібліотеці він знайшов список життя св. Климента XVII ст. слов’янською мовою, який потрапив туди з книгосховища Соловецького монастиря. Влітку 1877 р. дослідник досить довго працював в архіві Синоду (у Петербурзі). Тоді ж він завітав до Казані, де взяв участь у роботі археологічного з’їзду і, ймовірно, знов працював з агіографічними джерелами¹⁶⁰. Хоча “казанський” варіант перекладу був незадовільним, П. О. Терновський того року опублікував у десятому томі “Записок” обидва переклади —

здійснений, разом з грецьким текстом, і знайдений. Також там він умістив ще один казанський “трофей” — “Слово о чудеси святого священномученика Климента папы Римского”, яке було перекладом слов’янською мовою XVII ст. уже відомого науковому загалові по публікації у дев’ятому томі “Записок” сказання св. Єфрема [138]. У вступній примітці М. Н. Мурзакевич зазначив, що копіювання з одного варіанту і звірку з другим варіантом тексту джерела здійснив К. І. Невоструєв. Також він вказав номери, під яким рукописи зберігались у Синодальній бібліотеці, і додатково — номери, під якими вони подані у каталозі Х. -Ф. Маттеї, виданому 1805 р. у Лейпцигу, завдяки якому Товариство довідалось у середині 60-х років про існування цих житій і розпочало їх копіювання і публікацію.

Цілеспрямована увага Товариства до житійної літератури втілювалась у наступні роки ще у кількох публікаціях. За хронологією подій, описаних у джерелі, першим варто назвати житіє єпископа готського Іоанна, хоча опубліковане воно було останнім (1883) [176]. Джерело відображає боротьбу за впливи на півострові між Візантією, яка переживала розпал іконоборства, та Хозарським каганатом у другій половині VIII ст. На думку В. Г. Васильєвського, твір, написаний між 815 і 842 рр. у Малій Азії¹⁶¹. Переклад з грецької здійснив спеціально, на замовлення Товариства, учитель Одеської духовної семінарії О. В. Никитський (у майбутньому приват-доцент Новоросійського, професор Юр’євського і Московського університетів). Грецький текст джерела було взято з “Acta sanctorum” (т. V. Венеція, 1744) — головного видання наукової організації католицьких ченців — боландистів. Упорядник намагався подати грецький текст “з дотриманням всіх особливостей правопису, за виключенням вказаних у примітках місць”. Отже, до грецького тексту переважають примітки текстуальні, а до перекладу — щодо змісту (переважна більшість їх належить М. Н. Мурзакевичу, про що спеціально зазначено).

Головним об’єктом пошуку в цей період замість Синодальної бібліотеки стали інші столичні установи, де зберігались агіографічні джерела. 24 січня 1880 р. дійсним членом Товариства було обрано хранителя рукописів Румянцевського музею у Москві О. Є. Вікторова, як зазначалось у листі до нього — “поважаючи праці з російської палеографії”¹⁶². У цьому музеї зберігався список життя слов’ян-

ського просвітителя Кирила середини XVII ст., автором якого був архієпископ болгарський Климент з міста Охрид (кінець IX — початок X ст.). У підготовці житія до друку крім О. Є. Вікторова, судячи по примітках, взяв участь і М. Н. Мурзакевич. У одній з них було зазначено, що оригінал написано з абрєвіатурами, але упорядники, “для зручності читачам”, опублікували джерело “повним прописом зі збереженням рукописного тексту” [167].

Особисте знайомство М. Н. Мурзакевича з помічником директора і хранителем відділу рукописів Петербурзької публічної бібліотеки академиком П. Ф. Бичковим призвело до появи на сторінках “Записок” уривку з Пролога новгородського (XIII ст.) зі сказанням про хрещення князя Володимира у Корсуні [168]. Листування між ними, яке частково зберіглось у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина, зав’язалося з кінця 60-х рр. і сприяло співпраці двох наукових установ. Під час перебування у Петербурзі М. Н. Мурзакевич мав сприятливі умови роботи з рукописами у бібліотеці. Про це свідчить і записка від 11 січня 1880 р., видана П. Ф. Бичковим. М. Н. Мурзакевичу дозволялось працювати з рукописом №47, в якому містились житія святих Ольги та Володимира. Віце-президент працював лише з останнім, оскільки, як зазначалось вище, одеситів цікавили агіографічні джерела не взагалі, а лише ті, які торкались історії краю. Через два місяці, повідомляючи академіка про підготовку дванадцятого тому, М. Н. Мурзакевич дякував йому за сприяння і запрошував опублікувати щось у “Записках”¹⁶³. На жаль, майбутній почесний член Товариства (1899) так і не скористався запрошенням.

Публікація уривку з “Пролога” — одна з найдосконаліших на той час у “Записках”. У вступній примітці, яка може розглядатись як археографічна передмова, упорядник дав опис рукопису, указав на місце в каталозі і номер під яким він зберігався у бібліотеці. У тексті крапками було позначено обгорілі фрагменти, а рядки відділено вертикальними рисками (про все це зазначено у примітці). Слова, написані абрєвіатурою, подані цілком з вказанням у дужках доданих літер. У такий же спосіб розкрито кириличне написання чисел.

Предметом особливої гордості Товариства було написане на пергаменті (грецькою мовою) Євангеліє XII ст. подаруване (В. Р. Вассаль) у 1864 р. Товариству. Як уже зазначалось, протоієрей

С. А. Серафимов, спираючись на нерозбірливо написану приписку про купівлю Євангелія у XII ст., датував джерело часом не пізніше XI ст. У 1874 р. Товариство відправило у Київ для виставки під час третього археологічного з'їзду найцінніші зі своїх рукописів. Перший відділ рукописних старожитностей називався “греко-візантійським” і відкривала його згадана вище пам'ятка¹⁶⁴. Вважаємо, що у той час ними і зацікавився П. О. Терновський, адже саме тоді йому було передано для розгляду ще житіє пустельника Іоасафа, царевича індійського (XI ст.), дванадцять листів константинопольського патріарха Полікарпа до катеринославського архієпископа Іова (1815) та хрисовули (урочисті грамоти) останніх молдавських господарів грецькою мовою. Зазначимо, що 20 листопада 1874 р. професора було обрано дійсним членом Товариства, з огляду на його праці з історії Візантії, а також за переклади з грецької мови джерел, наданих Товариством¹⁶⁵. Активність історика у роботі з джерелами грецькою мовою дозволила виділити у “Звіті” Товариства за 1874/1875 рік “Опис грецьких документів” як один з семи напрямків дій його науковців¹⁶⁶.

П. О. Терновський зробив новий переклад приписки, яку було опубліковано цілком на двох мовах у десятому томі (1877) [139]. У стислій передмові упорядник назвав свій переклад буквальним, а у одній з двох приміток вказав про передачу грецького тексту “слово в слово”. Друга примітка належала М. Н. Мурзакевичу, в якій він, аналізуючи текст і назву грошей під час купівлі Євангелія (романати), дійшов висновку про написання і купівлю його за часів візантійського імператора Романа III Аргіра (1028 — 1034).

Після другої публікації приписки привернула до себе ще більше уваги. Уже у рік виходу десятого тому до Товариства звернувся дійсний член Товариства єпископ таврійський Гурій з проханням надати у його розпорядження Євангеліє, оскільки він побачив деякі неточності у транскрипції і перекладі приписки¹⁶⁷. Єпископові відмовили, тому що під час російсько-турецької війни (1877 — 1878) було вжито заходів щодо збереження найцінніших старожитностей — вивезено їх за межі міста¹⁶⁸. Влітку наступного року Гурій одержав фоліант¹⁶⁹. Після ознайомлення було зроблено фотографічний знімок, а потім він зв'язався ще з одним членом Товариства — єпископом Порфирієм (Успенським), який на той час мешкав у Москві, будучи

членом Московської синодальної контори, якого вважав “відомим знавцем грецької палеографії”¹⁷⁰. Врешті, за домовленістю між ними і Товариством, Євангеліє було переправлено з Сімферополя до Москви. Уже 4 листопада 1878 р. єпископ Порфирій відповів єпископові Гурію. У листі він повідомляв, що у його розпорядженні не було десятого тому і тому він, не чекаючи на його одержання зробив транскрипцію і переклад приписки. За точність першої і правильність останнього він ручався. Розбіжності між обома транскрипціями і перекладами виявились помітними. Так, зокрема, відрізнялись написання і прочитання згадуваних візантійських грошей — у нього це були трапезундські соманати. Не наважився єпископ навести точне датування — подав лише перші три цифри (662 — отже приписка могла бути написана між 1112 та 1121 роками). Копію листа єпископ Гурій переправив разом зі своїм супровідним листом (26 лютого 1879) до Одеси, в якому рекомендував віце-президентові опублікувати послання Порфирія. М. Н. Мурзакевич опублікував без приміток і коментарів обидва листи, розташувавши їх у третьому відділенні одинадцятого тому, причому узворотній хронології — спочатку рекомендація Гурія, а потім — лист Порфирія з припискою [159].

Видання наративних середньовічних джерел посідало у Товаристві завжди помітне місце. У попередні роки в цій галузі домінував професор Новоросійського університету П. К. Брун. З середини 70-х рр. певною мірою його місце заступив П. О. Юрченко — вихованець Новоросійського університету і учень П. К. Бруна. Під керівництвом професора він працював над вивченням історії Південної України періоду турецького володарювання. Після завершення університету (1869) П. О. Юрченко, який мріяв займатись наукою в університеті, змушений був багато учителювати, в тому числі і приватно, щоб підтримати рідних¹⁷¹. Товариство стало тим осередком, де він міг реалізувати свій науковий потенціал. 12 вересня 1875 р., беручи до уваги його “заняття по історичній частині”, його було обрано кореспондентом, а 24 січня 1877 р. — дійсним членом¹⁷².

Сприяв зближенню П. О. Юрченка з Товариством М. Н. Мурзакевич. Намагаючись продовжувати започатковане в університеті дослідження, молодий історик зацікавився “Описанням перекопських і ногайських татар” домініканця Ж. де Люка (XVII ст.). Дослідник не задовольнився голландським (1707) і

французьким 1725 р. перекладами і розшукував раніші видання. М. Н. Мурзакевич зв'язався з П. Ф. Бичковим, який і надіслав П. О. Юрченкові рідкісну збірку, видану хранителем королівської Паризької бібліотеки Мельхіседеком Тевено у Парижі 1696 р.¹⁷³ У книзі виявилось ще кілька цінних описів подорожей, а особливо — “Опис Колхиди або Мінгрелії” міссіонера М. Ламберті, опублікований вперше італійською мовою в Неаполі у 1654 р. Оскільки східне Причорномор'я за новим статутом входило в коло наукових інтересів Товариства, віце-президент запропонував учневі П. К. Бруна зробити переклад і опублікувати джерело у “Записках”.

Публікація П. О. Юрченка, як і його учителя, відзначається докладністю [140]. У спеціальній передмові упорядник з'ясував не лише цінність “Опису” для вивчення історії Грузії, але й простежив його вплив на твори подорожувачів пізнішого часу. Багато уваги у передмові приділено з'ясуванню часу написання джерела. П. О. Юрченко відкинув і спростував точку зору голландського перекладача про 1633 рік. На його думку це відбулось у першій половині 50-х рр. XVII ст. Також дослідник вказав на недосконалість французького видання 1725 р., оскільки його упорядники удалися до орфографічних виправлень, відступлень від тексту, зокрема пропусків незрозумілих їм висловів, введення своїх заголовків, зміни власних імен. Карта Мінгрелії, додана до твору в обох французьких виданнях (і опублікована в “Записках”), чітко вказувала на перекручення географічних назв. Археограф спорядив публікацію численними примітками: 16 до чотирьох сторінок передмови і 147 до 42 сторінок тексту джерела. Під час роботи над перекладом і підготовки приміток джерела П. О. Юрченко спеціально відвідав місцевості, описані М. Ламберті¹⁷⁴.

Під час підготовки наступного, одинадцятого тому П. О. Юрченко вирішив повернутись до “Опису” Жана де Люка, який він ставив за цінністю для вивчення історії края у XVI-XVII ст. поруч з творами М. Броневського та Г. Л. де Боплана [162]. У “Передмові перекладача” він зазначив, що відомості Ж. де Люка “мають всі ознаки вірогідності, основані на особистому спостереженні”, хоча і визнає, що авторові бракувало знання татарської мови. Основне місце цього елемента археографічної публікації знов займає з'ясування часу написання джерела. Дослідник вдруге заперечив голландське

датування і зійшовся з обома французькими на 1625 р. 98 приміток до передмови і тексту джерела цього разу мали окрему нумерацію (як і у попередній публікації).

На превеликий жаль П. О. Юрченкові, ймовірно, не було відомо, що оригінал і один список “Опису” Ж. де Люка зберігаються у Римі. Перший — у ватиканській бібліотеці, а другий — у бібліотеці князь Барберині — найбільшому з приватних зібрань рукописів у “вічному місті”. Останній скопіював італійський письменник С. Чіампі і опублікував у Флоренції ще у 1839 р.¹⁷⁵

П. О. Юрченко здійснював переклади не лише з французької мови. Ще до того як він став кореспондентом наукової установи, ймовірно, намагаючись перевірити, а потім і максимально використати його лінгвістичні здібності, йому було доручено переклад з німецької мови двох брошур із зібрання Товариства, написаних на початку XVIII ст. і надрукованих у Швеції (1710 — 1713). Видання мали політичне спрямування, оскільки в них йшлося про почесні і особливу увагу стосовно Карла XII з боку турецького уряду. Вони мали продемонструвати шведам ту політичну вагу, яку мав їх давно відсутній в країні король в очах такого могутнього володаря як турецький султан. Обидва переклади було опубліковано у десятому томі як і “Опис” М. Ламберті [150, 151]. Але останній потрапив до другого відділення тому, а вони — до третього (“Суміш”), де публікували джерела з мінімумом археографічної підготовки до публікації. Мабуть для того, щоб увага упорядника, за відсутності передмови і значної кількості приміток, стосовно такого антигероя російської історії як Карл XII не викликала зайвих запитань, він удався до тенденційності в одній з двох приміток до розповіді про побудову турками спеціальної тріумфальної брами на честь шведського короля. Там йшлося про рабів-християн, яких турецький уряд звільнив на знак поваги до Карла XII. Наприкінці твору інші раби-християни співають пісню на прощання з королем, де йдеться про майбутні перемоги короля і надію на їхнє звільнення. Несподівано упорядник робить висновок, що в даному разі маються на увазі “малороси, принажені Мазепою, який обіцяв звільнити їх від підпорядкування Москві”. Не забуваймо, що звання імператорського “тяжело” як над упорядниками, так і над керівництвом Товариства.

Дві останні публікації П. О. Юрченка знаходяться певною мірою

на стику історії Швеції, Туреччини і Молдови. І це зрозуміло — геополітичні реалії початку XVIII ст. відрізнялись від сучасних. Товариству не менше, ніж останні відрізняються від сьогоднішніх. Тому такі “стикові” публікації не рідкість у “Записках”. Так, зокрема, чотири фірмани турецьких султанів, які підготував до друку В. О. Брун, було об’єднано спільною назвою “Матеріали стосовно Криму і Молдавії” (треба додати — і Польщі). У неопублікованому огляді одинадцятого тома один з найстаріших тоді членів Товариства М. А. Волков особливо виділив грамоту султана Амурата III до Стефана Баторія (1578), “дружбу з яким він цінував, адже польський король міг йому бути або небезпечним ворогом, або корисним союзником проти Росії”¹⁷⁶.

В цілому варто зазначити, що археографічний доробок як з історії Кримського ханства, так і з історії Молдавського князівства виявився незначним. У середині 70-х рр. робилася спроба інтенсифікувати пошуки в Криму. Таврійському губернському предводителю дворянства у липні 1875 р. було направлено листа, в якому повідомлялось, що в архіві дворянських депутатських зборів зберігались ярлики кримських ханів, датовані навіть раніше початку XV ст. Оскільки одні роди припинили своє існування, а інші залишили Крим після 1783 р. і їх фамільні документи не були потрібні адміністрації, то музей Товариства міг би поповнитись цінними матеріалами. “Найцінніші” ж з них могли бути перекладені на російську і опубліковані в “Записках”. Поділ джерел одного виду на “найцінніші” і “менш важливі” є характерним для Товариства. Цього разу “з решти ж менш важливої в історичному і топографічному відношенні” пропонувалось зібрати стислі відомості, “необхідні місцевій історії”¹⁷⁷. Але проект не вдалося здійснити. Ймовірно далось взнаки побоювання відомчих установ втратити, як виявилось, цінні матеріали. Реакція цих установ у Бессарабії на початку 70-х рр. була також негативною, хоча мова йшла лише про надіслання у тимчасове користування грамот молдавських господарів. Це призвело до згортання такого продуктивного у попередні десятиліття напрямку як публікація актових джерел з історії Молдавського князівства. Поодиноким винятком стала публікація Статуту князівства 1741 року [153]. Його готував до друку ще у 60-ті роки єпископ Філарет, але з невідомих причин джерело затрималось у портфелі видавничого

комітету.

Центральним на той час комплексом проблем в історичних дослідженнях Товариства було завоювання, заселення і господарче освоєння Російською імперією Північного Причорномор'я. Показово тут є зміна тематики П. О. Юрченка, який у січні 1878 р. звернувся до керівництва наукової установи з проханням посприяти одержати дозвіл працювати у відомчих херсонських архівах, а також надати йому можливість ознайомлення з друкованим і рукописним зібранням джерел Товариства¹⁷⁸. Зроблено це було у зв'язку з оголошенням херсонським міським управлінням конкурсу на написання твору до сторіччя Херсона (заснований 18 червня 1778р.). Товариство надало таку можливість і звернулось з відповідними листами до херсонського губернатора А. С. Ерделі та архієпископа херсонського Платона¹⁷⁹. Того ж місяця було одержано дозвіл губернатора на допуск до архівів губернського, судового, казенної палати, міського управління, міського та повітового поліцейських управлінь¹⁸⁰. Часу було обмаль і умови несприятливі. Так, у квітні, посилаючись на невідкладні заходи по збереженню матеріалів під час російсько-турецької війни, тимчасово відмовила у допуску до свого архіву херсонська духовна консисторія¹⁸¹.

Працюючи в Херсоні в інших архівах, П. О. Юрченко звернув увагу на незадовільні умови зберігання документів і постійне їх нищення. 14 травня 1878 р. він звернувся до Товариства з пропозицією негайно створити комісію, яка б зайнялась їх розглядом “з метою вилучення матеріалів, важливих не для історії тільки Херсона, але й всієї Південної Росії, особливо стосовно суттєвого питання про колонізацію південного краю”¹⁸². На превеликий жаль Товариство ніяк не відреагувало на заклик історика. Можливо, там ще пам'ятали гіркий досвід невдалої спроби заснування історичного архіву в Одесі у 40-ві рр. Тим паче, що до середини 70-х рр. відносяться спроби А. О. Скальковського ще раз створити таку установу в Одесі¹⁸³.

П. О. Юрченко вчасно впорався з написанням твору і здав “Історико-статистичний нарис міста Херсона за сто років його існування (1778 — 1878)” до херсонського міського управління. Воно нагородило історика премією (350 крб.), але не стало видавати його твір. О.І. Маркевич слушно вказав, що у тринадцятому томі “Записок” (1883) двічі відбилися наслідки захоплення П. О. Юрченка історією цього

міста¹⁸⁴. Це була самостійна стаття “Историко-статистический очерк торговли Херсона” та спільна з М. Н. Мурзакевичем публікація листів відомого неогоціанта барона А. де Сент-Жозефа графові Сегюру, князеві Потьомкіну та ін. матеріалів стосовно торгівлі Херсона та Марселя у середині 80-х рр. XVIII ст. [181]. П. О. Юрченкові належав переклад документів з французької.

Співпраця П. О. Юрченка і М. Н. Мурзакевича мала й інші прояви. Так, під час написання історії Херсона у квітні 1878 р. віце-президент передав йому копії 130 ордерів Г. О. Потьомкіна (1781-1785), будучи переконаним в тому, що вони “містять багаті матеріали, які прямо торкаються влаштування міста, кораблебудування, торгів, які значною мірою пояснюють досі невідому початкову історію... міста — живого пам’ятника світлішого”¹⁸⁵. Відомо, що М. Н. Мурзакевич ставився до особи Г. О. Потьомкіна і його діяльності на півдні імперії з особливим пієтетом. Протягом всього часу існування Товариства дослідник збирав матеріали (і залучав інших) про нього і публікував їх на сторінках “Записок”, перетворивши це на певну традицію.

Ордери Г. О. Потьомкіна, які за висловом О. І. Дружининої мали характер урядових розпоряджень¹⁸⁶, видавались в даний період тричі. Спочатку М. Н. Мурзакевич опублікував ті ордери, які пропонував П. О. Юрченкові. Документи були готові до друку менше ніж через місяць після завершення святкування столітнього ювілею Херсона, а опубліковані наступного року в одинадцятому томі в рубриці “Матеріали до історії губернського міста Херсона” [157]. Кількість документів було збільшено до 149, а їх хронологія розширилась до кінця 1786 р. Ще у 1854 р. М. Н. Мурзакевич скопіював їх з “Журналу таємних паперів” канцелярії Потьомкіна, який зберігався у рукописному зібранні князя М. С. Воронцова. Залишається незрозумілим, чому він такий тривалий час тримав їх “під сукном”. Адже ці ордери, як він сам твердив у першій і останній примітках (що відігравали роль історичної передмови), свідчили про “геніальність” засновника Херсона, “невсипущу діяльність князя, всупереч чуткам, які розпускали недоброзичливці, про його сибаритизм і нескінченне дозвільне життя”. У невеличкій післямові упорядник дав стислий огляд іншим ордерам і документам “Журналу” і наприкінці не утримався від резюме: “У всіх ордерах князя Потьомкіна панує патріотична думка, котра керує, заохочує

виконавців, а мудра Катерина II нагороджує”.

У наступному томі М. Н. Мурзакевич продовжив публікацію цих же джерел і з того самого зібрання [170]. Але тепер він відібрав з ордерів 1781 — 1785 рр. ті, які торкались діяльності князя по ліквідації Кримського ханства і започаткуванню Таврійської області. Кількість документів (208) і приміток (69) цього разу було збільшено.

Третя публікація — розпорядження М. Л. Фалееву щодо розбудови міста Миколаєва у 1791 р. [Д; 48] — здійснена на основі решетилівського зібрання. Ф. Ф. Лашков, активний діяч заснованої у 1887 р. Таврійської ученої архівної комісії, відзначав цінність матеріалів Решетилівського архіву і віддавав належне зібранню князя М. С. Воронцова. Проте, публікуючи у “Записках” 1889 р. оригінали ордерів Потьомкіна, він слушно вказував, що у всіх перелічених вище публікаціях були представлені лише чернеткові відпуски¹⁸⁷.

Одинадцять листів П. О. Румянцева до Г. О. Потьомкіна містяться в публікації, присвяченій долі молдавського господаря Гігоре III Гіки (1777 — 1783), позбавленого влади у 1777 р. [184]. Походження цих, а також двох листів колишнього правителя Молдови і двох листів П. О. Румянцева до Катерини II, і місце збереження не зазначені. Подібний недолік, притаманний і багатьом іншим публікаціям Товариства, деякою мірою знецінює доробок одеських археографів.

Захоплення М. Н. Мурзакевича особою Г. О. Потьомкіна виявилось ще і в тому, що він вів пошук матеріалів далеко за межами Одеси і намагався опублікувати і ті з них, які не торкались “новоросійського” періоду. Так він намагався знайти відомості про службу майбутнього завойовника Тавриди у Синоді. З цим проханням він звернувся до російського історика М. І. Григоровича, якому у 1877 р. передав з решетилівського зібрання 42 листи канцлера О. А. Безбородька до Г. О. Потьомкіна. У січні 1878 р. М. І. Григорович відповів, що про діяльність останнього у Синоді йому добре відомо та відомостей цих обмаль, але він пообіцяв зробити відповідну розвідку¹⁸⁸. Оскільки обіцянки своєї історик з-за якихось причин не дотримався, М. Н. Мурзакевич звернувся до єпископа Порфирія, який тоді, як зазначалось, перебував у Москві. Згодом єпископ надіслав перелік указів Синоду, пов'язаних з Г. О. Потьомкіним за 1763 — 1791 рр. і у такий спосіб відзначився в галузі камеральної археографії [185].

Матеріали про Г. О. Потьомкіна М. Н. Мурзакевич шукав

навіть в далекій Казані. Адже бібліотека, яка передбачалась для задуманого князем університету у Катеринославі, опинилась у місті на Волзі. Товариство звернулось у січні 1878 р. до Ради тамтешнього університету з проханням надіслати каталог книг, а також рукописів, які могли торкатись Південної України. Хоча Рада дала у травні того року відповідне доручення університетському бібліотекареві, співробітництво з містом на Чорному морі не мало продовження¹⁸⁹. Безуспішною також виявилась спроба Товариства у 1879 р. віднайти “Духовний регламент” Петра I, надрукований латинською мовою у перекладі Л. Сичкарьова (1785) у друкарні Академії наук. Звернення до керівництва Академії з проханням оглянути складські запаси, а також до того ж таки єпископа Порфирія щодо Московської синодальної контори виявилися марними — книги не було ні в обох складах, ані в академічній друкарні¹⁹⁰. Щоправда, доробок здібного перекладача врешті з’явився на сторінках “Записок” в одинадцятому томі, коли було опубліковано грецький текст панегирика князеві ахайського митрополита Парфенія з його перекладом [165]. Принагідно зауважимо, що в даний період це був другий випадок друку поезій такого жанру — у попередньому томі з’явилась ода О. В. Суворову, вперше видана у Білгородській друкарні у 1792 р. з нагоди перебування там видатного полкводця [154].

Характерним є випадок з надісланням до Товариства архієпископом херсонським і одеським Платоном “Діптіха” (Синодика), що належав Бізюкову монастирю (а започаткований був у Христо-Воздвиженському монастирі на Смоленщині). Даючи аналіз цього джерела першої половини XVIII ст., М. Н. Мурзакевич більше уваги приділив власне “Пом’янику”. В останньому, як найважливішу інформацію, він виділив відомості про рід черниці Євпраксії Потьомкіної, з якого, на його думку, міг походити Г. О. Потьомкін¹⁹¹. Гадаємо, що додатково М. Н. Мурзакевича приваблювало в особі князя дві обставини: спільне соціальне походження (батько історика був священником) та мала батьківщина (Смоленщина).

Особливе місце серед археографічних публікацій цього часу посіла проблема наукового вивчення краю, до якого Російська імперія мала стратегічний інтерес. Мова йде про низку наукових експедицій, здійснених у другій половині XVIII ст. Перша спроба організації

подорожей у Північне Причорномор'я відноситься до 1770-х рр. і пов'язується з особою природознавця, доктора медицини, академіка Петербурзької Академії наук Й. А. Гільденштедта (1745 — 1781). Свої ідеї і плани він виклав у листі від 2 грудня 1773 р. відомому воєначальнику и полководцю В. М. Долгорукову. Цей лист, знайдений у “решетилівських” паперах, М. Н. Мурзакевич опублікував у десятому томі “Записок” [141]. У наступному томі віце-президент вирішив представити науковому загалу сам “Щоденник”. Переклад з німецької він вирішив доручити М. Ф. Шугурову. Відомий історик і педагог на той час мешкав у Криму і був директором феодосійського учительського інституту. Надсилаючи у вересні 1878 р. другий том Щоденника разом з деякими іншими додатковими документами, М. Н. Мурзакевич просив приступити до праці якнайшвидше. Дивно лише пролунала заява, що “численні ботанічні описання, уміщені автором, можуть бути опущені”, і таким чином скорочено ретельний Щоденник мандрівника¹⁹². М. Ф. Шугуров не лише впорався вчасно (22 лютого 1879 р. його уже за цей переклад було обрано дійсним членом Товариства¹⁹³), але й подав джерело максимально повно. В. Січинський у своєму відомому творі “Чужинці про Україну” важливість джерела вбачав не лише у докладному описанні міст приазовського краю, а і в тому, що мандрівник “особливо багато подає відомостей про рослинність, опис річок та доріг”¹⁹⁴.

У згаданій вище публікації десятого тому [141] М. Н. Мурзакевич умістив ще три документи стосовно організації т. з. “астрономічної” експедиції у Крим у 1785 р. Геодезист Географічного департаменту Петербурзької академії наук Ф. Черной за вказівкою Катерини II мав визначити довготу і широту всіх кримських міст. Матеріали про здійснення подорожі М. Н. Мурзакевич уже публікував на сторінках восьмого тому “Записок” (1872). Під ідентичною назвою опублікував ще порцію документів про експедицію І. І. Курис [172], який входив до складу комісії по розгляді “решетилівських” паперів. Така тривала потрійна подача матеріалу, коли документи хронологічно з'являлись впереміш, свідчить про деяку спонтанність і неузгодженість роботи комісії.

Найбільше ж уваги було приділено експедиційній діяльності П. С. Палласа, відзначеній трьома публікаціями. П. С. Паллас (1741 — 1811) — видатний німецький учений-енциклопедист, природознавець

і мандрівник, академік Петербурзької Академії наук, який працював в Росії у 1767 — 1809 рр. Спочатку дослідження проводив на сході європейської частини Росії та в Сибіру, а у 1793 — 1794 — на півдні імперії. Саме в 1876 — 1877 рр. з'явились перша стаття про вченого російською мовою, яка належала таврійському віце-губернатору А. Сонцову, а також і перша в Російській імперії монографія¹⁹⁵.

Після публікації у 1877 р. записки академіка зі спостереженнями на Таманському півострові [142], керівництво Товариства вирішило опублікувати описи його подорожей. Робота над перекладом розпочалась ще у першій половині 70-х рр. Ініціював її М. Н. Мурзакевич, а Г. Е. Караулов запропонував доручити це М. О. Славич-Сосногорській. На думку одеського історика В. О. Яковлева, вихованець Рішельєвського ліцею Г. Е. Караулов “був одним з найосвіченіших і працьовитих місцевих літераторів”. У той час він був у відставці після багатьох років праці інспектором у відомому вірменському Халібівському училищі у Феодосії і працював в оціночній комісії управління Бессарабсько-Таврійського земського банку. Він умістив багато матеріалів про Крим в газеті “Одесский вестник”, журналі “Радуга”¹⁹⁶. Г. Е. Караулов і М. О. Славич працювали у спільній царині — складали путівники по Криму. У 1871 р. вийшов упорядкований М. О. Славич “Путеводитель по Крыму для путешественников”. Видання здобуло багато схвальних відгуків, в тому числі і Г. Е. Караулова. Рецензенти відзначали найсильніший бік путівника — зосередження на історичних аспектах. У подальшому укладач і рецензент навіть співпрацювали над кількоразовим перевиданням цієї книги¹⁹⁷. Отже, у їх особі М. Н. Мурзакевич знайшов нових співробітників Товариства.

Наприкінці листопада 1873 р. Г. Е. Караулов писав віце-президенту про те, що М. О. Славич завершила переклад. Але погодилась вона помістити його у “Записках” за двох умов: 1) щоб переклад було опубліковано увесь, а не у витягах; 2) одержання у винагороду 200 примірників окремих відбитків або сто, а за решту — уплатити лише за папір. Також кримчанин повідомив, що вони разом з П. К. Бруном здійснювали редакцію того перекладу і “споряджали його необхідними примітками”¹⁹⁸. На засіданні 15 січня 1874 р. члени Товариства (був присутній і П. К. Брун) визнали такі умови неприйнятними¹⁹⁹. Адже Товариство домовлялося з

друкарнями про порівняно невеличкий наклад авторських відбитків. Так, зокрема в умовах співпраці з Франко-російською друкарнею у 1879 р. йшлося про 25 примірників, а решта — за домовленістю з авторами²⁰⁰. Наприкінці 1874 р. Слов'янська друкарня Й. Й. Буковецького не передбачала навіть і цього — автори мали самі платити (або Товариство за них) з розрахунку вісім з половиною крб. за друкарський аркуш. Тоді ж М. О. Славич змінила думку і питання видачі їй відбитків залишила на розгляд Товариства²⁰¹.

Переклад опису подорожі П. С. Палласа пролежав у редакторському портфелі і був виданий двома подачами у дванадцятому і тринадцятому томах (1881 — 1883) під різними назвами [169, 177]. У передмові М. О. Славич, відома в літературних колах під псевдонімом Сосногорова, а цього разу заховавшись під криптонімом “М.С.”, написала, що присвятила переклад відомому російському статистику, географу і етнографу академіку П. І. Кеппену, одному з засновників Російського географічного товариства, якого знала особисто. Він перший у 1837 р. висловив жаль з приводу відсутності російського перекладу подорожей П. С. Палласа. У вступній примітці М. О. Славич зазначила, що здійснила переклад за першим лейпцигським виданням 1803 р. Як вказувалось вище, наукове редагування “історичної і археологічної частини” здійснили П. К. Брун і Г. Е. Караулов. Примітки підготували перекладач, М. Н. Мурзакевич і професор М. О. Головкінський (мінералог і геолог, у 1877 — 1881 рр. — ректор Новоросійського університету). Про авторство приміток, які розташовані підрядково, було особливо зазначено. Причому окремо позначались примітки, що належали П. С. Палласу. Значна кількість приміток не позначена. Після тексту джерела, у тринадцятому томі, розміщені розлогі примітки Г. Е. Караулова (с. 92-105) до обох частин публікації, які можна назвати коментарями (датовані 1882 р., тобто готувались на останньому етапі підготовки, коли перша частина уже вийшла друком).

Публікація подорожей П. С. Палласа відразу привернула до себе увагу. Незважаючи на цілий колектив упорядників, які працювали над нею, було виявлено багато недоліків. Севастопольський інженер О. Л. Бертъе-Делагард (1842 — 1920), а у майбутньому відомий археолог, історик і віце-президент Товариства, надіслав до Одеси листа у грудні 1881 р. стосовно першої частини публікації, вважаючи,

що “якщо не всі, то багато будуть корисними”²⁰². 22 січня 1882 р. на засіданні було заслухано його повідомлення з “топографічними примітками”²⁰³. Проте через видавничий комітет вони так і не пройшли. Його не задовольнила і якість перекладу. О. Л. Бертъ-Делагард називав його “дійсно жажливим”, де “ледве знайдеться вірно передана фраза”²⁰⁴. Через багато років згодом, у першій половині 1918 р., уже важко хворий історик намагався зробити свій варіант перекладу, але відредагований і підготовлений до друку текст так і не було опубліковано²⁰⁵.

Завершує низку документів П. С. Палласа, порушуючи певною мірою хронологію, записка до Г. О. Потьомкіна про дослідження берегів Каспійського моря (1781) [178]. У розпорядженні Товариства виявились як оригінал французькою мовою, так і російський переклад згаданого уже Л. Сичкарьова. Проте вирішено було опублікувати лише один переклад XVIII ст.

В опублікованому доробку Товариства цього періоду традиційними стали публікації, які можна було об’єднати в такі рубрики: українське козацтво; персоналії; матеріали XIX ст.; позапрограмні джерела; історіографічні пам’ятки.

“Матеріали для історії Запоріжжя” — рубрика започаткована на сторінках “Записок” з VI тому (1867). Вона містила в собі як статті, так і публікації. Розташовували рубрику завжди у третьому відділенні. Особливість даного періоду — наявність в ній лише археографічних публікацій. Вони торкались у переважній більшості персоналій, оскільки документи надходили часто-густо з родинних архівів чи приватних колекцій. Зазначимо також, що опубліковані матеріали тематично виходили за межі історії Запорізької Січі і були присвячені в цілому історії українського козацтва XVII — XVIII ст. Так, з 16 документів, які опублікували А. Мартос, А. Белей, М. Білозерський і П. Кітицин [152, 163], два торкались історії Гетьманщини (в тому числі лист гетьмана І. С. Мазепи до прилуцького полковника Горленка 29 квітня 1699 р.), лише один — Запорізької Січі (атестат козакові), а решта — історії формування і діяльності Чорноморського козацького війська. Ймовірно, така рубрикація не задовольнила видавничий комітет і у майбутньому від неї відмовляться, хоча матеріали з історії Запорізького козацтва публікувались потім досить часто.

Публікації про персоналії мають вигляд статей, в тексті яких можна знайти витяги з документів, а завершуються вони одним або кількома документами-додатками. Цього разу “персональні” матеріали було взято в основному з Решетилівського архіву і хронологічно вони стосувались другої половини XVIII ст. Особи, яким присвячувались публікації, не були загальновідомими, але, на думку упорядників, їх діяльність була вартою уваги. Нагадаємо лише, що вони торкались доктора медицини Д. Самойловича, Якова (Якуб-агу) Рудзевича, єпископа Мойсея (Гумілевського) та Ларіона Портнова XVII ст. [173, 186-188].

Розпочинаючи з першого тому “Записок” на їх сторінках можна знаходити публікації, які тематично виходили за межі території, оголошеної у програмних документах Товариства. Такі виключення робились або внаслідок особливої цінності джерела, або з огляду на особу упорядника.

До початку 70-х рр. відноситься знайомство М. Н. Мурзакевича з В. Б. Антоновичем, якого 18 листопада 1874 р. обрали дійсним членом Товариства. У наступні роки віце-президент активно запрошував головного редактора Київської археографічної комісії опублікувати матеріали у “Записках”, зокрема з історії гайдамаччини. Але В. Б. Антонович, посилаючись на вичерпання матеріалів у відомому томі “Архива Юго-Западной России”, обіцяв надрукувати в Одесі або записку Гендльовика, або записки К. Хоецького. Проте обидва джерела побачили світ через кілька років у журналі “Киевская старина” (першу опублікував його учень, одеський історик І. А. Линниченко)²⁰⁶. На початку 80-х рр. В. Б. Антонович частково виконав обіцянку і опублікувався у “Записках”. Щоправда матеріал був наданий йому із зібрання Товариства — грамота княжни Настасії Мстиславської стосовно розміну сіл з її родичами у Білорусії (1561) [175]. Отже, не він підлаштовувався під тематику Товариства, а навпаки — наукова установа намагалась використати його здібності археографа. Археографічна публікація була здійснена за найкращими правилами тогочасної науки. Вступна примітка вказує, де зберігається джерело і на те, що воно подароване Товариству (О. М. Ямковський). Текст джерела супроводжується текстуальними примітками. Після тексту — вказівка на наявність печаток і їх опис. Далі — докладні примітки, які відіграють роль

історичної передмови. Наприкінці публікації— генеалогічна таблиця князів Мстиславських. Безумовно, публікація відомого упорядника “Архива Юго-Западной России” робила честь одеській науковій установі.

Творчі зв'язки мав М. Н. Мурзакевич і з М. І. Семевським — засновником, видавцем і редактором петербурзького журналу “Русская старина”. Наприкінці 1876 р. віце-президент надавав йому у користування підбірку витягів з паперів Решетилівського архіву. Для одинадцятого тому М. І. Семевський повідомив дві записки, написані у 1827 р. поручиком М. Ладиженським з оглядом воєнних дій Російської імперії проти Персії у період з 1722 по 1735 та 1796 роках [160]. Записку було складено під час чергової російсько-турецької війни 1826-1828 рр. під керівництвом генерал-квартирмейстера головного штабу генерала П. П. Сухтелена. М. Н. Мурзакевич додав до записок дев'ять маршрутів просування російських військ, взятих із записок Беннігсена, твору Д. П. Бутурліна, а також з матеріалів депо карт архіву Головного штабу. У згаданому уже огляді одинадцятого тому М. А. Волков відзначив особливу цінність опублікованих джерел, зокрема першої записки, яка, на його думку, “більш за все заслуговує на увагу читача”²⁰⁷. На наш погляд, крім умістилища подробиць походу вона є типовим зразком вияву імперської ментальності, сповненої експансіонізму: “Петро Великий, невтомний у заходах щодо прославлення і збагачення держави своєї, задумав здобути Росії, через торгівлю, деяку участь у багатствах Сходу. Для виконання такого великого наміру необхідно було оволодіти західним і південним берегом Каспійського моря до Астрабаду”.

Одним з випадкових придбань Товариства були листи до Т. І. Тутолміна спадкоємця престолу Павла Петровича з приводу Сумського гусарського полку (яким командував адресат) (1776) та Катерини II про народження її онука Миколи (1796). Документи випадково потрапили до протоієрея з Ананьєва Ф. Гілявського, який передав їх у 1878 р. архієпископу херсонському і одеському Платону. Останній, будучи почесним членом Товариства, надіслав листи до М. Н. Мурзакевича²⁰⁸. Віце-президент імператорського Товариства не міг пропустити нагоду опублікувати два, хоча й невеличких, джерела, які торкались аж трьох представників правлячої династії. До того ж Т. І. Тутолмін був у 1783 р. катеринославським губернатором.

Характерними рисами методики упорядників є уміщення листів не у третьому відділенні, де з'являлись незначні за обсягом публікації з мінімумом (а то і без) науково-довідкового апарату, а в основному, другому, а також розташування листів не за хронологією, а за “субординацією” — спочатку про імператрицю, а потім про спадкоємця престолу.

Матеріали з історії XIX ст. певною мірою також стосувались відомих особистостей. Маючи у своєму розпорядженні копію послужного списку новоросійського і бессарабського генерал-губернатора О. Ф. Ланжерона (1815 — 1822) з його власноручними правками, Товариство вирішило здобути такий самий документ стосовно його наступника у пізніші роки — М. С. Воронцова (1823 — 1854). Звернення до штабу Кавказького корпусу знайшло відгук у полковника С. С. Аркудинського, який надіслав документ, датований 1856 роком (тоді М. С. Воронцов помер). Обидва послужних списки, споряджені стараннями М. Н. Мурзакевича низкою приміток, побачили світ у десятому томі [145]. Так само він взяв участь у публікації листа афоновського монастиря Русік до архієпископа херсонського і таврійського Гавриїла (В. Ф. Розанова), перекладеного з грецької П. О. Терновським [148]. На жаль, упорядники не зробили спробу визначити час написання листа. Також вони своєрідно відреагували на титулування у листі Гавриїла архієпископом херсонським і одеським, назвавши його у заголовку архієпископом катеринославським, херсонським і таврійським. Остання назва єпархії існувала до 1837 р., а потім з неї виділилась нова — херсонська і таврійська з осідком в Одесі. Оскільки лист адресовано до Одеси, вважаємо, що його написано між 1837 та 1848 рр., коли архієпископ Гавриїл очолював нову єпархію. У 1882 р. Товариство придбало збірку листів архієпископа Іннокентія (Борисова), який очолював єпархію після Гавриїла. Ймовірно саме з неї було взято три листи до відомого історика О. М. Бодянського (1844 — 1854), які опублікував бібліограф з Ростова (Ярославської губернії) А. О. Тітов [191]. Гадаємо, що останній був причетний до придбання епістолярій, оскільки саме йому було доручено здійснити публікацію і того ж року обрано дійсним членом²⁰⁹.

Історіографічні пам'ятки, що з'являлись на сторінках “Записок”, були у переважній більшості статтями піонерів вивчення давньої

історії краю (праці археологів П. Дюбрюкса, І. П. Бларамберга). У даний період було опубліковано ще три праці. У 1875 р. М. Н. Мурзакевич виявив бажання “все те, що стосується Криму і вірменського населення, що мешкає у ньому, бачити у російському перекладі”. Його зацікавив зокрема твір “Подорожі Польщею та іншими містами, де мешкали вірмени, які переселились із древнього столичного міста Ані” (1830) архимандрита Міная Медиці, вихідця із Трапезунда, вихованця венеціанської академії св. Лазаря, який перебував у Криму з 1820 по 1846 рр. У лютому 1875 р. віце-президент звернувся до дійсного члена Товариства Г. К. Айвазовського з проханням перекласти витяги з цього твору. Брат відомого мариніста відмовився, але порекомендував звернутись до настоятеля Феодосійської вірменської католицької церкви Х. Кушнерьова. Останній хоча і погодився, але попередив, що також дуже завантажений працею²¹⁰. М. Н. Мурзакевич неодмінно хотів бачити переклад у десятому томі, виявив наполегливість — перекладач упорався вчасно і там з’явився уривок, в якому містився перелік вірменських старожитностей у Криму [149].

Віце-президент Товариства вирішив, що вартою уваги науковців буде стаття І. О. Стемпковського про діяльність новоросійського генерал-губернатора А.-Е. Рішельє по управлінню краєм, у якого автор був багато років ад’ютантом. Статтю було написано на замовлення французького “Journal Asiatique” (1822). Через два роки М. Т. Каченовський передрукував її у своєму журналі “Вестник Европы” (переклад А. Зінов’єва). М. Н. Мурзакевич не обмежився простим передруком, спорядив її 35 примітками (крім вступної примітки до назви, яка часто-густо у публікаціях Товариства відігравала роль передмови), а наприкінці навів промову наступника Дюка О. Ф. Ланжерона під час відкриття Рішельєвського ліцею 7 січня 1818 р. (щоправда не вказав звідки її взяв) [146]. Зазначимо, що обидві праці не були суто науковими статтями і містили елементи наративу, оскільки обидва автори були очевидцями того, про що писали. Секретар Товариства В. Н. Юргевич переклав з німецької статтю професора Гейдельберзького університету Г. -Ф. Крейцера “Початок археологічних розкопок в Ольвії” (Heidelberger Jahrbücher der Literatur. 1822. №78), яка була рецензією на відому працю І. П. Бларамберга “Опис древніх медалей Ольвії”, видану 1822 р. у

Парижі [147].

Камеральна археографія не посіла помітного місця, як і у всі повоєнні роки, у діяльності Товариства. Вартими уваги є видання “Каталога картам, планам, чертежам, видам, хранящимся в Музее императорского Одесского Общества истории и древностей” (Одеса, 1881. 56 с.). Упорядником каталогу був директор музею М. Н. Мурзакевич. У передмові він зазначив, що зібрання було започатковане ще наприкінці 1839 р. почесним президентом М. С. Воронцовим. Окремо було виділено М. А. Рігельмана, М. П. Саковича і А. П. Чіркова, які зробили особливий внесок до колекції, а потім було перелічено і решту (74 особи), хто робив подарунки Товариству. Каталог поділено на шість розділів — “Карти, плани областей, міст, фортець” (231 позиція), “Карти морів, річок, заток і гаваней” (115), “Церкви і церковні речі” (110), “Портрети, бюсти, монументи” (128), “Історичні і місцеві види” (52), “Стародавні речі” (31). Кількість позицій не відповідає реальній кількості описуваних об’єктів. Є випадки коли під одним номером зареєстровано кілька предметів, наприклад 12 бюстів. Навколо кожної позиції вказано ініціали, кому належить дарунок. У передмові зазначено, що не всю колекцію подарували — дещо було придбано, тому біля деяких номерів нічого не вказано.

На превеликий жаль керівництво Товариства обмежилось зображальними і речовими джерелами і не ризикнуло доручити комусь скласти подібний каталог писемних джерел. Причина могла бути в тому, що не зі всіма з них у Товаристві могли дати ради. Підтверженням цього можуть служити поодинокі випадки описів східних рукописів, які подарував відомий кримський поміщик В. Р. Вассаль. Засновник тонкорунного вівчарства на півдні імперії міг дозволити собі купувати рукописи навіть не знаючи їх змісту. Перший опис здійснив німецький консул в Одесі О. Г. Блау. Доручений йому для розгляду манускрипт, подарований ще у 1870 р., виявився турецьким перекладом другої частини поеми “Шах-наме” перського і таджикського поета X — початку XI ст. Фірдоусі. Переклад було здійснено у Константинополі 1619 р., присвячено султанові Осману II і супроводжено 25 малюнками. Оглядач відзначив, що цінним є не лише зміст твору, а й малюнки, які віддзеркалювали характерні риси образотворчого мистецтва свого часу.

У 1879 р. у розпорядженні Товариства, за сприяння сина О. В. Вассалья, опинився ще один рукопис. Після смерті того року О. Г. Блау керівництво звернулось для з'ясування його змісту і значення одночасно до австрійського віце-консула в Одесі Гюнера та до Петербурзької Академії наук. На початку 1880 р. дипломат повідомив, що познайомився з поемою азербайджанського поета і мислителя XII — початку XIII ст. Нізамі Гянджеві “Кітабі Хосрев ве Хіріне” (“Хосров і Ширін”) (1181) і переклав назви всіх глав²¹¹. Вона є одним з творів його циклу “Хамсе”, сюжет якої пов'язаний з особою іранського царя сасанідської династії Хосрова II Парвіза (591 — 628) [189]. Зі столиці надійшло аналогічне повідомлення з заключенням академіка В. Р. Розена про нерідкісність таких рукописів. Також у Петербурзі упорядкували переплутані сторінки та 20 малюнків²¹², за що Товариство чемно дякувало академікові у березні 1880 р.²¹³. Безіменним упорядником (упорядниками) було наведено в описі тільки заголовки розділів з правильним їх розташуванням.

Подарунки залишалися, як і раніше, основним джерелом поповнення колекції рукописів Товариства, тому темпи її зростання не змінились. Якщо за 35 років існування наукової установи (1874) було зібрано, за визначенням упорядників щорічних “Звітів”, 95 “рукописів різноманітного змісту”, 38 “східних рукописів і друкованих книг”, 106 “старовинних грамот і документів”²¹⁴, то через десять років було 125 “рукописів старовинних і нових збірок”, 41 “східний рукопис і друкована книга”, 159 “старовинних документів, грамот, патентів”²¹⁵. Серед поповнювачів колекції у “Протоколах” засідань Товариства у зазначені роки згадуються архіандрити Амфілохій, Антонін, В. Р. Вассаль, інспектор училищ Одеської учбової округи князь В. Д. Дабіжа, херсонський поміщик А. А. Декар'єр, М. Н. Мурзакевич, історик О. К. Накко, єпископ елисаветградський Неофіт, архієпископ Платон, бібліограф А. О. Тітов, полковник О. М. Ямковський.

Стосовно рукописного зібрання Товариство уникало позиції “собаки на сіні”, але водночас дбайливо його зберігало, а за наданими комусь у розпорядження джерелами прискіпливо слідкувало. Згадувані раніше випадки користування документами М. І. Семевського і П. О. Юрченко були не єдиними. У 1875 р. надіслано Церковно-археологічному товариству при Київській

духовній академії для використання малюнки святих місцевостей В. Григоровича-Барського (1744 — 1745)²¹⁶. Майже два роки (з вересня 1879 по серпень 1881 рр.) три томи документів т. з. “Збірки Гавриїла” були у розпорядженні єпископа катеринославського Феодосія, який їх використав для видання “Матеріалів для історико-статистичного описання Катеринославської єпархії” (1881)²¹⁷. З лютого по травень 1881 р. історичний твір єврейського автора кінця XVII — початку XVIII ст. Д. Ляхну “Девар Сефафаїм” мандрував до Петербурзької публічної бібліотеки, де його звіряли з іншими його варіантами²¹⁸. На прохання цієї ж установи (нагадаємо про творчі зв’язки М. Н. Мурзакевича з помічником директора бібліотеки П. Ф. Бичковим) у листопаді того ж року до столиці імперії було відправлено 10 кримських ханських ярликів та турецьких султанських фірманів для доцента Петербурзького університету В. Д. Смирнова, який займався історією Кримського ханства (повернено вчасно у березні 1883 р.)²¹⁹. Багато понервували у Товаристві з приводу трьох рукописів, надісланих разом з іншими старожитностями для виставки на третій міжнародний з’їзд орієталістів, що відбувався у Петербурзі у 1876 р. Протягом листопада 1876 — січня 1877 рр. Товариство тричі зветалось до виконавчого комітету з проханням повернути цінні пам’ятки²²⁰. Лише за сприяння П. Ф. Бичкова справа зрушилася з місця і старожитності повернулись до Одеси у вересні 1877 р.²²¹.

У той же час, якщо до Товариства потрапляли цінні матеріали, то воно само намагалось втримати їх якнайдовше (згадаймо “решетилівські” папери), а то і залишити назавжди. Так, у січні 1876 р. було одержано дозвіл архієпископа херсонського і одеського Леонтія на залишення у зібранні надісланої з села Табурищі (Олександрійського повіту Херсонської губернії) “Збірки указів минулого століття”²²². Але відразу ж зауважимо, що у науковій установі не тримались “мертвою хваткою” за документи, якщо бачили сенс передачі їх іншій установі. Так у вересні 1880 р. бібліотеці Новоросійського університету було передано три зошити з ботаніки доктора медицини Бартольді, який у 30-х роках XIX ст. працював в Одесі²²³.

Традиційним шляхом поповнення зібрання джерел було також виготовлення копій документів у різноманітних архівних установах. Яскравим прикладом може слугувати не раз згадувана вище

співпраця з Петербурзькою публічною бібліотекою. Варто назвати ще кілька випадків, хоча і не всі з них були успішними. У 1876 р. віце-президент звернувся до директора Московського Публічного і Румянцевського музеїв з проханням віднайти опис Чорного моря, складений 1700 р. П. А. Толстим. Спроба виявилась невдалою — джерело там шукали, але не віднайшли²²⁴. У січні 1880 р. почесним членом Товариства було обрано директора МГАМІС Ф. А. Бюлера. У листі до барона вказувалось, що у такий спосіб Товариство висловило свою повагу за його сприяння дослідникам, дозволяючи працювати у підпорядкованому йому архіві. Через чотири місяці почесний член надіслав копії документів, пов'язані з Катериною II (1762), а одесити відразу попросили посприяти віднайти матеріали з історії Кримського ханства, зібрані академіком Г. Ф. Міллером²²⁵. Щоправда ширше розгорнути співпрацю не удалось.

Готуючи до видання описи подорожей Гільденштедта і Палласа було здобуто у військового міністра дозвіл віце-президенту працювати в архіві Головного штабу (січень 1880) з метою копіювання карт і планів, які б могли супроводжувати видання. Проте і тут не вдалося скористатись нагодою, оскільки цидула надійшла запізно, коли М. Н. Мурзакевич виїхав з Петербурга до Москви, де він брав участь у Попередньому комітеті чергового, п'ятого, археологічного з'їзду²²⁶. Не знайшла відбиття на сторінках “Записок” і подорож Х. Кушнерьова до Кам'янця-Подільського і Києва. У червні 1883 р. Товариство підготувало відповідні папери для огляду вірменських старожитностей (в тому числі і рукописних) у Кам'янці-Подільському, куди Х. Кушнерьова запрошував настоятель тамтешньої вірменської церкви А. Щепанський, а також для роботи у Центральному архіві давніх актів у Києві — туди було вивезено частину актів²²⁷.

Під час російсько-турецької війни 1877 — 1878 рр. було вжито заходів по збереженню старожитностей. У середині квітня 1877 р. за вказівкою міністра внутрішніх справ і розпорядженням градоначальника віце-президент (він же і директор музею) організував вивезення рідкісних золотих, срібних і мідних монет, речей (за виключенням мармурів і тендітних терракот), рукописів, карт, креслень, а також діловодчих матеріалів, за місто, до колишньої Тираспольської митної застави (будинок №26)²²⁸. М. Н. Мурзакевич уже володів подібним досвідом — саме він, у набагато небезпечніших

умовах, займався порятунком старожитностей під час Кримської війни. Лише у зв'язку з цим було відмовлено у користуванні джерелами єпископу Гурію та П. О. Кітицину²²⁹. У травні наступного року найціннішу частину колекції було повернено назад²³⁰.

Таким чином, впродовж 1875 — 1883 рр. Товариство продовжило пошук нових історичних джерел з історії краю, зберігало зібране у своєму музеї і бібліотеці та публікувало їх у своєму виданні. У чотирьох томах “Записок” (обсягом понад 100 друк. арк.) вони здійснили 55 археографічних публікацій (понад 40 % від загальної кількості статей), які вперше за історію Товариства посіли в них дві третини обсягу. Беззаперечним лідером серед археографів був М. Н. Мурзакевич, який здійснив понад половину всіх публікацій. За влучним висловом А. В. Бойко, віце-президент Товариства був одним з тих регіональних істориків, діяльність яких піднімалась вище загального провінційного рівня, який виступав у ролі локомотива усієї дослідницької роботи. Так, за його підрахунками у 13 томах “Записок” було здійснено 77 публікацій з історії Південної України останньої чверті XVIII ст., в яких було оприлюднено 1124 документи. М. Н. Мурзакевичу належало з них 24 публікації з 670 документами (що складає 60% опублікованого доробку)²³¹. Як і у попередні роки разом з ним діяло кілька активних археографів (П. О. Терновський, В. Н. Юргевич, П. О. Юрченко), але більшість складала ті, хто опублікувався у “Записках” (як археограф) лише по разі. Серед останніх були як аматори, що випадково стали причетними до едиційної діяльності, так і відомі учені, наукові інтереси яких перехрещувались з предметом занять Товариства і їх вдалось залучити до його діяльності.

* * *

Три десятиліття, що минули після завершення Кримської війни, стали для Товариства часом подальшого розвитку й інтенсифікації археографічної діяльності. Центральною постаттю тут був М. Н. Мурзакевич. Саме завдяки його енергійній діяльності відбувався подальший процес актуалізації історичних джерел. Він здійснив в цей час найпліднішу археографічну експедицію — Решетилівську. Завдяки його науковій активності і зв'язкам до участі

в евристичній, камеральній і едиційній роботі вдалося залучити кілька десятків археографів і опублікувати джерела, що зберігались у московських і петербурзьких та багатьох інших архівосховищах або перевидати нарativi з відомих закордонних видань. Разом з тим М. Н. Мурзакевичу, на нашу думку, не вдалось створити міцний археографічний осередок зі стабільним складом. Адже найактивніші тодішні археографи — П. К. Брун, С. А. Серафимов, В. Н. Юргевич, архимандрит Антонін, О. М. Поль, П. О. Терновський, П. О. Юрченко — не вели цілоспрямованої археографічної діяльності у Товаристві, на відміну від М. Н. Мурзакевича, якому належить половина всіх здійснених публікацій. Вони підключалися до цієї діяльності або дуже активно на нетривалий час, або друкувалися протягом кількох десятиліть, але спорадично.

Археографічні публікації відобразили основні напрямки історичних досліджень у Товаристві, головним з яких був, безсумнівно, процес приєднання Південної України до Російської імперії і освоєння краю. Гадаємо, що методологічні засади провідних археографів Товариства, і насамперед віце-президента М. Н. Мурзакевича, відображали основні тенденції тогочасної науки. З одного боку це намагання оприлюднити якомога більше історичних джерел, що позначилось на збільшенні обсягу і питомої ваги археографії у “Записках”. З другого — намагання утриматись у межах офіційної трактовки історії розвитку, розширення і місця Російської імперії у світі — це втілилось в одержанні звання імператорського і відчутної апологетики імперської політики. Водночас не можна перебільшувати рівень ідеологізації діяльності Товариства. Адже сама археографічна діяльність свідчить про намагання уникнути політичної тенденційності, притаманної кон’юнктурним історичним дослідженням. Також варто зазначити, що тематика публікацій була ширше ніж проблема експансії Російської імперії у Північному Причорномор’ї.

Методика видання джерел залишає суперечливе враження, оскільки її рівень коливався навіть у межах кожного тому. Але часто необхідної археографічної підготовки публікаціям бракувало не лише у відділенні “Суміш”, але і в “Збірці матеріалів”. У той же час деякі з публікацій були підготовлені на високому науковому рівні, який відповідав найкращим тогочасним проектам. Теоретичними

проблемами видання історичних джерел у Товаристві окремо не займались.

Примітки:

1. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 93-97, 115.
2. Там само. — Арк. 88-89, 98, 129, 132, 139; Спр. 2. — Арк. 14; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1855 по 14 ноября 1857 года. — Одесса, 1858. — С. 9.
3. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 139.
4. Накко А. История Бессарабии с древнейших времен. Ч. 2. От нашествия Батгя до Бухарестского мира. 1241-1812. — Одесса, 1876. — С. 154-157.
5. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1851 по 14 ноября 1852 года. — Одесса, 1853. — С. 14; Отчет Одесского общества истории и древностей 14 ноября 1855 по 14 ноября 1857 года. — Одесса, 1858. — С. 9; Отчет Одесского общества истории и древностей 14 ноября 1857 по 14 ноября 1858 года. — Одесса, 1859. — С. 9-10; Отчет Одесского общества истории и древностей 14 ноября 1858 по 14 ноября 1859 года. — Одесса, 1860. — С. 8-9.
6. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 71-79.
7. Правители Европы. Справочное издание. — Одесса, 1998. — С. 247-256.
8. ВР ІРЛІ (ПД) РАН. — Ф. 603. — Спр. 236. — Арк. 25.
9. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 173. — Спр. 20. — Арк. 1-1зв.
10. Там само. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 120.
11. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1859 по 14 ноября 1860 года. — Одесса, 1861. — С. 14-17.
12. РДІА. — Ф. 733. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 47.
13. Брун П. К. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. — Одесса, 1870. — С. 23-24.
14. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1864 по 14 ноября 1865 г. — Одесса, 1866. — С. 11-12; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1865 по 14 ноября 1866 г. — Одесса, 1867. — С. 9; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1865 по 14 ноября 1866 г. — Одесса, 1867. — С. 15; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 84, 99, 103, 116.
15. Лисоченко І. Д. Архів фортеці святої Єлизавети // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. — К., 1962. — С. 29.
16. Письма светлейшего князя Михаила Семеновича Воронцова к

- профессору Ришельевского лицея Н. Н. Мурзакевичу // Русский архив. — 1876. — Кн. 3. — С. 365.
17. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1859 по 14 ноября 1860 г. — Одесса, 1861. — С. 18; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1860 по 14 ноября 1861 г. — Одесса, 1862. — С. 7-10; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1865 по 14 ноября 1866 г. — Одесса, 1867. — С. 8-9; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1862 по 14 ноября 1863 г. — Одесса, 1864. — С. 8-9; ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 140, 145-146; Спр. 4. — Арк. 17, 21, 34, 38, 43, 56.
 18. Брун П. К. Одесское Общество истории и древностей... — С. 29-31.
 19. Накко А. История Бессарабии с древнейших времен. Ч. 1, кн. 3. — Одесса, 1875. — С. 890-891; Ч. 2. От нашествия Батые до Бухарестского мира. 1241-1812. — Одесса, 1876. — С. 153,254-255, 260, 347.
 20. Молдавия в эпоху феодализма. Т. I. Славяно-молдавские грамоты (XV в. — 1-я четв. XVII в.) / Сост. П. Г. Дмитриев, Д. М. Драгнев, Е. М. Руссев, П. В. Советов. — Кишинев, 1961. — С. IX; Грекул Ф. А. Аграрные отношения в Молдавии в XVI — первой половине XVII вв. — Кишинев, 1961. — С. 38; Советов П. В. Исследования по истории феодализма в Молдавии. Т. I. (Очерки истории землевладения в XV — XVIII вв.). — Кишинев, 1972. — С. 63.
 21. Правила издания славяно-молдавских и молдавских грамот XV-XVII вв. Сост. А. Н. Никитич. — Кишинев, 1975. — С. 5, 17.
 22. Молдавия в эпоху феодализма. Т. I. Славяно-молдавские грамоты (XV в. — 1-я четв. XVII в.). — С. 338.
 23. Молдавия в эпоху феодализма. Т. II. Славяно-молдавские грамоты XV-XVII вв. / Сост. Д. М. Драгнев, А. Н. Никитич, Л. И. Светличная, П. В. Советов. — Кишинев: Штиинца, 1978. — С. 72-73.
 24. Юргевич В. Н. Исторический очерк пятидесятилетия императорского Одесского общества истории и древностей, 1839-1889. — Одесса, 1889. — С. 60.
 25. Дружинина Е. И. Ключук-Кайнарджийский мир. — М., 1955. — С. 33.
 26. Бергье-Делагард А. Л. Сообщение о виденных в Петербурге нумизматических коллекциях, о картографических документах архива Главного штаба // ЗООИД. — 1896. — Т. XIX. — С. 66.
 27. Сапожников І. В. Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років. — Іллічівськ, 1999. — С. 28-30.
 28. Статейные списки // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — Т. XXXI. — С. 471.

29. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800 — 1825 гг. — М., 1970. — С. 41.
30. Яковлев В. Иосиф Григорьевич Шершеневич // ЗООИД. — 1895. — Т. XVIII. — 13. Некрологи. — С. 15-16.
31. Вонсович А. Польские путешественники первой половины XIX века в Херсонесе Таврическом // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект. Тезисы докладов международной конференции. — Севастополь, 1997. — С. 23.
32. Яковлев В. Протоиерей Серафим Антонович Серафимов // ЗООИД. — 1886. — Т. XIV. — С. 804-806.
33. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 79.
34. Яковлев В. А. Протоиерей Серафим Антонович Серафимов // ЗООИД. — 1886. — Т. XIV. — С. 804-805.
35. Латышев В. В. Жития св. епископов херсонских. Исследование и тексты // Записки императорской Академии наук по историко-филологическому отделению. — 1906. — Т. VIII. — №3. — С. 2.
36. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк. Издание второе, пересмотренное. — К., 1914. — С. 51-52.
37. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры. — Л., 1959. — С. 27-28.
38. Яковлев В. Архимандрит Антонин // ЗООИД. — 1895. — Т. XVIII. — 13. Некрологи. — С. 10.
39. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. — СПб, 1887. — С. 34-35.
40. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк. Издание второе, пересмотренное. — К., 1914. — С. 97-98, 104.
41. Шохин Л. И. Московский архив Министерства юстиции и русская историческая наука. — М., 1999. — С. 60, 157.
42. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 21,32,84,120,122.
43. Там само. — Спр. 3. — Арк. 127, 130; Спр. 4. — Арк. 39-40,56.
44. Мурзакевич Н. Автобиография. — О., 1889. — С. 146; Вихнович В. Л. Карайм Авраам Фиркович. — СПб., 1997. — С. 111.
45. Notice sur la Société odessoise d'histoire et d'antiquités, et sur ses Mémoires. — Odessa, 1864. — С. 46; Брун Ф. Одесское общество истории и древностей... — С. 27.
46. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1859 по 14 ноября 1860 г. — Одесса, 1861. — С. 21; Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1867 по 14 ноября 1868 г. — Одесса, 1869. — С. 17.

47. Юргевич В. Исторический очерк... — С. 60.
48. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 111.
49. Стойчев В. М., Стойчева І. М. Історія дворянського роду Попових // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII — XIX століття. — Вип. 5. — Запоріжжя, 2000. — С. 96-102.
50. Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свинына в 1825 году // Труды Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — 1826. — Ч. III, кн. 1. — С. 196.
51. Данилевский Г. Полтавская старина в отношении ко времени Петра Великого // Журнал министерства народного просвещения. — 1856. — Ч. LXXXIX. — Отд. II. — С. 152.
52. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 1, ч. 2. — К., 1892. — С. 1103.
53. Державний архів міста Києва. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 121. — Арк. 17зв. — 18, 124зв.
54. Русский архив. — 1864. — Стб. 447; 1865. — Стб. 63-86; 213-246; 349-363; 393-407; 439-444; 519-566; 991.
55. Материалы для истории бывшего Запорожья // Киевская старина. — 1882. — Т. III. — Кн. 8. — С. 323.
56. Каталог книгам, манускриптам (рукописи и письма), находящимся в библиотеке Василия Александровича Попова, владельца местечка Решетилловки Полтавской губернии. — СПб., 1864. — 121, 64, 64 с.
57. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 1, ч. 2. — С. 1102.
58. Бычков И. А. Приобретение императорской публичной библиотеки Архива В. С. Попова // Русский вестник. — 1888. — №2. — С. 32-33.
59. Самойлов А. Н. Жизнь и деяния генерала-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина Таврического // Русский архив. — 1867. — Стб. 1219.
60. РДА. — Ф. 1108. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 2.
61. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 116, 122, 128, 138-139, 141.
62. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14-го ноября 1869 по 14-го ноября 1870 г. — Одесса, 1871. — С. 7.
63. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 111, 118-119, 122, 138, 141, 149; Спр. 5. — Арк. 3, 7.
64. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14-го ноября 1870 по 14-го ноября 1871 г. — Одесса, 1872. — С. 11-12.

65. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 12.
66. ІР НБУ. — Ф. V. — Спр. 1715-1753.
67. Там само. — Спр. 852.
68. Там само. — Спр. 1621-1622.
69. Там само. — Спр. 1754-1776.
70. Там само. — Спр. 1623-1694.
71. Там само. — Спр. 1695-1714.
72. Лисоченко І. Д. Архів Одеського товариства історії та старожитностей / В кн.: Збірник оглядів фондів Відділу рукописів. — К., 1962. — С. 54.
73. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 142,144,148,149.
74. Шугуров М. О Радищеве // Русский архив. — 1872. — №5. — С. 935.
75. ВР ІРЛІ (ПД) РАН. — Ф. 603. — Спр. 98. — Арк. 1.
76. Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. Т. 1 // Сборник императорского Русского исторического общества. — Т. 26. — СПб., 1879. — С. VI, 278-308, 601.
77. Бычков И. А. Приобретение императорской публичной библиотеки Архива В. С. Попова // Русский вестник. — 1888. — №2. — С. 348.
78. Вернадский Г. В. Письма М. А. Гарновского кн. Г. А. Потемкину-Таврическому и В. С. Попову // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — 1919. — №56. — С. 83-87.
79. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 25, 40.
80. Вернадский Г. В. Письма М. А. Гарновского... — С. 86.
81. Указатель статей, помещенных в I — XXX томах Записок императорского Одесского общества истории и древностей / Сост. М. Г. Попруженко. — О., 1914. — 63 с. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 1, ч. 2. — С. 1103-1104.
82. Указатель статьям, помещенным в Записках императорского Одесского общества истории и древностей, с 1844 по 1884 г. // ЗООИД. — 1883. — Т. XIII. — С. 284.
83. Брикнер А. Г. Потемкин. — СПб., 1891. — С. 7.
84. Иконников В. С. Граф Н. С. Мордвинов. — СПб., 1873. — С. VII.
85. Бычков И. А. Приобретение императорской публичной библиотеки Архива В. С. Попова. — С. 348.
86. Отчет императорской публичной библиотеки за 1887 год. — СПб., 1890. — С. 36-37.
87. Стойчев В. М., Стойчева І. М. Історія дворянського роду Попових. — С. 106.

88. ВР ІРЛІ (ПД) РАН. — Ф. 603. — Спр. 5. — Арк. 111.
89. Лук'яненко І. М. Тавельський архів Попових // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. — Вип. 4(5). — Запоріжжя, 1999. — С. 223.
90. Вернадский Г. В. Тавельський архив В. С. Попова // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — 1919. — №56. — С. 104,107,110.
91. Маркевич А. Состав императорского Одесского общества истории и древностей в 1839-1902 гг. — О.,1902. — С. 2-3.
92. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 25, 40, 46.
93. Иванов А. Преосвященный Гурий, архиепископ Таврический и Симферопольский (Краткий очерк его служения в Таврической епархии) // ЗООИД. — 1883. — Т. XIII. — С. 242-243.
94. 159 заседание Одесского общества истории и древностей 26 сентября 1873 г. — Одесса, 1873. — С. 2-3.
95. Руссев Н. Д. Житие Иоанна Нового: легенда и историческая действительность // Аккерманские древности. Сборник научно-популярных статей. Выпуск I. — Белгород-Днестровский, 1997. — С. 127.
96. Указатель статей, помещенных в I — XXX томах Записок императорского Одесского общества истории и древностей. — С. 20.
97. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1873 по 14 ноября 1874 года. — О., 1875. — С. 12-13.
98. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 18.
99. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1874 по 14 ноября 1875 года. — Одесса, 1876. — С. 10-11.
100. Маркевич А. Состав императорского Одесского общества истории и древностей в 1839-1902 гг. — С. 23-25.
101. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 91.
102. 138 заседание Одесского общества истории и древностей 3 ноября 1867г. — Одесса, 1867. — С. 2-3.
103. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 129, 135.
104. Усманов М. А. Официальные акты ханств Восточной Европы XIV-XVI вв. и их изучение // Археографический ежегодник за 1974 год. — М., 1975. — С. 122.
105. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 78.
106. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1870 по 14 ноября 1871 года. — Одесса, 1872. — С. 18, 25.
107. Хмарський В. М. Професор Новоросійського університету П. К.

- Брун як археограф // Записки історичного факультету. — Вип. 11. — Одеса, 2001. — С. 111-114.
108. Ковальський М. П. Внесок професора Новоросійського університету П. К. Бруна (1804-1880) у видання джерел з вітчизняної історії XV — XVI ст. // Одесі — 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвячені 200-річчю міста. — Частина II. — Одеса, 1994. — С. 87-88.
109. Юрченко П. Ещё памяти Филиппа Карловича Бруна // Новороссийский телеграф. — 1880. — 31 июля.
110. Бартольд В. История изучения Востока в Европе и России. — Л., 1925. — С. 114.
111. Мавродин В. В. “Книга путешествия Эвлии Челеби как источник по истории России, Украины и Молдавии середины XVII столетия / В кн. Эвлия Челеби. Книга путешествия. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Перевод и комментарии. Выпуск 1. Земли Молдавии и Украины. — М., 1961. — С. 15-24.
112. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1862 по 14 ноября 1863 года. — Одесса, 1864. — С. 5-6.
113. Желтяков А. Д., Тверитинова А. С. Эвлия Челеби и его “Книга путешествия” / В кн. Эвлия Челеби. Книга путешествия. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Перевод и комментарии. Выпуск 1. Земли Молдавии и Украины. — М., 1961. — С. 6.
114. Романченко Г. Н. Александр Николаевич Поль // Труды Института истории естествознания и техники. — Т. 33. История горной техники и металлургии. — М., 1960. — С. 202-205.
115. Указатель статей, помещенных в I — XXX томах Записок... — С. 14.
116. Смирнов В. Вказ. праця. — С. 435.
117. Маркевич А. Иван Ираклиевич Курис // ЗООИД. — 1900. — Т. XXII. -IV. Некрологи. — С. 80.
118. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 55, 63, 67; Спр. 75. — Арк. 99. Оpubліковані, див.: Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей наприкінці 60-х — у першій половині 70-х рр. XIX ст. // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя, 2001. — Вип. 6. — С. 202-204.
119. ЗООИД. — 1875. — Т. IX. — С. 318-331. — С. 386.
120. А. М. [Маркевич] В. Г. Тизенгаузен // ЗООИД. — 1902. — Т. XXIV.

- С. 10.
121. ВР ІРЛІ(ПД) РАН. — Ф. 603. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 42.
122. Накко А. История Бессарабии с древнейших времен. Ч. 2. От нашествия Батгя до Бухарестского мира. 1241-1812. — Одесса, 1876. — С. 154.
123. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1871 по 14 ноября 1872 года. — Одесса, 1873. — С. 9.
124. Кочубинский А. Памяти Карла Матвеевича Котруцы // ЗООИД. — 1896. — Т. XIX. — С. 15.
125. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1873 по 14 ноября 1874 года. — Одесса, 1875. — С. 12-13; 163 заседание Одесского общества истории и древностей 8 апреля 1874 г. — Одесса, 1874. -С. 1; 164 заседание Одесского общества истории и древностей 27 сентября 1874 г. — Одесса, 1874. — С. 2.
126. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 1-6.
127. 158 заседание Одесского общества истории и древностей 5 сентября 1873 г. — Одесса, 1873. — С. 2.
128. ЗООИД. — 1868. — Т. VII. — С. 211-218.
129. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 8.
130. Там само. — Спр. 82. — Арк. 85, 134.
131. Там само. — Спр. 73. — Арк. 40, 49.
132. ВР ІРЛІ(ПД) РАН. — Ф. 603. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3,5,36,38.
133. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1870 по 14 ноября 1871 года. — Одесса, 1872. — С. 12-13.
134. 159 заседание Одесского общества истории и древностей 26 сентября 1873 г. — Одесса, 1873. — С. 1.
135. ВР РНБ. — Ф. 120. — Оп. 1. — Спр. 976. — Арк. 2.
136. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 14.
137. Там само. — Спр. 4. — Арк. 148.
138. 162 заседание Одесского общества истории и древностей 15 января 1874 г. — Одесса, 1874. — С. 4.
139. 168 заседание Одесского общества истории и древностей 12 сентября 1875 г. — Одесса, 1875. -С. 6.
140. 160 заседание Одесского общества истории и древностей 5 ноября 1873 г. — Одесса, 1873. — С. 3.
141. 165 заседание Одесского общества истории и древностей 18 ноября 1874 г. — Одесса, 1875. — С. 3.
142. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1874 по 14 ноября 1875 года. — Одесса, 1876. — С. 18.
143. 158 заседание Одесского общества истории и древностей 5 сентября

- 1873 г. — Одесса, 1873. — С. 5.
144. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1870 по 14 ноября 1871 года. — Одесса, 1872. — С. 12.
145. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1869 по 14 ноября 1870 года. — Одесса, 1871. — С. 15; Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1874 по 14 ноября 1875 года. — Одесса, 1876. — С. 19.
146. 157 заседание Одесского общества истории и древностей 30 января 1873 г. — Одесса, 1873. — С. 4.
147. 164 заседание Одесского общества истории и древностей 27 сентября 1874 г. — Одесса, 1874. — С. 4.
148. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1873 по 14 ноября 1874 года. — Одесса, 1875. — С. 9-10.
149. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 80. — Арк. 14.
150. ПФА РАН. — Ф. 95. — Оп. 2. — Спр. 615. — Арк. 12.
151. Программа Записок Императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — 1875. — Т. IX. — С. I-II.
152. Козлов В. П. Российская археография конца XVIII — первой четверти XIX века. — М., 1999. — С. 258-261.
153. Валк С. Н. Судьбы археографии // Археографический ежегодник за 1961. — М., 1962. — С. 454-455.
154. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 43, 49.
155. Там само. — Спр. 5. — Арк. 13.
156. РДИА. — Ф. 733. — Оп. 142. — Спр. 522. — Арк. 17, 54.
157. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. — 1947. — №4. — С. 177; Латшьева В. О. “Географія” Страбона як джерело з історії Боспору // Вісник Харківського університету. — 1971. — №62. — С. 84-85.
158. Латшьева В. О. Вказ. праця. — С. 92.
159. Болтунова А. И. Описание Иберии в “Географии” Страбона // Вестник древней истории. — 1947. — №4. — С. 142.
160. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 26.
161. Васильевский В. Г. Житие Иоанна Готского / В кн. Труды В. Г. Васильевского. Т. 2. — СПб., 1912. — С. 351-427.
162. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 71а. — Арк. 31зв.
163. ВР РНБ. — Ф. 120. — Оп. 1. — Спр. 976. — Арк. 21зв., 26.
164. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 9.
165. Там само. — Спр. 81. — Арк. 18.
166. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1874 по 14 ноября 1875 года. — Одесса, 1876. — С. 10-11.

167. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 17.
168. 179 заседание Одесского общества истории и древностей 12 октября 1877 г. — Одесса, 1877. — С. 4.
169. 184 заседание Одесского общества истории и древностей 30 сентября 1878 г. — Одесса, 1878. — С. 2.
170. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1877 по 14 ноября 1878 года. — Одесса, 1879. — С. 11.
171. Маркевич А. Петр Осипович Юрченко // ЗООИД. — 1889. — Т. XV. — С. 879-884.
172. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 16.
173. ВР РНБ. — Ф. 120. — Оп. 1. — Спр. 976. — Арк. 10.
174. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1875 по 14 ноября 1876 года. — Одесса, 1877. — С. 11.
175. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 207.
176. Там само. — Арк. 206.
177. Там само. — Спр. 84. — Арк. 78.
178. Там само. — Спр. 89. — Арк. 7.
179. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1877 по 14 ноября 1878 года. — Одесса, 1879. — С. 11.
180. 182 заседание Одесского общества истории и древностей 17 февраля 1878 г. — Одесса, 1878. — С. 2.
181. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 85.
182. Там само. — Арк. 93.
183. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. — Одесса, 1998. — С. 92-113.
184. Маркевич А. Петр Осипович Юрченко. — С. 883.
185. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 86.
186. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье. — М., 1959. — С. 15.
187. Лашков Ф. Ф. Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина Таврического правителю Таврической области В. В. Коховскому за 1784 и 1785 гг. // ЗООИД. — 1889. — Т. XV. — С. 595.
188. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 25-26.
189. Там само. — Арк. 9, 101.
190. Там само. — Спр. 91. — Арк. 80, 88.
191. Там само. — Спр. 89. — Арк. 80.
192. Там само. — Арк. 134.
193. Там само. — Спр. 91. — 42зв.
194. Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 163.
195. Сонцов А. Паллас в Крыму // Древняя и новая Россия. — 1876. — Т. 1. — №3. — С. 279-289; Маракуев В. Петр Симон Паллас, его жизнь,

- ученые труды и путешествия. — М., 1877. — 214 с.
196. Яковлев В. А. Григорий Эммануилович Караулов // ЗООИД. — 1886. — Т. XIV. — С. 795.
197. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII — начало XX века). — К., 1999. — С. 155-156.
198. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 202.
199. 162 заседание Одесского общества истории и древностей 15 января 1874 г. — Одесса, 1874. — С. 4.
200. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 62.
201. Там само. — Спр. 81. — Арк. 30, 41.
202. Непомнящий А. Историко-краеведческая деятельность А. Л. Бертье-Делагарда (по новым архивным материалам) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 3. — К., 1999. — С. 189-190.
203. 203 заседание Одесского общества истории и древностей 22 января 1882 г. — Одесса, 1882. — С. 4.
204. Филимонов С. Б. О подготовке А. Л. Бертье-Делагардом к печати перевода сочинения П. С. Палласа о Крыме // Археографический ежегодник за 1983 год. — М.: Наука, 1985. — С. 270-272.
205. Непомнящий А. А. Записки путешественников... — С. 21.
206. ВР ІРЛІ ПД РАН. — Ф. 603. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 65. Опубликовано див.: Хмарський В. М. Володимир Антонович і Одеське товариство історії та старожитностей: три нові штрихи // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Випуск 5. — Запоріжжя, 2000. — С. 255-256.
207. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 202, 216.
208. Там само. — Арк. 161-162.
209. 204 заседание Одесского общества истории и древностей 18 марта 1882 г. — Одесса, 1882. — С. 5.
210. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 84, 89, 125.
211. 193 заседание Одесского общества истории и древностей 24 января 1878 г. — Одесса, 1880. — С. 2.
212. 194 заседание Одесского общества истории и древностей 26 марта 1880 г. — Одесса, 1880. — С. 1.
213. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 71а. — Арк. 25.
214. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1872 по 14 ноября 1873 года. — Одесса, 1874. — С. 20.
215. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1882

- по 14 ноября 1883 года. — Одесса, 1884. — С. 20.
216. 168 заседание Одесского общества истории и древностей 12 сентября 1875 г. — Одесса, 1875. — С. 4.
217. 191 заседание Одесского общества истории и древностей 14 ноября 1879 г. — О., 1879. — С. 3; 201 заседание Одесского общества истории и древностей 2 октября 1881 г. — Одесса, 1881. — С. 5.
218. 199 заседание Одесского общества истории и древностей 30 марта 1881 г. — О., 1881. — С. 2; 201 заседание Одесского общества истории и древностей 2 октября 1881 г. — Одесса, 1881. — С. 5.
219. 208 заседание Одесского общества истории и древностей 28 ноября 1882 г. — О., 1882. — С. 2; 211 заседание Одесского общества истории и древностей 7 июля 1883 г. — Одесса, 1883. — С. 1.
220. 177 заседание Одесского общества истории и древностей 3 апреля 1877 г. — Одесса, 1877. — С. 3.
221. 179 заседание Одесского общества истории и древностей 12 октября 1877 г. — Одесса, 1877. — С. 4.
222. 170 заседание Одесского общества истории и древностей 1 декабря 1875 г. — Одесса, 1876. — С. 3.
223. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 71а. — Арк. 64.
224. 176 заседание Одесского общества истории и древностей 24 января 1877 г. — Одесса, 1877. — С. 4-5.
225. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 71а. — Арк. 17;43.
226. 192 заседание Одесского общества истории и древностей 10 декабря 1879 г. — Одесса, 1879. — С. 1-2.
227. 211 заседание Одесского общества истории и древностей 7 июля 1883 г. — Одесса, 1883. — С. 2.
228. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1876 по 14 ноября 1877 года. — Одесса, 1878. — С. 13; 168 заседание Одесского общества истории и древностей 12 сентября 1875 г. — Одесса, 1875. — С. 4.
229. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 10, 112.
230. Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1877 по 14 ноября 1878 года. — Одесса, 1879. — С. 10-11.
231. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. — К., 2000. — С. 127.

Розділ 5.

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ В ОСТАННІ ДЕСЯТИЛІТТЯ

§ 1. ТРУДНОЩІ І ЗДОБУТКИ ПЕРЕХІДНОГО ЧАСУ В ЖИТТІ ТОВАРИСТВА: СЕРЕДИНА 80-х — ПОЧАТОК 90-х рр. XIX ст.

Середина і початок 90-х років XIX ст. стали для Товариства часом перехідним. Болючою втратою для наукової установи була смерть у жовтні 1883 р. М. Н. Мурзакевича. Після того як трапилась згадана сумна подія, було скликане засідання Товариства, на якому новим віце-президентом було обрано секретаря В. Н. Юргевича, а секретарем — Ф. І. Леонтовича (наступного року його заступив В. О. Яковлев)¹. Оскільки наукова політика в установі у значній мірі залежала від ключової особи, то на В. Н. Юргевича перейшли попервах всі функції, які виконував у Товаристві М. Н. Мурзакевич.

Владислав Норбертович Юргевич (1818 — 1898) не був новачком у Товаристві. Вихованець словесного (класичної філології) відділення Головного Педагогічного інституту (Петербург), він працював у 1844 — 1847 рр. ад'юнктом по кафедрі грецької і римської словесності Харківського університету. У 1858 р. В. Н. Юргевич переїхав до Одеси, де провів другі сорок років свого життя. Спочатку він був професором Рішельєвського ліцею по кафедрі римської словесності, а у 1865 р. перейшов до новоутвореного Новоросійського університету. Там професор В. Н. Юргевич викладав курси давньоримської літератури, історію державних і релігійних установ Давнього Риму, був деканом історико-філологічного факультету (1868 — 1871)². З переїздом до Одеси для нього розпочався новий етап наукової діяльності. Згодом Е. Р. фон Штерн так визначив цей перехід: “Скромний учений-класик, який займався досі, згідно з шкільною і університетською традиціями, виключно вивченням древніх мов і життям класичних

народів, наскільки воно засвідчено літературними пам'ятками, тут вперше зіткнувся з новими питаннями, з новим, більш живим матеріалом, і ці питання, і цей матеріал настільки його цікавлять, настільки його захоплюють, що у нього пробуджується нестримне, гаряче прагнення брати участь у розробці цих досліджень, виступити зі своїми різноманітними спостереженнями і дослідженнями в цій новій для нього царині". Вплив місцевого наукового середовища на вченого відзначав і О. О. Кочубинський, який також указував, що спочатку інтереси його були зосереджені на середньовіччі, а згодом — і на античності³. Розпочинаючи з п'ятого тому матеріали В. Н. Юргевича постійно з'являлись на сторінках "Записок". В цьому ж тому він вперше виступив як археограф, опублікувавши Статут для генуезьких колоній (1449), що надало йому відомості за кордоном. Тому зовсім не випадково, що саме його обрали на ключову посаду у Товаристві.

Але посада віце-президента вимагала не лише високого наукового рівня, а й адміністративних здібностей, проведення науково-організаційної політики. Тому одним з напрямків діяльності нового віце-президента, і водночас відмінністю від свого попередника, було більш широке залучення до лав наукової установи нових членів, зокрема професури і насамперед з Новоросійського університету. Протягом перших п'яти років віце-президентства В. Н. Юргевича дійсними членами Товариства стали 45 осіб і у 1888 р. їх чисельність досягла 102. Серед новачків були як викладачі університетів, зокрема історики О. О. Кочубинський, О. І. Маркевич, В. Д. Смирнов, так і місцеві краєзнавці, зокрема Ф. Ф. Лашков, А. О. Матвеев, В. М. Ястребов⁴. Саме вони визначили наукове обличчя установи у наступні роки.

Проте кадрові зміни не могли відразу позитивно вплинути на життєдіяльність Товариства. Адже М. Н. Мурзакевич міцно тримав майже всі важелі управління у своїх руках, і насамперед стосовно видання "Записок". Аритмія перехідного часу у діяльності наукової установи особливо відчувалась, коли за період з 14 листопада 1885 по 14 листопада 1886 р. було проведено всього три засідання і за рік було представлено лише шість матеріалів (два з них — некрологи), прийнято всього два дійсні члени. Це не могло не позначитись на частоті виходу "Записок". Чотирнадцятий, за визначенням Е. Р. фон

Штерна — спізнілий, том з'явився лише через три роки після свого попередника. Через такий же термін вийшов друком і п'ятнадцятий том, який став ювілейним, оскільки у 1889 році святкувалось 50-ліття від заснування Товариства. У наступні кілька років було сформоване нове робоче ядро, склад стабілізувався, а у 1891 р. Товариство отримало від уряду додаткову фінансову допомогу. Ініціаторами нових віань у діяльності Товариства стали О. Л. Бертьє-Делагард та Е. Р. фон Штерн. Останній, зокрема відзначав, що приводом для декларації нових підходів і поштовхом для початку нового періоду в житті установи став 50-літній ювілей творчої діяльності В. Н. Юрєвича, який святкували у 1891 р.⁵

Перебування на посаді віце-президента археолога позначилось і на основних напрямках діяльності Товариства у другій половині 80-х рр. У щорічних “Звітах” та протоколах засідань Товариства у ці роки як ніколи багато місця займають матеріали щодо проведення археологічних розкопок та пам'яткоохоронної діяльності, зокрема у Криму. Колекція речових джерел стрімко збільшувалась. Натомість зібрання писемних джерел майже заморозилось. Так, наприкінці 1883 р. воно включало 125 “рукописів, старих і нових збірок”, 41 “східний рукопис і друковану книгу” та 159 “старовинних документів, грамот і патентів” (тобто середньорічний показник — 7-8 поповнень)⁶. Через шість років ця кількість збільшилась всього на 13 одиниць: перші — на одну, а другі і треті — по шість⁷. Подібна тенденція стосувалась і такої групи як зображальні джерела (карти, плани, креслення, гравюри і види) — збільшення склало всього 18 одиниць (з 570 до 588). Все це свідчить про відсутність цілеспрямованих пошуків цих джерел і випадковість поповнень писемної колекції.

Незважаючи на тривожну тенденцію археографія посіла вагоме місце у друкованому доробку Товариства і в цей період. В цій царині відзначились одинадцять науковців, кожний з яких зробив свій непересічний внесок у джерельну скарбницю наукової установи. У двох згаданих томах (понад 100 друк. арк.) з 55 матеріалів 17 були археографічні публікації, які зайняли понад 60 відсотків обсягу фоліантів. Така висока питома вага пояснюється наявністю однієї унікальної публікації в практиці Товариства — у чотирнадцятому томі О. О. Андрієвський умістив матеріали з історії Запорізького козацтва у XVIII ст.

Олексій Олександрович Андрієвський (1845 — 1902) був вихованцем історико-філологічного факультету Київського університету (1862 — 1865). За визначенням І. М. Каманіна, після завершення навчання в університеті “національні симпатії і просвітницька діяльність стали його визначальними рисами на все життя”⁸. О.О. Андрієвський багато вчителював у навчальних закладах Катеринослава (1866 — 1871, 1896), Одеси (1871 — 1877, 1896 — 1902), Архангельська і Тули (1877), Твері і Вятки (1879 — 1881), Златополя (1885 — 1890), Києва (1890 — 1896), а також був редактором неофіційної частини “Киевских губернских ведомостей” (1881 — 1885), активним співробітником журналу “Киевская старина”. Схильність до археографії він виявив ще під час примусового перебування у Вятці, публікуючи матеріали з місцевої історії у тамтешніх виданнях. У 1882 — 1886 рр. видав десять випусків “Исторических материалов из архива Киевского губернского правления”. Д. І. Дорошенко виділив його як одного з тих істориків (разом з М. Василенко, І. Теличенко, В. Мякотиним та І. Лучицьким), які зуміли скористатись багатими архівними матеріалами Києва і Харкова, які стали доступними для використання у 80-ті рр., для дослідження внутрішнього життя Лівобережної України⁹.

Працюючи в архіві Київського губерньського правління О.О. Андрієвський ще у 1881 р. звернув увагу на купу зотлілих і не облікованих матеріалів, які колись потрапили до губерньського правління. Серед справ київського магістрату, Малоросійської колегії, полкових канцелярій і судів були справи канцелярії київського генерал-губернатора. Саме серед останніх відклались матеріали, пов’язані з історією Запорізької Січі, оскільки ця канцелярія була багато років для козаків безпосередньою вищою інстанцією. Далі надамо слово самому О. О. Андрієвському, в якому характеризуються його методи роботи як архівіста і археографа: “Перебравши уважно весь цей, приречений на очевидну загибель у сирому підвалі, архівний мотлох, я виділив з нього всі справи, стосовно Запоріжжя, і ретельно виклав кожне з них, дослівно списуючи документи, що мали якийсь історичний інтерес. При цьому я, по необхідності, удавався до деяких скорочень слів і не завжди дотримувався орфографії оригіналів. Працюючи в архіві, як простий amator, мало підготовлений взагалі до архівної справи, я турбувався лише про те, щоб зберегти по

можливості кожну крихту того, що на мій погляд мало хоча б якийсь історичний інтерес і що напевно загинуло б безповоротно. Ці крихти, що випадково збереглись в архіві Київського губернського правління, і склали оцю Збірку, яка пропонується до уваги дослідників і аматорів вітчизняної старовини” [194, с. 281-282]. Збірку відібраних документів О. О. Андрієвський вирішив опублікувати у “Записках” Товариства, оскільки вона відповідала тематиці наукових досліджень установи. Водночас Товариство потребувало свіжих наукових сил і, зокрема, нових знахідок матеріалів до відділення тому “Збірка матеріалів”.

Упорядник розділив збірку на 44 частини, кожна з яких могла б бути окремою публікацією. Оскільки вона займала великий обсяг (434 з 814 сторінок всього тому) наприкінці було подано окремою пагінацією “Показчик документів”. Справи розташовано в основному за хронологічним принципом. Перша частина обіймає 1717 — 1733 роки, а решта присвячена безпосередньо Новій Січі. Переважна більшість частин присвячена одному року, за виключенням 1762 р., на який припадає аж чотири частини. Одна частина є наскрізною, охоплюючи тридцять років — “Листування про видачу війську запорізькому жалування” (1743 — 1773). Приміток відносно небагато — всього 54. Наявні кілька текстуальних приміток щодо прочитання тих чи інших слів та пропусків. Серед інших переважають пояснення російською польських, турецьких, українських та ін. слів. У двох випадках упорядник вирішив за потрібне навести у підрядкових посиланнях документи і ще в одному — витяг. Між документами в різних частинах він дозволив собі робити переходи, вставки. Варто вказати і на несистемність як у назві частин, так і документів.

Декларація палеографічної недосконалості публікації лише частково може виправдати археографа. Вичерпно критичними були зауваження О. І. Маркевича, зроблені уже на початку ХХ ст. Відзначивши важливість опублікованих О. О. Андрієвським матеріалів, їх питому вагу у друкованому доробку Товариства О. І. Маркевич зазначив: “... справжнім істориком або археографом він не був; у нього не було того ставлення до матеріалу, що змушує ученого дорожити кожним його рядком. Як видавець матеріалів, О. О. Андрієвський скоріше був публіцистом: він відбирав з документів, що здавалось йому цікавим і особливо придатним ad hoc (з латини

— для цього, спеціально для цього випадку — В. Х.), і потім не звертав уваги на будь-які дрібниці, котрі я, у свою чергу, знаходив досить цікавими; не гнався О. О. Андрієвський і за строгою точністю у передачі друківаних ним матеріалів, припускаючись нерідко помилок”. Коли О. І. Маркевич на це йому вказував, то той залишав остаточне редагування критикові¹⁰.

Безсумнівно, археографічна публікація О. О. Андрієвського мала цілком самостійне значення. Один з рецензентів чотирнадцятого тому відзначивши, що фоліант за обсягом поступався лише двом своїм попередникам, слушно зауважив: “... Збірку документів найліпше було б видати окремо, ніж займати нею цілу половину тому “Записок”; у вигляді окремої книги спорядженої точними і докладними покажчиками, документи були б набагато доступнішими і зручнішими для користування спеціалістам, оскільки у “Записках”, з одного боку, не кожний історик здогадається їх шукати, а з другого — для читачів, які не займаються спеціально історією Запоріжжя, вони складають зайвий баласт у книзі”¹¹. Симптоматичним став випадок, коли у квітні 1887 р. до Товариства звернувся завідувач книжковим складом і бібліотекою олександрівської повітової училищної ради з проханням надіслати йому збірку “Матеріали для історії південноруського краю у XVIII ст.”, а віце-президенту довелось пояснювати, що в чотирнадцятому томі з’явилась збірка з історії Запорізького козацтва, окремого відбитка якої не існує¹². Проте, публікація О. О. Андрієвського по суті врятувала традиційне в “Записках” відділення “Збірка матеріалів”. Тому не дивно, що керівництво в особливій примітці подякувало О. О. Андрієвському за розміщення знайденого матеріалу з історії Південної України саме у “Записках”. У свою чергу упорядник у передмові подякував О. О. Кочубинському за сприяння у публікації його збірки, підготовленої ще у 1883 р.

Олександр Олександрович Кочубинський (1845 — 1907) закінчив історико-філологічний факультет Московського університету (1868), де захоплювався слов’янською філологією та етнографією. З 1871 р. розпочав роботу в Новоросійському університеті викладачем слов’янської філології. У 1873 р. захистив магістерську, а в 1877 р. — докторську дисертацію (“До питання про взаємні відносини слов’янських нарідів”). Лише у березні 1884 р. став членом Товариства.

Початок співпраці ознаменувався появою у 1888 — 1889 рр. на сторінках видань Товариства шести його матеріалів.

З О. О. Кочубинським був пов'язаний перший в історії Товариства випадок, коли археографічну публікацію було уміщено не у “Записках”, а у щорічному звіті (1887/1888). Спричинило її появу одне з нечисленних придбань Товариства. На початку 1888 р. М.С.Томашевська передала в дар науковій установі 13 стовпців XVII ст., написаних скорописом московських піддядчих XVII ст. Це була випадково збережена частина архіву родини князів Мещерських — різноманітні цивільні справи і чолобитні за 1644 — 1704 рр. Передаючи ці матеріали на розгляд О. О. Кочубинському віце-президент, ймовірно, сподівався притягнути його до активної роботи у Товаристві. І не помилився.

У невеличкій передмові О. О. Кочубинський дав стислу характеристику джерел, навів фрагментарно біографічні дані про деяких представників згаданої родини, вказав на кількаразове нумерування документів у XVIII ст. Завершується передмова зауваженням щодо передачі тексту: “Друкуємо з дотриманням правопису оригіналів, вносячи тільки надрядкові літери до рядку, та, для зручності, власні імена, особисті і місцевостей, починаємо прописною літерою” [330, с. 51-52]. Документи споряджено 30 примітками, переважна більшість з яких є текстуальними. Після заголовку, у дужках, вказується на чернетки, відзначаються особливості зовнішнього вигляду документа або написання тексту, скрізь курсивом вказано, де починається зворот, наводиться попередня нумерація, вказується на відмінність чорнил.

Грунтовно була підготована і друга публікація О. О. Кочубинського. Спочатку на засіданні Товариства 3 лютого 1888 р. пролунала його доповідь “Архівні матеріали для етнографії болгар”¹³, здійснена на основі переданих йому Товариством джерел і опублікована в протоколах. Самі джерела, знайдені в архіві скасованого у 1874 р. управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора — здійснені у Болгарії опис чоловічого і жіночого вбрання, двох обрядів і чотири пісні (дві обрядові і дві історико-побутові) — з'явилися на сторінках п'ятнадцятого тому [207], а виголошена доповідь (в іншій редакції) відіграла роль передмови. В останній О. О. Кочубинський висловив думку, що болгарська мова розповідача належить до

македонського нарiччя. Але археографа цікавили не лише зміст джерела, а й обставини його виникнення. Він вважав, що записування відбулось у першій половині 30-х рр. XIX ст. у Валахії, коли там знаходились російські війська і адміністрація внаслідок успішного завершення російсько-турецької війни 1828 — 1829 рр. Аналізуючи почерк, особливості правопису і транслітерацію професор висловив гадку, що записувач був, ймовірно, українцем (“з півдня Росії”). Стосовно передачі тексту, то він дотримувався орфографії джерела, за виключенням розділових знаків. Сам упорядник високо оцінював оприлюднені матеріали, поставивши їх поряд з деякими працями в цій галузі Вука Караджича і автора болгарської граматики Н. Рильця.

Ще одним нововведенням у Товаристві стала публікація історичних джерел у протоколах засідань. І започаткував її віцепрезидент, опублікувавши чернетку заповіту М. Н. Мурзакевича, складену у 1883 р. і знайдену під час перенесення до нового будинку музею Товариства речей, які тимчасово під час будівництва зберігались вдома Миколи Никифоровича. Заповіт В. Н. Юргевич розшукував свідомо, оскільки його попередник неодноразово говорив про наявність документа і навіть вказував місце, де його треба знайти. Проте В. Н. Юргевич знайшов лише три чернетки і найпізнішу з них вирішив опублікувати. На думку професора цей документ, разом з опублікованою у Петербурзі автобіографією, став “новим доказом його клопоту про громадську користь і його бажання увічнити пам’ять про себе у потомства” [208].

Перші кроки у Товаристві робив у ці роки ще один професор Новоросійського університету — О. І. Маркевич. Олексій Іванович Маркевич (1845 — 1903) після навчання у Ніжинському ліцеї та Новоросійському університеті (вільний слухач історико-філологічного факультету) багато вчителював у різноманітних, переважно одеських, навчальних закладах. З січня 1880 р. — у Новоросійському університеті, де розпочав читати лекції з російської історіографії, у 1888 р. здобув ступінь доктора російської історії, а наступного — затверджений екстра-ординарним професором кафедри російської історії¹⁴. У вересні 1887 р. став дійсним членом Товариства. Особливе ставлення викладача до історичних джерел виявилось у 80-х роках у появі його перших археографічних публікацій і джерелознавчої праці “О летописях” (1883 — 1885). Наукові інтереси О. І. Маркевича

були різноспрямовані, що позначалось на тематиці його праць і публікацій, які до кінця 80-х рр. мали ще спорадичний характер¹⁵.

З середини 70-х рр. в Одесі робилися спроби заснувати спеціальний архів, у якому були б зібрані матеріали відомчих архівів краю. Спочатку цим займався відомий історик і краєзнавець А. О. Скальковський, але згодом активно заявив про свою прерогативу у цій справі Новоросійський університет¹⁶. Основу архіву мав скласти фонд скасованого у 1874 р. управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Тому університетські історики, і в тому числі О. І. Маркевич, особливо ним цікавились. Саме звідти від нього до О. О. Кочубинського потрапили етнографічні матеріали. Таким саме шляхом потрапив до О. І. Маркевича матеріал для його першої публікації у “Записках”. Це був переклад “Узаконень” 1817 р. валаського господаря Іоанна Григоре Караджи (1812 — 1818), здійснений у час написання самого оригіналу. Ймовірно тому, що упорядник не був спеціалістом з румунської історії, він не став себе обтяжувати докладним науково-довідковим апаратом, обмежившись лише двома примітками [205], відверто визнавши, що матеріал було видано без обробки¹⁷.

Також лише через багато років після здобуття вищої освіти потрапив до Товариства уродженець Одеси Володимир Олексійович Яковлев (1840 — 1896). Після навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького та Київського університетів (його науковим керівником був І. І. Срезневський), він також як і О. І. Маркевич займався викладацькою діяльністю і лише згодом став університетським викладачем (у Дерпті та Варшаві), здобувши ступінь магістра російської словесності (1875) і досягнувши посади екстра-ординарного професора (1876). Внаслідок важкої хвороби у 1878 р. В. О. Яковлев повернувся до рідного міста. О. І. Маркевич виділив три основні напрямки досліджень історика у 80-ті рр.: 1) місцева історія; 2) пушкініана; 3) біографістика¹⁸. На початку 80-х рр. В. О. Яковлев особливо плідно співпрацював, в тому числі і для підтримки матеріального стану, з місцевою пресою, де публікував невеличкі статті та матеріали з історії Південної України на основі документів, знайдених в архіві управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора¹⁹. У 1883 р. він став дійсним членом Товариства, а наступного року — приват-доцентом кафедри

російської словесності Новоросійського університету і секретарем Товариства.

До “одеського” періоду В. О. Яковлев уже мав значний археографічний доробок. Він зокрема підготував до друку і видав “Домострой” (1867; перевидав в Одесі у 1887 р.), Києво-Печерський патерик (1872), листи Ф. Булгаріна та О. Сенковського до І. Лелевеля та низку інших цінних матеріалів. Першою археографічною спробою новообраного секретаря стала публікація у п’ятнадцятому томі документа з історії (або передісторії) Одеси за 1791 р., який свідчив про існування у той час населеного пункту Хаджибея і заселених навколо нього околиць [203]. Упорядник вказав, що документ потрапив до нього з приватних рук, дав зовнішній опис джерела, але не додав текстуальних приміток щодо пропусків у тексті. Там само з’явилась і друга публікація. Це була епістолярія — п’ятнадцять листів за 1847 — 1856 (чи 1857) рр. відомого історика М. П. Погодина (1800 — 1875) до не менш відомого на Півдні України архієпископа Інокентія (Борисова) (1800 — 1857), який очолював Херсонську і Таврійську єпархії. Обидва були членами Товариства. Листи зберігались у колекції М. Х. Палаузова, потім тимчасово перейшли до М. І. Барсова — автора біографії священника, а остаточно вони осіли у Петербурзькій публічній бібліотеці. Упорядник спорядив публікацію 36 примітками. Перша з них відіграє роль передмови — в ній йдеться про обставини знайомства, зближення адресата і адресанта та початок листування [206].

Вагомий внесок в археографічний доробок Товариства зробили випускники Новоросійського університету, яким не судилося стати в ньому викладачами і вони знайшли у Товаристві можливість реалізувати свій науковий потенціал.

З середини 70-х рр. виданням нарративних середньовічних джерел займався П. О. Юрченко (1844 — 1888). Після завершення історико-філологічного факультету (1869) П. О. Юрченко, який мріяв займатись наукою в університеті, змушений був багато учителювати, в тому числі і приватно, щоб підтримати рідних. На початку 80-х рр. П. О. Юрченко почав сильно хворіти, що перешкоджало йому не лише займатись наукою, але й просто заробляти на життя²⁰. Проте він не полишав своїх занять. Останньою його науковою працею став переклад з французької, за дорученням видавничого комітету

Товариства, чотирьох статей колишнього австрійського консула в Російській імперії Ф. Лагоріо. Рукописи після смерті дипломата опинились у члена Товариства Х. Кушнерьова і той надіслав їх до Одеси. Всі вони торкались історичної долі міста Феодосії. Статті були написані у 30-ті рр. XIX ст. у контексті торговельної боротьби Австрії і Франції за Північне Причорномор'я. Консул відводив Феодосії у цій боротьбі особливе місце. Оскільки адміністрація края і імперський уряд в цілому не підтримали Австрію, то в статтях, які були, по суті, публіцистикою, тогочасний занепад міста пояснювався недалекоглядністю російського уряду, піддавалась критиці діяльність у краї М. С. Воронцова. У “Передмові перекладача” П. О. Юрченко зазначив, що наприкінці 80-х рр. статті набули “вже історичного значення, поза своїми віджившими найближчими цілями, як низка думок розумного, хоча й упередженого цінителя пережитих подій і діяльності одного з наших талановитих адміністраторів” [199]. Важливим недоліком передмови була відсутність вказівки на місце збереження чи походження джерела. Текст джерела містить 20 приміток, які навпіл належать авторові і упорядникові.

Помітний слід в розвитку археографії на півдні України залишив Ф. Ф. Лашков (1858 — 1917). Федір Федорович Лашков виявив інтерес до наукової діяльності ще під час навчання на історико-філологічному факультеті Новоросійського факультету, де на нього найбільше вплинули П. К. Брун, В. Н. Юргевич, Н. П. Кондаков. Проте йому, як і багатьом іншим здібним випускникам, довелося вчителювати. Він успішно і плідно викладав історію і географію у сімферопольській чоловічій гімназії з 1879 по 1890 рр. У Криму він захопився місцевою історією і на початку 80-х рр. з'явилися його перші краєзнавчі праці. В середині десятиріччя він все більше поринає в архіви, а найбільше у губернський, де виявляв, вивчав і систематизував цінні документи. У 1884 р. краєзнавець став кореспондентом, а у 1887 р. — дійсним членом Товариства. У січні 1887 р. була заснована Таврійська вчена архівна комісія, яка мала займатись вивченням матеріалів губернських і повітових архівів та публікацією найцінніших з них. Відтоді науковець брав участь у роботі аж двох установ, які займались археографією у регіоні. Найбільше він працював в останній, будучи правителем справ і першим редактором її “Известий”, хоча почав публікацію джерел

у першій.

На думку сучасного дослідника А. А. Непомнящего, Ф. Ф. Лашков, як і інші тодішні краєзнавці, прагнув обирати для своїх творів “цікаві” сюжети²¹. Для своєї першої публікації Ф. Ф. Лашков обрав такий “цікавий” рік — рік скасування Кримського ханства. З губернського архіву він відібрав 33 документи, які розповідали про намагання російської влади зібрати статистичні відомості про Крим у 1783 р. через каймаканів, які очолювали тоді повітову адміністрацію [193]. У першій половині передмови археограф докладно описав адміністративно-політичну ситуацію у Криму у 1783 — 1784 рр. і стисло розповів про обставини збирання статистичних даних, а у другій дав характеристику відомостям, що були представлені Г. О. Потьомкіну “в тому самому вигляді і порядку”. Опубліковані джерела були розділені на три частини — згідно справ, в яких вони зберігались. Кожній частині передував вступ, тому друга половина передмови стала вступом до першої порції документів. Ні частини, ані вступи до них не були чітко відокремлені, що складає враження ілюстративної подачі архівних матеріалів стосовно слів самого упорядника. І тому не випадково видавничий комітет розташував публікацію у розділі “Статистика” (який знову почав з’являтися всупереч прийнятій у 1875 р. програмі), а не у “Збірці матеріалів”.

Друга публікація Ф. Ф. Лашкова була розташована уже у відповідному розділі і відзеркалювала один з напрямків евристичної роботи археографа — намагання продовжити друкувати матеріали, зокрема ордери, пов’язані з Г. О. Потьомкіним. Найбільше в цій царині зробив М. Н. Мурзакевич, особливо внаслідок ознайомлення з Решетилівським архівом. Ф. Ф. Лашков зробив подальший крок: опубліковані 162 ордери Г. О. Потьомкіна до правителя Таврійської області із архіву Таврійського губернського правління були оригіналами і адресовані безпосередньо В. В. Каховському (М. Н. Мурзакевичу дісталися чернеткові відпуски і адресовані переважно не В. В. Каховському). Причому варто зазначити, що дослідник не замикався лише на кримських архівах. У передмові він писав: “... в одну з наших археографічних подорожей в 1886 р. до Катеринослава для знайомства з архівом “Катеринославського намісництва”... ми мали нагоду переконатись, що і там ордери князя Потьомкіна складали особливі книги...” [201, с. 594]. Проте упорядник

опублікував ордери лише за 1784 — 1785 рр. — стільки він встиг представити Товариству до виникнення Таврійської ученої архівної комісії. Решту ця наукова установа розпочала друкувати самотужки. Упорядник дав докладну класифікацію джерел, що публікувались. Він зазначив, що опустив 29 документів, опублікованих раніше у дванадцятому томі “Записок” (1881). Стосовно ж решти було вказано, що “наводяться дослівно в тому вигляді, в якому вони містяться в книгах архіву, з дотриманням орфографії”. На думку історика опубліковані матеріали мали характеризувати “особистість одного з найкращих представників блискучого царювання імператриці Катерини. Тільки такий продуктивний з історичної точки зору вік, яким був вік великої імператриці, міг викликати грандіозну особистість світлішого князя Таврійського” [201, с. 597]. Чи могла в імператорському товаристві тоді з’явитись інша тональність і оцінка цих осіб?

До плеяди провінційних вчителів, які тягнулись до наукової діяльності належав і В. М. Ястребов. Володимир Миколайович Ястребов (1855 — 1898) навчався на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету приїхав з далекої Самарської губернії. Після завершення навчання викладав у середніх навчальних закладах Єлисаветграда. У першій половині 80-х рр. відчув потяг до наукової діяльності, закладений в університетські часи, зайнявся місцевою археологією, етнографією, історією, почав публікуватись на сторінках журналу “Киевская старина”²². У 1887 р. його було обрано кореспондентом Товариства, а через рік він представив до чергового тому огляд архіву фортеці св. Єлисавети [200]. До нього було додано 31 документ за 1754 — 1773 рр., який торкався колонізації північної смуги південноукраїнського регіону, боротьби за землю, історії Запорізької Січі, Нової Сербії, Новослобідського козацького полку. Упорядник намагався давати місткі заголовки, але йому бракувало в цьому системності. Обмежився він і мінімумом приміток. Зазначимо також видання В. М. Ястребовим “Объяснительной записки к карте Елисаветградской провинции 1772 — 1774г.” у чотирнадцятому томі “Записок”, у додатках до якого містилась і сама карта, оригінал якої зберігався тоді у Єлисаветградському реальному училищі.

З В. М. Ястребовим пов’язана спроба провести пошукову роботу у місцевих приватних архівах. У березні 1889 р. він звернувся до

Товариства з листом, в якому повідомляв про доцільність обстеження фамільних архівів, що зберігались у спадкоємців Д. Є. Остен-Сакена та О. Л. Пишчевича. Історик писав до Одеси: “Звичайно, було б найважливіше зосередити приватні архіви у музеї або бібліотеці Товариства, і я, зі свого боку, просив би Товариство покірніше ужити заходів для придбання зазначених двох архівів”²³. Товариство почало збирати відомості про ці архіви, але виникли значні перешкоди, насамперед пов’язані зі спадкоємцями, і, це унеможливило здійснення проекту.

Двома публікаціями відзначився одеський викладач Антон Олександрович Матвеев, який протягом 1889 р. встиг стати і кореспондентом і дійсним членом Товариства. Він представив циркуляр В. В. Каховського за 1787 р. стосовно розвитку хліборобства в Криму [202] та автобіографічні записки офіцера Чорноморського флоту І. А. Полномочного (1764 — 1833) [204]. Ці публікації відзначаються мінімальною археографічною підготовкою джерел до друку.

З півднем України були пов’язані наукові інтереси відомого російського науковця В. В. Латішева. Василь Васильович Латішев (1855 — 1921) отримав чудову підготовку з класичної філології під керівництвом Ф. Ф. Соколова у Петербурзькому історико-філологічному інституті. У 1882 р., після дворічного відрядження до Греції, Російське археологічне товариство доручило йому зібрати, обробити і видати всі грецькі і латинські надписи з античних міст Північного Причорномор’я. Відтоді він захопився історією краю у цей період і не тільки блискуче виконав завдання, а й захистив у 1887 р. докторську дисертацію, присвячену історії і державному устрою Ольвії²⁴. У серпні 1884 р. його було обрано дійсним членом Товариства і він розпочав публікуватись з чотирнадцятого тому “Записок”, умістивши там згодом цілу низку статей, присвячених античним старожитностям. Серед них була і одна археографічна публікація.

Голова відділу класичної археології Російського археологічного товариства, член Державної ради М. І. Стояновський передав у користування В. В. Латішеву матеріали, що належали відомому російському державному діячеві, любителю старожитностей, зокрема класичної археології, О. М. Оленіну (1763 — 1843). Після

смерті О. М. Оленіна папери перейшли до його зятя, а від того — до дочки, яка стала дружиною М. І. Стояновського. В. В. Латішев відсортював матеріали і відібрав з них для публікації: листування з М. С. Воронцовим, О. І. Льовшиним, графом де Сансе, професором Ф. Б. Грефе, академіком Г.- К.- Е. Кюлером, археологом А. Б. Ашиком, ботаніком Ф. Б. Фішером — всього 12 листів за 1827 — 1842 рр.; опис Феодосійського музею (1813); витяг з щоденника розкопок Керченського кургану Дюбрюкса (1817 — 1818) [196-198]. Назва до першої публікації є по суті спільною і для двох наступних — “До історії археологічних досліджень в південній Росії”. Класичний філолог виявився кваліфікованим археографом. Він спорядив публікацію докладною передмовою, в якій розповів про О. М. Оленіна, дав огляд переданих йому паперів, дав характеристику листів. Там само він зазначив про хронологічний принцип розташування листів, списання їх “з цілковитою точністю щодо мови і орфографії”, дозволивши собі зміни у розділових знаках відповідно до сучасної йому орфографії. Таке саме зауваження він зробив і у вступних примітках і до опису музею і до журналу розкопок. Деякі листи і рукопис Дюбрюкса були перекладені з французької на російську мову. Загалом публікації споряджено 40 примітками, дев’ять з яких є текстуальними з вказанням приписок, поміток згори, вказівок на власноручне написання, вилучення тексту. В останньому випадку, на нашу думку недоцільно, упорядник вилучив з листа текст одного надпису, мотивуючи тим, що він двічі видавався і незабаром мав з’явитися втретє у збірці, яку науковець уже підготував до друку. До публікації були додані малюнки, які прикладались до оригіналів згаданих листів і які скопіював син відомого художника М. І. Крамської. Загалом археографічна публікація, здійснена В. В. Латішевим у достатньо молоді роки не залишилась непомітною у його науковому доробку. Адже В. Рудаков виділив її у 1896 р. серед найвизначніших його праць, опублікованих у російських, французьких і німецьких виданнях²⁵.

В останні роки віце-президентства М. Н. Мурзакевича зближився з Товариством А. О. Титов — дійсним членом його було обрано у березні 1882 р. Палеограф, археолог і етнограф Андрій Олександрович Титов (1855 — 1911) мешкав у Ростові (Ярославської губ.) і займався вивченням старожитностей старовинного міста. У 80-ті рр. він

займався реставрацією ростовського кремля, заснував місцевий музей церковних старожитностей. Дуже активно А. О. Титов займався зібранням старовинних рукописів, зібравши понад чотири з половиною тисячі одиниць. З утворенням Ярославської ученої архівної комісії він став правителем її справ. Видав багато джерел доби пізнього російського середньовіччя, пов'язані з його малою батьківщиною²⁶. Ті ж матеріали зі свого зібрання, які торкалися інших регіонів, він охоче надсилав у розпорядження відповідних наукових товариств. Так, ще у тринадцятому томі “Записок” побачили світ три листи згадуваного вже архієпископа Іннокентія до історика О. М. Бодяньського. Згодом А. О. Титов надіслав 57 листів цього священнослужителя до архієпископа Гавриїла (Городкова), вихованцем якого він був під час навчання в Орловській семінарії. Тривале листування (1829 — 1857) просякнuto почуттям поваги знаменитого учня до свого вчителя. Зазначимо, що А. О. Титов не займався підготовкою джерел до друку, тому примітки до листів підготував, за дорученням Товариства, А. Г. Лебединцев. З 69 приміток перша відіграла роль маленької передмови [195]. Редактор журналу “Киевская старина” І. М. Каманин вважав, що листи подавали “живий і цікавий матеріал як для біографії цього знаменитого проповідника, так і для характеристики буття наших ієрархів”. Так само А. О. Титов надіслав автобіографічні записки морського офіцера І. І. Ханикова (1769 — 1773), які підготував до друку, судячи з єдиної примітки, В. Н. Юргевич [192]. Той же І. М. Каманин характеризував джерело як “пам'ятник надзвичайно живий і дорогий по багатьох своїх подробицях”²⁷. Щоправда В. В. Латішев влучно підмітив, що публікацію варто було умістити у “Збірку матеріалів”, а не у відділення “Історія”, оскільки це не був історичний твір²⁸. Після 1886 р. надіслання з Ростова припинились. Причина була, мабуть, у вичерпанні відповідних матеріалів. У листі до В. Н. Юргевича від 22 квітня 1888 р. він писав: “Мені все б хотілося відшукати щось стосовно Новоросії для Ваших Записок. Хоча ще не знайшов, але не утрачаю надії на це”. Коли ж за ініціативою В. О. Яковлева Товариство звернулось до А. О. Титова з проханням надіслати збірку “Ізмарагд”, то він відмовив у листопаді того ж року, мотивуючи це тим, що тоді тривало видання опису його зібрання і список цього джерела був потрібен, оскільки з ним працювали

місцеві студенти. Категоричність відмови була підкреслена вказівкою на наявність у нього не найкращого списку і порадою звернутись за найкращим списком до Ермітажу (зібрання Уварової)²⁹. Після цього перервалось і листування з Ростовом.

Новим у діяльності Товариства було активне застосування наукової експертизи для джерел, які потрапляли у його розпорядження. Так переклад “Узаконень” валаського господаря Іоанна Караджи розглядав професор Ф. І. Леонтович. На його думку джерело мало безсумнівний науковий інтерес, але перекладач або переписувач значно його зіпсував. Професор пропонував знайти оригінал для порівняння³⁰. Проте видано джерело було без урахування цього побажання. Прикро, що і науково-довідковий апарат публікації незадовільний. О. О. Кочубинський проаналізував болгарські етнографічні матеріали (доповідь на засіданні лягла в основу передмови публікації), а також розглядав матеріали представлені О. О. Андрієвським³¹. В. О. Яковлев розглянув і навіть прочитав реферат про твір Дюбуа-де-Кура “Дослідження про приморську частину Азовської губернії” (1794)³². Відомий сходознавець, професор Петербурзького університету, член Товариства, автор опублікованої на сторінках “Записок” праці “Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII ст.” В. Д. Смирнов (1846 — 1922) розглянув сім листів турецькою мовою, подарованих О. І. Маркевичем. На засіданні Товариства він зробив доповідь, де дав докладний опис джерел, який можна розглядати як елемент камеральної археографії в діяльності Товариства³³. Додамо, що такий попередній огляд робився стосовно й деяких досліджень, перекладів іноземних творів тощо.

Внаслідок цього не всі матеріали, представлені на засіданнях, потрапляли на сторінки “Записок”. Така доля спіткала “Записку про ймовірну можливість відшукати залізо або древню зброю в губернському місті Херсоні поблизу скасованої херсонської фортеці” Петра Отжившего (представив О. К. Накко)³⁴, згаданий твір Дюбуа-де-Кура, вісім листів до І. М. Інзова, записку протоієрея Серафима “Літопис св. Александринської церкви, що в Інституті благородних дівць, зі стислим вказанням визначних подій у самому закладі, з 1852 р.” (протоієрей В. М. Войтковський)³⁵.

Таким чином, в умовах перехідного часу в Одеському товаристві

історії і старожитностей археографічна діяльність не припинялась. Наслідки її відбилися у двох томах, які з'явилися у другій половині 80-х рр. XIX ст. Відмінною рисою археографів цих років була їх історико-філологічна підготовка на відповідному факультеті університетів, зокрема Новоросійського. Також варто відзначити, що вперше публікації, присвячені XIX ст., кількісно перебільшили публікації стосовно XVIII ст., з'явилися навіть матеріали щодо другої половини XIX ст. Як і раніше Товариство було знане серед науковців і привертало до себе увагу насамперед своїми традиціями, вивченням історії Кримського ханства, Запорізького козацтва, процесу заселення Південної України тощо. Тому і надходили до видавничого комітету матеріали не лише з-поза меж краю, а й навіть України. Водночас увага до творчості наукової установи відбивалась у появі рецензій на томи "Записок". У цей період Товариство вперше відчувало реального конкурента у своїх наукових заняттях — виникла Таврійська вчена архівна комісія. Все це змушувало одеських науковців вдосконалювати своє видання. До цього ж часу можна віднести вперше, наближене до сьогоденного, застосування самого терміну "археографія" (О. І. Маркевич, Ф. Ф. Лашков), що свідчило про подальше формування нової спеціальної історичної дисципліни джерелознавчого циклу.

§ 2. В УМОВАХ НОВОЇ НАУКОВОЇ ПОЛІТИКИ ТОВАРИСТВА (90-ТІ РОКИ XIX СТ.): ТЕНДЕНЦІЇ ДО ЗГОРТАННЯ АРХЕОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

На межі 80-х і 90-х років необхідність перемін у Товаристві відчувалась дуже гостро. Як відомо, ініціаторами перетворень у науковій установі виступили археологи О. Л. Бертьє-Делагард та Е. Р. фон-Штерн. З 1890 р. президентом Товариства було обрано колишнього Тимчасового одеського генерал-губернатора, а тоді командуючого Одеською військовою округою Х. Х. Роопа. Це було не випадково, оскільки він і у попередні роки відстоював інтереси Товариства. Саме за його сприяння було розпочато боротьбу і здобуто у 1891 р. збільшення асигнування до 2,5 тис. крб.³⁶

Успішна реалізація програми, запропонована наприкінці жовтня

1892 р. О. Л. Бертъе-Делагардом, призвела до інтенсифікації видання “Записок”. Розпочинаючи з 1893 р. вони почали виходити щорічно. Така частота відбулася вперше (і востаннє) в історії Товариства. Той же Е. Р. фон-Штерн так їх охарактеризував: “Томи ці містять у собі низку археологічних та історичних досліджень, крім того, публікації матеріалів, що стосуються переважно Новоросійського края, Бессарабії і Кавказу, та інші повідомлення і статті”³⁷.

Наведені фрагменти доповіді Е. Р. фон-Штерна свідчать, що археографічні дослідження посіли помітне місце у друкованому доробку Товариства і в цей час. Разом з тим аналіз основних напрямків наукової діяльності установи показує, що вони значно зменшились. Наприклад, у двох томах, що з’явилися у другій половині 80-х рр. археографічні публікації займали майже дві третини обсягу, а у семи наступних — лише третину. Причини цього полягали, на наш погляд, в тому, що лідерами у Товаристві стали археологи, які намагались розвивати насамперед цю науку і бачили передусім Товариство як археологічну установу. До 1883 р. провідну роль в розвитку археографії відігравав М. Н. Мурзакевич і після нього нема кому було відразу заступити його місце. Одним з шляхів виходу з такої ситуації було залучення до діяльності у Товаристві великої кількості нових осіб, серед яких були представники різноманітних галузей історичної науки. Якщо у попередніх двох томах, протягом п’яťох років, десять археографів здійснили 17 публікацій, то у наступних семи (за одинадцять років) — 17 археографів — 59 публікацій. Та незважаючи на розширення кола археографів, обсяг публікацій зменшився.

Найвправнішим археографом у даний період виявився О. І. Маркевич. З кінця 80-х рр. з його подачі історичні джерела все частіше з’являлись на сторінках різноманітних видань, а найбільше — у “Записках” Товариства. Більше уваги цій установі він став приділяти після 1895 р., коли його, по суті за неблагонадійність, змусили залишити викладання в університеті.

Історичні джерела, які опублікував О. І. Маркевич, потрапляли до нього різними шляхами. І. А. Линниченко, його наступник на університетській кафедрі, відзначав, що, завдяки своїй активній викладацькій і громадській діяльності історик мав дуже широкі літературні зв’язки і знайомства і тому умів через багатьох людей

віднайти найрізноманітніший невиданий матеріал — акти, листи, щоденники, літературні твори тощо³⁸. Саме у такий спосіб потрапили до нього і були опубліковані матеріали особистого характеру переважно з історії краю і Одеси другої половини XVIII — першої половини XIX ст.: копія указу Катерини II про відправку емісара Г. Папазоглі на територію Османської імперії (1764) (знято копію за допомогою професора Д. Де-Віво у одного городянина) [230]; документи зібрання М. Г. Тройницького, пов'язані з А. -Е. Рішельє (1804 — 1805) (їх історик передав Товариству) [248]; грамота Олександра I на орден св. Володимира мешканцю Одеси Москулі (1819) [224]; сімейні папери родини одеситів Потилиць, глава яких, одеський купець, за сімейними переказами, був запорожцем (1824) [263]. За сприяння О. І. Маркевича професор В. І. Модестов передав до зібрання Товариства документи, в тому числі дві сучасні копії (латинською та російською мовами) грамоти папи Григорія XVI про надання графського звання Я. Де-Негрі [237]. Відзначимо, що В. І. Модестов був не тільки чоловіком онуки графа, але й дійсним членом Товариства.

Публікував і передавав Товариству О. І. Маркевич документи і з свого зібрання, в тому числі і придбані за власний кошт. Так, зокрема в середині 90-х рр. він придбав у якогось іноземного колекціонера один з проєктів скликання комісії для складення нового соборного Уложення, на якому були помітки Катерини II. Лише у 1896 р., після рішення Товариства відзначити річницю від дня смерті імператриці, історик вирішив опублікувати документ, який на думку упорядника походив з канцелярії генерал-прокурора О. О. Вяземського, з докладною історичною, джерелознавчою і археографічною пердмовами [232]. Хоча документ напряму не торкався проблем досліджуваних науковою установою, “імператорське” Товариство не могло принагідно не засвідчити у такий спосіб своїх вірнопідданських почуттів. Втім, О. І. Маркевича приваблювала насамперед наукова цінність джерела. Подарунком Товариству був лист Катерини II до О. О. Вяземського (як гадав історик — від 6 жовтня 1774 р.) з того ж придбання і опублікований з тієї ж нагоди [41]. Ще один подарунок торкався історії запорізького козацтва. Це був ордер кошового П. Калнишевського до курінних отаманів Бугогардівської паланки від 27 липня 1768 р. про сприяння Коша у боротьбі з гайдамаччиною

[242]. Із власного зібрання О. І. Маркевич опублікував запис 60-х рр. XIX ст. про клад під Одесою, придбаний 1898 р. у робітника зі Слобідки Романівки [262]. Документ зацікавив історика як зразок дій пройдисвітів на півдні України у середині XIX ст.

Своєрідну публікацію здійснив О. І. Маркевич у 1896 р. У розпорядженні історика була книга, видрукована у Белграді, яка містила матеріали з історії сербського села Требеси (у Герцеговині), мешканці якого переселились на південь України і заснували село Слов'яносербку. За допомогою відомого історика А. О. Скальковського у 1889 р. О. І. Маркевичу вдалось з'ясувати, що укладачем її був одесит, старший ад'ютант корпусу жандармів, І. С. Драгішевич-Нікшич, а видавцем — відомий сербський літератор П. Д. Тірол, який наприкінці 30-х рр. побував в Одесі, де, зокрема, за дорученням В. С. Караджича збирав відомості про вихідців з Сербії. Записку І. С. Драгішевича-Нікшича, яку надав А. О. Скальковський, О. І. Маркевич цілком опублікував у докладній передмові. З неї стає зрозуміло, що укладач продовжував збирати документи про життя требешан і після термінового від'їзду Тірола, який змушений був взяти з собою весь наявний тоді матеріал, а через свій переїзд з Сербії до Австрії, нашвидкоруч видав його у 1842 р. Книга і весь архів І. С. Драгішевича-Нікшича, який містив і копію збірки, потрапили до А. О. Скальковського (дружина його, у дівочтві Живкович, була родичкою Караджича і ця родина користувалася повагою у місцевих сербів), а уже від нього — до О. І. Маркевича. Задумавши здійснити археографічну публікацію, О. І. Маркевич вирішив не передруковувати видання Тірола, а опублікувати частину (34 з 135) з тих документів, що були зібрані після його появи. Тому упорядник навів подвійну нумерацію опублікованих документів — свою і ту, яку надав документам збирач [227].

По мірі зближення О. І. Маркевича з Товариством (1894 року його обрали до видавничого комітету, а 1899 р. — секретарем) він одержував все більший доступ до колекції писемних джерел, як зібраних у попередні роки, так і сучасних йому поповнень. Історика зацікавила низка документів, кілька з яких подарував відомий в Одесі бібліофіл М. І. Ленц — видану на Правобережній Україні купчу грамоту 1590 р. [247]; рукописну збірку початку XVIII ст., більша частина якої присвячена Смутному часу в Московській

державі [265]; рескрипт Павла І російському посланцеві у Туреччині (1801), презентований О. Л. Бертьє-Делагардом [231]; декілька придбаних Товариством актів 30-х рр. XVIII ст. стосовно подій, які відбувалися на території Слобідської України [266]; знайдений у зібранні договір Одеського будівельного комітету з домовласником Споріті (1817) [256]. Наслідком власних пошуків у архіві управління новоросійського і бессарабського губернатора стала публікація копії листа аббата Ніколя О. С. Грейгу з приводу продажу трактиру біля Севастополя (1819), знайдений у справах Рішельєвського лиця [236]. Зазначимо, що члени Товариства не дуже активно вели пошуки у цьому багатющому архіві. За ціле десятиліття можна назвати хіба що М. М. Родзевича, який написав статтю про спробу одержання землі у Криму одним з католицьких орденів і там умістив іменне повеління Олександра І до миколаївського губернатора Беклешова з цього приводу (24 лютого 1803 р.) [259].

Важливого значення надавав О. І. Маркевич публікації статейного списку російського дипломата В. Айтемирова (1692 — 1695), який перебував у Криму під час активізації дій Петрика (Іваненка), і тому джерело було дуже цінне з історії України. Про це джерело Товариство довідалось від свого дійсного члена архімандрита Троїце-Сергіївої лаври Леонтія. Влітку 1888 р. він запропонував опублікувати документ, який зберігався у лаврській бібліотеці і містив “цікаві відомості стосовно географії і етнографії Криму”. У Товаристві погодились і хотіли умістити статейний список ще у п’ятнадцятому томі. Та виявилось, що документ був неповний і вирішили звернутись, за пропозицією О. І. Маркевича, до почесного члена Товариства директора МГАМІС Ф. О. Бюлера. Справа затягнулась на цілий рік. Архімандрит навіть допоміг знайти джерело в згаданому архіві, з’ясувавши його інвентарний номер³⁹. Тим часом О. І. Маркевич підготував виступ на VIII Археологічному з’їзді в Москві (січень 1890 р.) з повідомленням про це джерело, потім опублікував на його основі джерелознавчу статтю в “Известиях” Таврійської ученої архівної комісії, де зазначив, що статейний список московського гонця В. Айтемирова “дає чимало указань, вельми цікавих для історії Росії, і ще більше для історії Криму”⁴⁰. Лише після цього історик вирішив опублікувати документ [222, 226]. У докладній передмові він зазначив, що на той час було відомо

три списки джерела — два в МГАМІС і один “лаврський”, який і було покладено в основу публікації. Оскільки останній виявився не повним, то його було доповнено по одному з московських, і окремо подані різночитання.

Крім едиційної археографії О. І. Маркевич займався і камеральним її напрямком. Першим досвідом О. І. Маркевича в царині камеральної археографії можна назвати опис матеріалів з історії Одеси з миколаївських архівів. Оглядом їх займався власне не він, а викладач миколаївської гімназії П. А. Іванов. На прохання О. І. Маркевича він мав зробити описання побачених матеріалів і витяги з деяких документів, які зберігались у Миколаївському портовому архіві. Проте П. А. Іванов, не маючи часу, лише розпочав справу, а завершення її доручив іншим особам. Врешті було так-сяк розписано п'ять справ з переліком 80 документів (один з них з шостої справи — кацелярії миколаївського військового губернатора). Також О. І. Маркевичу були надіслані витяги з кількох документів, які він умістив разом з описом. Щоправда історик нарікав на те, що з-за поспішності роботи не всі документи скопійовані ретельно. Але він доклав багато зусиль, щоб подати максимальну кількість витягів. Опубліковані були навіть ті матеріали, у точності скопювання яких упорядник сумнівався, оскільки вважав оприлюднення будь-яких матеріалів дуже актуальним — наближався ювілей Одеси, а віднайдені документи торкалися в основному середини 90-х рр. XVIII ст. [210] Незважаючи на намагання О. І. Маркевича надати публікації максимальної науковості — примітки щодо змісту, вказання на попереднє опублікування матеріалів тощо — вона залишає враження незавершеності.

Як і багато інших матеріалів, за посередництвом О. І. Маркевича потрапили до Товариства папери відомого археолога, почесного члена Товариства П. О. Бурачкова [240]. Переконавшись, що численні матеріали надто різноманітні для складення біографічного нарису вченого, О. І. Маркевич вирішив надрукувати їх докладний опис. Папери містились у трьох теках. У першій — дев'ять конвертів, матеріали в яких розподілив сам П. О. Бурачков. Найдетальніше описано восьмий — листи. Зокрема упорядник указав на 42 листи М. Н. Мурзакевича, важливі для вивчення історії Товариства (1863 — 1881). Зазначимо, що однією з причин, з-за яких О. І. Маркевич

не написав нарису — його “несвоечасність”. Отже, матеріали було залишено для майбутніх археографів і істориків для написання “об’єктивної” біографії, над якими не тяжів би чинник сучасності.

Варто зазначити, що О. І. Маркевич не тільки був найактивнішим тогочасним археографом у Товаристві, але він виконував ще певну організуючу роль, залучаючи до цієї діяльності інших науковців. Вище вже йшлося про співпрацю з П. А. Івановим. Професор протегував йому (на той час він переїхав до Одеси і працював в жіночій Маріїнській гімназії) і навіть намагався у 1893 р. допомогти стати йому університетським викладачем. У листі до відомого історика В. С. Іконікова він писав, що першу пробну лекцію перед професурою історико-філологічного факультету Новоросійського університету, про діяльність М. С. Мордвінова на півдні імперії, вони обрали виходячи з того, що П. А. Іванов працював з цим матеріалом у миколаївських архівах. Лекція виявилася невдалою і одну з причин неуспіху О. І. Маркевич бачив в тому, що претендент увібгав в лекцію “весь архівний матеріал, майже без обробки, не подавши ніяких загальних міркувань... Можливо, що друком може вийти поважна робота, але слухати її було неможливо”⁴¹.

Здобувши врешті посаду приват-доцента П. А. Іванов продовжив свої архівні пошуки. Після Миколаєва він вирішив обстежити деякі матеріали у Катеринославі. Там, в архіві губернського правління об’єктом його уваги стала справа про міграцію єврейського населення на південь України у 1775 — 1777 рр. Сім документів з величезної, на 345 аркушів, справи його зацікавили насамперед “як матеріали з історії колонізації Новоросійського краю” [215]. Характерним для П. А. Іванова було розміщувати джерела упереміш з коментарями, що деякою мірою нагадувало “Історію Нової Січі” А. О. Скальковського, а найбільше — його публікації 80-х — початку 90-х рр. в “Киевской старине” (в одній з них “Геродот Новоросійського краю” також торкався даної проблеми⁴²). Там само П. А. Іванов розшукав справу про спробу петербурзького купця Ф. Фабера одержати земельні угіддя у Катеринославському намісництві (1784 — 1787 рр.). Чотири документи з неї він опублікував [261]. Відзначивши, що один з них написано надзвичайно нерозбірливо і “вельми неправильною орфографією”, упорядник “забув” позначити нерозібрані або спірні місця та вказати, що виправив орфографію.

Працюючи ще у 1892 р. в московському відділенні архіву Головного штабу зі справами про діяльність Г. О. Потьомкіна на півдні імперії, П. А. Іванов наштотував на матеріали з історії Запорізької Січі. Ці папери, за його твердженням, були вивезені з кошової церкви у 1775 р. і “уявляють частину того досить значного січового архіву, з якого черпав свої дорогоцінні відомості автор Історії Нової Січі А. О. Скальковський”. Внаслідок цієї знахідки на сторінках “Записок” з’явилась низка документів з історії Запорізького козацтва (1734 — 1756 рр.) [235]. Упорядник по-особливому підійшов до розташування документів, зробивши не спільний коментар, а окремо, подокументно, з метою вказати на цінність інформації кожного з них. Поява цих матеріалів стала своєрідним доповненням не тільки до відомої праці А. О. Скальковського, а й публікацій О. О. Андрієвського.

Аполлон Олександрович Скальковський (1808 — 1898) був найстаршим у Товаристві як за віком, так і за часом вступу до нього. Проте його стаж роботи в науковій установі був вельми обмеженим. Ще з другої половини 40-х рр. він відійшов від Товариства внаслідок особистого конфлікту з М. Н. Мурзакевичем. Саме О. І. Маркевичу належала честь повернення відомого історика до співпраці з науковою установою, до якої його було прийнято ще на першому засіданні у далекому 1839 р. У розпорядженні А. О. Скальковського було велике зібрання історичних матеріалів, в тому числі і Січовий архів, документи з якого, як зазначалось, він активно публікував. На жаль у “Записках” вони так і не з’явилися. Проте там побачило світ багато інших матеріалів. Першим з’явився друком протокол аудієнції російського посла у кримського хана (на думку упорядника — у 70-х рр. XVIII ст.) Документ А. О. Скальковський знайшов у середині 50-х рр., перебуваючи у маєтку М. Новаковича — серба за походженням. Той подарував йому рукописну книгу, складену його батьком — капітаном новосербського корпусу у 50-ті рр. XVIII ст. Укладач заносив туди не лише копії сімейних документів, а й багато інших матеріалів. А. О. Скальковський порівнював книгу з “Записками” Мовчана чи Ханенка. Саме звідти він і взяв цей документ, “списаний з буквальною точністю”. У передмові до публікації історик навів перелік найважливіших, на його думку, матеріалів, що містились у книзі, згадавши також “малоросійські казки і віршовані сатири”. Варто зазначити, що у ці роки Товариство практикувало публікацію

передмови як у “Записках” — безпосередньо перед джерелом так і окремо у протоколах⁴³.

Після першої спроби А. О. Скальковський продовжив публікуватись у “Записках”, виступаючи виключно у ролі археографа. Далі були подарунки Товариству — лист відомого археолога Г. -К. -Е. Кюлера (1817) до невідомого адресата про ольвійські монети [217] та рукопис з описом війни 1812 р. Надруковано було лише перший документ (переклад з німецької В. Н. Юргевича). Потім з’явилась стаття публіцистичної спрямованості з історії Молдови початку XIX ст., у додатках до якої уміщено ґрунтовно підготовані документи (гадаємо, що це заслуга О. І. Маркевича). Низку матеріалів з історії діяльності російської агентури на Кавказі на початку XIX ст. [251-253] А. О. Скальковський відібрав серед документів, які йому було передано ще у 1854 р. після смерті його колишнього наставника по Віленському університету професора І. М. Лобойко⁴⁴. Товариство гідно оцінило активність уже далеко немолодого історика — у 1898р. його було обрано почесним членом.

О. І. Маркевич брав участь у підготовці до публікації і матеріалів О. О. Андрієвського, який співробітничав з Товариством ще з другої половини 80-х рр. Протягом 1891 р., тоді уже вчитель Київської першої гімназії, О. О. Андрієвський, через листування з’ясувавши потребу Товариства у запорізьких матеріалах, почав надіслання їх до Одеси. Наприкінці року накопичилося понад 200 документів [211, 213]. Публікацію, побудовану у формі опису архівних справ, було розділено на 25 частин і надруковано двома порціями. З кожної справи було вилучено по кілька документів. Спочатку упорядник наводив назву справи, затим давав їй характеристику (особливо про репрезентативність наявних документів щодо всієї справи), а потім наводив або “найцікавіші”, або найхарактерніші. Не забував археограф зазначити про той чи інший документ “списаний з точним дотриманням його орфографії”. Проте О. О. Андрієвський не завжди дотримувався свого правила — оцінку О. І. Маркевича було наведено вище.

Велику роль відіграв О. І. Маркевич і у залученні до участі у роботі Товариства Ф. Ф. Лашкова. Після заснування Таврійської вченої комісії (1887) його діяльність у Товаристві стала символічною. Лише різка зміна у службовій діяльності — вимушена відставка — і переїзд

до Одеси призвели до появи 1894 року у “Записках” аж чотирьох його публікацій — однієї на матеріалах згаданого губернського архіву [214], а решта — з “Кримських справ” МГАМІС [218-220], а наступного року — ще однієї (по матеріалах московського відділення архіву Головного штабу) [223]. Але мабуть психологічний стан дослідника позначився і на якості підготовки джерел до друку — всі вони з’явилися без належної археографічної підготовки. Щоправда, стислий зміст реферата про матеріали з МГАМІС, прочитаного у листопаді 1891 р. і надрукованого у протоколах, можна зарахувати за історичну передмову⁴⁵. На знак свого ставлення до Товариства Ф. Ф. Лашков подарував йому фірман турецького султана Мухаммеда III (1623), а також 80 різноманітних документів молдавською, російською і німецькою мовами кінця XVIII — початку XIX ст.⁴⁶.

Розмах археографічної діяльності згаданої вище комісії призвів до поступового втрачання Товариством Криму як об’єкта археографічних досліджень. Процес цей відбувався, на нашу думку, принаймні в цій царині, досить природно і між установами не було “китайського муру” чи ворожнечі. Складнішою була ситуація напередодні виникнення Херсонської вченої архівної комісії. Ініціював створення її у вересні 1897 р. Херсонський губернський статистичний комітет, при якому існував “Археологічний музей” — колекція старожитностей, зібрана В. І. Голікевичем. Оскільки у 1896 — 1897 рр. Товариство мало намір приєднати колекцію до свого зібрання, у Херсоні було вирішено передати музей до передбаченої комісії⁴⁷. Ймовірно саме тому виникло питання про злиття ще не існуючої комісії з Товариством. З цього питання попечитель Одеської учбової округи звернувся до херсонського губернатора І. М. Оболенського. Останній був прихильником відкриття комісії і відмовився від такої пропозиції, мотивуючи тим, що будь-яка з архівних комісій, зв’язана з Археологічним інститутом, а через нього з Академією наук, і має “певне коло діяльності, при чому їй даровані широкі повноваження у використанні казенних архівів, яких не мають інші археологічні товариства”. До того ж, вважав губернатор, було б незручно, щоб ця “учено-адміністративна установа” знаходилась поза межами губернського центру⁴⁸. Проте, відстоявши свою самостійність Херсонська вчена архівна комісія так і не зуміла розгорнути широкої діяльності, чим могла б зменшити територію,

підконтрольну Товариству до меж Одеського градоначальства. Тим паче, що у 1898 р. виникла Бессарабська вчена архівна комісія. З останньою були встановлені дружні зв'язки і було досягнуто домовленості про обмін виданнями⁴⁹.

Як певна компенсація за звуження кола діяльності була співпраця з Товариством кубанських дослідників, які тоді активно розпочали досліджувати історію Чорноморського козацького війська. Спочатку, з 1894 р., пожвавив листування з Одесою завідувач архівом Кубанського війська П. П. Короленко, автор монографії “Чорноморці” (Спб., 1874). Незважаючи на перший негативний досвід — не було опубліковано його статтю “Дніпровські козаки” (О. І. Маркевич указав на необізнаність автора в історіографії проблеми і “брак історичної критики тих матеріалів”, на основі яких її було написано) — П. П. Короленко надіслав свій нарис з історії міста Ачуєва, де у додатках розташував п'ять документів з цього архіву за 1790 р. [225]. Цього разу науковість статті визначав професор Г. І. Перетяткович, який дав позитивний відгук, що означало дозвіл на друк⁵⁰.

Ще у 1884 р. дійсним членом Товариства було обрано секретаря Кубанського статистичного комітету Є. Д. Феліцина, який мав доступ до архіву Кубанського війська. Він небезпідставно вважав, що початкова історія війська висвітлена недостатньо, оскільки “багато сирих матеріалів, стосовно цього предмету, залишаються недоторканими”. Тому він у 1895 р. надіслав до Товариства 97 документів з Кубанського військового архіву про участь чорноморців у російсько-турецькій війні 1787 — 1791 рр. Першу порцію (36 документів) було опубліковано у дев'ятнадцятому томі [228, 229], а другу готували для наступного. Тоді ж з'явилися друком три томи “Сборника исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска” (Катеринодар, 1896) І. І. Дмитренка. Виявилось, що більшість з надісланих до Одеси документів (81) містились у цьому виданні. Причому 28 з них раніше з'явилися у Є. Д. Феліцина, а у решті уже відпала потреба. Вісім з 16 невідомих І. І. Дмитренку документів уже були надруковані, тому стільки ж опублікували і у двадцятому томі. Одесити закидали І. І. Дмитренкові, що у його публікації документи розташовано не хронологічно, “без точних позначень і з друкарськими помилками, особливо у власних

іменах” [234]. Проте самі вони не наважились републікувати ті документи, які було “зіпсовано”. До того ж їм можна закинути, що “изъяснительное предисловие” упорядника було уміщено не перед публікацією, а серед протоколів, роз’єднавши у такий спосіб елементи археографічної публікації.

Осаул Кубанського козацького війська і член Кубанського статистичного комітету І. І. Дмитренко у своїх листах відзначав вагомий внесок Товариства у розробку “історії нашого війська, тобто запорожців і чорноморців”, просив надіслати йому відповідні видання і висловлював намір представляти документи “для огляду і відбору того, що може бути уміщено у виданнях товариства”⁵¹. Легко відстежити, що у Товаристві за підготовкою до друку і моніторингом щодо видання писемних джерел знову ж таки стояв О. І. Маркевич. У даному випадку це підтверджується його виступом на засіданні Товариства у березні 1897 р. з оглядом документів збірки І. І. Дмитренка⁵².

П. П. Короленко надіслав згодом ще два документи, які дотично торкались чорноморців. Перший — рапорт М. І. Гаджанова військовому старшині Ф. Я. Бурсаку від 10 серпня 1804 р. про спробу здійснення мандрівки на батьківщину — до Вірменії. Історик не випадково вирішив опублікувати саме цей документ, оскільки автор, “мандруючи по Грузії, Персії і Туреччині, де, будучи знайомий з історією держав, залишив нам цікаву записку про подоланий ним шлях, про який розповів у рапорті” [245]. Другий документ — копія протоколу засідання херсонських дворянських депутатських зборів, де було внесено до відповідної родовідної книги синів одного з організаторів чорноморського козацького війська С. Білого — надіслав історикові онук славетного козака разом з супровідним листом, який також було опубліковано [246].

Зробив свій внесок до археографічного доробку Товариства і В. Н. Юргевич, який спеціалізувався на перекладах іноземних джерел і час від часу публікував їх. Цього разу він переклав оригінальний лист настоятеля церкви у місті Алба-Юлія (Трансільванія) з донесенням до Риму про взяття генуезької Кафи турками у 1475 р. [216]. Документ було взято з серійного видання Румунської Академії наук “Documente privitoare la istoria Romanilor”. Упорядник зазначив, що републікований лист був невідомий італійським археографам, що

чергового разу свідчить про відстеження доробку іноземних колег. На превеликий жаль, з не відомих поки що причин, залишився неопублікованим договір про п'ятилітній союз 1412 р. королів угорського Сигизмунда та польського Ягайла (вступ до публікації мав підготувати все той же О. І. Маркевич)⁵³.

Шляхом В. Н. Юргевича пішли ще кілька знаних науковців. Так, відомий археолог, дослідник старожитностей Північного Причорномор'я, історії стародавнього Риму і Візантії, професор Київського університету Ю. А. Кулаковський, працюючи над твором “Аланы по сведениям классических и византийских писателей” (К., 1899), вирішив опублікувати “Аланське послання” єпископа Федора, який жив у XIII ст., проповідував на Кавказі у аланів (осетинів), побував у Криму, і зокрема у Херсонесі. Саме ця обставина була важливою для упорядника. Вперше джерело надрукував ще 1853 року у шостому томі серійного видання “Nova patrium bibliotheca” (Нова бібліотека отців церкви) А. Маї. Згодом воно побачило світ і в “Patrologiae cursus completus. Series graeca” (т. 140) Ж. -П. Міня (1865). Незважаючи на те, що джерело було використано в науковому обігу навіть одеськими дослідниками (П. К. Брун), Ю. А. Кулаковський вважав, що “не буде зайвим поява його російською мовою цілком, і це тим більше, що багато з його повідомлень мають лише вигляд натяків і уявляють свого рода загадку” [244]. З перекладом середньовічної латини йому допомогли упоратись І. В. Помяловський та С. Д. Пападимітріу, яким у передмові і було висловлено подяку.

А. В. Лонгінов здійснював досить різноманітні публікації, які територіально виходили за межі інтересів Товариства — дві грамоти Катерини II ясьському азі майору К. Філодору [238]; лист великого князя Костянтина Павловича часів Вітчизняної війни 1812 р. [239]. Всі публікації споряджено невеличкими післямовами. Важливого значення він надавав твору ченця Паїсія Самоковського “История словено-болгарская”. На думку відомого одеського славіста професора Новоросійського університету О. О. Кочубинського, він “не як історичний матеріал, а як пам'ятка історико-літературна, і, по своєму значенню в історичному розвитку ідеї національності серед наших сусідів болгар, політична, давно заслуговувала бути виданою”. Автор твору — простий афонський чернець, який написав

твір на македонському наріччі болгарської мови з домішками церковнослов'янської, сербської і російської мов. Хоча праця була явною некритичною компіляцією, на думку О. О. Кочубинського, який підготував післямову (по суті історичну і археографічну передмову), вона складена “з педагогічним тактом” і “зігріта гарячим почуттям патріотичним і, складена розумно, вперше провела перед народною свідомістю болгар минуле їх тривалого і небезславного життя” [209]. Рукопис, за яким здійснено видання, було переписано в Росії у 30-ті рр. XIX ст. Він належав одеському болгарині Н. С. Тошковичу, якій заповів передати його до Болгарії. Було вирішено подати текст в осучасненій транслітерації (“приноровлено”), титла розкриті, знято надрядкові знаки. Як зразок правопису оригіналу було відтворено післямову Паїсія в авторській транслітерації. Додамо, що О. О. Кочубинський ще одного разу відчув себе археографом, коли до некрологу відомого в Одесі протоієрея А.Г. Лебединцева додав лист великої княгині Олени Павлівни з подякою священникові за діяльність в севастопольській общині (1856) [264].

Решта археографів у Товаристві публікувала документи не тільки спорадично, як В. Н. Юргевич, але й випадково. Промовистими є слова А. Гурлянда у невеличкому вступі до своєї публікації: “Випадок наштовхнув мене на рукопис, в якому між іншими документами уміщено описання Одеси через кілька років після її заснування, зроблене генерал-інженером Сухтеленем”. На думку упорядника, документ мав бути чимось на кшталт доповідної записки чи звіту високого посадовця про службову подорож. Доводиться лише шкочувати, що оприлюднено було лише “найбільш цікаві витяги” з джерела [260].

Едиційний доробок інших науковців був такий. Викладач реального училища св. Павла А. О. Матвеев опублікував документ з історії Гетьманщини (1743) без будь-якого наукового оформлення [21]. Г. О. Тройницький повідомив текст промови протоієрея болгарської Преображенської церкви Н. Петрова, виголошеної 13 вересня 1849 р. з нагоди відкриття пам'ятника на честь Кагульської битви [257]. Це явно був матеріал з сімейного архіву, оскільки упорядник згадав про детальний опис церемонії відкриття пам'ятника, який склав його батько О. Г. Тройницький і опублікував свого часу у редакційній газеті “Одесский вестник”. Л. С. Мацевич — опис шляху від

Кишинева до Калуги, який здійснив священник А. Жумін у 1853 р., переїжджаючи на нове місце служби [255].

Складним був шлях на сторінки “Записок” ще одного матеріалу з сімейного архіву — листів графа Д. Є. Остен-Сакена до В. П. Кішкіної (1868 — 1871). Після смерті останньої (1896) у Миколаєві листи потрапили до журналу “Русское обозрение”. Та це видання у 1898 р. припинило своє існування. З редакції матеріали потрапили до священника М. Юркевича, а від нього, за сприяння дійсного члена Товариства М. Г. Попруженка, до редакційного портфелю “Записок” [258]. Це вже була друга публікація священника у Товаристві, оскільки вперше він відзначився за кілька років перед тим публікацією знайденого серед архівних матеріалів Архангело-Михайлівської церкви одеського жіночого монастиря документу про пожертви на існування цього храму у 1826 — 1835 рр. [249].

Отже, у 90-ті рр. XIX ст. Одеське товариство історії і старожитностей переживало період трансформації і зміни поколінь. Набуваючи все більше рис суто археологічної установи, поступаючись територією своїх наукових інтересів в галузі археографії іншим науковим установам, зокрема Таврійській вченій архівній комісії, воно все ж зберігало як один зі своїх напрямків наукової творчості археографічну діяльність. Найактивнішим археографом і організатором едиційної діяльності виступив в цей період О. І. Маркевич. Давно припинивши здійснювати цілеспрямовані археографічні експедиції Товариство зосередилось на зібранні писемних джерел кількома шляхами: копіювання матеріалів руками своїх членів, під час їх роботи в архівах над історичними творами; надання у розпорядження або подарунки джерел з сімейних архівів чи колекцій. До археографічної діяльності у даний період були причетні близько двох десятків осіб, які здійснили 59 публікацій. У порівнянні з попередніми десятиліттями питома вага обсягу археографічних публікацій у “Записках” помітно зменшилась. Тематично стало менше матеріалів з історії Криму, акцент, територіально, змістився на тодішні Херсонську і Бессарабську губернії, більше з’явилося публікацій, які безпосередньо не торкалися визначеного у статуті регіону. Методиці видання джерел стали приділяти більше уваги, що позначилось на якіснішому науково-довідковому апараті публікацій. Хоча, водночас, траплялись і неякісно підготовлені до друку матеріали. У науковому

обігу почали використовувати термін “археографія” не в архаїчному — як опис старожитностей, а у наближеному до сучасного розумінні — у зв’язку з комплексом проблем щодо публікації джерел.

§ 3. ДВА ОСТАННІХ ДЕСЯТИЛІТТЯ В ІСТОРІЇ ТОВАРИСТВА: МІНІМІЗАЦІЯ АРХЕОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Перше десятиліття нового століття пройшло у Товаристві під впливом імпульсу, здобутого на початку 90-х рр. XIX ст. Характерним для цих років є оцінка діяльності Товариства, дана Е. Р. фон-Штерном стосовно 1901 — 1902 звітного року: “Загалом життя у минулому році йшло правильно: ми не маємо підстав пишатися зробленим і досягненим, але не маємо приводу журитися”⁵⁴. Проте безхмарне становище тривало недовго — лихо народжувалось не всередині, а поза Товариством. Уже у 1905 р. довелось публічно керівництву наукової установи скаржитись на те, що через часті страйки не вдалось вчасно видати двадцять шостий том “Записок”⁵⁵. Через три роки, коли хвиля революції ущухла, секретар О. А. Павловський, оглядаючи весь шлях Товариства, констатував традиційні пріоритети його розвитку: “Поставивши собі завданням вивчення минулого Південної Росії, імператорське Одеське товариство історії і старожитностей всі 69 років свого існування з більшою чи меншою енергією дбало про ці завдання, влаштувавши і постійно розширюючи музей, бібліотеку і архів, які зберігають пам’ятки минулого, документи, акти і дослідження в галузі археології й історії”⁵⁶. Друге десятиліття XX ст. розпочалось у Товаристві від’їздом Е. Р. фон-Штерна, що певною мірою розбалансувало управління науковою установою. Безпосередня руйнація наукової установи була започаткована Світовою війною і завершена подіями 1917 — 1920 рр. — існування Товариства штучно було обірване. Незважаючи на це, воно встигло зробити вагомий внесок в історичну науку.

Лідерство археологів все більше позначалось на основних напрямках досліджень Товариства, де вивчення речових джерел поступово ставало домінантним. Так, згідно зі щорічними звітами, на засіданнях у 1901 — 1912 рр. було представлено 146 рефератів і повідомлень. З них 99 можна віднести до царини археології

(включаючи сюди епіграфічні, нумізматичні та інші дослідження, звіти про пам'яткоохоронну діяльність тощо), а 39 — до власне історичних праць (написаних на основі писемних джерел). Все це позначилось на обсязі і кількості археографічних публікацій у “Записках”. Щоправда, історичні джерела, які готувались для друку, часто-густо не представлялись у вигляді рефератів і тому кількість публікацій значно перевищує наведене вище число рефератів.

Отже, чітко простежується тенденція до перетворення загальноісторичного товариства на спеціалізоване — археологічне. Але і в тому, зменшеному у порівнянні з попередніми десятиліттями, секторі власне історичних праць археографічний доробок був помітним. Це можна простежити, аналізуючи структуру “Записок”. За два останніх десятиліття вийшло друком одинадцять томів — з двадцять третього по тридцять третій (1901 — 1919). Неодмінно, 10 разів (тридцятий том, присвячений Е. Р. фон-Штерну, не був структурований) вони розпочинались розділом — “Дослідження”, дев'ять разів наявні “Протоколи”, вісім — “Матеріали”, “Суміш” — п'ять, “Некрологи” — чотири і один раз — “Додатки”. Таким чином, структура “Записок”, відбиваючи основні підходи щодо втілення наукового доробку Товариства, показує те вагоме місце, яке посідала в ньому публікація матеріалів. Проте структура “Записок” лише приблизно відзеркалює археографічний доробок Товариства. Адже у розділі “Матеріали” містились не лише публікації писемних джерел. У восьми томах, де наявний цей розділ серед 26 “матеріалів” археографічними можна визнати лише 19. Разом з тим публікації історичних джерел здійснювались і в інших розділах, що кількоразово збільшує їх кількість (понад 60).

Варто зазначити, що межа XIX — XX ст. стала часом, коли відбулося зформування археографії як спеціальної історичної дисципліни. Адже у попередні десятиліття термін “археографія” часто вживався в архаїчному, притаманному для першої половини XIX ст. розумінні (як опис будь-яких старожитностей)⁵⁷. Не можна не погодитись з думкою відомого російського науковця С. В. Чиркова, що саме “галузь науки, що вводила матеріали писемності у сферу вивчення, йменувалась в цей час (на початку XX ст. — В. X) археографією”, а “під археографічною діяльністю розумілась робота по збиранню, опису і виданню пам'яток писемності”⁵⁸.

На початку минулого століття (як і наприкінці позаминулого) найактивнішим археографом у Товаристві залишався секретар О.І.Маркевич. Як і раніше, його публікації відрізнялись особливою різноманітністю — наслідок нецілеспрямованого пошуку джерел. Єдине, що якоюсь мірою їх об'єднує — персоналізація. Так, у квітні 1900 р. Товариство провело засідання, присвячене століттю смерті О. В. Суворова. На ньому з доповіддю “Про діяльність Суворова в Новоросійському краї” виступив О. І. Маркевич, який представив там низку матеріалів, в т. ч. і оригіналів, щодо біографії видатного полководця. Після доповіді історик подарував документи науковій установі, яка вирішила їх опублікувати у додатку до протоколів.

У докладній передмові упорядник вказав, що більшу частину його “суворовських” матеріалів (копії листів до різних осіб) він придбав за кілька років перед цим укупі з іншими паперами. Вивчення листів показало, що значна їх кількість була відома і опублікована М. Н. Мурзакевичем в “Одесском вестнике” (1836) і восьмому томі “Записок” Товариства (1868) та П. І. Бартечевим у двадцять четвертому томі “Архива Воронцова” (с. 69-76, 316-317). О. І. Маркевич передбачив, що володів тими самими копіями листів, що їх зробив М. Н. Мурзакович у зібранні М. С. Воронцова, до якого вони потрапили від І. О. Куриса — сподвижника Суворова. Крім цих матеріалів у розпорядженні О. І. Маркевича були й інші поодинокі документи з власної колекції та зібрання рукописів Товариства. Із всього загалу він відібрав і вирішив опублікувати: листи до статс-секретаря Катерини II П. І. Турчанинова (опубліковані 1836 р., але “Одесский вестник” на той час став раритетом, про що свідчить відсутність згадки про них у творах тодішнього найвідомішого біографа Суворова О. Ф. Петрушевського); оригінали чотирьох неопублікованих листів (“вони далеко не додають нічого до слави Суворова”, але про такі особистості “цікаво знати найдрібніші подробиці”); два документи із зібрання Товариства (“зміст їх не має особливого інтересу, але вони все ж можуть бути цікавими у разі подальшої спеціальної роботи над біографією Суворова”); брульйон листа О. В. Суворова предводителю вандейців Шарету (1796); твір О. В. Суворова “Вахт-парад” (“хоча і опублікований у Петрушевського, але є невеличка різниця, а головне Петрушевський надрукував цей твір не в тій системі, як він був написаний, і яку тому слід відновити”) [273]. Опубліковані джерела

споряджено як примітками текстуальними, так і щодо змісту, що є ознаками якісно підготовленої публікації.

Улітку 1902 р. один із студентів Новоросійського університету показав О. І. Маркевичу рукопис, який був перекладом на російську твору австрійського імператора Священної Римської імперії Йосифа II (1765 — 1790) “Про засади, яким державний службовець у вчинках своїх має слідувати” і просив надати про нього інформацію. Не будучи спеціалістом у проблемі, історик звернувся до професора місцевого університету В. М. Мочульського, а потім до історика В. О. Більбасова — знавця тої доби. Останній мав спілкування з німецькими колегами, які одноставно повідомили — такий твір імператора невідомий. О. І. Маркевич вирішив опублікувати опус, який, на його думку, мав історичний інтерес навіть у разі підлогу. Оскільки час здійснення перекладу визначити було важко, а використаний папір давав підстави говорити про кінець XVIII — 20-ті рр. XIX ст., упорядник збіркі навіть орфографію оригіналу (перекладу) під час друку [302]. Але уже через кілька місяців все з’ясувалося остаточно. В. О. Більбасов дізнався, що відразу після смерті Йосифа II була видана збірка його листів і разом з ними — згаданий твір. Невдовзі було доведено їх фальшивість. Проте збірку було перевидано ще раз у Лейпцигу у 1846 р. На думку О. І. Маркевича, переклад було зроблено невдовзі після виходу першого видання, коли в Росії ще не було відомо про підложність опублікованих матеріалів⁵⁹.

Серед матеріалів стосовно XVIII ст. відзначимо лише публікацію “відкритого листа” на землю в Очаківській області І. Скосаревському (1792) [270]. Решта ж матеріалів торкалась наступного століття. У 1901 р. херсонський поміщик Є. Є. Швахгейм передав О. І. Маркевичу щоденник свого дяді — Г. І. Соколова, одного з перших членів Товариства, і дозволив “друкувати витяги з нього, які мають громадський інтерес”. Упорядник зробив докладну передмову, в якій дав джерелознавчу оцінку щоденника (вівся у 1838 та 1843 — 1844 рр.). З одного боку він відзначав, що цінність щоденника не особливо значна, зважаючи на дещо поверховий опис подій, які відбувалися навколо автора. З другого — “для знайомства з громадським життям Одеси, Єлисаветграда і взагалі Херсонщини в той час щоденник Соколова значення не позбавлений; навіть найдрібніші і малоцікаві подробиці, на перший погляд, добре змальовують життя поміщика

середньої руки того часу”. Саме ця обставина була вирішальною для публікації джерела. Щоправда упорядник з самого початку зазначив, що публікуватиме витяги. Найбільші вилучення стосувались місць, де автор переказував зміст прочитаних газет. З відстані сьогодення не можна не зазначити, що це була похибка, оскільки в цих фрагментах можна віднайти важливі елементи світогляду і ментальності автора.

Єдиним випадком, коли О. І. Маркевич оприлюднив наслідки своїх архівних пошуків, була публікація трьох документів з архіву скасованого управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Після смерті відомого історика А. О. Скальковського О. І. Маркевич присвятив йому некролог, який став водночас і першою ґрунтовною розвідкою творчої спадщини “Геродота Новоросійського края”⁶⁰. Хоча багато в чому О. І. Маркевич спирався на особисті враження, оскільки був близько знайомий з істориком, він намагався об’єктивно підійти до висвітлення його наукового доробку. Задля цього він і розшукував документи у згаданому архіві і, врешті, три них опублікував [272]. Вони висвітлювали внесок А. О. Скальковського у заснування Історичного архіву в Одесі. Цією публікацією О. І. Маркевич заклав підвалини вивчення історії архівної справи на півдні України.

Особливістю публікаторської діяльності О. І. Маркевича у ці роки була публікація літературних творів. У статті, присвяченій графові І. П. Кутайсову, він навів віршовану сатиру, яка розповідала про втечу його у 1801 р. з поля битви під час наполеонівських воєн. Цей твір зберігався у паперах колишнього чернігівського губернатора О. П. Бутовича і був переданий історикові одним із спадкоємців. Упорядник, зазначаючи, що сатиру написала невдовзі після подій особа, яка знала деталі цієї справи, що папір і почерк відносяться до початку XIX ст., все ж не зберіг правопис, оскільки вважав його вкрай зіпсованим [274]. Із того ж зібрання було опубліковано таке саме джерело, але присвячене графові С. М. Каменському, який так само залишив російське військо, але уже у 1812 р. [294]. Віршоване послання до нього невідомого автора О. І. Маркевич оцінив невисоко з точки зору поезії, але як історичне джерело воно мало цінність — відображало настрої суспільства на прихід армії Наполеона. Упорядник визначив, що твір було написано між 1816 та 1835 рр., і також виправив правопис. Відсутність приміток він пояснив тим,

що у джерелі згадуються загальновідомі особи.

Ще один вірш О. І. Маркевич взяв для публікації із зібрання Товариства. У середині 90-х рр. XIX ст. до нього потрапили передані родичами відомого археолога, почесного члена Товариства П. О. Бурачкова папери. Історик зробив їм докладний опис і передав до рукописного зібрання наукової установи⁶¹. Вже тоді він відзначив “археологічну оду” (сатиру), присвячену В. Г. Тізенгаузену, в якій було змальовано археологічні розкопки і постаті кількох відомих науковців. Авторство О. І. Маркевич визнавав за дотепником археологом О. Є. Люценко, а час написання — 1870 роком. Згодом він повернувся до цього зібрання і відібрав цю віршовану сатиру для друку [287].

Внесок О. І. Маркевича у публікацію історичних джерел не обмежувався лише його власним доробком. Як секретар Товариства він мав можливість залучати до діяльності у науковій установі інших дослідників або готувати до друку передані у її розпорядження матеріали. Уже згадувалось про його співпрацю з В. О. Більбасовим і В. Н. Мочульським. Перший з них внаслідок співпраці зближився з Товариством і навіть опублікував у “Записках” представлений імператорові у 1816 р. документ з приводу заснування системи порто-франко в Одесі й Феодосії [299], та представлену у Державній Раді у 1828 р. відомими російськими діячами К. Куракінім, Г. Строгановим та М. Сперанським доповідь “Про права малоросійських козаків на землі, якими вони володіють” [298], а другий відзначився публікацією татарських усних джерел, які було взято з рукописного зібрання Товариства, до якого вони потрапили ще у середині XIX ст. від Є. П. Шевельова [293].

Дружні стосунки, як уже згадувалось, пов’язували О. І. Маркевича з П. А. Івановим. На початку XX ст. останній захопився історією козацтва, зокрема Чорноморського. Здійснивши експедицію по місцинах, де мешкали нащадки козаків, П. А. Іванов ознайомився з трьома документами, які належали одному з таких спадкоємців і опублікував їх у додатку до однієї зі статей [290]. У 1901 р. Товариство клопоталось про дозвіл йому працювати в архіві Головного штабу⁶². Проте доповідь П. А. Іванова, прочитана у засіданні у березні наступного року — “До історії запорозьких козаків після знищення Січі”, побудована на матеріалах згаданого архіву, так і не знайшла

свого втілення на сторінках “Записок”, незважаючи на його спеціальне звернення і схвальне рішення Товариства⁶³. Що за цим стоїть — чиясь недбалість, невідповідність наукового рівня вимогам наукової установи чи розходження автора з загальноприйнятою точкою зору на події — сказати поки що важко. Наприклад, неуспішна доля двох доповідей професора Новоросійського університету І. А. Линниченка — “Грамоти галицького князя Лева” та “Інструкція Фрідріха великого племінникові при його відправленні до Росії”⁶⁴ — можна хоча б пояснити тим, що їх теми не торкались визначеного статуту предмета занять Товариства (хоча воно часто робило виключення).

Безсумнівно саме О. І. Маркевичу довелось готувати до друку надісланий із Севастополя моряком П. І. Белавенцем план Тіфліса 1785 р., який дістався йому від прадіда О. С. Піщевича. Сам план було надруковано у спеціальному вкладні і окремо — пояснення до нього [288]. Гадаємо, що з його подачі і за допомогою перекладача П. Г. Мавруді було підготовлено указ турецького султана Селіма III (1789 — 1807) із рукописного зібрання Товариства [281]. Також можна передбачити, що завдяки особистим зв’язкам товариша голови Воронежської ученої архівної комісії Л. М. Савьолова з О. І. Маркевичем (27 вересня 1902 р. одесита було обрано дійсним членом Воронежської ВАК) у двадцять четвертому томі (1903) з’явилися три публікації російського дослідника. Познакомитись вони могли через кримського краєзнавця А. І. Маркевича, у якого з обома були теплі стосунки — в одному з листів до Одеси він мріяв, що “трійця” збереться в Криму навесні 1903 р.⁶⁵ Спеціаліст з генеалогії, Л. М. Савьолов, займаючись вивченням історії своїх предків, опублікував у “Записках” три джерела з МГАМІС, які торкались московсько-кримських дипломатичних відносин у першій половині XVII ст. [279] та Київського Межигірського монастиря (середина XVII ст.) [280], а також витяг з розлогого листа своїх родичів, мабуть з особистою колекції, з описом Одеси і Миколаєва у 1853 р. [286]. Після 1903 р. зв’язки Л. М. Савьолова з Товариством перервалися.

Після передчасної смерті О. І. Маркевича його місце певною мірою зайняв М. Г. Попруженко. Михайло Георгійович Попруженко (1866 — 1943) — випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету, в якому його було залишено для підготовки до професорського звання. З 1891 р. він уже приват-

доцент, у 1908 р. — екстраординарний, а у 1909 р. — ординарний професор цього університету по кафедрі слов'янської філології. Читав низку слов'янознавчих курсів. Кілька разів бував у відрядженнях за кордоном, в основному у південнослов'янських землях, де працював над вивченням архівного матеріалу⁶⁶. З 1896 р. — завідувач Одеською публічною бібліотекою. Дійсний член Товариства з 1889 р., М. Г. Попруженко у 1909 — 1919 рр. обіймав посаду секретаря. У 1914 р. він видав докладний нарис 75-літньої історії Товариства та загальновідомий покажчик статей у тридцяти томах “Записок”. У 1918 р. М. Г. Попруженко вийшов на пенсію, наступного року через внутрішні ускладнення у Товаристві залишив секретарство, а ще через рік був змушений емігрувати до Болгарії, де ще багато років викладав у Софійському університеті⁶⁷.

Основним об'єктом історичної евристики для М. Г. Попруженко був архів управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Основні проблеми, на яких він зосередився — історія південнослов'янських колоністів та археологічних досліджень на півдні України. По першій проблемі він спочатку опублікував 18 документів стосовно переселення сербів (а в одному випадку — і чорногорців) до Російської імперії. Для історика було важливо, що ці документи “між іншим містять в собі цікаві відомості стосовно поглядів російського уряду взагалі на справу влаштування в Росії різноманітних іноземних поселень” [278]. Упорядник зберіг орфографію документів, хоча і вніс деякі зміни у розділові знаки, дав якісне, як на той час, їх археографічне оформлення. Займаючись роками цією проблемою М. Г. Попруженко дійшов висновку, “що для написання історії слов'янських колоній в Росії ще не настав час; поки що треба прагнути до того, щоб по можливості більша кількість матеріалів ставала доступною для вивчення, щоб все, що стосується цього питання із архівних справ виходило на світ і робилось доступним для дослідників” [313]. Саме виходячи з цього, археограф опублікував 13 документів про болгарських і хорватських переселенців. Для публікації було залучено документи не лише з архіву управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, а й з архіву Одеського болгарського настоятельства. Сприяв історикові М. Х. Палаузов, який очолював цю установу — адже М. Г. Попруженко користувався повагою болгар (згадаймо яку

роль потім відіграла ця обставина у його долі).

Проблема вивчення археологічних досліджень, які передували заснуванню Товариства, ще у другій половині XIX ст. цікавила кількох дослідників — П. К. Бруна, В. Н. Юргевича та ін. Внесок М. Г. Попруженка у розробку цієї теми виявився у двох публікаціях. Спочатку він опублікував чотири документи, які висвітлювали діяльність П. Дюбрюкса по вивченню старожитностей Північного Причорномор'я (1817 — 1820) [285], а потім — п'ять документів про знахідку старожитностей на о. Тендрі у 1824 р. та їх долю. В останній публікації він зазначив, що “археологічні багатства Південної Росії стали виявлятися дуже рано, але історія здійснення в її різних місцях розшуків і зроблених відкриттів вивчена ще далеко не детально” [309].

Небайдужість М. Г. Попруженка до тих установ, в яких він працював відбилася у появі ще низки документів. Зокрема у статті, присвяченій історії найстарішої в Україні Одеської публічної бібліотеки, він “вмонтував” три документи з архіву управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора [316]. Як і О. І. Маркевич, новий секретар звертав увагу на рукописне зібрання Товариства. Зокрема він дав опис 13 листів Ю. І. Крашевського до А. О. Скальковського за 1843 — 1845 рр., які були передані Товариству істориком І. А. Міодушевським — автором праць з історії польської громади в Одесі, до якого вони потрапили від члена Державної Думи В. Жуковського [326]. Зазначивши, що три з них було опубліковано, М. Г. Попруженко вирішив решту не друкувати, а лише дав огляд, надаючи іншим дослідникам можливість використати їх у повній мірі.

Однією з форм археографічної діяльності М. Г. Попруженка були републікації. Так, у 1912 р., на честь століття приєднання Бессарабії до імперії, було перевидано статтю А. Г. Лебедінцева “Ханская Украина” з “Херсонских епархиальных ведомостей” (1860), яка мала важливі додатки, відібрані автором свого часу з архіву Херсонської духовної консисторії, які за обсягом перевищували текст самої статті [324]. На засіданні Товариства статтю було визнано “цінним історичним матеріалом” і підкреслено, що матеріали, “які при ній опубліковані, мають вельми важливе значення для вивчення історії Бессарабії”⁶⁸. У такий спосіб на сторінки “Записок” перекочував

з петербурзького альманаху “Лицей” (видавався на початку XIX ст.) вірш невідомого автора про Одесу [319], а з журналу “Вестник Европы” (1818) — промова О. Ф. Ланжерона під час відкриття Рішельєвського лицю [329].

Зазначимо, що М. Г. Попруженко реалізовував у Товаристві не всі свої археографічні проекти. Так, у жовтні 1912 р. він виступив на засіданні з повідомленням про щоденник відомого ученого О. М. Бодянського (1808 — 1877), оригінал якого був у його розпорядженні, і висловив намір опублікувати джерело⁶⁹. Публікацію було здійснено наступного року в “Историческом вестнике” (№8).

В цілому ж, незважаючи на активну археографічну діяльність М. Г. Попруженкові не вдалось заступити О. І. Маркевича і особливо — щодо організації і консолідації археографів у Товаристві. Тому публікації джерел ставали дедалі стихійними, виникали спорадично. Про це свідчить те, що жодна особа не виявила себе археографом у цей час на сторінках “Записок” понад чотири рази. Професор Новоросійського університету А. В. Флоровський, який активно підключився до діяльності у Товаристві з 1912 р. (саме того року він видав в Одесі “Собрание высочайших грамот и указов в архиве управления Новороссийского и Бессарабского генерал-губернаторского архива”), серед тексту кількох статей з історії законодавчої комісії 1767 р., Вітчизняної війни 1812 р. (і у додатках до них) опублікував декілька документів стосовно України, взятих з архіву Державної Ради і архіву управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора [323, 325].

Єдиною справжньою археографічною публікацією А. В. Флоровського стала публікація двох документів з архіву М. М. Кир'якова, які надіслав з Білорусії онук одного з засновників Товариства. Сімейні папери знаходились у повному забутті до 1914 р. у родовому маєтку Кир'якових у с. Ковалівці Херсонської губернії, який належав онуці — баронесі Торнау — доки вона не передала їх молодшому братові. Той відразу вивчив зміст матеріалів і розпочав шукати видання, де їх можна було опублікувати. Другою установою, до якої він відправив матеріали, після журналу “Русская старина”, було Товариство⁷⁰. Підготовкою їх до публікації і зайнявся тодішній бібліотекар Товариства (з лютого 1914 р.) А. В. Флоровський. У докладній передмові упорядник дав загальну

характеристику рукописного зібрання Кир'якових і першим двом надісланим документам — рапорту П. О. Текелія про знищення Запорізької Січі та рапорту М. С. Воронцова Миколі I з оглядом розвитку Новоросійського краю і Бессарабської області з 1823 до 1838 р. [327]. Ймовірно, події Світової війни перешкодили розгорнути це надзвичайно важливе співробітництво — адже М. М. Кир'яков-молодший висловлював щире бажання надсилати матеріали з історії Південної України, зокрема рукописи невиданих праць свого діда.

Тільки троє (включаючи Л. М. Савьолова) тричі публікували джерела. Одеський старожил і колишній викладач Рішельєвського ліцею М. І. Ленц у додатках та серед тексту своїх статей, присвячених розвитку освіти і подіям часів Кримської війни в Одесі, опублікував низку документів, знайдених в архіві Одеської учбової округи [291, 295, 303]. О. О. Кочубинський відзначав, що цьому сприяла попередня робота М. І. Ленца чиновником канцелярії попечителя округи, внаслідок чого зміст архіву був йому досить відомий⁷¹. У такий самий спосіб оприлюднював джерела і протоієрей В. М. Никифоров, який займався вивченням історії населених пунктів і церков у межах північних повітів тодішньої Херсонської губернії (сьогоднішня Кіровоградщина) у другій половині XVIII ст. Переважну більшість з сорока опублікованих “для переконливості оповідання” документів було знайдено в архівах Херсонської і Катеринославської духовних консисторій [296, 297, 308].

Двічі (як і згаданий вище В. О. Більбасов) відзначились як археографи археолог О. Л. Бертъе-Делагард і краєзнавець М. Лернер. Віце-президент, як щирий патріот Криму, де провів більшу частину життя, присвятив докладну статтю Георгієвському Балаклавському монастирю, до якої долучив розлогі додатки, що складались у переважній більшості з опублікованих матеріалів. Серед них він умістив кілька документів, знайдених в МГАМІС та архіві Синоду. Це не була археографічна публікація, адже основною метою автора було не оприлюднення відшуканих джерел, а зняття за їх допомогою міфологічних нашарувань, що виникли навколо однієї з найвизначніших пам'яток культури Криму [312]. Надзвичайно якісну публікацію здійснив О. Л. Бертъе-Делагард разом з перекладачем М. М. Піменовим. Вони підготували до друку

складений у першій половині XVII ст. “Опис Чорного моря і Татарії” домініканського ченця Е. Дортеллі д’Асколлі. На думку археографа, за обсягом відомостей і достовірністю стосовно Криму це джерело не поступалось загальновідомим творам М. Броневського та Г. Л. де Боплана. Крім докладної передмови, яка містила характеристику попередніх видань, публікація рясно споряджена примітками [282].

М. Лернер присвятив свої дослідження історії періодичної преси в Одесі. Він використовував в основному матеріали з архівів канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора та одеського градоначальника. Внаслідок цього на сторінках однієї з його статей з’явилась дюжина документів звідти [271], і один документ було опубліковано окремо (1819 — 1823) [275].

По одному разу долучились до найвищої форми актуалізації історичних джерел, крім згаданих вище, ще 12 осіб: викладач Новоросійського університету Б. А. Вахевич — фрагмент з “Кроніки Великого князівства Литовського” [277]; професор Петербурзького університету М. І. Веселовський — витяги з двох справ МГАМІС про дипломатичні стосунки Московської держави з Кримським ханством у другій половині XVII ст. [322]; літератор Л. М. Де-Рібас — лист свого предка Ф. М. Де-Рібаса з родинних паперів Потоцьких (1800) [284]; цензор А. Є. Єгоров — документи з архіву Одеського цензурного комітету про Одесу часів Кримської війни [315]; історик Ф. Ковалевський — витяги з документів (серед тексту статті) архіву Головного штабу про бойові дії біля острова Березань під час російсько-турецької війни 1787 — 1791 рр. [306]; інспектор Ізмаїльського міського училища П. Т. Коломойцев — матеріали з того ж архіву з історії м. Ізмаїла у 1812 — 1813 рр. (у додатках) [301]; відомий петербурзький археолог академік В. В. Латішев — матеріали з історії м. Маріуполя 80-х рр. XVIII ст., пов’язані з діяльністю єпископа Никифора Феотокі (знайдені влітку 1914р. в родинних паперах священника села Каракоби) [328]; сенатор А. В. Лонгінов навів 14 документів з особистих паперів у біографічному нарисі псковського губернатора П. І. Шаховського (1797 — 1812) [321]; колишній викладач в одеських середніх навчальних закладах Л. С. Мацеевич — матеріали з власної колекції про архієпископа кишинівського Іоанна Сулиму (кінець XVIII — початок XIX ст.) [289]; Л. М. Меликсет-Беков — документи з рукописного зібрання

Товариства про вірменських переселенців у Новоросію у другій половині XVIII ст. (у додатках) [318]; священник С. В. Петровський — матеріали до біографії архієпископа херсонського і таврійського Інокентія (Борисова) за 1836 — 1855 рр. [276]; ієромонах Севастіан (Веста) — матеріали до біографії священника Дмитрія Сулими кінця XVIII — початку XIX ст. (з колекції Л. С. Мацеевича та архіву Київської духовної консисторії) [307]; професори Новоросійського університету Е. Р. фон-Штерн — переклад щоденникових записів одного зі своїх родичів з театру воєнних дій під час російсько-турецької війни 1828 — 1829 рр. (з сімейних паперів) [305] та Є. М. Щепкін — перелік 58 знайдених у копенгагенських і віденських архівах документів (у додатку до статті) [268].

Найпомітнішою з перелічених є, безумовно, публікація Б. А. Вахевича. Борис Андрійович Вахевич (1875 — 1906) був вихованцем історико-філологічного факультету Новоросійського університету, учнем І. А. Линниченка. Наприкінці 1899 р. йому було надано можливість готуватись до професорського звання. І. А. Линниченко, який належав до київської школи В. Б. Антоновича, керував своїм підопічним у цьому ж ключі. Протягом двох років Б. А. Вахевич послідовно вивчав літописання — спочатку найдавніше, а потім і західноруське, ґрунтовно студював науковий доробок істориків названої школи у цій царині. У відгуку на заключний звіт пошукувача І. А. Линниченко зазначив, що Б. А. Вахевич “мав здобути багатий запас фактичних відомостей, засвоїти прийоми розробки окремих питань і орієнтуватись у загальних напрямках російської історіографії XIX ст.”, що йому, власне, і вдалося, а надрукована “робота Західноруський літопис свідчить про здібності його і до копітких занять джерелами”. Отже, учень В. Б. Антоновича цілеспрямовано готував в Одесі фахівця в галузі джерелознавства й історіографії — представника нової генерації київської школи. Проте доля розпорядилась інакше. Пропрацювавши на посаді приват-доцента всього понад рік (1905-1906) Б. А. Вахевич помер⁷².

Зацікавлення І. А. Линниченка і Б. А. Вахевича західноруським літописанням не було випадковим. На початку XX ст. петербурзька Археографічна комісія готувала до друку чеговий, сімнадцятий, том серійного видання “*Полное собрание русских летописей*”, який був присвячений цим літописам. І. А. Линниченко було

відомо про наявність одного зі списків у Румянцевському і Пушкінському музеї у Москві (тепер — Відділ рукописів Російської державної бібліотеки). На його прохання список було скопійовано і надіслано до Одеси, де його підготовкою до друку і займався Б. А. Вахевич. Упорядник намагався видати джерело на високому рівні, корелюючи його з іншими відомими йому списками — Красинського, Уварівським, Супрасальським, Биховця. У передмові він висловив припущення, підтримане й іншими науковцями, що протограф його з'явився у Вільно у 60-ті рр. XVI ст. Після виходу двадцять четвертого тому “Записок” список потрапив до наукового обігу під назвою “Румянцевського”. Події в ньому було доведено до 1567 р. А написаний почерком кінця XVII ст. у Росії, оскільки переписувач, не знаючи досконало мови джерела, робив характерні помилки. Загалом Румянцевський список належить до найбідніших по насиченості інформацією, але в ньому наявні такі фрагменти, яких немає в жодному іншому зі списків.

В археографічній передмові Б. А. Вахевич чітко зазначив принципи передачі тексту: “друкується, як він є, російськими літерами, титла розкриті, розставлено за змістом розділові знаки; виправлені ті помилки, котрі утруднюють читання тексту; всі ці зміни вказані у примітках. Що стосується вставок, то введені місця або опущені з вини переписувача або відсутні внаслідок втрати аркушів; крім того, з інших списків зроблено і такі вставки, які необхідні для розуміння нашого тексту”. Доповнення і поправки робились зі згаданих чотирьох списків, причому цінність їх упорядник визначив відповідно до ранжиру списків, наведеного вище. Залишається лише дивуватись видавничому комітету Товариства, який умістив таку класичну археографічну публікацію у розділі “Дослідження”.

У подальшому фахівці досить суперечливо оцінили рівень підготовки списку до друку. Дослідник західноруського літописання Т. Сушицький високо оцінював джерелознавчу передмову Б. А. Вахевича⁷³. Через понад півстоліття відомий білоруський дослідник у цій галузі М. М. Улащик закликав не перебільшувати рівень одеського видання⁷⁴. Адже обидва джерелознавці вказували на такі вади науково-довідкового апарату Румянцевського списку, як невірне вказання легенди (не зазначено, що зберігався у зібранні Т. Ф. Большакова); формат аркушів збірки подано неточно; наявність

низки пропусків; зміна заголовку джерела (в оригіналі починається “За кройники...”, а у публікації — “З кроніки...”). Щоправда для Т.Сушицького ці недоліки були дрібними у порівнянні з цінністю всього видання.

Публікація даного джерела стала подією у літописознавстві, піднімаючи при цьому і значення Товариства як археографічного осередку. Особливо з огляду на те, що Румянцевський список так і не увійшов до згаданого тому “Полного собрания русских летописей” (СПб., 1907).

Особливе місце в археографічній діяльності Товариства посідає опис частини рукописного зібрання, яке здійснив О. В. Ристенко (1880 — 1915). Олександр Васильович Ристенко — випускник слов'яно-руського відділення історико-філологічного факультету Новоросійського університету. Під час навчання він виявив потяг до вивчення древньоруської літератури. Після складення магістерських іспитів наприкінці 1907 р. за клопотанням факультету одержав закордонне відрядження на два роки. Після повернення, у 1910 р. захистив у Петербурзі магістерську дисертацію “Легенда про Георгія та дракона”, а наступного року став виконуючим обов'язки екстраординарного професора по кафедрі російської мови і словесності у Новоросійському університеті⁷⁵. Уже у 1903 р. він став членом-співробітником, 1905 року — його обрали бібліотекарем, а 1907 р. — дійсним членом Товариства. З відрядження О.В.Ристенко повернувся сповнений творчих планів. З-за матеріальних нестатків, хвороби і передчасної смерті не все йому вдалось здійснити. До того ж, у лютому 1914 р. трапилося прикре непорозуміння — О. В. Ристенко вийшов зі складу Товариства⁷⁶. Гадаємо, що це було пов'язано з невірним підходом у науковій установі щодо неплатників членських внесків (як рецидив метода Мурзакевича).

Одним з проєктів, яким активно займався бібліотекар, було вивчення рукописного зібрання Товариства. У цей період наукова установа уже не вела цілеспрямованих пошуків джерел. Такі спроби, як, наприклад, звернення у 1901 р. до міського голови Маріуполя з проханням відшукати і скопіювати певні матеріали, пов'язані з митрополитом Ігнатієм, та й ще з рекомендацією — “переписати саме так, як були складені оригінали, тобто в тому самому порядку і розділенні”, звичайно закінчувались безрезультатно⁷⁷. Все ж зібрання

повільно, але зростало. Так, зокрема, Товариству передали матеріали М. І. Ленц (автограф І. К. Айвазовського), купець Мерджанов, священник О. Куминський (листи офіцера з описом подій в Одесі у 1854 р.); М. С. Ілашкова (колекція різноманітних листів, ділових паперів, які залишились їй від О. І. Маркевича); Л. І. Курис (матеріали із зібрання І. І. Куриса), Л. С. Мацеевич (документи з історії Товариства)⁷⁸.

Увагу О. В. Ристенка на рукописні скарби Товариства звернув все той же О. І. Маркевич⁷⁹. У листопаді 1904 р. молодий науковець на засіданні висловив бажання здійснити опис “рукописів музею”⁸⁰. До цього часу відомості про рукописне зібрання можна було знайти або у спорадичних повідомленнях щорічних звітів, або в описах музею, які започаткував ще у 1850 р. М. Н. Мурзакевич. У 1908 р., з переходом у розпорядження Товариства всього будинку, розпочато нову серію описів. У вступі Е. Р. фон-Штерн визначив традиційне місце рукописів в експозиції музею (засвідчуючи при цьому свої суспільно-політичні погляди): “З XVIII ст., нарешті, починається славний період російсько-турецьких воєн і приєднання Чорномор’я і Криму до нашої великої вітчизни. Портрети наших государів, імператорів і імператриць, знаменитих їх полководців і сподвижників, завойовників і будівничих Південної Росії, портрети гетьманів, предмети, що належали цим видатним особам і на першому місці, важливі документи, що стосуються цієї доби і зібрані в колекціях музею, можуть слугувати повчальною ілюстрацією для історії цього останнього періоду нашого Півдня”⁸¹. Рукописи були показані у трьох вітринах. Їм давалась загальна характеристика і в одному випадку перелічувалось кілька найцінніших пам’яток. У каталозі бібліотеки Товариства, виданому у 1893 р., рукописи взагалі не згадувались, а у картковому каталозі розміщувались в одному з відділів. Звичайно, така ситуація не влаштовувала керівництво і тому пропозиція молодого історика була слухною.

У грудні 1906 р. О. В. Ристенко дав на засіданні загальний опис рукописів, які розділив на чотири відділи: 1) богословські матеріали, включаючи історію церкви, житійну літературу, біографії ієрархів і їх листування; твори духовного і філософського змісту; 2) історія і допоміжні історичні дисципліни, включаючи біографії і спогади; 3) географія, етнографія, подорожі і статистика; 4) рукописи

різноманітного змісту [311]. Цей твір сам автор називав конспектом, а по суті це був вступ, з характеристикою основних груп рукописів і стислим переліком найцінніших з них, до камерального їх описання. Щоправда, він, як спеціаліст зі слов'яно-руської літератури, зосередився лише на джерелах, написаних церковнослов'янською, південно- і східнослов'янськими мовами, зазначивши, що “повний звіт як про ці, так і грецькі, єврейські і східні рукописи міг би скласти завдання спеціального описання рукописів бібліотеки Товариства”⁸². Активність О. В. Ристенка була відзначена на річному засіданні 1907 р., де особливо було зазначено про прийняття його у дійсні члени, як особи, що “виявила свій інтерес до Товариства доведенням до ладу бібліотеки Товариства і описанням його рукописів”⁸³.

З розширенням площ Товариства у 1908 р. бібліотекар розпочав реорганізацію цього підрозділу наукової установи — переглядався наявний склад книжок, перевірявся карточний і складався інвентарний каталоги. Завдяки О. В. Ристенку рукописи було виділено в окреме зібрання бібліотеки. У 1910 р. з'явився друком перший (як виявилось і останній) випуск видання “Рукописи, принадлежащие библиотеке императорского Одесского общества истории и древностей” з підназвою “Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма” [314]. Внаслідок поділу зібрання на відділи нумерація в описі була потрібною: номер відділу (римською цифрою), номер рукопису у відділі та інвентарний номер у зібранні. Опис О. В. Ристенка, який торкався більшої частини рукописних скарбів, можна вважати найкращим доробком Товариства в царині камеральної археографії. Він швидко набув відомості серед науковців. Промовистим є такий факт. Дослідник біографії О. В. Суворова В. О. Алексеев уже у листопаді 1910 р. звернувся до Товариства з проханням надати у його розпорядження листи полководця для збірки, яку він готував для друку. Про них він довідався саме з опису, а не з публікації О. І. Маркевича, яка з'явилась за дев'ять років перед тим⁸⁴.

У зв'язку з упорядкуванням рукописів з жовтня 1911 р. у Товаристві було започатковано нові правила користування ними. Якщо раніш було достатньо дозволу голови Ради, то відтоді: 1) голова обов'язково повинен поінформувати про такий дозвіл Раду; 2) матеріали зібрання мали бути представлені для друку у “Записках”;

3) для уміщення їх в іншому виданні необхідна згода видавничого комітету⁸⁵. Вихід опису і запровадження нових правил свідчили, що Товариство вийшло на новий рівень усвідомлення цінності наявних рукописів. Водночас діяльність О. В. Ристенка відповідала загальним тенденціям науки. С. В. Чирков відзначав, що кількісне зростання опису рукописів було характерною рисою розвитку археографії у Російській імперії на початку ХХ ст.⁸⁶ На жаль, починання О. В. Ристенка не було завершене. Хоча ще у 1911 р. у Товаристві було висловлено намір продовжувати подальший опис рукописного зібрання⁸⁷, реалізувати його не вдалось. Загалом навіть процес перереєстрації книжок у 1913 р. відчутно загальмувався — за рік було переглянуто всього понад 150 книжок⁸⁸ — і врешті не був доведений до кінця.

Отже, перші десятиліття ХХ ст. пройшли під знаком зменшення археографічної діяльності у Товаристві, яке все більше поступалось позиціями у цій царині як заснованим раніше губернським вченим архівним комісіям (Таврійська, Бессарабська), так і новоствореній Катеринославській (1903). Проте археографічний доробок Товариства навіть за таких умов є помітним, якщо розглядати його з точки зору найвищого рівня актуалізації історичних джерел. Процес актуалізації на вищому рівні — у вигляді публікації історичних джерел — відбувався у ньому не лише у класичній формі — археографічні публікації, але і у вигляді квазіархеографічних публікацій — у додатках і навіть серед тексту історичних праць. Як і раніше, провідними археографами були представники керівництва — секретарі О. І. Маркевич і, у меншій мірі, М. Г. Попруженко, а також А. В. Флоровський, Л. М. Савьолов. Неперевершений внесок у камеральну археографію зробив О. В. Ристенко. Тематика публікацій змістилась хронологічно у ХІХ ст., а територіально — до Одеси чи Херсонської губернії, торкаючись при цьому і інших періодів та територій. Багато уваги приділялось якісній передачі текстів джерел. Отже, і у останні десятиліття діяльності едиційна активність у Товаристві не припинялась, завдяки чому було зроблено вагомий внесок у розширення джерельної бази для вивчення як історії краю, так і інших регіонів.

* * *

Заключний період в житті Одеського товариства історії і старожитностей, що тривав три з половиною десятиліття, позначився помітною трансформацією у його діяльності. Після перехідної стадії другої половини 80-х рр. настав час інтенсифікації наукових студій, що припав на 90-ті рр. XIX — початок XX ст., але уже 10-ті рр. знову позначились ознаками кризи і занепаду. Характерною для Товариства ставала така форма наукової творчості як власне студії (особливо з археології), що втілювались у розвідки, статті і монографічні дослідження, які витискували археографічну діяльність на маргінес наукової творчості. Не працюючи цілеспрямовано над публікацією кількох чи хоча б одного значного архівосховища, Товариство не мало перспективи утримати першість головного археографічного центру на півдні України. Після виникнення у чотирьох губерніях Новоросійського краю вчених архівних комісій, дві з яких — Таврійська і Катеринославська розгорнули надзвичайно активну археографічну діяльність, наукова установа в Одесі уже не могла з ними конкурувати. Питома вага опублікованих джерел у “Записках” неухильно зменшувалась — від двох третин у другій половині 80-х рр. і третини у 90-ті рр. XIX ст. до шостої частини на початку XX ст.

Незважаючи на загалом тривожну тенденцію археографія посіла все ж помітне місце і у цей період у доробку Товариства. В цілому у 20 томах (обсягом майже 600 друк. арк.) публікації джерел зайняли близько третини обсягу. Понад сорок осіб були причетними до археографічної діяльності. Новим лідером, хоч і не на тривалий час став О. І. Маркевич, якому належить шоста частина всіх публікацій. Активно разом з ним працювали А. О. Скальковський, Ф. Ф. Лашков, помітними були О. О. Андрієвський, П. А. Іванов, П. П. Короленко, В. В. Латишев, А. В. Лонгінов, М. Г. Попруженко, Л. М. Савьолов, А. В. Флоровський. Пошуки джерел не мали цілеспрямованого характеру. Основними шляхами надходження джерел були власне зібрання Товариства і особисті колекції його співробітників; відомчі архіви Одеси, найбільше — скасованого управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, де працювали місцеві дослідники; столичні архіви, особливо — МГАМІС, де працювали як місцеві, так і інші науковці, які потрапляли на матеріал щодо предмета вивчення Товариства. Для публікацій характерними рисами були: тематична розпорошеність; вузька проблематика;

зменшення обсягу; уміщення джерел, особливо в останні роки, у додатках до статей. У Товаристві так і не піднялися до вироблення спільних прийомів публікації джерел і розробки теоретичних проблем археографії.

Примітки:

1. 214 засідання імператорського Одеського общества истории и древностей 20 октября 1883 г. — Одесса, 1875. — С. 1.
2. Маркевич А. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки. — Одесса, 1890. — С. 289-290.
3. Памяти вице-президента Общества Владислава Норбертовича Юргевича // ЗООИД. — 1900. — Т. XXII. -IV. Некрологи. — С. 3, 6-7.
4. Див.: Маркевич А. Состав императорского Одесского общества истории и древностей в 1839-1902 гг. — Одесса, 1902. — 52 с.
5. Памяти вице-президента Общества Владислава Норбертовича Юргевича. — С. 16.
6. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1883 по 14 ноября 1884 года. — Одесса, 1885. — С. 38.
7. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1888 по 14 ноября 1889 года. — Одесса, 1890. — С. 39.
8. Каманин И. Алексей Александрович Андриевский // Киевская старина. — 1902. — Т. LXXVIII. — №9. — С. 415.
9. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. 164-165.
10. А. М. [Маркевич] А. А. Андриевский // ЗООИД. — 1902. — Т. XXIV. — IV. Некрологи. — С. 15-16.
11. В. Л. [Латышев] Записки императорского Одесского общества истории и древностей, том XIV-й (1886) // Записки императорского Русского археологического общества. Новая серия. — 1887. — Т. II. — С. 357.
12. 231 засідання імператорського Одеського общества истории и древностей 24 апреля 1887 г. — Одесса, 1887. — С. 6.
13. 236 засідання імператорського Одеського общества истории и древностей 3 февраля 1888 г. — Одесса, 1888. — С. 6-7.
14. Маркевич Алексей Иванович (1847-1903). Библиографический указатель / Сост.: В. В. Самодурова, И. В. Максименко; науч. ред., автор вступ ст. Т. Н. Попова. — Одесса, 1997. — С. 10-12.
15. Хмарський В. М. Олексій Маркевич як археограф (до постановки питання) // Записки історичного факультету. — 1999. — Вип. 8. —

С. 236-237.

16. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. — С. 110.
17. Линниченко И. А. А. И. Маркевич. Биографические воспоминания и список трудов. — Одесса, 1904. — С. 40.
18. Маркевич А. Двадцатипятилетие... — С. 226.
19. Маркевич А. Поминки по В. А. Яковлеву // ЗООИД. — 1896. — Т. XIX. — Смес. — С. 30.
20. Маркевич А. Петр Осипович Юрченко // ЗООИД. — 1889. — Т. XV. — С. 880-884.
21. Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX — начале XX века. — Симферополь, 1998. — С. 113-117.
22. Маркевич А. В. Н. Ястребов // ЗООИД. — 1900. — Т. XXII. — IV. Некрологи. — С. 44-45.
23. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 125.
24. Книпович Т. Н. Василий Васильевич Латышев как исследователь Северного Причерноморья в античную эпоху // Советская археология. — 1958. — Т. XXVIII. — С. 7.
25. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — Т. XVII. — С. 388.
26. Там само. — Т. XXXIII. — С. 256.
27. Каманин И. Записки императорского Одесского общества истории и древностей. Том XIV // Киевская старина. — 1886. — Т. XVI. — №1. — С. 555-558.
28. В. Л. [Латышев] Записки императорского Одесского общества истории и древностей, том XIV-й (1886) // Записки императорского Русского археологического общества. Новая серия. — 1887. — Т. II. — С. 356.
29. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 59, 125.
30. 235 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 21 декабря 1887 г. — Одесса, 1888. — С. 3-4.
31. 226 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 2 октября 1887 г. — Одесса, 1887. -С. 1.
32. 234 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 28 октября 1887 г. — Одесса, 1887. -С. 1.
33. 238 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 2 мая 1887 г. — Одесса, 1887. — С. 3-4.
34. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1883 по 14 ноября 1884 года. — Одесса, 1885. — С. 6.
35. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1887 по 14 ноября 1888 года. — Одесса, 1889. — С. 6.
36. РДА. — Ф. 733. — Оп. 142. — Спр. 754. — Арк. 145.

37. фон-Штерн Э. Р. О деятельности Общества в истекшем десятилетии // ЗООИД. — 1900. — Т. XXII. — V. Протоколы. — С. 142.
38. Линниченко И. А. А. И. Маркевич. Биографические воспоминания и список трудов. — Одесса, 1904. — С. 17.
39. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 123,134,201зв.
40. Маркевич А. Пребывание в Крыму Московского гонца подъячего Василия Айтемирова // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — 1890. — №9. — С. 48-61.
41. IP НБУ. — Ф. III. — Спр. 50097. — Арк. 6, 9зв.
42. Скальковский А. Еврейский плен в Запорожье: 1770-1772 // Киевская старина. — 1884. — №1. — С. 159-165.
43. 261 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 19 ноября 1891 г. — Одесса, 1891. — С. 1-5.
44. 274 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 15 января 1894 г. — Одесса, 1894. — С. 5.
45. 261 заседание императорского Одесского общества истории и древностей 19 ноября 1891 г. — Одесса, 1891. — С. 4-5.
46. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за 1898 г. — Одесса, 1900. — С. 20-21.
47. Сінкевич І. Ю. Херсонська губерньська вчена архівна комісія // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції (21-24 травня 1997 р.) / Упорядники Є. Г. Сінкевич, О. О. Коник. — Херсон, 1997. — Частина I. — С. 105.
48. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 124.
49. Там само. — Спр. 115. — Арк. 39.
50. ЗООИД. — 1898. — Т. XX. — V. Протоколы. — С. 4, 17.
51. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 43.
52. Маркевич А. Интересные документы, касающиеся истории Одессы из сборника И. И. Дмитренко // ЗООИД. — 1898. — Т. XXI. — V. Протоколы. — С. 68-70.
53. ЗООИД. — 1898. — Т. XX. — V. Протоколы. — С. 36.
54. Там само. — 1904. — Т. XXV. — IV. Протоколы. — С. 106.
55. Отчет императорского одесского общества истории и древностей за 1905 г. — Одесса, 1906. — С. 6.
56. ЗООИД. — 1910. — Т. XXVIII. — III. Протоколы. — С. 21-22.
57. Валк С. Судьбы археографии // Археографический ежегодник за 1961. — М., 1962. — С. 453-466.
58. Чирков С. В. Некоторые проблемы развития русской археографии в начале XX века // Археографический ежегодник за 1983 год. — М., 1985. — С. 12.
59. Маркевич А. И. О приписываемом императору Иосифу II сочинении

- “Государственный служащий” // ЗООИД. — 1906. — Т. XXVI. — V. Протоколы. — С. 90.
60. Маркевич А. Аполлон Александрович Скальковский // ЗООИД. — 1900. — Т. XXII. — IV. Некрологи. — С. 23-42.
61. Маркевич А. Бумаги П. О. Бурачкова // ЗООИД. — 1897. — Т. XX. — III. Смесь. — С. 11-16.
62. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 61.
63. ЗООИД. — 1904. — Т. XXV. — IV. Протоколы. — С. 17, 69.
64. Там само. — С. 102; 1906. — Т. XXVI. — V. Протоколы [2-а пагінація]. — С. 67.
65. ДАОО. — Ф. 150. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 2.
66. Там само. — Ф. 157. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 1.
67. Дьомін О. Б., Мисечко А. І. Попруженко Михайло Георгійович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Т. 2. — Одеса, 2000. — С. 472-474.
68. ЗООИД. — 1914. — Т. XXXI. — II. Протоколы. — С. 53.
69. Там само. — С. 84.
70. ДАОО. — Ф. 159. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 1-1зв.
71. Кочубинский А. Н. И. Ленц. (Из личных воспоминаний) // ЗООИД. — 1907. — Т. XXVII. — IV. Некрологи. — С. 7.
72. ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 1159. — Арк. 1, 4, 13, 17, 29.
73. Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. Ч. I. — К., 1921. — С. 46-47.
74. Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. — М., 1985. — С. 61-63.
75. Истрин В. М. А. В. Рыстенко (Некролог) // Журнал министерства народного просвещения. — 1915. — Ч. 60. — №12. — С. 51-60.
76. ЗООИД. — 1915. — Т. XXXII. — III. Протоколы. — С. 10, 50.
77. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 14-14зв.
78. Отчет императорского одесского общества истории и древностей за 1903г. — Одесса, 1904. — С. 14; Отчет императорского одесского общества истории и древностей за 1905 г. — Одесса, 1906. — С. 13; ЗООИД. — 1906. — Т. XXVI. — V. Протоколы. — С. 38, 86; 1910. — Т. XXVIII. — V. Протоколы. — С. 70; 1911. — Т. XXIX. — III. Протоколы. — С. 2-3.
79. Рыстенко А. В. Рукописи, принадлежащие библиотеке императорского Одесского общества истории и древностей. Выпуск. 1. Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма. — Одесса, 1910. — С. 79.
80. ЗООИД. — 1906. — Т. XXVI. — V. Протоколы. — С. 70.
81. Краткий указатель музея императорского Одесского общества

- истории и древностей. — Одесса, 1908. — С. 14.
82. ЗООИД. — 1907. — Т. XXVIII (Приложение). — С. 57, 59.
83. Там само. — С. 136.
84. ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 122. — Арк. 152зв.
85. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за период с 14 ноября 1910 г. по 1 января 1912 г. — Одесса, 1912. — С. 13.
86. Чирков С. В. Некоторые проблемы развития русской археографии в начале XX века. — С. 16.
87. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за период с 14 ноября 1909 г. по 14 ноября 1910 г. — Одесса, 1911. — С. 13.
88. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей за период с 1-го января 1912 г. по 1-е января 1913 г. — Одесса, 1913. — С. 11.

Одеське товариство історії і старожитностей відіграло помітну роль у розвитку історичної науки на півдні України. Аналіз попередньої літератури показує, що воно було представлено науковому загалові досить однобічно — педалювалися насамперед аспекти, пов'язані з археологічними дослідженнями. Ретельний перегляд видань Товариства, вивчення статутних і програмних документів, звітнього матеріалу, протоколів засідань, діловодчого матеріалу, службового і приватного листування його членів дає підстави твердити, про наявність такого напрямку в його науковій творчості як археографічна діяльність. Адже Товариство ставило своїми завданнями збирати, описувати і публікувати писемні джерела.

Товариство виявилось досить життєздатним. Це відбулося завдяки таким чинникам, як наявність достатніх наукових сил у краї, серед яких знаходились справжні лідери, здатні збагнути цілі його існування і знайти необхідні важелі управління ним; фінансова спроможність, матеріальна і моральна підтримка місцевого керівництва, яке було небайдужим до його долі. Ідеологічну фізіономію наукової установи можна визначити як офіційну, не надаючи при цьому однозначно негативного забарвлення. Незважаючи на стабільні умови існування, Товариство кілько разово переживало кризові періоди і припинило існування лише в умовах глобальної катастрофи внаслідок світової війни і пертурбацій, що відбувались в агонізуючій Російській імперії.

Пошук і збирання джерел здійснювалось у вигляді спеціальних експедицій (найвдалішою з яких була “решетилівська”), цілеспрямованого листування з різноманітними установами чи особами щодо опрацювання конкретних документів або груп джерел (наприклад, грамоти Молдавського князівства). Накопичення і надходження матеріалів відбувались часто паралельно з розробкою членами Товариства певної проблеми, під час чого і копіювались документи. Значним був приток джерел від стихійних надходжень і випадкових знахідок. Внаслідок цього уже на початку існування

Товариства утворилось невелике, але досить цінне зібрання рукописів.

Публікація історичних джерел здійснювалась на сторінках “Записок”, розпочинаючи з першого тому і до передостаннього, а також окремими виданнями. Археографічний доробок Товариства налічує 332 публікації, що складає майже третину праць членів наукової установи. Методика видання джерел не мала єдиних підходів. У Товаристві не займались спеціально розробкою теорії археографії і у виданні джерел орієнтувались на провідні наукові інституції і наукові журнали у цій галузі, зокрема “Русский архив” и “Русскую старину”.

Археографічна діяльність як напрямок у творчості Товариства утвердилась до середини 50-х рр. ХІХ ст., коли було здійснено перші публікації, в тому числі і такі унікальні як “История о казаках запорожских” С. Мишецького, визначено основну проблематику публікацій і формувались підходи щодо публікації джерел. Особливо потужно археографія розвинулася наприкінці 50-х — у 80-ті рр. Це відбувалося значною мірою завдяки енергійній науково-організаційній діяльності М. Н. Мурзакевича. Розпочинаючи з 90-х рр. починається поступове згортання археографії у Товаристві. Проте і в цей час було опубліковано низку цінних історичних джерел. Внаслідок археографічної діяльності було актуалізовано у формі публікацій тисячі документів і наративів.

Найранішими є джерела, що стосуються Криму і Північного Причорномор'я у дотатарський час. Насамперед це переклади античних авторів та перипли. Важливими джерелами з історії Криму у I тисячолітті н. е. є наративні, зокрема агіографічні джерела. Ранньосередньовічної доби торкаються також кілька наративів, які розповідають про знаходження частини Криму, зокрема Херсонеса, уже у підпорядкуванні Візантійської імперії. До X ст. відносяться два уривки з джерел, також пов'язаних з історією Херсонеса (Херсона, Корсуня). Різноманітним є актовий матеріал стосовно діяльності константинопольського патріархату в Криму у ХІV ст. Важливим джерелом для вивчення середньовічного Білгорода-Дністровського і загалом регіону Північно-Західного Причорномор'я у середині ХІV ст. є “житіє” Іоанна Нового.

Для вивчення Кримського ханства і Північного Причорномор'я у ХV-ХVІІІ ст. першорядне значення мають ярлики. Надзвичайно

цінними є також матеріали про дипломатичні стосунки Російської держави з Кримським ханством. Передусім треба відзначити акти дипломатичного характеру другої половини XIV — початку XV ст. з архіву МГАМІС. Серед поодиноких документів XVI — XVII ст. можна виділити лист турецького султана Амурата III до польського короля Стефана Баторія (1578), який певною мірою визначає місце ханства у їх стосунках, та фірман султана Мустафи митрополиту Гедєону на кримську єпархію. Матеріали по XVIII ст. представлено ширше, але вони торкаються лише останніх трьох десятиліть — від перебування російської армії в Криму під час російсько-турецької війни 1768 — 1774 рр. і перших років післявоєнного життя до ліквідації кримсько-татарської держави і перших років перебування в складі Російської імперії. До історії заселення Північного Приазов'я і Північно-Західного Причорномор'я стосуються матеріали про митрополита Ігнатія, за допомогою якого православне населення було переселено з Криму, а також — про Очаківську область, яка перейшла у 70-ті рр. XVIII ст. у зв'язку з послабленням ханства під контроль Туреччини. Достатньо широко представлені наративні джерела з історії Кримського ханства. На жаль літописи, які були у розпорядженні Товариства, публікувались лише в уривках. Решту наративів складають переклади оповідей і творів подорожувачів або авторів, які побували або писали про Північне Причорномор'я протягом XV — XVII ст.: бургундський рицар Ж. де Ланнуа, польський дипломат і письменник М. Броневський, польський письменник і історик Ш. Старовольський, ченці-домініканці Ж. де Люк та Е. Дортеллі д'Асколлі, православний священник Іаков.

Історичні джерела з історії українського козацтва можна розділити на дві підгрупи — Запорізьке козацтво та Чорноморське козацьке військо. Практично всі джерела про Запорізьке козацтво торкаються часу Нової Січі. Єдиним винятком є витяг з “Книги подорожей” турецького мандрівника Е. Челебі, де розповідається про заключні події “Азовського сидіння” у 1641. Основна маса опублікованих джерел з історії Нової Січі була оприлюднена у двох потужних публікаціях О. О. Андрієвського. Серед інших джерел був різноманітний актовий матеріал з Решетилівського архіву. Без перебільшення перлинами в усьому комплексі наративних джерел з історії Запорізького козацтва є “История о казаках запорожских”

С. Мишецького та “Описание Запорожской Сечи” В. Чернявського. Історія Чорноморського козацького війська найбільше представлена у публікаціях документів з Кубанського військового архіву за 1787 — 1791 рр. Решта матеріалів має певною мірою локальний чи персональний характер і торкається мікрофрагментів історії війська.

Центральною проблемою у дослідженнях Товариства безсумнівно було приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії та його заселення і економічне освоєння. Традиційним можна визнати у Товаристві такий напрямок, як публікація актового матеріалу, який характеризує діяльність правителів імперії та вищого керівництва краю. Насамперед це імператорські укази, рескрипти та службове листування. Найчисленнішими серед всіх є документи щодо діяльності Г. О. Потьомкіна. Передусім це матеріали, пов'язані з його авторством — доповіді імператриці, службове листування та розпорядження (ордери, накази тощо). Серед решти джерел і публікацій можна визначити такі найбільші теми — матеріали про персоналії; історія церкви та вивчення краю. Звичайно, що згадані вище матеріали, будучи виділеними за видовою ознакою, стосуються всіх названих і наступних тем, оскільки торкаються практично всіх сфер життя краю у даний період. Захоплення М. Н. Мурзакевича постаттю Г. О. Потьомкіна позначилось на накопиченні різноманітного біографічного матеріалу про видатного російського державного діяча. Матеріалів про бойові дії у регіоні було опубліковано напрочуд мало. Велику вагу мають опубліковані документи, які з'явилися внаслідок підписання мирних договорів по закінченні війн 1735 — 1739 та 1768 — 1774 рр., які містять детальні описи місцевостей.

Вивчення старожитностей краю у першій половині ХІХ ст. було відображено у кількох публікаціях. Серед наративних джерел насамперед слід відзначити два описи. Один з них — загальновідомий опис Бессарабії П. П. Свиньїна, який є джерелом і для вивчення тогочасної Молдови (1816). Другий — огляд розвитку Новоросійського краю за 1823 — 1838 рр., як звіт про діяльність М. С. Воронцова, приурочений приїзду імператора до Одеси. Епістолярія представлена листами константинопольського патріарха Григорія V (до господаря Молдови К. Іпсиланті) та поміщика Є. Д. Остен-Сакена (1868 — 1871) — у минулому відомого військового діяча. Спогади І. А. Полномочного

лише частково описують події у XIX ст. (до 1833 р.). Так само по одному разу представлені подорожні записки — священника А. Жуміна у 1833 р., які описують його шлях від Кишинєва до Калуги і щоденникові записи — Г. І. Соколова (за 1838 р.).

Історія Одеси наприкінці XVIII — першої половини XIX ст. представлена в кількох публікаціях, де віддзеркалено заходи по розвою Одеси у першій третині XIX ст., історія одеських храмів, грізні події Кримської війни. Низка матеріалів відображає культурне життя міста — розвиток освіти на початку XIX ст. Описи тогочасної Одеси містяться у таких наративах як листи невідомого мандрівника (1804), К. П. Логофет (1853), спогади М. В. Репніна, щоденник Г. І. Соколова (коли він відвідував місто). Велика кількість матеріалів, більшість з яких — епістолярії, особистого походження. В різні роки були опубліковані листи відомих одеситів як Ф. М. Де-Рібас (1800), аббат Ніколь (1819), Л. Ф. Портнов (1821).

Особливу увагу у Товаристві приділялось зібранню і публікації матеріалів про своїх членів. Найбільший доробок торкається архієпископа Іннокентія (Борисова) — побачили світ його листи до архієпископа рязанського Гавриїла (1829 — 1857), О. М. Бодянського (1844 — 1854), листи до нього М. П. Погодіна (1847 — 1857) та інші матеріали за 1836 — 1855 рр. Чотири публікації містять джерела, що характеризують життєвий шлях архієпископа Гавриїла, А. О. Скальковського, А. Г. Лебединцева і М. Н. Мурзакевича.

Публікації джерел торкались не лише історії Південної України, але й інших регіонів. Проте виділення джерел з історії інших регіонів України і Росії є значною мірою умовним, адже деякі з них, будучи суміжними з Південною Україною і виходячи за межі краю в адміністративному відношенні, а інші, входячи до “новоросійських” адміністративних одиниць і знаходячись при цьому за межами Південної України, були невід’ємно пов’язані з нею і джерела з їх історії часто-густо мали одного фондоутворювача. Причому це в більшій мірі стосується регіонів сучасної Росії — Донщини, Кубані тощо.

До “відірваних” від півдня можна віднести “Кроніку великого княжества литовского и жомойтского” — одного зі списків західноруського літопису, який розповідає про історію Литви з найдавніших часів до середини 60-х рр. XVI ст. До найдавніших

з опублікованих Товариством джерел відносяться видана в Овручі (Правобережна Україна) купча грамота 1590 р. та низка документів про приїзд до Москви Іоакима Савьолова — ієромонаха Києво-Межигірського монастиря (1657). До часів Гетьманщини стосується кілька документів кінця XVII ст. — першої половини XVIII ст., в тому числі лист гетьмана І. С. Мазепи прилуцькому полковникові Горленко (1699). Лівобережної України торкається і записка “Про права малоросійських козаків на землі, якими воно володіє”, яка була прочитана у Державній Раді імперії у грудні 1828 р. Джерела з історії Слобідської України представлені описом Маяцького городка (1666), грамотою Петра I (1704).

Джерела з історії Росії чітко розпадаються на дві частини — ті, що входили до території визначеної статутами Товариства для дослідження і такі, що були поза цими межами і які внаслідок різних причин потрапили на сторінки його видань. Переважна більшість джерел першої частини — крім статейного списку воєводи О. С. Шеїна (1697) та матеріалів про діяльність російських розвідників на Кавказі (1816) і смерть у Таганрозі Олександра I (1825) — відносяться до XVIII ст. Це матеріали про передачу Азова Туреччині по наслідках прутського походу, заснування фортеці св. Дмитрія Ростовського, вірменську колонізацію східного Приазов'я. Решта матеріалів з історії Росії досить різноманітна. До XIII ст. відноситься розповідь домініканця Юліана про подорож по приволзьких землях. Розповідь про похід турецького війська під Астрахань стосується XVI ст., а приватноправові акти князів Мещерських — XVII ст. Кілька джерел висвітлюють зовнішньополітичну активність Російської імперії у XVIII ст. — походи російської армії у Персію, заходи по налагодженню дипломатичної і розвідувальної служби у межах Османської імперії. Ціла низка документів і нарративних матеріалів стосується діяльності видатних державних діячів як О. О. Вяземський, О. В. Суворов, І. П. Кутайсов, П. І. Шаховський, С. М. Каменський та інші.

Великий внесок було зроблено у розширення джерельної бази вивчення історії сучасних Молдови і Румунії. Насамперед слід відзначити публікацію кількох десятків грамот з історії Молдавського князівства XIV — XVII ст. Серед законодавчих пам'яток слід відзначити “Устав” Молдови (1741) та узаконення валаського господаря І. Караджи (1817). До другої половини XVIII — початку

XIX ст. відносяться матеріали про стосунки молдавських господарів і правлячої еліти з російським урядом. Особливу увагу серед персоналій було приділено архієпископу кишинівському Дмитрію (Сулимі). До перших років перебування Бессарабії — значної частини Молдавського князівства — у складі Російської імперії торкається і згадуваний уже опис П. П. Сви́ньїна.

Джерела з історії інших країн і народів представлені географічно досить широко. Найбільше їх з історії Грузії — витяги з твору Е. Челебі, опис Колхиди католицького місіонера Ламберті, план Тифліса 1785 р. Є матеріали і з історії Абхазії. Одним з найраніших актових джерел є грамота сербського короля Стефана Уроша. До XVI ст. відноситься білоруська грамота про розмін селами. Є джерела, що торкаються історії Болгарії, Греції, Туреччини, Німеччини і Австрії.

До джерел історіографічних можна віднести різноманітні твори таких науковців як О. Ф. Малиновський, М. М. Бантиш-Каменський, П. Дюбрюкс, І. О. Стемпковський, Ф. Лагоріо, А. Г. Лебединцев та деяких інших.

Описи джерел у Товаристві не мали систематичного характеру. В різній формі, за різними методиками здійснювались описи архівів установ (фортеця св. Єлисавети), окремих архівних зібрань чи архівів (банк св. Георгія, зібрання П. О. Бурачкова), певних груп джерел в окремих архівних зібраннях (Кубанський військовий архів, копенгагенський і віденський архіви). Особлива увага приділялась, звичайно, власному рукописному зібранню. В різні роки здійснювались описи як окремих джерел або кількох джерел (грецьке Євангеліє, перський манускрипт, грецькі і турецькі актові матеріали, рескрипти, листування однієї особи) чи збірки (архієпископа Гавриїла), так і цілих комплексів джерел (єврейські манускрипти і слов'яно-руські рукописи). Робилися також описи малюнкам, портретам, кресленням і планам, які зберігались у Товаристві, як у “Записках”, так і окремим виданням.

Археографічна діяльність Товариства відіграла вирішальну роль у становленні і розвитку археографії на півдні України. У перші десятиліття існування Товариство підняло археографію на новий щабель, згуртувавши доти роз'єднані і спорадичні зусилля окремих науковців в цій галузі. Протягом кількох десятиліть, до середини 80-х рр. XIX ст., воно було основним репрезентантом археографії

у краї. Лише відтоді, з виникненням губернських вчених архівних комісій, воно почало поступатись своїм пріоритетом, перетворюючись з основного на один з центрів розвитку археографії на півдні України. Археографічний доробок Товариства слугував і, сподіваємось, слугуватиме науковцям у подальшому вивченні історичної долі найбільшого регіону нашої Батьківщини.

Список скорочень

Архів СПб ФІРІ РАН	Архів Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії РАН
ВР РНБ	Відділ рукописів Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна
ВР ІРЛІ (ПД) РАН	Відділ рукописів Інституту російської літератури (“Пушкінський дім”) РАН
ДАОО	Державний архів Одеської області
ЗІФ	Записки історичного факультету
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ІР НБУ	Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України
МГАМІС	Московський головний архів міністерства іноземних справ
МДІАІ	Московський державний історіко-архівний інститут (нині складова частина Російського державного гуманітарного університету)
ОТІС	Одеське товариство історії і старожитностей
ПФА РАН	Санкт-Петербурзька філія архіву РАН
РДІА	Російський державний історичний архів

ДОДАТОК

АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ, ЗДІЙСНЕНІ НА СТОРІНКАХ ВИДАНЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ

“Записки”

Т. I (1844)

1. Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями. — С. 3-114. (Надеждін М. І.)
2. Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы. — С. 205-238. (Сафонов С. В.)
3. О местоположении древнего города Пересечина, принадлежавшего народу уличам. — С. 244-256. (Надеждін М. І.)
4. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 годах. — С. 257-276. (Скальковский А. О.)
5. Договорная грамота сербского крала Стефана Уроша с Дубровником (Рагузою). — С. 335-336. (Мурзакевич М. Н.)
6. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Гирея. — С. 337-346. (Григор’ев В. В.)
7. Грамота молдавского воеводы Александра о пожаловании Михаила Попши, за службу, двумя селами. — С. 346-348. (Мурзакевич М. Н.)
8. Грамота, данная монастырю Киприана в Бессарабии, Антионом Константином воеводою Молдо-Влахийским, в 1698 году. — С. 349-351. (Нелідов І. О.)
9. Грамота Петра I-го, 14 октября 1704 года. — С. 351-372. (Гавриїл)
10. Указ Петра I-го 21 сентября 1724 года о присках каменного угля. — С. 372-374. (Мурзакевич М. Н.)
11. Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова о низвержении Крым-Гирея. — С. 374-378. (Мурзакевич М. Н.)
12. Извлечение из турецкой рукописи общества, содержащей историю крымских ханов. — С. 378-382. (Негрі О. Ф.)
13. Турецкие акты, хранящиеся в Одесском городском музее. — С. 637-638. (Негрі О. Ф.)
14. Татарские и турецкие акты, доставленные в Общество. — С. 638-640. (Григор’ев В. В.)
15. Древние еврейские кодексы и другие памятники. — С. 640-649.

(Штерн Б.)

16. Рисунок Василия Барского. — С. 649-651. (Мурзакевич М. Н.)

Т. II (1848–1850)

17. Бларамберг И. Замечания на некоторые места древней географии Тавриды. — С. 1-19.
18. О еврейских манускриптах, хранящихся в музее Одесского общества истории и древностей. — С. 47-77. (Михневич Й. Г.)
19. История города Херсона, сочинение императора Константина Порфирородного. — С. 118-139. (Протопопов М. П.)
20. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. — С. 140-210. (Гавриил)
21. Начало книгопечатания в Новороссийском крае. — С. 211-219. (Мурзакевич М. Н.)
22. Безыменного Перипл Понта Эвксинского и Меотийского озера. — С. 232-244. (Панагюдор-Ніковул О. Ф.)
23. Сведения о некоторых православных монастырях епархий Херсонской и Кишиневской. — С. 302-329. (Мурзакевич М. Н.)
24. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. — С. 330-356. (Ляликов П. I.)
25. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде. — С. 384-404. (Соколов Г. I.)
26. Килийская церковь св. Николая и ее достопримечательности. — С. 484-488. (Мурзакевич М. Н.)
27. Молдо-Влахийские грамоты, хранящиеся в Бессарабии. — С. 562-567. (Мурзакевич М. Н.)
28. Статейный список великого государя е. ц. в. посланников: стольника Василия Михайловича Тяпкина, дьяка Никиты Зотова, к крымскому хану Мурад-Гирею, в 1681 г. — С. 568-658. (Мурзакевич М. Н.)
29. Высочайшие рескрипты, данные императрицею Екатериною II на имя екатеринославских гражданских губернаторов. — С. 659-666. (Мурзакевич М. Н.)
30. Собственноручные распоряжения князя Потемкина-Таврического во время второй турецкой войны, в царствование императрицы Екатерины II. — С. 667-674. (Мурзакевич М. Н.)
31. Крымские ханские ярлыки. — С. 675-679. (Мурзакевич М. Н.)
32. Фирман, данный турецким султаном Мустафою, по прошению константинопольского патриарха Серафима, митрополиту Гедону, на крымскую епархию. — С. 680-684. (Негри О. Ф.)
33. Сказания священника Иакова. — С. 685-693. (Оболенський М. А.,

- Мурзакевич М. Н.)
34. Девар Сефафайм. — С. 693-704. (Мурзакевич М. Н., Фінкель І.)
 35. Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края. — С. 740-787. (Негрі О. Ф., Соколов Г. І., Михневич Й. Г., Ляликов П. І., Шевельов Є. П.)
 36. Инструмент разграничения земель мажду Россией и Портою в 1742 г. — С. 834-835. (Мурзакевич М. Н.)
 37. Реляция от 24 сентября 1764 г. о заложении, по все высочайшему е. и. в. соизволению, новой крепости св. Дмитрия Ростовского. — С. 835-838. (Мурзакевич М. Н.)
 38. Достопримечательные рисунки и чертежи, хранящиеся в музеуме Общества. — С. 839-840.
 39. Исторические портреты, находящиеся в зале Общества. — С. 840.

Т. III (1853)

40. Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. — С. 79-128. (Гавріїл)
41. Перипл Скилакса Кариандского. — С. 130-134. (Палеолог М. Г.)
42. Скимна Хиосского отрывки. — С. 135-143. (Палеолог М. Г.)
43. Молдовлахийские грамоты, хранящиеся в Бессарабии. — С. 248-268. (Мурзакевич М. Н.)
44. Список с отписки государям царям и великим князьям всея Руси Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу, боярина Бориса Шереметьева, о взятии и разорении города Казыкермена. — С. 269-272. (Царський І. М.)
45. Журнал высочайшему е. и. в. путешествию из Санкт-Петербурга в Киев, из Киева, через Кременчуг, в Херсон и Старый Крым, а оттуда через Полтаву, Харьков, Белгород, Курск, Орел и Тулу в Москву, и из Москвы в Санкт-Петербург, продолжавшемуся 1789 года генваря с 2 июля по 12 число. — С. 273-288. (Царський І. М.)
46. Описание городов и уездов Азовской губернии (1779) года. — С. 289-305. (Мурзакевич М. Н.)
47. История Одессы. — С. 338-437. (Смольянинов К. М.)
48. Путешествия и посольства г-на Гилльберта де Ланнуа, кавалера золотого рена, владельца Санта Виллервиля, Троншенна, Бомона, Вагени, в 1399-1450 годах. — С. 433-465. (Брун П. К.)
49. Путешествие по Новороссийскому краю Ионы, митрополита рунского, в 1791 г. — С. 556-563. (Юселиан П. І.)
50. В бозе почившему святейшему князю Григорию Александровичу

Потемкину-Таврическому последнее целование Амвросия архиепископа Екатеринославского и Херсонско-Таврического, 1791. — С. 563-564. (Неводчиков М. И.)

51. Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря. — С. 571-580. (Беляев И. Д., Мурзакевич М. Н., Бухтеев М. И.)
52. Всеподданнейшее донесение императрице Екатерине II, генерал-поручика Текелия, об уничтожении Запорожской Сечи. — С. 587-589. (Гавриїл)
53. Пределы кочевьев кубанцев с российскими владениями в 1789 году. — С. 589-590. (Мурзакевич М. Н.)
54. Застроение города Гаджибея, теперь Одесса, в 1794 году. — С. 590-594. (Мурзакевич М. Н.)

Т. IV (1858–1860)

55. Де-Брюкс П. Описание развалин и следов древних городов и укреплений, некогда существовавших на европейском берегу Босфора Киммерийского, от входа в пролив близ Еникальского маяка до горы Опук включительно, при Черном море. — С. 3-84.
56. Сборник венециано-генуэзских грамот (1342-1494). — С. 183-236. (Волков М. А.)
57. Описание Маяцкому городку, 1666 года. — С. 310-315. (Леонід)
58. Экстракт об Азове, каким случаем оный от империи Всероссийской дошел в турецкое владение. — С. 316-319. (Мурзакевич М. Н.)
59. Материалы для истории Молдавии. — С. 320-330.
60. Молдаво-Влахийские грамоты, хранящиеся в Бессарабии. — С. 331-354. (Мурзакевич М. Н.)
61. Записка о сербском деле, 1752 года. — С. 355-358. (Сафонов С. В.)
62. Отвод земли грекам, переселившимся из Крыма к Азовскому морю. — С. 359-362. (Мурзакевич М. Н.)
63. Ордера князя Потемкина Таврического. — С. 363-378. (Мурзакевич М. Н.)
64. Собственноручные письма константинопольского патриарха Григория V. — С. 378-386. (Серафимов С. А.)
65. Дневник генерала Бурхарда Христофа фон Мюнниха. — С. 423-449. (Орбинський Р. В.)
66. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях. — С. 467-469. (Шміт А. О.)

Т. V (1863)

67. Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год. — С. 178-419.
68. Продолжение очерка о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 год. — С. 420-490. (Гавриіл)
69. Заметки XII-XV, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре. — С. 595-628. (Антонін)
70. Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году. — С. 628-837. (Юргевич В. Н.)
71. Молдаво-Влахийские грамоты, хранящиеся в Бессарабии. — С. 838-841. (Мурзакевич М. Н.)
72. Сношения Малороссийской коллегии с крымским ханом. — С. 842-845. (Иванов П. I.)
73. Отзыв, представленный С.-Петербургской императорской Академии наук академиками Кёлером и Грефе о сочинении Бларамберга, под заглавием: "Observations sur quelques points relatifs a la géographie ancienne de la Tauride" — С. 957-963. (Брун П. К.)
74. Acta et diplomata graeca medii aevi; sacra et profana ed. F. Miklosicz T. I. acta patriarchatus Constantinopolitani. 1315-1372 pag. 607. T. II. 1379-1402 pag. 608. Vienaе, typ. Milleri, 1862. — С. 963-982. (Юргевич В. Н.)
75. Донесение, об осмотре Архива банка св. Георгия. — С. 982-985. (Мурзакевич М. Н.)
76. Рассказ римско-католического миссионера доминиканца Юлиана, о путешествии в сирану приволжских венгерцев, совершенном перед 1235 годом и письма папы Венедикта XII к хану Узбеку, его жене Тайдолку и сыну Джанибеку, в в 1340 году. — С. 998-1006. (Юргевич В. Н.)
77. О месте погребения тела фельдмаршала князя Потемкина-Таврического. — С. 1006-1010. (Андреевський I. С.)

Т. VI (1867)

78. Описание Бессарабской области. Составлено ведомства государственной коллегии иностранных дел надворным советником Павлом Свиныйным, 1816 года, 1-го июня. — С. 175-320. (Мурзакевич М. Н)
79. Описание Крыма (Tartariae descriptio), Мартина Броневского. — С. 333-367. (Шершеневич Й. Г., Мурзакевич М. Н.)

80. Древние акты константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю. — С. 445-473. (Антонин)
81. Манускрипт греческого древнего Евангелия. — С. 507-513. (Серафимов С. А.)
82. Священник Иоанн Ковалевский. — С. 541-542. (Вертильяк М. П.)
83. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. — С. 591-595. (Серафимов С. А.)
84. События под Очаковым в 1788 г. с сентября до половины ноября. — 597-601. (Сталь К. Ф.)
85. Материалы для местной истории. — С. 601-605. (Муравйов М.)

Т. VII (1868)

86. Херсонские святители. Страдания священномучеников херсонских епископов: Василевса, Капитона и др. — С. 120-131. (Серафимов С. А.)
87. Статейный список похода в Азов боярина и воеводы Алексея Семеновича Шеина, в 1697 г. — С. 135-165. (Мурзакевич М. Н.)
88. Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской порты во владение Российской империи землям, 1774 года. (Зелений П. О.) — С. 166-198.
89. Материалы по истории Крыма. Четыре грамоты императрицы Екатерины II крымскому хану Сагиб-Гирею. — С. 199-210.
90. Собственноручные ордера светлейшего князя Потемкина-Таврического контр-адмиралу графу Войновичу. (Мурзакевич М. Н.) — С. 211-218.
91. Сборник событий в Новороссийском крае. (Мурзакевич М. Н.) — С. 297-305.
92. Сборник Гавриила, архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического. (Серафимов С. А.) — С. 305-320.

Т. VIII (1872)

93. Неудачная осада Азова турками в 1641 году, и занятие ими крепости по оставлении оной козаками. — С. 161-181. (Брун П. К.)
94. Поденная записка путешествия его сиятельства князя Василия Михайловича Долгорукова в Крымский полуостров, во время кампании 1773 года. — С. 182-187. (Мурзакевич М. Н.)
95. Возмущение татар. — С. 188-190. (Мурзакевич М. Н.)
96. Письма светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического разным лицам. — С. 191-200. (Мурзакевич М. Н.)
97. Копии писем светлейшего князя Григория Александровича

- Потемкина-Таврического разным лицам. — С. 201-209. (Мурзакевич М. Н.)
98. Ее величеству доклады князя Потемкина. — С. 209-221. (Мурзакевич М. Н.)
99. Высочайшие указы (1787, 1789). — С. 221-224. (Мурзакевич М. Н.)
100. Краткая записка о приходе и расходе экстраординарных сумм в распоряжении покойного князя Потемкина бывших. — С. 225-227. (Мурзакевич М. Н.)
101. Письма графа Александра Васильевича Суворова-Рымнического светлейшему князю Г. А. Потемкину-Таврическому. — С. 227-230. (Мурзакевич М. Н.)
102. Письмо генерал-майора М. И. Голенищева-Кутузова князю Потемкину-Таврическому. — С. 230.
103. Письма генерал-майора О. М. де-Рибаса князю Потемкину-Таврическому. — С. 230-237. (И. И. Курис)
104. Письмы полковника М. Горновского. — С. 238-256. (Мурзакевич М. Н.)
105. Астрономическое положение городов в Крыму. — С. 256-264. (Мурзакевич М. Н.)
106. Поселение черноморцев в Тамани. — С. 265-266.
107. Генерал-поручик Иван Самуилович Хорват. — С. 267-271.
108. Священник Филофей Вуколин Владевич. — С. 272-277. (Мурзакевич М. Н.)
109. Иван Онуфриевич Курис. — С. 278-288. (Мурзакевич М. Н.)
110. Тарханские ярлыки крымских ханов. — [Окрема пагінація] С. 1-9. (Березін І. М.)
111. Ярлыки крымских ханов Менгли-Гирея и Мухаммед-Гирея. — [Окрема пагінація] С. 10-23. (Березін І. М.)
112. О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания и рисунков оных. — С. 363-403. (Тізенгаузен В. Г.)
113. Митрополит Евгений и академик Кеппен. — С. 404-411. (Мурзакевич М. Н.)
114. Некоторые подробности, касающиеся князя Г. А. Потемкина-Таврического. — С. 458-464. (Мурзакевич М. Н.)
115. История о приходе турецкого и татарского войска под Астрахань в лето от Р. Х. 1677. — С. 479-488. (Поль О. М.)

Т. IX (1875)

116. Херсонские святители. Святого священномученика Ефрема, епископа херсонесского (сказание) о свершившемся над отроком чуде священномученика и апостола. — С. 134-138. (Невоструев К. И., Зікос)
117. Мученичество и житие святого всехвального великомученика Иоанна Нового Трапезунтского, пострадавшего в Левкополе, называемом по общему употреблению Аккерман. — С. 149-160. (Порфирій)
118. Путешествие турецкого туриста вдоль по восточному берегу Черного моря. — С. 161-168. (Брун П. К.)
119. Рескрипты князю В. М. Долгорукову по Запорожскому низовому войску. — С. 200-207. (Мурзакевич М. Н.)
120. Расписанные, в каких местах, для предосторожности, чрез всю зиму, от неприятеля из Войска Запорожского Низового, учреждены посты (1772 года). — С. 208-211. (Поль О. М.)
121. Частные письма князю В. М. Долгорукову. — С. 211-216. (Мурзакевич М. Н.)
122. Учреждение Екатеринославского наместничества. Высочайшие рескрипты. — С. 217-218.
123. Генеральный краткий счет суммам экстраординарным с начала 1787-го по 1-е сентября 1791 года, в диспозицию его светлости покойного князя Григория Александровича Потемкина-Таврического отпущенным и ассигнованым. — С. 219-227. (Мурзакевич М. Н.)
124. Письма князю Г. А. Потемкину-Таврическому. — С. 227-259. (Мурзакевич М. Н.)
125. Письмы правителя Екатеринославского наместничества И. М. Синельникова правителю канцелярии, для доклада светлейшему князю Г. А. Потемкину-Таврическому. — С. 260-282. (Мурзакевич М. Н.)
126. Материалы для истории новороссийской православной иерархии. — С. 283-296. (Мурзакевич М. Н.)
127. Материалы для истории новороссийской армяно-григорианской епархии. — С. 302-314. (Айвазовский Г.)
128. Ведомость четырех уездов, составляющих новоприобретенную область от Порты Оттоманской и присоединенную к Екатеринославскому наместничеству 1792 года. — С. 318-331.
129. Кончина императора Александра I в Таганроге. — С. 332-336. (Мурзакевич М. Н.)
130. Деятели Новороссийского края. — С. 337-342. (Мурзакевич М. Н.)
131. Надписи, находящиеся в Новороссийском крае. — С. 343-351. (Чирков А. П.)

132. Дополнение к надписям, собранным А. П. Чирковым. — С. 359-360.
 133. Старинные греческие акты, принадлежащие музею Одесского общества истории и древностей. — С. 382-383. (Серафимов С. А.)
 134. Письма иерусалимского патриарха Поликарпа к архиепископу екатеринославскому Йову. — С. 384-389. (Серафимов С. А.)
 135. Песнь о Кафе. — С. 450-452. (Г. К. Айвазовский)
 136. Исторические песни, касающиеся событий в Новороссийском крае. — С. 453-464. (Мурзакевич М. Н.)

Т. X (1877)

137. Страбона География. — С. 75-110. (Юргевич В. Н., Маркопуло А. Ф.)
 138. Херсонский святитель. Мучение святого Климента. — С. 141-174. (Терновский П. О.)
 139. Древнее греческое рукописное Евангелие Одесского музея. — С. 175-176. (Терновский П. О.)
 140. Описание Колхиды или Мингрелии о. Ламберти, миссионера Конгрегации для распространения христианской веры. — С. 178-224. (Юрченко П. О.)
 141. Меры о приведении в известность Новороссийского и Кавказского края. — С. 225-229. (Мурзакевич М. Н.)
 142. Разные замечания касательные до острова Тамана. — С. 230-234. (Мурзакевич М. Н.)
 143. Письмы правителя Таврической области Василия Васильевича Коховского правителю канцелярии В. С. Попову для доклада его светлости князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому. — С. 235-360. (Мурзакевич М. Н.)
 144. Шествие его императорского величества в полуденный край России в 1787 году. — С. 361-364. (Мурзакевич М. Н.)
 145. Послужные списки генерал-губернаторов Новороссийского края и Бессарабии. — С. 371-390. (Аркудинский С. С.)
 146. Стемповский И. О трудах дюка Ришелье по части управления в полуденной России. — С. 391-406.
 147. Начало археологических розысков в Ольвии. — С. 407-414. (Юргевич В. Н.)
 148. Послание афоногорского монастыря "Русик" архиепископу екатеринославскому, херсонскому и таврическому Гавриилу с изложением монастырских нужд и обстоятельств и просьбою о пособии. — С. 438-440. (Терновский П. О.)

149. Армянские древности Таврического полуострова. — С. 440-451. (Кушнерьов Х.)
150. Точное описание воздвигнутых турецкою изобретательностью триумфальных ворот, которые были поставлены в Бендерах благодаря стараниям и издержкам турецкого паши и великого визиря, его королевскому величеству Карлу XII, шведскому королю, при отъезде последнего в свои наследственные земли, с присовокуплением замечательной прощальной речи. Весьма точно переведено с арабского. Напечатано в 1710 г., в Швеции. — С. 452-457. (Юрченко П. О.)
151. Изображение правого оттоманского суда в Бендерах над виновниками нападения на дворец короля в Варнице, или кровавое им возмездие, в котором открыто принял участие его султанское величество Ахмет III, по пристрастию и благосклонности к интересам шведского короля. Напечатано в 1713 году (в Швеции). Перевод с немецкого экземпляра Одесского музея. — С. 458-465. (Юрченко П. О.)
152. Материалы для истории Запорожья. (Белый А., Мартос О.) — С. 482-487.
153. Устав Молдавии 1741 года. — С. 492-498. (Філарет)
154. Ода графу Александру Васильевичу Суворову. — С. 509-510. (Мурзакевич М. Н.)

Т. XI (1879)

155. Дневник Путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденшtedта в 1773-174 г. — С. 180-228. (Шугуров М. Ф.)
156. Рескрипты, принадлежащие музею Общества. — С. 323. (Платон)
157. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического Новороссийского генерал-губернатора. — С. 324-377. (Мурзакевич М. Н.)
158. Письмы адмирала Иосифа Михайловича де Рибаса правителю канцелярии фельдмаршала князя Потемкина-Таврического для доклада его светлости. — С. 378-434. (Де-Рибас М. Ф.)
159. О греческой приписке на Евангелии X-го века, Одесского музея. — С. 450-452.
160. Краткие записки о военных действиях россиян против персов. — С. 452-466. (Семевский М. I.)
161. Материалы, касающиеся Крыма и Молдавии. — С. 467-472. (Брун В. О.)
162. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана Де-Люка, монаха доминиканского ордена (1625). — С.

- 473-493. (Юрченко П. О.)
163. Материалы по истории Запорожья. — С. 494-496. (Білозерський М., Кітицький П., Бєлий А.)
164. Болезнь и смерть светлейшего князя Потемкина-Таврического. — С. 503-504.
165. Греческий панегирик князю Потемкину, с русским переложением. — С. 505-506.
166. Лица, служившие в штате князя Потемкина-Таврического. — С. 506-508. (Мурзакевич М. Н.)

Т. XII (1881)

167. Февраля 14 преставление и похвала святому отцу Константину нареченного Кирила, учителя словенскому языку и болгарскому, философа. Створено Климентом. — С. 49-59. (Вікторов О. Є.)
168. Пролог. В т(от) д(е)нь (15 июля) память с(в)ятого кн(я)зя Володимира кр(е)стившего всю рускую землю. — С. 59-61. (Мурзакевич М. Н.)
169. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах. — С. 62-208. (Славич-Сосногорова М.)
170. Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786-й год. — С. 249-329. (Мурзакевич М. Н.)
171. Письма екатеринославского губернатора Василия Василиевича Коховского состоящему при делах ее величества Екатерины II, тайного советника В. С. Попова, для доклада князю Платону Александровичу Zubову (с 20 января 1793 по 24 июля 1794 года). — С. 330-427. (Мурзакевич М. Н.)
172. Астрономическое положение городов в Крыму. — С. 427-430. (Курис І. І.)
173. Гражданин Ларрион Федорович Портнов. — С. 461-462. (Мурзакевич М. Н.)
174. Два письма генерал-майора Михаила Илларионовича Голенищева-Кутузова-Смоленского. — С. 486. (Мурзакевич М. Н.)

Т. XIII (1883)

175. Белорусская грамота княжны Настасии Михайловны Мстиславской, о размене сел с ее родичами 1561 г. — С. 17-24. (Антонович В. Б.)
176. Житие преподобного отца нашего Иоанна, епископа Готфии. — С. 25-34. (Никитський А. В.)

177. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань. — С. 41-107. (Караулов Г. Е.)
178. Записка академика П. С. Палласа, князю Потемкину о исследовании берегов Каспийского моря. — С. 108-112. (Мурзакевич М. Н.)
179. Письмы господаря Григория Гики, фельдмаршалу графу П. А. Румянцеву и его Г. А. Потемкину-Таврическому, 1777-1783 годов. — С. 117-131. (Мурзакевич М. Н.)
180. Выезд последнего крымского хана Шагин-Гирея из России в Турцию, в 1787 году. — С. 132-135. (Мурзакевич М. Н.)
181. Письма барона Антуана графу Сегюру, о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном. — С. 156-164. (Юрченко П. О.)
182. Выписка из письма, писанного из Бендер от 11/22 ноября 1789. — С. 180-182. (Мурзакевич М. Н.)
183. Докладная записка М. Л. Фалеева его светлости. — С. 182-183. (Мурзакевич М. Н.)
184. Какие приказанья его светлости были обер-штер-кригс-комисару Фалееву, о строениях в г. Николаеве и заведениях в окружности оного и намерения в рассуждении флота, адмиралтейства и мастерских 1791 года. — С. 184-187.
185. Сведение о службе по синодальному управлению князя Г. А. Потемкина-Таврического. — С. 187-188. (Порфирій)
186. Доктор медицины Данило Самойлович. — С. 246-254. (Мурзакевич М. Н.)
187. Якуб-ага (Яков) Рудзевич. — С. 254-259. (Мурзакевич М. Н.)
188. Епископ Моисей Гумилевский, викарий феодосийский и мариупольский. — С. 260-262. (Мурзакевич М. Н.)
189. Персидский манускрипт с рисунками, музея Одесского общества истории и древностей. — С. 265-268. (Гюнер Г.)
190. Донесение генерала М. В. Коховского, для доклада князю Г. А. Потемкину-Таврическому. — С. 268.
191. Письма архиепископа херсонского Иннокентия (Борисова), профессору И. М. Бодянскому. — С. 269-272. (Тітов А. О.)

Т. XIV (1886)

192. Подлинные записки флотского капитана Ильи Ивановича Ханыкова о донской экспедиции. — С. 66-90. (А. О. Тітов)
193. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году. — С. 91-156. (Лашков Ф. Ф.)
194. Материалы, касающиеся запорожцев, с 1715 — 1774 г. — С. 283-

- 715, I — III. (Андрієвський О. О.)
195. Письма архиепископа херсонского и таврического Иннокентия к Гавриилу, архиепископу рязанскому. 1829-1857. — С. 719-776. (Тітов А. О., Лебединцев А. Г.)

Т. XV (1889)

196. К истории археологических исследований в Южной России. Из переписки А. Н. Оленина. — С. 61-110. (Латишев В. В.)
197. Описание Феодосийского музея, учрежденного в 1811 г. — С. 110-115. (Латишев В. В.)
198. Неизданная рукопись Дюбрюкса. — С. 116-149. (Латишев В. В.)
199. Лагиори Ф. Четыре эпохи в жизни города Феодосии. — С. 404-456. (Юрченко П. О.)
200. Архив крепости Св. Елисаветы. — С. 548-593. (Ястребов В. М.)
201. Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина Таврического правителю Таврической области В. В. Каховскому за 1784 и 1785 гг. — С. 594-677. (Лашков Ф. Ф.)
202. Подлинный циркуляр 1787 года правителя Таврической области В. В. Коховского, на имя коллежского ассесора Ачказа Аги, вследствие повеления, данного ему князем Г. А. Потемкиным принять меры к восстановлению запущенного в области хлебопашества. — С. 678-680. (Матвеев А. О.)
203. Жалоба, поданная в 1791 году хозяевами двух хуторов на татарской балке (что близ Одессы) на русского офицера из Хаджибея и сопровождавших его сержанта, лекаря, солдат и матросов, уведших с собою всех женщин из пяти дворов. — С. 681-682. (Яковлев В. О.)
204. “Род мой и происхождение”. Краткие автобиографические записки офицера Черноморского флота Ивана Андреева Полномочного (1764-1833). — С. 683-710. (Матвеев А. О.)
205. Узаконения, изданные в 1817 году валахским господарем Иоанном Караджею. — С. 711-807. (Маркевич О. I.)
206. Письма М. П. Погодина к высокопреосвященному Иннокентию, архиепископу херсонскому и таврическому. 1847-1857. — С. 808-827. (Яковлев В. О.)
207. Материалы для этнографии болгар. — С. 828-840. (Кочубинський О. О.)
208. Черновой проект завещания, найденный в бумагах бывшего вице-президента Общества Н. Н. Мурзакевича. — С. 844-846; також — 245 заседание императорского Одесского общества истории и древностей. 25 августа 1889 г. — С. 2-5. (Юргевич В. Н.)

Т. XVI (1893)

209. История словено-болгарская о народах и церех и святых болгарских и о всех деяния болгарская. — II. Материалы. — С. 1-54. (Лонгинов А. В.)
210. Документы, относящиеся к истории города Одессы. — II. Материалы. — С. 55-116. (Маркевич О. I.)
211. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767 г.). — II. Материалы. — С. 117-266. (Андрієвський О. О.)
212. Русское посольство к хану крымскому в конце XVIII столетия. — II. Материалы. — С. 267-261. (Скальковский А. О.)

Т. XVII (1894)

213. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (окончание). — [Розділ]II. — С. 85-154. (Андрієвський О. О.)
214. Крымско-турецкие дела 80-х годов XVIII столетия. — [Розділ]II. — С. 155-162. (Лашков Ф. Ф.)
215. “Дело о выходящих из-за границы в Новороссийскую губернию жидях” (на 345 листах). В Екатеринославском архиве губернского правления. — [Розділ]III. — С. 162-188. (Иванов П. А.)
216. Письмо настоятеля церкви в Alba-Julia Доминика, протоиерея папского, с донесением в 1475 году, что Каффа взята турками и воевода Стефан Молдавский и Божорад Валахский принесли присягу на верность королю венгерскому. — [Розділ]III. — С. 1-2. (Юргевич В. Н.)
217. Письмо академика Кёлера к неизвестному нумизмату, писанное из Санкт-Петербурга в 1817 году, 2-го марта. — [Розділ]III. — С. 3-4. (Скальковский А. О.)
218. 1671 года. Перевод с печатной тетради Симона Старовольского с показанием способов, как можно разорить Перекопских (крымских) татар (Крымские дела, св. 60, № 29). — [Розділ]III. — С. 5-6. (Лашков Ф. Ф.)
219. 1596 мая 27. Дело о даче выезжему из Крыма греку Пасхалию на монастырь Солаченский по жалованной грамоте милостыне 15 руб. (Крымские дела, № 5, св. 1/в). — [Розділ]III. — С. 6-7. (Лашков Ф. Ф.)
220. 1681 июля 9. № 15. Реестр дела крымского двора с 1474 по 1779 г., учиненный действительным статским советником Николаем Бантышем-Каменским в 1808 г. — [Розділ]III. — С. 7. (Лашков Ф. Ф.)
221. Мирная росписка козака Артема Сидоренка с бунчуковым товарищем Данилом Забелю 1743 г. — С. 8. (Матвеев А. О.)

Т. XVIII (1895)

222. Список с статейного списка подъячего Василия Айтемирера, посланного в Крым с предложением мирных переговоров. — [Розділ]III. — С. I-XIII, 1-80. (Маркевич О. I.)
223. Крымские дела 1775-1776 г. — [Розділ]III. — С. 87-118. (Лашков Ф. Ф.)
224. Грамота императора Александра I на пожалованный в 1819 году орден Владимира 4 степени с бантом 14 класса Москули. — [Розділ]III. — С. 5. (Маркевич О. I.)

Т. XIX (1896)

225. Ачуев 1697-1897. — [Перша пагінація] С. 110-128. (Короленко П. П.)
226. Список с статейного списка подъячего Василия Айтемирера, посланного в Крым с предложением мирных переговоров. — [Друга пагінація] С. 1-58. (Маркевич О. I.)
227. Архива Сердара Малише и Капетана Бошка Бу□и□а-Никши□а. — [Друга пагінація] С. 59-104. (Маркевич О. I.)
228. Акты 1787-1791 годов, извлеченные из дел Кубанского войскового архива. — [Друга пагінація] С. 105-120. (Феліцин Є. Д.)
229. О материалах для истории войны с Турцией 1788-1791 годов, хранящихся в Кубанском войсковом архиве. — [П'ята пагінація] С. 28-30. (Феліцин Є. Д.)
230. О посылке грека Георгия Папазоглы на Балканский полуостров в 1763-1764 гг. — [П'ята пагінація] С. 42-46. (Маркевич О. I.)
231. О пожертвованном почетным членом Общества А. Л. Бертье-Делагардом собственном рескрипте императора Павла I, от 30 января 1801 года посланнику при Порте тайному советнику В. С. Тамаре. — [П'ята пагінація] С. 113-116. (Маркевич О. I.)

Т. XX (1897)

232. Предположение о созыве Комиссии для составления проекта нового уложения. — II. Материалы. — С. 1-27. (Маркевич О. I.)
233. Румынские доблести. — II. Материалы. — С. 28-49. (Скальковський А. О.)
234. Акты 1787-1791 годов, извлеченные из дел Кубанского войскового архива. — II. Материалы. — С. 50-59. (Феліцин Є. Д.)
235. Материалы по истории Запорожья в XVIII веке. — II. Материалы. — С. 60-100. (Иванов П. А.)

236. Письмо аббата Николая. — III. Смесь. — С. 1. (Маркевич О. I.)
237. Грамота папы Григория XVI Я. Де-Негри, 1839. — III. Смесь. — С. 2-5. (Маркевич О. I.)
238. Грамота императрицы Екатерины II-й яскому аге Константину Филодору. — III. Смесь. — С. 6-8. (Лонгинов А. В.)
239. Письмо великого князя Константина Павловича князю П. И. Шаховскому. — III. Смесь. — С. 8-9. (Лонгинов А. В.)
240. Бумаги П. О. Бурачкова. — III. Смесь. — С. 11-16. (Маркевич О. I.)
241. Письмо Екатерины императрицы Екатерины II генерал-прокурору князю Вяземскому. — V. Протоколы. — С. 20-22. (Маркевич О. I.)
242. Борьба запорожского кошевого П. Калнышевского с гайдамаками. — V. Протоколы. — С. 45-47. (Маркевич О. I.)
243. Интересные документы, касающиеся истории Одессы из сборника И. И. Дмитренко. — V. Протоколы. — С. 68-70. (Маркевич О. I.)

Т. XXI (1898)

244. Епископа Федора “Аланское послание”. — II. Материалы. — С. 11-27. (Кулаковський Ю. А.)
245. Путешествие Н. И. Гаджанова по Армении в 1804 г. — II. Материалы. — С. 28-45. (Короленко П. П.)
246. Письмо Николая Тимофеевича Белого к Прокофию Петровичу Короленко о Сидоре Белом. — II. Материалы. — С. 46-56. (Короленко П. П.)
247. Овруцкая купчая грамота 1590 года. — III. Смесь. — С. 1-3. (Маркевич О. I.)
248. Письмо путешественника, бывшего в Одессе в 1804 году. — III. Смесь. — С. 3-7. (Маркевич О. I.)
249. К истории Одесской Архангело-Михайловской монастырской церкви. — III. Смесь. — С. 8-28. (Юр’евич)
250. Одесса 100 лет назад. — III. Смесь. — С. 29-32. (Маркевич О. I.)

Т. XXII (1900)

251. Memoire (extrait du) sur les affaires de Circassie presenté en 1816 par M. De Scassi. — II. Материалы. — С. 1-11.
252. Note sur les relation de Circassie et l’etablis du port de Keretch. — V. Материалы. — С. 12-15.
253. Note sur les Abazes. — II. Материалы. — С. 16-18.
254. Письмо Осман Паши. — II. Материалы. — С. 19.

255. От Кишинева до Калуги в 1833 г. — II. Материалы. — С. 20-36. (Мацієвич Л. С.)
256. Договор г. Одессы с г. Спорити. — II. Материалы. — С. 37-38. (Маркевич О. I.)
257. Слово при открытии памятника Кагульской битвы. — II. Материалы. — С. 39-41. (Тройницький Г. О.)
258. Письма графа Д. Е. Остен-Сакена. — II. Материалы. — С. 42-43. (Юркевич М.)
259. Проект наделения земель в г. Старом Крыму братства Искупления. — III. Смесь. — С. 1-6. (Родзевич М. М.)
260. Из описания г. Одессы, сделанное генералом Сухтеленем. — III. Смесь. — С. 16-17. (Гурлянд А.)
261. Фаберова дача. — III. Смесь. — С. 21-27. (Иванов П. А.)
262. Запись о кладе под Одессой. — III. Смесь. — С. 28-30. (Маркевич О. I.)
263. Из жизни старой Одессы. — III. Смесь. — С. 31-34. (Маркевич О. I.)
264. На память о действительном члене общества протоперее А. Г. Лебединцеве. — IV. Некрологи. — С. 65-76. (Кочубинский О. О.)
265. О книге, пожертвованной Н. И. Ленцом. — V. Протоколы. — С. 27-33. (Маркевич О. I.)
266. Два приобретенных музеем акта. — V. Протоколы. — С. 60-62. (Маркевич О. I.)
267. О письме графа Вейсбаха к запорожскому кошевому. — V. Протоколы. — С. 132-135. (Маркевич О. I.)

Т. XXIII (1901)

268. Падение канцлера графа А. П. Бестужева-Рюмина (по новым данным копенгагенского и венского архивов). — I. Исследования. — С. 207-260. (Щепкин С. М.)
269. Материалы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде Херсонской губернии. — II. Материалы. — С. 49-69. (Никифоров В. М.)
270. Открытый лист И. Скосаревскому 1792 г. на землю в Очаковской области. — III. Смесь. — С. 1. (Маркевич О. I.)
271. Первая одесская газета (страничка из истории русской печати). — III. Смесь. — С. 10-26. (Лернер М.)
272. К биографии А. А. Скальковского. — III. Смесь. — С. 27-33. (Маркевич О. I.)

273. О деятельности Суворова в Новороссийском крае. — V. Протоколы. — С. 28-63. (Маркевич О. I.)
274. Граф Иван Павлович Кутайсов. — V. Протоколы. — С. 113-132. (Маркевич О. I.)
275. Письмо А. Н. Оленина к графу А. В. Ланжерону. — V. Протоколы. — С. 138-140. (Лернер М.)
276. Некоторые исправления и дополнения к “Послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсоно-Таврической”, изданному Погодиным. — V. Протоколы. — С. 142-170. (Петровский С. В.)

Т. XXIV (1902)

277. З Кроники великого княжества литовского жомойтского. — I. Исследования. — С. 161-224. (Вахевич Б. А.)
278. Материалы для истории славянских колоний. — II. Материалы. — С. 33-72. (Попруженко М. Г.)
279. Посылки в Крым в XVII в. — II. Материалы. — С. 72-82. (Савьолов Л. М.)
280. К биографии патриарха Иоакима. — II. Материалы. — С. 82-84. (Савьолов Л. М.)
281. Указ султана Селима III относительно купца Радудя Таковича. — II. Материалы. — С. 85-88. (Мавруді П. Г.)
282. Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли д’Асколли, префект Кафы, Татарии и проч. 1634. — II. Материалы. — С. 89 — 180. (Бертъе-Делагард О. Л., Піменов М. М.)
283. Дневник Григория Ивановича Соколова. — II. Материалы. — С. 181-196. (Маркевич О. I.)
284. Письмо Феликса де-Рибаса из Одессы в 1800 г. — III. Смесь. — С. 1-2. (Де-Рибас Л. М.)
285. Отыскивание древностей в Новороссийском крае. — III. Смесь. — С. 3-5. (Попруженко М. Г.)
286. Николаев и Одесса летом 1853 г. — III. Смесь. — С. 6-7. (Савьолов Л. М.)
287. Археологическая Ода. — III. Смесь. — С. 13-18. (Маркевич О. I.)
288. План г. Тифлиса в 1785 г. — III. Смесь. — С. 19-22. (Белавенець П. I.)
289. Из бумаг архиепископа Кишиневского Дмитрия Сулимы. — III. Смесь. — С. 23-26. (Мацеевич Л. С.)
290. Черноморские казаки в Слободзее. — V. Протоколы. — С. 81-91. (Иванов П. А.)

Т. XXV (1904)

291. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. — I. Исследования. — С. 161-394. (Ленц М. I.)
292. Дневник Григория Ивановича Соколова. — II. Материалы. — С. 1-16. (Маркевич О. I.)
293. Татарские народные поверья и соответствующие им параллели в сказаниях других народов. — III. Смесь. — С. 1-19. (Мочульский В. Н.)
294. К биографии С. М. Каменского. — IV. Протоколы. — С. 106-114. (Маркевич О. I.)

Т. XXVI (1906)

295. Бомбардирование Одессы (10 апреля 1854 г.). — I. Исследования. — С. 1-108. (Ленц М. I.)
296. О фамилии Костинских, священствующих в Херсонской епархии около 150 лет. — II. Материалы. — С. 13-14. (Никифоров В. М.)
297. Материалы для истории возникновения церквей в Херсонской епархии. — II. Материалы. — С. 15-40. (Никифоров В. М.)
298. О правах малороссийских казаков на владемые ими земли. — II. Материалы. — II. Материалы. — С. 41-67. (Бильбасов В. О.)
299. Memoire. Sur la franchise des ports d'Odessa et de Théodosie. A la majesté impériale l'empereur de toates les Russies. — II. Материалы. — С. 68-74. (Бильбасов В. О.)
300. Дневник Григория Ивановича Соколова. — II. Материалы. — С. 75-90. (Маркевич О. I.)
301. К деятельности генерал-майора Сергея Алексеевича Тучкова по основанию города Тучкова (нынешнего города Измаил); документы (в копиях) к основанию города Тучкова и остатки памятников турецкого владычества и современные в г. Измаиле. — III. Смесь. — С. 37-44. (Коломойцев П. Т.)
302. Приписываемое императору Иосифу II сочинение “О началах, коим государственный служитель в поступках своих следовать должен”. — IV. Протоколы. — С. 13-24. (Маркевич О. I.)
303. Поминки по Дюку-де-Ришелье в лицее его имени 27 и 28 августа 1822 г. — IV. Протоколы. — С. 26-64. (Ленц М. I.)
304. Воспоминания кн. Н. В. Решнина о пребывании Гоголя в Одессе. — IV. Протоколы. — С. 78-82. (Маркевич О. I.)
305. Письма доктора Морица Карловича фон-Штерна с театра военных действий 1828-29 гг. — IV. Протоколы. [П'ята пагінація] — С. 19-33.

(фон-Штерн Е. Р.)

306. Остров Березань. — IV. Протоколы. [П'ята пагінація] — С. 39-52.
(Ковалевский Ф.)

Т. XXVII (1907)

307. Школьно-просветительная деятельность преосвященного Дмитрия (Сулимы) в Бессарабии. — I. Исследования. — С. 47-87. (Севастиан)
308. Материалы для истории возникновения церквей в Александровском уезде. — II. Материалы. — С. 1-56. (Никифоров В. М.)

Т. XXVIII (Приложение) (1908)

309. К истории археологических разысканий и открытий в Южной России. — С. 1-9. (Попруженко М. Г.)
310. Письмо Голенищева-Кутузова. (Лонгинов А. В.) — С. 56-57.
311. Славяно-русские рукописи библиотеки императорского Одесского общества истории и древностей. — С. 57-59. (Ристенко О. В.)

Т. XXVIII (1910)

312. К истории христианства в Крыму. — I. Исследования. — С. 1-108.
(Бертъе-Делагард О. Л.)
313. Из материалов по истории славянских колоний в России. — II. Материалы. — С. 1-34. (Попруженко М. Г.)
314. Рукописи, принадлежащие библиотеке императорского Одесского общества истории и древностей. — II. Материалы. — С. 35-120.
(Ристенко О. В.)
315. Из дел архива Одесского цензурного комитета. — II. Материалы. — С. 121-125. (Егоров А. Е.)

Т. XXIX (1911)

316. Из материалов для истории одесских просветительных учреждений. Публичная библиотека. — I. Исследования. — С. 1-58. (Попруженко М. Г.)
317. Из материалов по истории прикрепления крестьян в Южной России. — II. Материалы. — С. 59-81. (Флоровский А. В.)
318. Из материалов по истории армян на юге России. — II. Материалы. — С. 82-93. (Меликсет-Беков Л. М.)
319. Посвященное в 1806 г. Одессе стихотворение. — III. Протоколы. — С. 86-87. (Попруженко М. Г.)

320. Из материалов по истории благоустройства Одессы. — III. Протоколы. — С. 97-99. (Попруженко М. Г.)

Т. XXX (1912)

321. Князь Петр Иванович Шаховской, бывший псковский губернатор. — С. 127-135. (Лонгинов А. В.)
322. Неудавшееся посольство в Крым стольника Бориса Андреевича Пазухина в 1679 году. — С. 179-216. (Веселовский М. I.)
323. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. — С. 329-377. (Флоровский А. В.)

Т. XXXI (1913)

324. Лебединцев А. Ханская Украина. — I. Исследования. — С. 1-22. (Кочубинский О. О.)
325. Отечественная война и Новороссийский край. — I. Исследования. — С. 23-51. (Флоровский А. В.)
326. И. И. Крашевский в Одессе. — II. Протоколы. — С. 39-43. (Попруженко М. Г.)

Т. XXXII (1915)

327. Из бумаг М. М. Кирьякова. — II. Материалы. — С. 26-41. (Флоровский А. В.)
328. К начальной истории г. Мариуполя. — II. Материалы. — С. 42-64. (Латишев В. В.)
329. Речь, произнесенная новороссийским военным губернатором и одесским градоначальником его сиятельством, графом Александром Федоровичем Ланжероном, при открытии Ришельевского лицея в Одессе 7-го января 1818 года. — III. Протоколы. — С. 53-56. (Попруженко М. Г.)

“Отчет”

330. Акты и деловые бумаги из семейного архива князей Мещерских, второй половины XVII столетия // Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1887 г. по 14 ноября 1888 г. — Одесса, 1889. — С. 51-69. (Кочубинский О. О.)

Окремі видання

331. Pinner F. Prospectus der Odessaer gessellschaft fur geschichte und alterthumer gehorenden altesten hebraischen und rabbinischen manuscripte. — Odessa, 1845. — 92 с.
332. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. — Одесса, 1852. — 92 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абулгазі-баядур-хан 233
Абросимова С. В. 38, 57
Аваліані С. Л. 91
Адам 144
Азаревич Д. І. 90
Азмет-мурза 144
Айвазовський Г. К. 138, 241,
269, 360
Айвазовський І. К. 89, 335
Айналов Д. В. 91
Айтемиров В. 309, 310, 341, 366
Александрю чел Бун (Олександр
Добрий) 152, 353
Алексеев В. О. 337
Алмазов А. І. 90
Алпатов М. А. 53
Амвросій 149, 221, 355
Амурат III 256, 346
Амфілохій 245, 277
Андреев В. С. 133
Андреевський І. С. 140, 180,
211, 357
Андрієвський О. О. 21, 90, 110,
291-293, 304, 312-313, 339,
340, 346, 364, 365, 366
Анненков М. М. 155
Антіох Кантемир 152
Антіох Константин 353
Антонін 21, 207-209, 245, 271,
275, 278, 357
Антонович В. В. 23, 38, 49, 51, 56,
60, 89, 230, 266, 286, 332,

333, 363

Анучин Д. М. 91
Апатов С. Й. 54, 120
Аргінський М. 144
Арістотель 138
Аркас З. А. 88, 212
Аркас М. А. 79, 89, 219
Аркудинський С. С. 245, 268, 361
Арслан-Гірей 144
Афіани В. Ю. 55
Ахмет III 362
Ачказ Ага 365
Ашик А. Б. 87, 302
Ашрафьян А. А. 29

Б

Базилі К. М. 218
Балінов А. К. 29
Балческу Н. 151
Бантиш-Каменський М. М. 350,
366
Барберині 255
Барсов Е. В. 89
Барсов М. І. 297
Барсуков М. П. 122
Бартенев П. І. 89, 217, 222, 230,
322
Бартольд В. В. 234
Бартольді 272
Батий 276, 277, 282
Батьянов І. В. 212
Бачинський А. Д. 26, 29, 54, 61
Безбородько О. А. 11, 221-223,

- 260, 280
- Беккер П. В. 87, 198
- Беклешов 309
- Белавенець П. І. 326, 370
- Беллоро Д. Б. 132
- Беляев І. Д. 147, 356
- Беляев І. І. 147
- Бельграно Л. Т. 198
- Бенінказа 199
- Беннігсен 267
- Бердинських В. А. 9, 15
- Березін І. М. 88, 212, 232, 246, 359
- Берлінський М. Ф. 70
- Бертъе-Делагард О. Л. 29, 33, 50, 55, 56, 81, 87-89, 94, 96, 102, 103, 112-117, 202, 264, 277, 285, 286, 290, 305, 306, 309, 331, 367, 370, 371
- Бестужев-Рюмін М. П. 113
- Бестужев-Рюмін О. П. 369
- Белій А. 265, 362
- Белій В. 212
- Белій М. Т. 368
- Белій (Білий) С. 316, 368
- Бичков П. Ф. 49, 88, 89, 217, 230, 244, 251, 254, 272, 279, 280
- Біанки А. 198
- Білевич Г. М. 152, 212
- Білозерський М. 265
- Більбасов В. О. 323, 325, 331, 370, 371
- Біркман 204
- Біциллі П. М. 91
- Бларамберг І. П. 64, 65, 157, 194, 211, 268, 269, 354, 357
- Блау О. 112, 235, 246, 270
- Бобович С. 133, 145
- Богдан III 189
- Богдановський О. М. 89
- Бодянський О. М. 29, 49, 60, 70, 88, 158, 162, 163, 176, 268, 303, 329, 348, 364
- Божорад Валаський 366
- Бойко А. В. 58, 125, 176, 186, 274, 287
- Болтенко М. Ф. 29
- Болтунова А. І. 284
- Болховитінов Є. М. 49, 70, 72, 241, 359
- Большаков Т. Ф. 334
- Бондар Г. С. 120
- Бондарь Р. Д. 29
- Боплан Г. Л. де 234, 255, 331
- Борзенко О. О. 133, 141, 245
- Борисов І. О. (див. Іннокентій)
- Боровой С. Я. 129
- Борщак І. 14
- Боряк Г. В. 10, 15
- Браїм 212, 235
- Браун Ф. О. 91
- Брікнер О. Г. 220, 224, 280
- Брокгауз Ф. А. 166, 184, 185, 277, 340
- Броневський М. 145, 203, 204, 255, 331, 346, 357
- Броневський С. М. 64
- Брун В. О. 256, 362
- Брун П. К. 17, 21, 22, 33, 38, 45, 49, 52, 53, 57, 87, 100, 104, 124, 139, 140, 176, 177, 180, 195, 196, 198, 199,

- 201, 210-214, 227, 233-236,
246, 254, 263, 264, 274,
276, 277, 281, 298, 317,
328, 358, 360
- Бузескул В. П. 91
Буковецький Й. Й. 263
Булатович С. А. 29
Булацель Г. 238
Булгаков Я. І. 221,
Булгарін Ф. В. 297
Бурачков П. О. 88, 89, 310, 311,
325, 342, 350, 367
Бурсак Ф. Я. 316
Бутович О. П. 325
Бутурлін Д. П. 267
Бутурліна О. О. 216
Бухтеев М. І. 147, 356
Бучич-Никшич Б. 367
Буюкі Ф. 228
Бюлер Ф. О. 21, 88, 272, 309
- В**
- Ваксель Л. 64
Валк С. Н. 11, 15, 284, 342
Вальян Ж. -Ф. 63
Ванчугов В. П. 29
Варнеке Б. В. 19, 20, 52, 91, 103,
116, 117, 125
Василевс 206, 358
Василенко М. П. 291
Василенко О. Д. 56
Васильевський В. Г. 21, 91, 251,
284
Васильчиков О. О. 91
Васиф-Ефенді 149
Вассаль В. 212, 252, 270, 271
Васькович С. Т. 32, 196
- Вагуля Б. С. 35, 36, 56
Вахевич Б. А. 331-334, 369
Вебер Б. Г. 53
Вейсбах І. -Б. 369
Вельямінов-Зернов В. В. 232
Венедикт XII (папа римський)
209, 357
Венелін Ю. І. 66, 151
Вергілій 204
Верebrюсов С. І. 89
Вернадський Г. В. 223, 226, 280
Вертіл'як М. П. 88, 149, 158,
164, 165, 209, 358
Веселовський М. І. 60, 91, 331,
372
Вихнович В. Л. 55, 278
Вігель П. П. 243
Віженер Б. де 234
Вікторов О. Є. 21, 89, 251, 363
Вілінський С. Г. 91
Віппер Р. Ю. 90
Вісконті 199
Вітгенштейн П. Х. 245
Владевич Ф. В. 238, 359
Владимирський-Буданов М. Ф.
91
Владислав II 189
Воєводський Л. Ф. 90
Войнович М. І. 201, 358
Войтковський В. М. 90, 305
Войцехівська І. Н. 53
Волков М. А. 192, 198, 267, 356
Волков Ф. К. 16
Володимир 252, 363
Вонсович А. 277
Воробьева Ю. С. 16
Воронцов М. С. 8, 22, 33, 49, 55,

- 64, 65, 68-71, 74, 84, 85, 92,
102, 103, 128, 132, 133, 140,
143, 155, 159, 160, 164, 166,
168, 169, 174, 177, 188, 191,
192, 197, 210, 214, 245, 259,
268, 269, 276, 298, 302, 322,
330, 347
- Воронцова Є. К. 143
Воронцови 183, 191
Вяземський О. О. 220, 307, 349,
367
- Г
- Гавриїл 133, 228, 238, 303,
348, 364
Гавриїл (Розанов В. Ф.) 21, 28,
38, 49, 57, 74, 75, 87, 127-
129, 133, 142, 146, 148,
149, 176, 177, 178, 191,
204, 205, 207, 211, 213,
245, 268, 271, 348, 350,
353, 354, 356-358
- Гаврилов С. М. 210
Гаджанов М. І. 316, 368
Гаммер-Пургшталь Й. 234, 235
Ганка В. 88
Гарновський (Горновский) М. А.
221-223, 280, 359
Гаусман Р. Ф. 90
Геден 193, 346, 354
Гембачов С. А. 133
Гендльовик 266
Георгій 334
Георгій Папазоглі 367
Герасим 245
Герасимчук В. 38
Герлігі П. 9, 15
- Геродот 138, 142
Гігоре III Гіка (Григорий Гика)
260, 363
Гізер С. Н. 59
Гілявський Ф. 267
Гільденштедт Й. А. 150, 221, 236,
261, 273, 362
Гіппократ 138
Гладкий К. С. 237
Говард Д. 130
Гоголь М. В. 371
Голіцин В. В. 236, 237
Голобуцький В. О. 166, 184
Головатий А. 209, 222
Головкінський М. О. 264
Гомер 138
Гордієнко К. 158
Горленко Д. 265, 349
Гошкевич В. І. 90, 314
Грабовський М. А. 88
Гребцова І. С. 29, 118, 126
Грейг О. С. 309
Грекул Ф. А. 182, 277
Грефе Ф. Б. 211, 302, 357
Григор'єв В. В. 25, 28, 49, 60,
76, 107, 122, 125, 132, 135,
141, 142, 144, 167, 169,
170, 177, 180, 353
Григор'єва Т. Ф. 27, 28, 32, 33,
54, 55, 65, 66, 120, 121,
127, 130, 178
Григорій V 193, 347, 356
Григорій XVI 367, 307
Григорович В. І. 89, 133
Григорович М. І. 222, 260, 280
Григорович-Барський В. Г. 31,
167, 271, 354

- Грицак Я. Й. 7, 15
Грушевський М. С. 14, 16, 38, 91
Гудович І. В. 148
Гурій 21, 89, 229, 253, 254, 273, 280
Гурлянд А. 318, 368
Гутрі М. 64
Гюнер 270, 364
- Д
- Дабіжа В. А. 22, 53
Дабіжа В. Д. 53, 238, 245, 271
Даллаква П. 212
Данилевський Г. П. 216, 279
Дашкова К. Р. 221
Де-Брюкс (Дюбрюкс) П. 157, 356, 194, 268, 302, 328, 358, 364
Де-Віво Д. 307
Деволан Ф. 239
Дегуров А. А. 64
Декар'єр А. А. 271
Де-Негрі Я. 307, 367
Денікін А. І. 117
Деревицький О. М. 87, 90
Де-Рібас Й. М. 220, 221, 239, 359, 362
Де-Рібас Л. М. 331, 370
Де-Рібас М. Ф. 89, 219, 362
Де-Рібас Ф. М. 331, 348, 370
Державін Г. Р. 217
Джанібек 209, 357
Діамант Е. І. 29, 123
Дложевський С. С. 26, 53, 54, 59, 117, 118, 126
Дмитренко І. І. 90, 316, 367
Дмитрієв П. Г. 182, 277
- Дмитрій 85, 157, 227, 245
Дмитрій (Сулима) 332, 350, 370, 371
Добров Л. Я. 21
Доброклонський О. П. 51
Добрушкін Є. М. 13, 16
Долгоруков-Кримський В. М. 215, 218, 220, 221, 226, 261, 358, 360
Домінік 366
Дондуков-Корсаков О. М. 85, 95
Дорошенко Д. І. 23, 53, 166, 176, 184, 186, 291, 340
Дортеллі д'Асколлі Е. 331, 346, 370
Драгішевич-Нікшич І. С. 308
Драгнев Д. М. 182, 277
Дружиніна О. І. 202, 203, 285, 287
Дубровский С. М. 53
Душенкович 245
Дюбнер Ф. 249
Дюбуа-де-Кур 304
Дюканж 198
Дьомін О. Б. 54, 120, 126, 342
Дьорпфельд В. 91
- Е
- Евлія Челебі 234, 235, 281, 282, 346, 350
Ельзевір 204
Енгельгардт 150
Ерделі А. С. 257
Ерделі М. В. 21, 90
Епштейн Д. М. 55, 56
- Є

Євгеній 227

Євгеній (див. Болховитінов)

Євпраксія (Потьомкіна) 261

Євстратій (Єустратіє) Дабіжа 199

Єгоров А. Є. 331, 372

Єрофеїв 158

Єфрем 250, 359

Єфрон І. А. 166, 184, 185, 277,
340

Ж

Желтяков А. Д. 282

Живкович 308

Жилін 133

Жирнова Л. О. 126

Жуковський В. 329

Жумін А. 319, 348

Журба О. І. 12, 14, 16, 37-38, 56-
57, 125, 127, 176, 178, 186

З

Забіла Д. 366

Загинайло А. Г. 29

Загоровський Є. О. 91, 116

Заремба С. З. 26, 30-31, 54, 59

Захарова О. Ю. 33, 35

Защук О. О. 89

Зеленецький К. П. 87, 161, 170-
171, 188

Зелений П. О. 210, 358

Зікос 229, 359

Зінов'єв А. 269

Зленко Г. Д. 118, 126

Зотов М. 143, 354

Зубковський П. 212

Зубов П. О. 222, 239, 363

Зуєв В. Ф. 64, 236

І

Іаков 145, 346, 354

Іван III 191

Іван IV 115, 191

Іваненко (Петрик) 309

Іванов А. 280

Іванов І. І. 91

Іванов П. І. 209-210, 357

Іванов П. А. 90, 310-312, 326,
339, 366-368, 370

Ігнатій 335, 346

Ізбаш Т. О. 55

Іконников В. С. 20-21, 38, 53,
216-217, 223-224,
279-280, 311

Ікономос К. 167, 205

Ілашкова М. С. 335

Ільяш 151, 189

Інзов І. М. 8, 66, 245, 304

Інноцентій 21, 70, 87, 133, 188,
193, 245, 268, 297,

303, 332, 348, 364-365, 369

Іоаким 369

Іоаким (Савьолов) 349

Іоанн Готський 250, 284, 363

Іоанн Златоуст 212

Іоанн Караджа 296, 304, 350, 365

Іоанн Новий (Сучавський) 156-
157, 227-228, 281, 345, 359

Іоанн Олексійович (Іван) 146, 355

Іоанн Хреститель 157

Іоаннесов Й. 138

Іоасаф 245, 252

Іоасаф II 212

Іов 229, 240, 252, 360

Іона 355

Іоселіані П. І. 150, 355

Йосиф II 323, 342, 371
Іпсиланті К. 154, 193, 348
Іраклій 221
Істрін В. М. 90, 343

К

Каввадій П. 91
Казначеев О. І. 133, 144
Калері 212
Калнишевський П. 31, 308, 367
Кальбіц К. -І. 199
Кальбіц Ф. -І. 199
Кальнофойський А. 247
Каманін І. М. 38, 91, 291, 303,
340-341
Каменській С. М. 325, 349, 370
Канале М. Д. 198
Капігон 206, 358
Караджич В. 295, 296, 304, 308
Каразін В. Н. 29
Карано-Тврткович П. 156
Караулов Г. Е. 21, 263-264,
285,363
Карл V 199
Карл XII 255-256, 361
Касинов Є. О. 89, 197, 216, 218
Катерина II 21, 64, 130, 146,
148-149, 173, 185, 201,
215, 222, 226, 239, 260,
262, 267, 273, 300, 307,
317, 329, 354, 356, 358,
363, 367
Каховський (Коховський) В. В.
148, 220-222, 225-226, 285,
299, 301, 361, 363, 365
Каховський (Коховський) М. В.
211, 220-221, 244, 364

Каченовський М. Т. 70, 88, 269
Кешпен П. І. 49, 88, 133, 212-213,
241, 264, 359
Кессельбренер М. Е. 48
Кир'яков М. М. 19, 21-22, 25, 40,
66-67, 69-72, 74-75,
85, 92, 103, 121, 330, 373
Кир'якови 330
Кирило (Константин) 251, 363
Кирпичников О. І. 90
Кисельов П. Д. 151
Кітицин П. 265, 273
Кішкіна В. П. 319
Клейман І. Б. 29
Клименко Ф. І. 157
Климент Охридський 251
Климент I Римський 229, 250,
361, 363
Клушин П. Н. 196
Ключарьов О. С. 133
Книпович Т. Н. 340
Княжевич Д. М. 18-19, 22, 25,
40, 53, 72-74, 76-78, 83-85,
96-100, 103, 106-107, 121-
122, 125, 131-132, 134-135,
138, 156, 169
Князев О. С. 21
Ковалевський І. 209, 358
Ковалевський Ф. 332, 371
Ковальський М. П. 37-38, 55-57,
233, 281
Когелнічану М. 151
Козлов В. П. 16, 56, 125, 284
Козлов О. Ф. 15
Колесник І. І. 8, 15
Коломойцев П. Т. 90, 332, 371
Колпак О. 164

- Кондаков Н. П. 89, 298
 Кони́к О. О. 342
 Константин Могила 155
 Константин VII Багрянородний
 139, 180, 354
 Кордт В. О. 91
 Коре 249
 Корейша Д. В. 65
 Корж М. Л. 112, 128-129, 134,
 158
 Корнева І. І. 55-56
 Корнилов І. П. 248
 Короленко П. П. 90, 315-316,
 339, 366, 368
 Короткий В. 60
 Корпусова І. В. 29
 Корченoв В. 54
 Корш Ф. Є. 90
 Костинські 370
 Костомаров М. І. 176
 Костянтин Павлович 318, 367
 Косцюшко-Валюжиніч К. К. 90
 Котруца К. М. 21, 133, 242, 282
 Коцебу П. Є. 104
 Кочубинський О. О. 23, 81, 90,
 242, 282, 289, 293-296,
 304, 318, 330, 342, 365,
 368, 372-373
 Кравець М. М. 184
 Кравченко А. А. 29
 Кравченко В. В. 28, 54, 176, 186
 Крамер Г. 249
 Крамської М. І. 302
 Красинський 333
 Красносельцев М. Ф. 90
 Крашевський Ю. І. 21, 88, 328,
 372
 Крейцер Г. -Ф. 269
 Кречетников М. М. 221
 Крим-Гірей 143, 353
 Крим-Ховаджи А. 143, 156, 231
 Круковский І. 152
 Крусман В. Е. 91
 Кудрявцев І. І. 15
 Кузьмін В. Н. 143
 Кулаковський Ю. А. 91, 206, 208,
 278, 317, 368
 Куліш П. О. 176
 Кумані М. М. 134
 Куминський О. 335
 Куницький П. 66, 203
 Кунік А. А. 49, 247
 Куракін К. 325
 Куракін О. Б. 211
 Курис І. І. 21, 89, 199, 218, 239,
 246, 262, 282, 335, 359
 Курис І. О. 238, 322, 359
 Курис Л. І. 335
 Кутайсов І. П. 324, 349, 369
 Кутузов М. І. 221, 359, 363, 371
 Кушнерьов Х. 21, 269, 273, 298,
 361
 Кьолер Г. -К. -Е. 211, 302, 313,
 357, 366
- Л
- Лавров П. А. 90
 Лагоріо Ф. 298, 350, 365
 Ладиженський М. 266
 Лазар 268
 Лазарев М. П. 131, 134
 Ламанський В. І. 91
 Ламбанціотті П. 212
 Ламберті М. 254-256, 350, 361

- Ламброс С. 91
Ламотре 63
Ланжерон О. Ф. 8, 221, 268-269,
329, 369, 373
Ланнуа Г. (Ж.) де 44, 139, 233,
346, 355
Ласкін Г. 139, 180
Латишев В. В. 91, 206, 278, 284,
301-302, 332, 339-341,
364, 373
Латишева В. О. 284
Латишева Л. П. 26, 54
Лафіт-Клаве 202
Лашков Ф. Ф. 33, 55, 90, 259,
285, 289, 298-299, 305,
314, 339, 364, 366
Лебединцев А. Г. 21, 89, 94, 303,
318, 329, 348, 350, 364,
368, 372
Лебединцев Ф. Г. 89
Лев 326
Левицький О. І. 38
Левченко Г. С. 65
Лелевель І. 297
Ленц М. І. 21, 90, 309, 330, 335,
342, 369-371
Леонід 21, 191, 356
Леонтій 272, 309
Леонтович Ф. І. 23, 86, 89, 304
Лернер М. 331, 369
Линниченко І. А. 49, 51, 86, 89-
90, 113-117, 266, 307, 326,
332-333, 340-341
Линовський В. А. 134, 171
Лисоченко І. Д. 27, 48, 54, 59,
276, 279
Лисяк-Рудницький І. 7-8, 15
Литвак Б. Г. 16
Литвиненко М. А. 166, 184
Лобойко І. М. 67, 313
Логофет К. П. 348
Лонгінов А. В. 87, 90, 317, 332,
339, 367, 371-372
Лук'яненко І. М. 280
Лунін П. 245
Луцицький І. 291
Льовшин О. І. 25, 66, 71, 129,
223, 302
Люк Ж. де 254-255, 346, 362
Люценко О. Є. 325
Ляликов П. І. 88, 134-135, 148,
171-173, 176, 185, 354-355
Лясота Е. 233-234
Ляхну Д. 145, 271
- М
- Мавродин В. В. 234, 281
Мавруді П. Г. 326, 370
Мазепа І. С. 146, 256, 265, 349
Маї А. 317
Майнеке А. 249
Максименко І. В. 55, 340
Максимович М. О. 23, 49, 70,
72, 88
Малиновський О. Ф. 210, 350,
357
Маліше С. 367
Мандес М. І. 91
Маразлі Г. Г. 89, 93-94
Маракуєв В. 286
Маркевич О. І. 21, 33, 49, 51, 55,
81, 86, 90, 148, 170, 185,
239, 258, 280-281, 284-285,
289, 292-293, 295-296, 304-

- 317, 319, 322-327, 329,
335, 337-342, 365-371
- Марков А. К. 19, 52, 124
Маркович О. М. 29
Маркович Я. М. 11
Маркопуло А. Ф. 249, 361
Мартинов О. О. 212, 235
Мартос А. 265
Марченко М. І. 24-25, 28, 53,
146, 165-166, 181, 184
Матвеев А. О. 90, 289, 301, 319,
365-366
Маттеї Х. Ф. 205, 250
Мацеєвич Л. С. 90, 319, 332,
335, 370
Меликов П. Г. 91
Меликсет-Беков Л. М. 332, 372
Мельгунов О. П. 63
Мельник К. М. 91
Менглі-Гірей 212, 231-232, 359
Мерджанов 337
Меттерніх К. 133
Мещерські 294, 349, 373
Микола І 11, 74, 266, 330
Мирошниченко В. А. 55
Мисечко А. І 52, 342
Михневич Й. Г. 21, 87, 135, 167,
170-173, 180, 188, 354-355
Мишецький С. І. 23, 49, 159, 161,
163-166, 184, 345, 347
Міклошич Ф. 133, 139, 208
Мілій А. 204
Мілісавлевич К. М. 91, 117
Міллер Г. Ф. 161-162, 208, 221,
273
Мінай Медиці 268
Мініх (Мюнніх) Б. -Х. фон 147,
193, 356
- Мінь Ж. -П. 317
Міодушевський І. А. 328
Мірча 189
Міщенко Ф. Г. 91
Мовчан 313
Модестов В. І. 90, 307
Модзалевський В. Л. 38
Мойсей (Гумілевський) 265, 364
Мойсей Могила 200
Моранді Ф. О. 89
Мординов М. С. 220, 280
Морозов П. Т. 66
Москулі 307, 366
Мочульський В. Н. 90, 323
Муравйов М. 358
Мурад-Гірей 354
Мурзакевич М. Н. 19, 22, 25-26,
28-29, 32-33, 40-41, 49-51,
53, 55, 60, 65-78, 80, 84-86,
88, 92-93, 95, 100, 106-107,
109-110, 112, 120-121, 131,
133, 135-136, 141-153, 155-
156, 158, 160-161, 163-165,
167, 170, 176-177, 179-181,
183-185, 187-196, 198-203,
206, 209-210, 212, 214,
218, 220-230, 232, 236-254,
258-264, 266, 267-269, 271-
276, 278, 288-289, 295-299,
302, 306, 306, 312, 312,
322, 335, 345, 347-348,
353-365
Мурзакевич Н. А. 66
Мустафа 143, 346, 354
Мухамед III 314
Мухамед-Гірей І 231-232, 359

Мухамед-Гірей II 204
Мухамед-Гірей III 168-169
Мюллер К. 249
Мякотин В. 291

Н

Надеждін М. І. 25, 35, 35, 40,
76-78, 84, 98, 100, 107,
122, 125, 132, 135, 138-
139, 142, 146, 151-152,
157, 170, 353
Надлер В. К. 90
Наїма 14
Накко О. К. 89, 189, 200, 241,
243-244, 271, 276, 282, 304
Наріжний С. 23, 53
Настасія Мстиславська 266
Неводчиков М. В. 134, 149, 212
Невоструєв К. І. 206, 212, 229,
250, 359
Негрі О. Ф. 21, 28, 74, 79, 132-
135, 141-145, 149, 160,
167, 170-171, 173, 177,
187, 193, 355
Нелідов І. О. 152, 353
Неофіт 271
Непомнящий А. А. 33, 55, 285,
299, 340
Нессельроде К. В. 133
Неустроєв А. Н. 21
Нечкина М. В. 53
Никитич О. Н. 151, 18, 277
Никитін А. Н. 182
Никитський А. В. 90, 251, 363
Никифор 228
Никифоров В. М. 330, 369, 370
Никифоров О. 201, 353

Нідерле Л. 91
Нізамі Гянджеві 270
Ніколь 245, 309, 348, 367
Новакович М. 312
Новицький І. П. 38
Нур-Девлет 232

О

Оболенський І. М. 314
Оболенський М. А. 21, 88, 143,
145, 147, 161-162, 164,
212, 354
Обренович Є. 156
Одеріко 64
Оксман Е. 60
Олександр Михайлович 85, 117
Олександр I 21, 173, 217, 221,
226, 240, 309, 349, 360,
366
Олександр II 74
Олександрю Лепушняну 153
Олена Павлівна 318
Оленін О. М. 302, 364, 369
Орбинський Р. В. 89, 193, 356
Орешников О. В. 91
Осман II 270
Осман Паша 368
Остен-Сакен Д. Є. 301, 319, 348,
368
Островець О. С. 29, 120
Отживший П. 304
Охотников С. Б. 29, 112, 125

П

Павинський А. І. 91
Павло I 173, 216, 221, 226, 309,
367

- Павлов О. М. 133
 Павловський О. А. 26, 86-87,
 90, 320
 Палаузов М. Х. 297, 328
 Палаузов С. П. 190
 Пален П. Ф. 221
 Палеолог М. Г. 21, 87, 138, 188,
 355
 Паллас П. С. 56, 64, 222, 244,
 262-264, 273, 285-286, 363
 Панагіодор-Никовул О. Ф. 64, 87,
 137-138, 141, 354
 Пападімітріу С. Д. 90, 101, 116,
 317
 Папазоґлі Г. 307, 367
 Парфеній 261
 Пасхалій 366
 Перетяткович Г. І. 87, 90, 314
 Перовський Л. О. 168
 Першина З. В. 28, 54, 65, 120
 Петренко В. Г. 29
 Петренко (Іваненко) 309
 Петро І 115, 143, 150-151, 191,
 260, 353, 355
 Петров М. І. 23
 Петров Н. 319
 Петровський С. В. 332, 369
 Петру Рареш 152, 190,
 Петрушевич А. С. 23
 Петрушевський О. Ф. 323
 Пирогов В. М. 90
 Пирогов М. І. 26, 33, 54, 85, 89,
 101, 109, 188, 195,
 Пишчевич О. Л. 301
 Пищевич О. С. 326
 Піменов М. М. 331, 370
 Піннер Е. М. 19, 112, 167
 Пірко В. О. 148, 181
 Піціґано Д. 199
 Піч Й. В. 91
 Пластун Г. 237
 Платон 257, 261, 267, 271, 362
 Погодін М. П. 49, 75, 88, 122,
 243-244, 297, 348, 365, 369
 Подолинський А. І. 66
 Полевой М. О. 11
 Полікарп 229, 240, 360
 Полномочний І. А. 301, 348, 365
 Полонська-Василенко Н. Д. 38
 Поль О. М. 21, 89, 236-237, 244,
 246, 275, 282, 359-360
 Помяловський І. В. 91, 317
 Попов В. А. 322
 Попов В. О. 30, 217, 279
 Попов В. П. 225
 Попов В. С. 215-218, 220, 222-
 223, 225, 238, 244, 279,
 280, 360-361
 Попов Н. О. 91
 Попов О. В. 216-217, 224-225
 Попова О. О. 219, 223
 Попова Т. М. 29, 33, 55, 118,
 125, 340
 Попови 280
 Попруженко М. Г. 19, 51-52, 72,
 86-87, 90, 105, 116-117,
 125, 189, 192, 228-229,
 237, 319, 327, 329, 338-
 339, 342, 369-373
 Попша М. 353
 Портнов Л. 266, 348, 363
 Порфирій 21, 132, 157, 228, 253-
 254, 260, 359, 364
 Потилиці 307

Потоцький І. 64
Потоцький Я. 199
Потьомкін Г. О. 21, 30, 130, 147-
150, 158, 173, 185, 192,
200-201, 211, 215, 217-224,
226, 240, 243-244, 258-261,
265, 279, 299-300, 312, 347,
354-365
Прокопович Ф. 217
Протопопов М. П. 189, 354
Пушцін П. С. 134, 245

Р

Радзивілі 61
Радищев О. М. 222
Радул 199-200
Рачки Ф. 90
Репнін М. В. 221, 348, 371
Ржевуський А. 205
Рижський І. В. 64
Ристенко О. В. 91, 112, 334-337,
343, 371-372
Рібера Д. 199
Рігельман М. А. 245-246, 269
Рігельман О. І. 163, 183, 245-246
Рільць Н. 295
Рішельє А. -Е. 8, 21, 221, 237,
269, 307, 361, 371
Родзевич М. М. 309, 368
Розберг М. П. 66
Розен В. Р. 271
Роксолана 149
Роман III Аргір 253
Романовський В. О. 38
Романченко Г. Н. 236, 282
Рооп Х. Х. 85, 87, 94-96, 305
Ростовцев М. І. 91

Рубан В. Г. 11
Рудаков В. Є. 183, 302
Рудзевич Я. (Якуб-ага) 265, 364
Рудольф II 233
Румянцев П. О. 260, 363
Руссев Е. М. 182, 277
Руссев М. Д. 228, 281
Рябінін-Скляревський О. О. 169,
184

С

Саадет-Гірей (Сеадет-Гірей) 140,
230, 353
Сабуров Я. 203
Савва 206
Савельєв П. С. 141, 142
Савьолов Л. М. 326, 327, 330,
338, 369, 370
Сагіб-Гірей 140, 201, 358
Сальцова О. А. 30, 31, 54
Самодурова В. В. 55, 340
Самойлов О. М. 217
Самойлова Т. Л. 29, 55
Самойлович Д. 265, 364
Самоковський П. 318
Сансе 14, 302
Сапєги 61
Сапожников І. В. 277
Сас П. М. 183
Сафков М. 239
Сафонов С. В. 19, 21, 85, 107,
122, 125, 134, 144, 147,
159, 160, 161, 164, 165,
169, 177, 192, 193, 353,
356
Сахаров І. П. 162
Светлична Л. І. 182, 277

- Свиньїн П. П. 203, 216, 278, 347, 350, 357
- Севастіан (Веста) 332, 371
- Сегюр 363
- Сеїд-Мухаммед-Різа 144
- Сеїт-Джеміль-Ефенді 133
- Секерська Н. М. 29
- Селецький І. Я. 211
- Селіванов С. А. 90
- Селім II 149
- Селім III 326
- Семевський М. І. 89, 223, 230, 266, 271, 362
- Сенковський О. І. 141, 297
- Сент-Жозеф А. де 258, 363
- Серафим 304, 354
- Серафимов С. А. 21, 89, 204-207, 212, 214, 229, 240, 246, 252, 274, 278, 358, 360
- Серисторі 199
- Сестренцевич-Богущ С. 239
- Сигізмунд 317
- Сигізмунд I Старий 189
- Сидоренко А. 366
- Сидоров А. Л. 53
- Симоненко І. М. 31, 54, 101
- Синельников І. М. 221, 226, 360
- Синицин М. С. 25, 26, 53, 118, 120
- Синявська О. О. 55
- Сичкар'юв Л. 260, 265, 318
- Сівков К. В. 24
- Сікар К. 212
- Сінкевич І. Ю. 342
- Січинський В. 262, 285
- Скальковський А. О. 8, 21, 24-25, 28, 38, 51, 57, 61, 65, 67-69, 73, 87-88, 121, 128-129, 130-131, 136, 148, 158, 165, 168-178, 181, 184, 193, 238, 258, 296, 308, 311, 313, 324, 328, 339, 340, 340, 342, 348, 353, 365-367, 369
- Скілак Каріандський 138, 355
- СкімнХіюський 138
- Скоропадський П. 116
- Скосаревський І. 324, 369
- Слабченко М. Є. 117
- Славич-Сосногорова М. О. 244, 263, 264, 363
- Смирнов В. Д. 33, 91, 144, 145, 180, 208, 237, 272, 278, 289, 304
- Смирнов М. П. 89, 354
- Смичок Л. М. 29
- Смольянінов К. М. 88, 148, 355
- Советов П. В. 151, 182, 277
- Сокович М. П. 269
- Соколов Г. І. 28, 32, 74, 88, 103, 132, 135, 147, 171, 172, 173-176, 185, 193, 196, 202, 334, 348, 354, 355, 370, 371
- Соколов Ф. Ф. 301
- Сонцов А. 262, 285
- Софінов П. Г. 34, 55
- Софія Олексіївна 236, 317
- Сохань П. С. 11, 12, 13, 15, 37, 56
- Спада О. Ф. 141
- Сперанський М. М. 325
- Спорітті 309, 368
- Срезневський І. І. 88, 296
- Ставровський О. І. 217, 225

- Сталь К. Ф. 210, 218, 358
 Станиславська А. М. 53
 Станко В. Н. 29, 118
 Старовольський Ш. 346
 Старостін Е. В. 16
 Стемпковський І. О. 64, 65, 120,
 26, 350, 361
 Степанський О. Д. 11, 15, 62, 63,
 105, 120
 Стефан Баторій 149, 204, 256,
 346
 Стефан Великий (див. Штефан III
 чел Маре)
 Стефан Сурозький 156
 Стефан Урош I Великий 156, 158,
 350, 353, 366
 Стойчев В. М. 278
 Стойчева І. М. 278
 Столярник О. С. 29
 Стояновський М. І. 302
 Страбон 249, 361
 Строганов О. Г. 79, 85, 93, 95,
 101, 102, 103, 188
 Строганов С. Г. 70, 168, 325
 Строев П. М. 11, 107, 146, 181
 Струве Ф. А. 89
 Струков Д. М. 150, 247
 Стурдза О. С. 25, 66, 71, 74, 75,
 79, 84, 85, 107, 132, 135,
 142, 154, 155, 167, 170,
 178, 189, 190
 Суворов О. В. 221, 238, 239, 261,
 322, 323, 337, 349, 359,
 362, 369
 Сумароков П. І. 64
 Сухтелен П. П. 267, 318, 368
 Сушицький Т. 334, 343
- Т
- Тайдолю 209, 357
 Такович Р. 370
 Тальман Е. М. 56
 Тамара В. С. 367
 Танфільєв Г. І. 91
 Тарновський В. В. 38
 Тверитінова А. С. 282
 Тевено М. 254
 Тейнер А. 209
 Текелій П. 128, 146, 330, 356
 Тепляков В. Г. 66
 Тернер 211
 Терновський П. О. 229, 240, 250,
 252-253, 268, 274-275, 361
 Тетбу де Маріньї Е. В. 65, 135
 Тимашкова Т. Г. 29
 Тимур-Кутлук 230
 Титов А. О. 89, 183, 267-268, 271,
 303-304, 364
 Тихомиров М. Н. 53
 Тишендорф 157
 Тізенгаузен В. Г. 21, 89, 240-241,
 246, 282, 325
 Тірол П. Д. 308
 Тодійчук О. В. 70, 121
 Толстой Д. А. 101, 272
 Толь 245
 Томас 199
 Томашевська М. С. 294
 Торічеллі Г. І. 92
 Тохтамиш 140, 230, 353
 Тошкович Н. С. 318
 Трифільєв Є. П. 91
 Тройницький Г. О. 245, 319, 368
 Тройницький М. Г. 307
 Тройницький О. Г. 88, 188, 319

Трутовський В. К. 91
Тункіна І. В. 33-34, 55
Турчанинов П. І. 221, 322
Тутолмін Т. І. 267
Тучков С. А. 371
Тяпкін В. М. 143, 354

У

Уваров С. С. 74, 168
Уварова П.С. 304
Узбек 209, 357
Улащик М. М. 334, 343
Ульяновський В. І. 51, 60
Усманов М. А. 142-143, 180, 232
Успенський О. І. 91
Успенський Ф. І. 89
Устрялов М. Г. 89

Ф

Фабер Ф. 312
Фабр А. Я. 21, 69, 71, 73, 74, 85,
134, 191, 212
Фалєєв М. Л. 218, 221, 259, 364
Фантон-де-Веррайон М. 212
Фармаковський Б. В. 91, 101
Федір 317, 368
Федоров П. І. 131, 134, 151, 153,
172
Феліцин Є. Д. 90, 315, 316,
367
Феодосій 89
Феотокі Н. 245, 332
Філарет 212, 257, 362
Філімонов С. Б. 38, 56, 286
Філодор К. 317, 367
Фінкель І. 145, 355
Фірдоусі 270

Фіркович А. С. 19, 28, 32, 33,
55, 100, 112, 132, 134, 145,
156, 167, 213, 278

Фіркович Г. 145

Фішер Ф. Б. 302

фон-Штерн Е. Р. (див Штерн Е. Р.)

Флоровський А. В. 86, 91, 116,
117, 126, 329, 330, 338,
339, 372, 373

Фрегозо Л. 197

Фрейганг 202

Френ Х. Д. 88

Фрідріх Великий 326

Х

Хаджи-Гірей 144, 232

Хаждеу Б. 151

Ханенко 313

Хаников І. І. 300 364

Хвойко В. В. 91

Хмарський В. М. 55, 56, 60, 121,
178, 180, 281, 282, 285,
286 340

Хоєцький К. 266

Холмогоров І. М. 143

Холявицький 191

Хорват І. С. 237, 238, 359

Хосров 270, 271

Ц

Царський І. М. 134, 146, 149,
177, 181, 355

Цветаєв І. В. 91

Ч

Чєпа А. І. 11, 29

Чєпіга З. 200, 222

Черних В. А. 16
Черной Ф. 239, 262
Чернухін Є. К. 48, 59
Чернявський В. 162, 164, 165,
184, 347
Черняков І. Т. 29
Чертков В. 239
Чертков О. Д. 70
Чирков А. В. 100
Чирков А. П. 89, 241, 269, 360
Чирков С. В. 56, 322, 337, 342,
343
Чіампі С. 255
Чінгіз-хан 144
Чугуєвець І. 165

Ш

Шагін-Гірей 220, 244, 363
Шарапа В. Ф. 55
Шарет 323
Шафарик П. Й. 88
Шаховський П. І. 332, 349, 367,
372
Швахгейм Є. Є. 324
Шевельов Є. П. 134, 156, 172,
173, 326 355
Шевирьов С. П. 49
Шевченко Ф. П. 35
Шейн О. С. 202, 349
Шереметев Б. 146, 149
Шершеневич Й. Г. 21, 87, 145,
188, 204, 277, 357
Шидловський Ф. В. 150, 191
Шильбергер І. 233, 234
Шиян І. 164
Шкляж І. М. 183
Шкорпіл В. В. 90

Шмідт С. О. 12
Шміт О. О. 89, 194, 356
Шодуар С. І. 70
Шохін Л. І. 181, 278
Шпаков О. Я. 91
Штерн Б. 161, 353
Штерн Е. Р. 22, 29, 41, 48, 50, 53,
81, 86, 87, 90, 96, 101, 111,
113, 114, 116, 122, 123,
124, 288. 290, 305, 320,
321, 332, 335, 341, 371
Штерн М. К. 371
Штефан І 151, 189
Штефан ІІ чел Маре 199
Штріттер (Стріттер) І. -Г. 199
Шугуров М. Ф. 79, 89, 222, 261,
262, 280, 362

Щ

Щепанський А. 273
Щепкін Є. М. 90, 332, 369
Щербак В. О. 183

Ю

Юзефович М. В. 89, 230
Юліан 209, 349, 357
Юргевич В. Н. 18-21, 35, 52, 79,
81, 86-89, 94, 94, 100, 103,
112, 120, 123, 125, 196,
197, 201, 209, 212, 214,
249. 269, 274, 277, 277,
288. 289, 295, 298, 303,
313, 317, 318, 328. 339,
357, 361, 366
Юр'євич 368
Юркевич М. 329, 368
Юрченко П. О. 21, 53 89, 233,

254-259, 271, 274, 281, 285
297, 298, 340, 361-363, 365

Я

Яворницький Д. І. 166, 184

Ягайло 189, 317

Ягич І. В. 90

Язиков М. І. 88

Якобсон А. Л. 278

Яковенко І. П. 134

Яковлев В. О. 21, 81, 86, 89, 204,

277, 278, 285 288, 296,
297, 303, 304, 340 365

Ямковський О. М. 21, 266, 171

Янку Сасул 190

Ярцев (Ярцов) Я. О. 140, 142,
180, 212, 230

Ястребов В. М. 21, 32, 90, 101
289, 301, 340, 365

Ящуржинський Х. П. 90

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абхазія 350
Австрія, Австрійська імперія 66,
192, 214, 298, 308, 350
Адріанополь 151
Азія 62, 66, 140, 189, 233, 234
Азов 146, 191, 201, 202, 212, 213,
235, 346, 349, 356, 358
Азовська губернія 148, 181, 191,
304, 355
Азовське море 356
Акерман 93, 97, 102, 140, 153,
157, 228, 359
Алба-Юлія 317
Алупка 160
Алушта 102
Ананьєв 267
Анапа 234
Ані 268
Архангельськ 291
Астрабад 267
Астрахань 236, 349, 359
Афіни 91, 207
Африка 233, 234
Ачуїв 315, 366

Б

Балаклава 100, 159, 196, 331, 353
Балканський півострів 367
Бахчисарай 102, 143
Бельгія 139
Бендери 361, 364
Берда 202
Березань 101, 103, 332, 371
Берлін 167

Бессарабія 7, 48, 71, 76, 81, 96,
103, 114, 119, 130, 131,
132, 150, 154-156, 178,
189, 241-243, 250, 257,
276, 277, 282, 306, 329,
350, 353, 357, 371
Бессарабська губернія 320
Бессарабська область 8, 133, 151,
177, 189, 200, 203, 204,
243, 330, 357
Белград 156, 308,
Білгород 261, 355
Білгород-Дністровський 345
Білорусія 10, 216, 266, 330, 363
Близький Схід 167
Болгарія 75, 117, 154, 294, 318,
350
Бомон 355
Борисфен 249
Бородіно 66
Боспор 284
Боспорське царство 63, 249
Босфор Кіммерійський 356
Бразилія 88
Брюссель 139
Бугогардівська паланка 237, 308
Буджак 203
Бухарест 276, 277, 282

В

Вагені 355
Валаське князівство, Валахія
154, 88, 151, 190, 295
Варниця 362
Варшава 8, 91, 296
Василівка 225

- Везувій 159
 Веймар 199
 Велике князівство Литовське 348
 Венеція 138, 192, 198, 219, 252
 Відень 133, 138, 139, 198, 199, 208
 Візантійська імперія, Візантія 229, 317, 345
 Вільно 13, 25, 67, 156, 248, 333
 Вірменія 138, 316, 368
 Вознесенське намісництво 149
 Волга 260
 Вольфенбюттель 199
 Воронежська губернія 151
 Вятка 291
- Г
- Гаджибей, Гаджибейский замок (див. Хаджибей)
 Генуя 21, 32, 132, 192, 197, 198, 213, 357
 Герцеговина 308
 Гетьманщина 150, 209, 265, 349
 Глинище 102
 Голландія 66
 Гонію 234
 Готфія (Готія) 358, 363
 Греція 132, 167, 301, 350
 Грузія 150, 221, 234, 249, 254, 316, 350
- Д
- Давній Рим 288
 Дербент 132
 Дерпт (Юр'їв) 251, 296
 Дике поле 6
 Дмитра Ростовського святого фортеця 100, 103, 131, 143, 147, 151, 177, 214, 355
 Дніпро 100, 147, 164, 201, 356
- Дон 151, 241
 Донецько-Криворізький басейн 8
 Донщина 236, 348
 Дубровник 156, 353
 Дунайські князівства 151
- Е
- Ескі-Крим 101, 102, 132
- Є
- Євпаторійський повіт 225
 Євпаторія 132, 216
 Європа 35, 63, 78, 180, 198, 204, 233, 234, 249, 281
 Єгипет 205, 249
 Єлисаветград 21, 174, 187, 197, 300, 324, 354
 Єлисаветградська провінція 300
 Єлисавети святої фортеця 30, 32, 132, 147, 174, 175, 177, 193, 196, 197, 201, 202, 210, 276, 300, 350, 365
 Єнікальський маяк 356
- З
- Загреб 90
 Західна Україна 131
 Запоріжжя 23-24, 58, 60, 158, 224, 265, 279-280, 291, 293, 341, 362, 365-367
 Запорізька Січ 6, 7, 112, 129, 146, 158, 161-162, 164-166, 168, 184, 265, 291, 300, 312, 330, 347, 356
 Златополь 291
 Зміїний (Левки, Фідонісі) 100
 Золота Орда 140, 234
- І
- Іберія 249

- Ізмаїл 57, 332, 371, 146
Ізюмський полк 150
Індія 249
Іспанія 249
Італія 198, 214
- К
- Кавказ (Кавказький край) 85, 96,
100, 132, 155, 159, 234,
268, 306, 313, 317, 349,
361, 368
Кагул 319, 368
Казань 91, 250
Калуга 319, 348, 368
Кам'янець-Подільський 133, 273
Кандій 212
Каракоба 332
Карасубазар 132
Карпати 157
Каспійське море 265, 267, 363
Каталонія 198
Катеринодар 316
Катеринослав 23, 38, 57, 89, 114,
127, 130, 148, 169, 173,
185, 207, 239, 260, 271,
291, 300, 311, 331, 337-
338, 356, 358, 366
Катеринославська губернія 7,
128, 134, 148, 177
Катеринославське намісництво
132, 215, 220, 222, 240,
300, 312, 360
Кафа 140, 191, 197-198, 202, 232,
360, 366, 370, 317
Керч 32, 43, 102, 194, 241, 249,
302, 368
Керченський півострів 363
Київ 13,15, 23, 27, 29, 32, 35,
37-38, 47, 56, 62, 66, 70-72,
89, 91, 197, 204, 216-217,
219, 224, 226, 229-230,
241, 245, 248, 252, 266,
271, 273, 279, 291-292,
296-297, 313, 317, 327,
332, 349, 355
Кипріана монастир 152, 353
Кілія 354
Киркор 232
Кишинів 149,152, 157, 242-243,
319, 348, 354, 368, 370
Кізікермен (Казикермен) 146,
355
Кіровоград 132, 330
Клондайк 7
Коблевка 100-101
Ковалівка 330
Кози 102
Колхіда 254, 361
Константинополь 139, 207, 229,
270
Копенгаген 332, 369
Копша 197
Корсунь 251, 345
Краснодарський край 234
Кременчуг 149, 355
Кривбас 236
Кривий Ріг 236
Крим 24, 30, 32, 44, 55-56, 63,
70, 72, 81, 87, 100, 102,
105, 113-115, 132-133,
138-140, 143-144, 145,
159, 180, 194, 196-198,
201, 203-208, 212, 215,
220-221, 225, 227, 229-230,
239, 241, 244, 247, 250,
256-257, 261-263, 269, 278,
286, 290-291, 299, 301,
314, 317, 320, 327, 331,
335, 340-341, 345, 354,

- 356-359, 362-364, 366-167,
369, 371-372
- Кримське ханство 6, 7, 105, 138,
140-141, 143-144, 146, 167,
177, 180, 202, 209, 214,
230, 232, 233-234, 237,
256, 259, 272, 278, 299,
304-305, 331, 345-346
- Кубань 132, 143, 315-316, 347-
348, 367
- Куликово поле 66
- Курськ 355
- Кючук-Кайнарджи 277
- Кьольн 204
- Л
- Левкополь 359
- Лейден 204
- Лейпциг 205, 250, 323
- Литва 331, 349, 369
- Лівія 249
- Лівобережна Україна 8, 291, 349
- Львів 91, 140
- М
- Мала Азія 251
- Малоросія 158, 163, 245
- Малоярославець 66
- Маріуполь 332, 335, 373
- Мармурове море 207
- Марсель 258, 363
- Маяцьке містечко 191, 356
- Мелітопольський повіт 225
- Меотійське озеро 354
- Миколаїв 64, 173, 193, 243, 259,
311, 327, 364
- Мінґрелія 254, 255, 361
- Мілан 199, 214,
- Міус 202
- Молдавія (Молдова) 10, 88, 182,
15, 33, 38, 49, 108, 131-
132, 150-152, 154, 167,
190, 212, 203, 234, 256,
277, 281, 282, 348, 349-
350, 353, 356, 362
- Молдавське князівство 133, 151,
152, 154, 156, 177, 189,
194, 199, 200, 214, 246,
344, 350
- Монкастро 228, 256, 257,
- Монс 139
- Москва 8, 64, 66, 67, 68, 70, 72,
91, 116, 146, 147, 160, 161,
162, 174, 205, 247, 251,
253, 256, 260, 275, 293,
309, 333, 355
- Московська держава 309, 331
- Московське царство 7, 146
- Мошни 160
- Н
- Неаполь 254
- Німеччина 87, 114, 199, 204,
214, 350
- Нова Сербія 147, 175, 238, 300
- Новомиргород 149
- Новоросійський край (Новоросія)
8, 21, 35, 40, 64, 67-69, 73,
76, 81, 96, 98, 105, 109,
119-120, 128-131, 148, 150,
156, 159, 168, 170, 185,
201, 208, 211, 215, 219,
221, 224, 238-239, 240-241,
249, 303, 306, 311, 322,
324, 338, 354-355, 357,
358, 360-361, 369, 372
- Новоросійська губернія 366
- Нормандія 71
- О

- Область Війська Донського 15
 Овруч 349
 Одеса 7, 22, 25-26, 28-29, 32, 34, 36, 40, 48, 50, 53, 64-72, 73, 75, 77, 78, 84-85, 103-104, 115-116, 120, 121, 127-129, 131, 134, 135, 139, 141, 142, 147, 148, 153, 155, 159-160, 163, 168, 169, 171, 173, 187, 189, 192, 195, 196, 212, 218, 220, 223, 225, 232, 235, 243, 245, 247, 249, 253, 258, 260, 266, 268, 270, 272, 288, 291, 296, 297, 298, 301, 307-311, 313-315, 318, 324-325, 327, 329-331, 333, 335, 338, 342, 347, 348, 355-356, 365, 367-368, 370-373
 Одісос 100
 Олександрівський повіт 371
 Олександрійський повіт 272, 369
 Ольвія 32, 64, 66, 67, 99, 100, 101, 116, 212, 241, 269, 301, 361
 Опук 356
 Орел 355
 Османська імперія 7, 156, 167, 202, 234, 307, 349
 Остзейські губернії 71
 Охрид 251
 Очаків 66, 102, 146, 210, 358
 Очаківська область 148, 324, 346, 353, 369
- П
- Пантікапей 32
 Париж 254
 Парутино 241
 Переволочна 146, 356
 Пересічень 151, 353
 Персія 223, 267, 316, 349
 Петербург (див. Санкт-Петербург)
 Петрени 101, 103
 Південна Європа 198
 Південна Росія 19, 20, 21, 24, 35, 52, 53, 67, 72, 76, 77, 81, 95, 98, 121, 130, 248, 258, 295, 302, 328, 335, 361, 362, 364, 371, 372
 Південна Україна 6, 7, 8, 10, 14, 15, 24-33, 36, 38, 54-57, 58, 60, 64, 68, 100, 120, 121, 125, 127-129, 131, 146-150, 149, 164, 167, 173-176, 177-178, 184, 187, 201, 203, 206, 214-216, 220, 226, 230, 234, 238, 241, 245-246, 254, 260, 274-277, 280, 297, 298, 305, 308, 311, 320, 330, 338, 340, 344, 348, 351
 Північне Приазов'я 346
 Північне Причорномор'я 6, 7, 17, 25, 34, 63, 75, 137, 138, 148, 177, 194, 214, 226, 239, 257, 261, 275, 277, 298, 301, 328, 345-347
 Північний Кавказ 32, 132
 Північно-Західна Русь 248
 Північно-Західне Причорномор'я 345
 Північно-Східне Причорномор'я 208
 Піцунда 102
 Подільська губернія 15
 Полтава 355
 Полтавська губернія 215, 217

Полтавщина 100, 216
Полтавська область 215
Полтавський повіт 218
Польша 8, 10, 256, 268
Понт Евксінській 354
Правобережна Україна 8, 129,
238, 309, 349
Прага 23
Приазов'я 191, 349
Прибалтика 10, 62
Причорномор'я 233, 234

Р

Рагуза 353
Решетилівка 21, 32, 100, 103,
110, 216, 218, 219, 223,
224, 225, 226
Рига 71
Рим 209, 255, 317
Різе 228
Російська імперія 6, 7, 9, 11, 23,
32, 34, 36, 40, 58, 62-64,
69, 70, 71, 75, 79, 88, 94,
98, 106, 113, 121, 146, 154,
177, 187, 192, 193, 194,
202, 210, 227, 237, 257,
261, 262, 267, 275, 298,
327, 337, 344, 346, 347,
349, 350, 358
Росія 8, 9, 15, 18, 19, 24, 34, 35-
38, 56, 70, 105, 108, 113,
120, 131, 143, 147, 150,
151, 156, 159, 202, 220,
223, 234, 236, 244, 245,
256, 262, 267, 278, 281,
310, 318, 323, 326, 327,
328, 333, 348, 349, 353,
355, 372
Ростов 268, 303, 304
Ростов-на-Дону 131

Румунія 47, 132, 154, 228, 349
Румунське князівство 190
Русь 98, 16, 229

С

Самарська губернія 300
Санкт-Петербург 13, 32, 68, 73,
84, 85, 140, 144, 155, 159,
168, 169, 170, 188, 194,
213, 217, 222, 223, 230,
233, 244, 250, 271, 272,
273, 277, 288, 295, 296,
334, 355, 366
Севастополь 95, 309, 326
Сербія 108, 308
Сербське князівство 156
Середня Азія 62
Сибір 262
Синайська гора 157
Синоп 197
Сіверський Донець 150
Сімферополь 32, 173, 253
Скіфія 138, 284, 353
Слобідська Україна 8, 14, 150,
191, 309
Слободзея 370
Слобідка-Романівка 101, 308
Слов'яносербія 238, 308
Смоленськ 65, 66, 70
Смоленщина 261
Солдайя 197, 198
Софія 327
Ставропілля 236
Старий Крим 355, 368
Степова Україна 6
Судак (Сугдея) 35, 93, 97, 100,
102, 196, 207, 208, 357
Судацька фортеця 44
Сучава 228
Схід 281

Східна Азія 62
Східна Європа 180
Східне Причорномор'я 254, 344

Т

Табурище 272
Тавель 226
Тавріда 222, 260, 278, 354
Таврійська губернія 7, 128, 177, 225
Таврійська область 259, 363,
Таврійській півострів 361
Таганрог 240, 241, 349, 360
Таманський півострів 222, 241
Тамань 359, 361, 363
Тана 197
Тарутино 66
Татарія 331, 370
Твер 128, 211, 291
Тендра 328
Тифліс 143, 150, 350, 370
Тіра 32, 101
Трансільванія 345
Траншамент 201
Трапезунд 197, 228, 268
Требеси 308
Тула 291, 355
Туреччина 147, 148, 149, 156,
191, 202, 228, 244, 309,
316, 346, 350, 367
Тучков 371

У

Угорщина 209
Україна 63, 65, 98, 114, 116, 120,
121, 130, 140, 162, 176, 184,
234, 281, 282, 305, 328-330,

348, 372

Урал 216

Ф

Феодосія 32, 43, 44, 64, 89, 93,
100-102, 104, 112, 132,
196, 263, 269, 271, 298,
302, 325, 365
Флоренція 199, 255
Франція 66, 71 214, 298

Х

Хаджибей 148, 202, 277, 297,
356, 365
Халкінський монастир 207
Харків 57, 64, 159, 288, 291, 355
Харківська губернія 15
Херсон 75, 102, 148, 173, 240,
257-259, 304, 314, 355
355, 363
Херсонес 32, 43, 101, 139, 206,
229, 277, 278, 317, 345,
354, 358, 359, 361
Херсонська губернія 66, 128, 177,
195, 272, 320, 324, 369
Херсонський повіт 149
Хіва, Хівінське царство 141
Хозарський каганат 250
Хотин 93, 102

Ц

Царський курган 241

Ч

Чембало 197, 198

Чернігів 66

Чернігівська губернія 217	Росія)
Чорне море 81, 105, 193, 198, 214, 235, 249, 260, 272, 331	Южная Украина (див.Південна Україна) Я
Чорномор'я 335	Ялта 102, 113
Чуфут-кале 132	Ярославль 303
Ш	Ярославльська губернія 268 303
Швеція 255, 256, 361, 362	Ясси 149, 157
Ю	
Южная Россия (див. Південна	

РЕЗЮМЕ

В монографии автор рассматривает вклад Одесского общества истории и древностей в становление и развитие археографии — деятельность по поиску, научному описанию, сохранению и публикации исторических источников — на юге Украины в XIX — начале XX в.

На основе архивных материалов Одессы, Киева, Санкт-Петербурга, археографических публикаций в изданиях этого общества, автор показывает это научное учреждение не традиционно — как археологическое, а как общеисторическое общество, которое занималось кроме издания вещественных памятников и, таким образом, освещением истории Северного Причерноморья в эпоху античности и средневековья, но еще и исследованиями истории Степной Украины в позднейшее время, вплоть до второй половины XIX в.

Находясь преимущественно в поле российской историографической традиции Одесское общество истории и древностей основное внимание уделяло поиску и публикации исторических источников, которые показали бы усилия имперского правительства по присоединению, заселению и хозяйственному освоению региона, обращая при этом особое внимание на деятельность выдающихся государственных деятелей, в частности Г.А.Потемкина. вместе с тем это было не единственное направление археографической деятельности общества. Благодаря атмосфере поиска источников, созданной в обществе, его члены нашли и опубликовали большое количество исторических источников по истории распространения христианства, генуэзских колоний в Крыму, истории Крымского ханства, Молдавского княжества. Много внимания уделялось изучению истории украинского казачества.

Несмотря на то, что Одесскому обществу истории и древностей не удалось организовать широкую поисковую работу, осуществить публикацию значительных комплексов исторических источников, несмотря на невысокий уровень методики издания источников,

все же, благодаря его археографической деятельности было обнародовано большое количество материалов без которых сегодня не может обойтись ни один исследователь истории Южной Украины, особенно учитывая то, что значительная часть этих источников навсегда утрачена.

SUMMARY

In this monograph the author examines the contribution of the Odessa Society of History and Antiquities to the establishment and development of archaeography (the task of acquisition, classification, preservation and publication of historical sources) in Southern Ukraine, in the 19th and early 20th century.

On the basis of the society's own publications and the archival material in Odessa, Kyiv and St. Petersburg, the author depicts this scientific body not as a traditional archeological institution, but as a historical society which, besides studying physical documentation of the northern Black Sea region in ancient and medieval times, also researched the history of the Ukrainian steppes in later times, up to the second half of the 19th century.

Finding itself usually in the sphere of Russian historiographical tradition, the Odessa Society of History and Antiquities paid particular attention to bring to light sources which would show the efforts of the imperial government in acquiring the region, populating it and adapting it to agriculture. The society stressed the activities of prominent statesmen in this domain, above all those of G. O. Potemkin. This was not, however, the only direction of the archaeographic studies of the society. Because of the research oriented atmosphere cultivated by the society, its members discovered and published many sources dealing with the spread of Christianity, the Genoese colonies in the Crimea, the Crimean khanate and the Moldovian principality. Much attention was given to the study of the Ukrainian Cossacks.

The Odessa Society of History and Antiquities was not able to undertake extended research or to print voluminous collections of

sources and its methodology of publication was often not on a high level. Nevertheless, it published a considerable amount of materials indispensable today to any scholarly research the history of the Southern Ukraine, particularly since a considerable part of these sources were lost forever.

Хмарський В. М.

X 644 Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2002. — 400 с.

ISBN 966-549-886-X.

У монографії розглядається діяльність найстарішого на півдні України наукового історичного товариства — Одеського товариства історії і старожитностей — по пошуку, збиранню, збереженню, опису і публікації писемних пам'яток. Аналізуються література і джерела, наводиться загальна характеристика цієї наукової установи, простежуються основні етапи її археографічної діяльності.

Для істориків, викладачів та студентів, усіх, хто цікавиться історією Південної України.

X $\frac{050200000-180}{549-2002}$ Без оголош.

ББК 63.212:72.4(УК-40д-20)715
УДК 930.2:061.22(477.74-25)

Наукове видання

ХМАРСЬКИЙ Вадим Михайлович

**Археографічна діяльність
Одеського товариства
історії і старожитностей**

Монографія

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*

Редактор *Ж. Б. Мельниченко*

Технічні редактори *Р. М. Кучинська, М. М. Бушин*

Коректор *Г. С. Ворона*

Здано у виробництво 03.10.2002. Підписано до друку 03.12.2002. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура "SchoolBook". Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 23,25. Тираж 300 прим. Зам. № 744.

Видавництво і друкарня "Астропринт"
(Свідоцтво ДК № 132 від 28.07.2000 р.)
65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.
Тел.: (0482) 26-98-82, 26-96-82, 37-14-25.
www.astroprint.odessa.ua